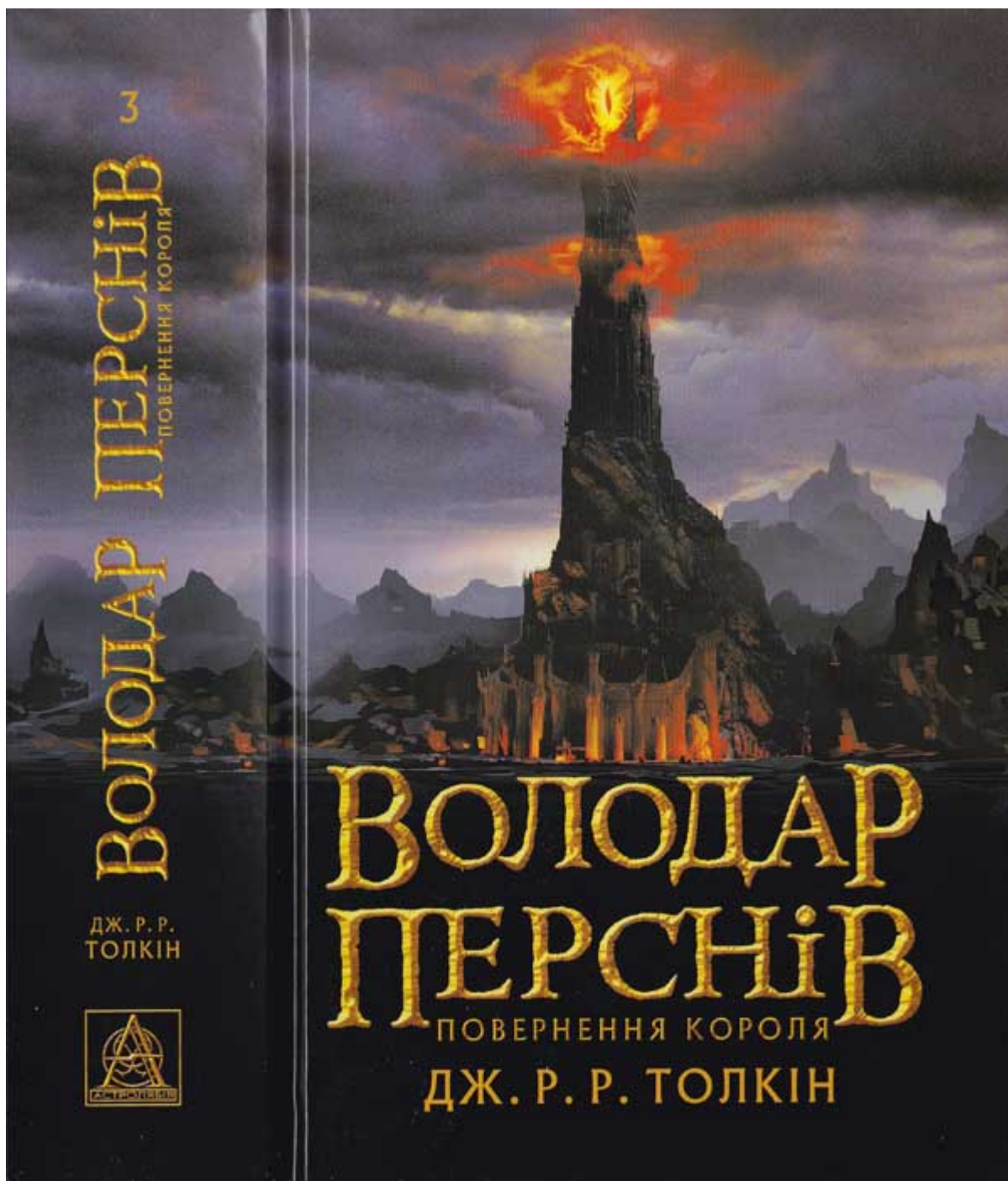

Джон Рональд Руел Толкін
Володар Перснів. Частина третя. Повернення короля

Володар Перснів – 3

Дж.Р.Р. Толкін
Володар Перснів
Частина третя. Повернення короля

Дж. Р. Р. ТОЛКІН

ВОЛОДАР ПЕРСНІВ

ПОВЕРНЕННЯ КОРОЛЯ

ТРЕТЯ ЧАСТИНА ТРИЛОГІЇ

Перекладач
Катерина ОНЩУК

Перекладач віршів і літературний редактор
Назар ФЕДОРАК

Консультанти
Леонід РУДНИЦЬКИЙ та Олег ФЕШОВЕЦЬ

ТРИ ПЕРСНІ ДЛЯ ЕЛЬФІВ — ДЛЯ ЇХ КОРОЛІВ,
СІМ — ГОРДИМ ҐНОМАМ З КАМІННИХ ПАЛАТ,
ЩЕ ДЕВ'ЯТЬ — ЛЮДЯМ СМЕРТНИХ РОДІВ,
ОДИН — ПОВЕЛИТЕЛЮ ТЬМИ, ДЕ ІМЛА
В МОРДОРІ, ДЕ МОРОК І ТІНЬ НА ЗЕМЛІ.
ОДИН З НИХ КЕРУЄ, ОДИН — ВСІХ ЗНАЙДЕ,
ОДИН ЇХ ЗБЕРЕ Й У ПІТЬМІ ВСІХ ЗВЕДЕ
В МОРДОРІ, ДЕ МОРОК І ТІНЬ НА ЗЕМЛІ.

ПОВЕРНЕННЯ КОРОЛЯ

АБО ТРЕТЯ ЧАСТИНА
ВОЛОДАРЯ ПЕРСНІВ

Книга п'ята
КНИГА П'ЯТА

Розділ 1
Мінас-Тіріт

Піпін визирнув зі свого сховку між складок Гандальфового плаща. Цікаво, чи прокинувся він, чи й досі перебуває в якомусь невловному сні, що огорнув його, відколи розпочалася ця страхітлива гонитва – подумав гобіт. Обабіч мигтів темний світ, у вухах голосно співав вітер. Піпін бачив лише, як зірки обертаються в небі, на тлі якого розлогими тінями ген праворуч відступали вдаль південні гори. Він спробував крізь сон пригадати тривалість і етапи своєї подорожі, та його пам'ять була ще сонна й непевна.

Спершу вони без зупинок мчали кудись на шаленій швидкості, а десь на світанку гобіт побачив тьмяне золоте мерехтіння: Тіньогрив приніс їх до мовчазного міста і до великої порожньої оселі на пагорбі. Щойно вони ступили під її дах, як угорі знову промайнула крилата тінь, і всіх аж замлоїло від страху. Проте Гандальф заспокоїв Піпіна тихими словами, і гобіт заснув у куточку, стомлений, але напружений, невиразно чуючи, як заходять і виходять люди, і вловлюючи їхнє перемовляння та чарівникові накази. Потому знову була гонитва, тривала нічна гонитва. То була друга, ні – третя ніч, відколи гобіт заглянув у Камінь. Від того моторошного спомину Піпін остаточно прокинувся і здригнувся, бо в шумі вітру заклекотала безліч зловісних голосів.

У небі спалахнув вогонь – жовта заграва, подекуди перетнута темними пасмугами. Піпін злякався і знову на мить занурився у чарівниковий плащ, міркуючи, до якого жахливого краю везе його Гандальф. Потому він протер очі й побачив, що то місяць викочується з мороку на сході, ще й майже повний. Тож ніч тільки-но розпочалася й у них із Гандальфом попереду було ще багато годин мандрів у темряві. Гобіт поворухнувся й озвався.

– Де ми, Гандальфе? – запитав.

– У королівстві Гондор, – відповів чарівник. – Ми все ще їдемо теренами Анорієну.

На хвилину знову запала тиша. Потім Піпін раптом скрикнув, учепившись за Гандальфів плащ:

– Що це? Глянь! Вогонь, червоний вогонь! Хіба тут живуть дракони? Глянь, онде ще один!

Але замість відповіді чарівник голосно гукнув коневі:

– Уперед, Тіньогриве! Мусимо поспішати. Часу обмаль. Бачиш? Палають сигнальні вогні Гондору, кличуть на допомогу. Розпочалася війна. Бачиш! Онде вогонь на Амон-Діні та полум'я на Ейленасі. Вони швидко в'юняться на захід: Нардол, Ерелас, Мін-Ріммон, Каленгад і нарешті Галіфірієн на кордонах Рогану.

Але Тіньогрив сповільнив крок, перейшов на рись, а потім підвів голову і заіржав. У пільмі теж заіржали коні, залунав цокіт копит, і троє вершників, вихопившись немовби нізвідки, промчали повз чарівника, як летючі примари, і зникли на Заході. Тоді Тіньогрив зібрався на силі й рвонув вперед, а понад ним, як ревучий вітер, шугала ніч.

Піпін знову задрімав і мало зважав на Гандальфову розповідь про гондорські звичаї та про те, як Володар Міста спорудив сигнальні вежі на вершинах довколишніх пагорбів, які оточували Мінас-Тіріт могутньою грядою, та облаштував застави, де завжди тримали наготові прудких коней, ладних будь-якої миті примчати на собі гінців чи до Рогану на Півночі, чи до Бельфаласу на Півдні.

– Давно вже на сигнальних вежах Півночі не видно було вогню, – сказав чарівник, – а у прадавні часи Гондор їх узагалі не потребував, бо мав Сім Каменів.

Піпін налякано заговтузився.

– Спи й не бійся! – додав Гандальф. – Ти-бо не Фродо і їдеш не до Мордору, а до Мінас-Тіріта, де будеш у такій самій безпеці, як і будь-де в ці страхітливі дні. Якщо ж Гондор упаде чи Ворог захопить Перстень, то навіть у Ширі порятунку не знайдеш.

– Ти вельми мене розрадив! – озвався гобіт, але його все одно зморив сон.

І останнє, що він мигцем побачив, перш ніж склепив повіки, – це високі білі вістря гір, які, мов острови, плинули понад хмарами, ловлячи останнє проміння спадного місяця. Піпін подумав про Фродо, про те, чи його друг уже добрався до Мордору, чи, може, загинув дорогою. Й малий мандрівник навіть не здогадувався, що Фродо тієї самої миті теж дивився здалеку на місяць, який сідав за Гондором, звітуючи про настання світанку.

Піпіна розбудили голоси. Минули ще один день переховування та ще одна ніч мандрів. Сутеніло – знову займався холодний досвіток, і подорожніх огортали пронизливі сірі тумани. Тіньогрив стояв спітнілий, і шкіра його парувала, та кінь гордо вигнув шию, не бажаючи виявляти ознак втоми. Його оточили високі чоловіки у важких плащах, а позаду в імлі бовваніла кам'яна стіна. Її було почасти зруйновано, проте щойно ніч почала відступати, залунали звуки квапливої праці: удари молота, дзенькіт кельми, скрип коліс. Де-не-де в тумані тьмяно мигтіли смолоскипи та лампадки. А Гандальф розмовляв із чоловіками, котрі заступили шлях його коневі, й Піпін, прислухавшись, збагнув, що вони говорять про нього.

– Так, ми справді знаємо тебе, Мітрандіре, – сказав очільник тих людей, – а ти знаєш пароль Семи Брам і можеш вільно йти далі. Проте, хто твій супутник, нам не відомо. Що він за один? Гном із північних гір? Нам у нашій землі чужинці тепер не потрібні, хіба би вони були дужими воїнами, на чії вірність і допомогу ми могли би покластися.

– Я поручуся за нього перед Денеторовим престолом, – відказав Гандальф. – А щодо відваги, то її годі визначити за зростом. Мій супутник пережив більше боїв і небезпек, аніж ти, Інгольде, хоча ти й удвічі вищий за нього. Він оце саме повертається з Ісенгардської битви, про яку ми принесли вам вісті, й дуже втомився, інакше би я розбудив його. Це – Перегрін, вельми хоробрий муж.

– Муж? – засумнівався Інгольд, а решта чоловіків засміялася.

– Муж! – скрикнув Піпін, цілком прокинувшись. – Муж? Оце вже ні! Я гобіт, а не людина, і геть не відважний, – ну, може, інколи, якщо дуже потрібно. Не дозволяйте Гандальфові вас дурити!

– Багато славетних лицарів могло би сказати те саме, – відповів Інгольд. – Але що таке гобіт?

– Півмірок, – пояснив Гандальф. – Ні, не той, про котрого йдеться у вірші, – додав, помітивши здивування на обличчях людей. – Не той, однак із того самого роду.

– Так, а з тим я подорожував, – сказав Піпін. – А ще з нами був Боромир із вашого Міста, й він визволив мене з північних снігів, але врешті наклав головою, захищаючи мене від численних ворогів.

– Тихо! – цитьнув Гандальф. – Новини про таке горе спершу повинен почути батько.

– Він здогадується про це, – сказав Інгольд, – бо віднедавна тут трапляються дивні знамення. Проходьте швидко! Володар Мінас-Тіріта охоче прийме кожного, хто принесе йому нові звістки про сина: чи то людину, чи...

– Гобіта, – підказав Піпін. – Я мало чим можу прислужитися вашому володареві, та зроблю все, на що мені стане духу, на згадку про Боромира Хороброго.

– Щастя вам! – відказав Інгольд, і його люди пропустили Тіньогрива.

Кінь увійшов у вузьку браму в стіні, а Інгольд гукнув йому навздогін:

– Бажаю, Мітрандіре, щоби ти дав добру пораду Денеторові, бо він у скруті, й ми всі – разом із ним! Але ти приїхав зі звістками про горе та про небезпеку, бо така, подекують, у тебе вдача.

– Так мовлять, бо я приходжу лише зрідка, коли справді потрібна моя допомога, – відповів Гандальф. – А якщо ви хочете моєї поради, то я скажу, що відбудувати Пелленорську стіну вже надто пізно. Мужність – ось що найкраще захистить вас од бурі, яка нагряне вже незабаром, – мужність і надія, яку я вам і привіз. Адже не все, з чим я приїжджаю, – зло. Тож покиньте кельми й беріться гострити мечі!

– Ми завершимо роботи ще до вечора, – відказав Інгольд. – Це – остання ділянка стіни, яку слід було полагодити: атака з цього боку найменш імовірна, бо стіна тут обернена до наших друзів у Рогані. Може, тобі щось про них відомо? Гадаєш, вони відгукнуться, якщо ми їх покличемо?

– Так, роганці прийдуть. Але вони витримали чимало власних битв. Ані ця, ні жодна інша дорога не веде нині до безпечного місця. Не втрачайте пильності! Якби не Гандальф Провісник Нещасть, то до вас із Анорієну приїхали би не Вершники Рогану, а ворожа армія. Утім, це й досі можливо. Тому щастя вам і будьте пильні!

Гандальф виїхав на широкі землі поза Раммас-Ехором – так гондорці називали зовнішній мур, який вони, доклавши багато зусиль, збудували після того, як Ітілієн поглинула тінь Ворога. Мур тягнувся більш як на шість миль од підніжжя гір і ще стільки само у зворотному напрямку, обступаючи колом Пелленорські поля – гарні й родючі приміські терени на довгих схилах і терасах, які спускались аж до глибоких понизь Андуну. Від Головної Брами Міста в найдальшій точці на північному заході той мур був на відстані майже трьох миль. Він височів на кручі, яка нависала над розлогими прирічковими рівнинами, і був високий та міцний, бо саме з того боку до Міста вела обгороджена стінами насипна дорога від бродів і мостів Осгіліата, що потрапляла до Мінас-Тіріта крізь пильно стережену браму, біля якої вишикувалися вежі. У найближчій точці – з південного сходу – Раммас-Ехор приступав до Міста майже на п'ять верст. Там Андун широким півколом огинав пагорби Емин-Арнен у Південному Ітілієні та різко завертав на захід, тож зовнішній мур здіймався на самому краю Ріки, а внизу розкинулися причали і пристані Гарлонду, куди прибували судна, які пливли вгору за течією з південних вотчин.

Приміські терени були щедрі на розлогі ниви та численні сади, а при садибах стояли печі для просушування хмелю, хлібні комори, кошари для овець і корівники; серед зелені трав із гірських височин збігала до Андуну безліч дзвінких струмочків. Одначе землеробів і скотарів тут жило мало, бо більшість гондорського люду мешкала в межах семи кіл Міста чи на полонинах біля гірських рубежів, у Лоссарнаху, або ще далі на південь – у прекрасному

Лебенніні, де бриніло п'ять бистрих потоків. Мужні країни оселилися поміж горами та морем. Усіх тамтешніх мешканців називали гондорцями, проте в них текла змішана кров і серед них траплялися невисокі та смагляві люди, чії предки походили із забутого народу, що мешкав у тіні пагорбів іще за часів Темноліття до приходу королів. Однак за Гондором, біля моря, у своїй могутній вотчині Бельфалас жив у замку Дол-Амрот принц Імрагіл. Він був високого роду, і його народ – теж: горді й рославі люди з очима кольору сірих морських хвиль.

Гандальф уже якийсь час їхав полями, в небі зайнялося світло дня, а Піпін прокинувся і роззирався довкола. Ліворуч гойдалося море туману, що переходило в похмуру тінь на Сході; праворуч підносили голови могутні гори. Їхня гряда тяглася зі заходу, а потому несподівано та стрімко обривалася, так ніби Ріка, творячи цей краєвид, прорвалася крізь потужний бар'єр, вимивши в довколишній землі величезну долину, якій у майбутньому судилося стати ареною битв і суперечок. Як і обіцяв Гандальф, там, де закінчувалися Білі Гори Еред Німрайс, Піпін побачив понуру велич гори Міндоллуїн – темно-багрянку сутінь її високих полонин і вибілені світанковим світлом стрімкі скелі. На схилі, що виступав уперед, стояло Заповітне Місто зі сімома камінними стінами, такими міцними та давніми, що, здавалося, їх спорудили не люди, а велетні, вирізьбивши зі самих кісток землі.

Вражений, Піпін розглядався довкруг, а стіни тим часом зі землисто-сірих перетворилися на білі, з легким рум'янцем од вранішньої зорі; раптом понад східним мороком здійнялося сонце і кинуло ясний промінь просто на обличчя Міста. Гобіт голосно зойкнув, бо на тлі неба неочікувано для нього зблиснула Ектеліонова Вежа, що стояла високо-високо, оточена найвищою стіною. Гінка, витончена та струнка, вона мерехтіла, неначе зубець зі срібла і з перлів, а її вершина переливалася так, мовби її було зроблено з кришталю. На зубчастому мурі з'явилися і замайоріли на ранковому бризі білі стяги, а ген у височині дзвінко залунали срібні сурми.

Тож на сході сонця Гандальф і Перегрін під'їхали до Головної Брами гондорців, і її залізні ворота розчинилися перед ними.

– Мітрандір! Мітрандір! – гукали люди. – Тепер нам достеменно відомо, що буря близько!

– Вона вже поряд, – відказав Гандальф. – Я примчав на її крилах. Пропустіть! Я мушу зустрітися з Володарем Денетором, доки він іще намісник. Хай би що сталося згодом, але вже близько кінець того Гондору, який ви знаєте. Пропустіть!

Його владний голос змусив людей відступити і припинити розпитування, хоча вони здивовано дивилися на гобіта і на коня, який ніс обох вершників. Мешканці міста лише зрідка використовували коней у роботі, а на вулицях цих тварин можна було побачити тільки тоді, коли гінці володаря мчали кудись верхи за його дорученням. І гондорці сказали:

– Невже це один із могутніх скакунів Короля Рогану? Напевно, рогірими невдовзі прийдуть нам на допомогу.

А Тіньогрив гордо крокував угору довгою звивистою дорогою.

Мінас-Тіріт було збудовано на семи рівнях, кожен із яких вривався в пагорб і понад кожним угорі була стіна, а в кожній стіні – брама. Та брами розташовувалися не одним рядом: Головна Брама в Міській Стіні була у східній частині кола, наступна – трохи південніше, третя – трохи північніше, і так одна по одній аж ген угору: відтак брукована

вулиця, що вела до Цитаделі, звертала спершу в один бік, а потім в інший і оповивала цілий пагорб. Щоразу, минаючи лінію Головної Брами, вона проходила крізь склепінчастий тунель, вирубаний у широкому скелястому простінку, велетенська основа якого виступала вперед і розділяла всі, крім одного, кола Міста навпіл. Почасти через первісну будову пагорба, почасти завдяки неперевершеним умінню та праці давніх людей із-за широкого двору поза Брамою поставав високий кам'яний бастион із гострим, ніби кіль корабля, краєм, зверненим на схід. Угору він сягав аж до найвищого кола, і там його вінчала зубчаста стіна, – відтак той, хто був у Цитаделі, міг, неначе моряк на гігантському судні, подивитися з того вістря просто на Бразу, що була майже на п'ятнадцять сажнів нижче. Вхід до Цитаделі, вирубаний у самій горі, також був зі східного боку: від нього осяяний світильниками схил збігав до сьомої брами. Так мандрівники нарешті дісталися до Високого Двору та до Майдану з Водограєм біля підніжжя Білої Вежі – високої й витонченої, що мала понад сорок сажнів у висоту від основи до вершини, на якій майже за дві тисячі п'ядей над рівниною майорів стяг Намісників.

То була справді могутня цитадель, неприступна для ворожого війська, доки за її стінами були ті, хто міг тримати в руках зброю, хіба би супротивник обійшов її з тилу та здолав нижні схили Міндоллуїну і так пробрався би до вузького перешийка, що з'єднував Вартовий Пагорб із гірською грядою. Проте той перешийок, здіймаючись на висоту п'ятої стіни, був оточений валом, який сягав ущелини, що зривалась униз біля західного краю: і на тому тихому клапті землі поміж горою та вежею були оселі й склепи королів і володарів, котрі вже давно пішли з життя.

Піпіна охоплював дедалі більший подив. Перед ним відкривалося кам'яне місто, величніше та гарніше навіть за ті, які являлися йому вві сні: більше та міцніше за Ісенгард і значно гарніше. Проте насправді це місто рік за роком занепадало і на ту пору в Мінас-Тіріті мешкало наполовину менше людей, ніж місто могло б умістити. На кожній вулиці мандрівники проминали великий дім чи двір, де на дверях і на склепінчастих брамах було викарбувано багато прегарних літер дивної стародавньої форми. Піпін здогадався, що то імена видатних мужів і родів, які колись мешкали тут, але зараз у тих оселях панувала тиша, на їхніх широких брукованих доріжках не відлунювали кроки, в залах не дзвеніли голоси, а у просвітах порожніх вікон і дверей не було видно ні душі.

Урешті-решт, чарівник і гобіт виїхали з тіні до сьомої брами (Фродо тим часом торував шлях рівнинами Ітілієну), де світло теплого сонця, що посилало проміння на протилежний берег ріки, виблискувало на гладеньких стінах, на врослих у землю колонах і на величній арці зі замковим каменем, вирізьбленим у вигляді корони та шляхетної голови. Гандальф зліз із коня, бо ввійти в Цитадель можна було тільки пішки, а Тіньогрив, послушавшись лагідного слова свого господаря, дозволив відвести себе куди-інде.

Прибрамна Сторожа була вдягнена в чорне, мала шоломи дивної форми з високими гребенями та з довгими, що прилягали впритул до обличчя, захисними пластинами для щік, а вгорі було припасовано оздобу у вигляді білих крил морських птахів. Шоломи переливалися срібним полиском, бо насправді їх виготовили з мітрилу, а самі вони були успадкованими реліквіями – свідцтвами прадавніх перемог. На чорних накидках було вишито білі квітучі, мовби вкриті снігом, дерева під срібними коронами та багатопроменивими зірками. То було вбрання Елендилових нащадків, і в Гондорі його не носив тепер ніхто, крім Сторожі Цитаделі перед Двором із Водограєм, де колись росло Біле Дерево.

Гості вже, здається, збагнули, що чутка про їхнє прибуття лине поперед ними: Сторожа їх одразу ж пропустила – мовчки, без жодних запитань. Гандальф квапливо перетнув викладений білою бруківкою двір. Солодкоголосий водограй виблискував у промінні ранкового сонця, довкола нього яскраво зеленів моріжок, а посередині, нахилившись над басейном, стояло мертве дерево, й у прозору воду сумно капала роса з його голих поламаних гілок.

Піпін, наздоганяючи Гандальфа, мигцем зиркнув на дерево: мертва рослина виглядала скорботно, і гобітові стало цікаво, навіщо її залишили в цьому місці, де все було таке доглянуте.

Сім зірок, каменів сім і білодрево.

Слова, які пробурмотів був колись чарівник, тепер спали йому на гадку. І раптом гобіт опинився перед дверима могутньої зали попід мерехтливою вежею; слідом за Гандальфом він проминув високих мовчазних вартових біля дверей і ввійшов у прохолодний лункий морок кам'яної оселі.

Вони йшли брукованим коридором, довгим та порожнім, і Гандальф на ходу тихцем повчав Піпіна:

– Стеж за своїм язиком, пане Перегріне! Зараз не час для гобітської зухвалості. Теоден – добрий старець. А Денетор геть інакший, гордий і підступний, муж із дуже давнього роду, наділений неабиякою владою, хоча його й не називають королем. І говоритиме він здебільшого з тобою, прискіпливо допитуватиме саме тебе, бо ти можеш розповісти йому про його сина Боромира. Денетор дуже його любив – мабуть, навіть занадто, і головню тому, що вони були такі несхожі. Та, посилаючись на любов до сина, Намісник спробує вивідати в тебе – а не у мене – все, що його цікавить. Не розповідай йому більше, ніж потрібно, і гляди не бовкни нічого про Фродо та про його завдання. Про це я сам повідаю йому в слухний час. І про Арагорна теж не розповідай, хіба якщо це буде конче необхідно.

– А чому? Що негаразд із Бурлакою? – прошепотів Піпін. – Адже він мав прийти сюди, чи я помиляюся? І невдовзі, певно, таки прийде – попри все.

– Можливо, можливо, – відказав Гандальф. – Утім, Арагорн прибуде до Мінас-Тіріта так, як того не очікує ніхто, навіть Денетор. І так буде найкраще. Принаймні ми не попереджатимемо про його прихід.

Гандальф зупинився перед високими дверима з лисучого металу.

– Розумієш, добродію Піпіне, мені зараз ніколи навчати тебе історії Гондору, тож тобі вартувало би довідатися бодай щось про цей край іще тоді, коли ти прикидався пташкою, мостячись на деревах, і лайдакував у ширських лісах. Роби, як я наказую! Хіба мудро, принісши могутньому володареві вісті про смерть його спадкоємця, без угаву пятакати про того, хто, добравшись сюди, заявить про своє право бути королем? Затямив?

– Бути королем? – здивувався Піпін.

– Так, – відповів Гандальф. – Якщо всі ці дні ти жив із затуленими вухами та зі сонним розумом, то йому саме час прокинутись!

І чарівник постукав у двері.

Двері відчинилися, проте за ними не було нікого, хто би міг їх відчинити. Піпін зазирнув до просторої зали. Світло проникало туди крізь великі вікна в широких бокових нефах за рядами гінких колон, які підтримували дах. Ті колони були монолітними брилами з чорного мармуру й угорі закінчувалися великими капітелями, на яких було вирізьблено численні фігури дивних звірів і листя, а понад ними в мороці тьмяно виблискувало розлоге

золоте склепіння. Підлога була зі шліфованого каміння, мерехтливо-білого, викладеного різнобарвними візерунками. У тій довгій урочистій залі ніде не було ні завіс, ані гобеленів із легендарними сюжетами, жодної тканой чи дерев'яної речі, лише мовчазний гурт висічених із холодного каменю скульптур, що зібрався між колонами.

Раптом Піпін пригадав різьблені скелі Аргонату, і його охопив побожний трепет од самого тільки погляду на цей шерех давно померлих королів. У глибині зали на помості, до якого вело чимало східців, під мармуровим навісом у вигляді шолома, увінчаного короною, стояв високий трон. Позаду нього на стіні було викарбуване та прикрашене самоцвітами зображення квітучого дерева. Проте трон був порожній. Але біля підніжжя цього помосту, на широкій і міцній нижній сходинці, стояло чорне камінне крісло без оздоб, а на ньому сидів старець і пильно дивився на свої коліна. Він тримав у руках білий жезл і золоту булаву й навіть не поглянув на прибулих. А ті урочисто крокували довгою залою до старця і спинилися за три кроки від стільця для його ніг. Тоді Гандальф заговорив:

– Вітаю, Володарю та Наміснику Мінас-Тіріта, Денеторе, Ектеліонів сину! Цієї темної години я прибув до тебе з порадою та з новинами.

Тоді старець нарешті підвів очі. І Піпін побачив його різко окреслене обличчя, його величні риси та шкіру кольору слонової кості, а ще довгий гачкуватий ніс між глибокими темними очима. Цей старий радше нагадував йому Арагорна, ніж Боромира.

– Година і справді темна, – озвався старець, – адже такий твій, Мітрандіре, жереб – приходити у скрутні часи. Та хоч усі знамення віщують близьку загибель Гондору, ця темрява для мене не така темна, як моя власна. Мені доповіли, що з тобою приїхав той, хто бачив смерть мого сина. Це і є він?

– Так, він, – відповів Гандальф. – Один із двох. Другий зараз із Теоденом Роганським і, можливо, прибуде згодом. Вони, як ти бачиш, півмірки, проте це не той, про кого йдеться у пророцтвах.

– Але він усе-таки півмірок, – похмуро зазначив Денетор, – а я не люблю цього слова, бо трикляте віщування, в якому його згадано, порушило наші наміри і погнало мого сина у безглузду виправу назустріч смерті. Мій Боромире! Ми потребуємо тебе як ніколи. Замість нього мав піти Фарамир.

– Він би й пішов, – відказав Гандальф. – Нехай горе не робить тебе несправедливим! Боромир сам вирішив рушити в ту виправу і не дозволив би цього нікому іншому. Він був владний муж і отримував усе, що хотів. Я довго мандрував із ним і багато довідався про його вдачу. Але ти заговорив про Боромирову смерть. Ти отримав звістку про неї ще до нашої появи?

– Я отримав оце, – сказав Денетор і, відклавши жезл, підняв із колін ту річ, на яку так пильно дивився.

У кожній руці Намісник тримав тепер по половині могутнього рога, розколотого посередині, – покритого сріблом рога дикого бика.

– Цей ріг завжди був із Боромиром! – скрикнув Піпін.

– Авжеж, – сказав Денетор. – А до нього цей ріг був у мене й у кожного найстаршого сина нашого дому, і так велося з давніх-давен, іще коли королі процвітали, а Ворондил, Мардилів батько, вполював дику корову Арава у далеких полях Руну. Я чув приглушений голос цього рога на північних узграниччях тринадцять днів тому, а потому Ріка принесла його мені зламаного та розбитого, – він уже не озветься.

Намісник замовк, і запала важка тиша. Відтак несподівано він звернув свій чорний погляд на Піпіна.

– Що ти скажеш на це, півмірку?

– Тринадцять... тринадцять днів... – затнувся Піпін. – Так, гадаю, приблизно стільки. Так, я стояв поруч із Боромиром, коли він сурмив у цей ріг. Але допомога не прибула. Надбігло тільки ще більше орків.

– Отож, – сказав Денетор, буквально свердлячи очима гобітове обличчя, – ти був там? Розкажуй далі! Чому не було допомоги? І чому ти врятувався, а мій син – такий могутній воїн

– ні, якщо супроти нього були тільки орки?

Піпін зашарівся і забув про страх.

– Навіть наймогутнішого воїна може вбити одна-однісінька стріла, – сказав він, – а Боромира прошила безліч стріл. Коли я востаннє бачив його, він прихилився до дерева і виймав зі свого боку стрілу з чорним оперенням. Потому я знепритомнів і потрапив у полон. Відтоді я не бачив Боромира й нічого про нього не знав. Але я шаную його пам'ять, бо він був дуже хоробрий. Він помер, захищаючи нас: мого родича Меріадока і мене, – коли солдати Темного Володаря гналися за нами лісом; і, хоча Боромир зазнав невдачі й загинув, моя вдячність від того не зменшилася.

Сказавши це, Піпін поглянув старцеві в очі, бо в ньому якось дивно озвалася гордість, уражена зневагою та підозрою, які звучали в холодному Намісниковому голосі.

– О, так, гобіт, півмірок із північного Ширу, може мало чим прислужитися такому могутньому володареві людей, як ти, проте, хай який я вже є, всі мої знання й уміння віднині до твоїх послуг, аби хоч так я сплатив мій борг.

І відкинувши край сірого плаща, Піпін витяг свого маленького меча і поклав його до ніг Денетора.

Бліда посмішка, наче проблеск холодного сонця зимового вечора, промайнула на обличчі старого, і він, схиливши голову й відклавши розколотий ріг, простягнув руку до Піпіна й промовив:

– Дай мені свою зброю!

Гобіт підняв меча і подав його Денеторові руків'ям уперед.

– Звідки в тебе це? – запитав Намісник. – Цьому лезу вже не одна сотня років. Його-бо виготовив наш народ на Півночі в давно минулі дні, чи не так?

– Цей меч узято з курганів на кордонах мого краю, – відповів Піпін. – Але там нині мешкають лише зловісні духи, і з власної волі я про них не розповідатиму.

– Бачу, тебе обплутали таємничі історії, – промовив Денетор, – і це вкотре доводить, що зовнішність – оманлива, принаймні зовнішність півмірка. Я беру тебе до себе на службу. Бо тебе не залякати словами і ти красномовний, хоча мова твоя звучить дивно для мешканців Півдня. А нам у прийдешні дні потрібен буде кожен, хто знає вишукану мову, великий чи малий. Тож присягни мені!

– Візьмися за руків'я меча, – озвався Гандальф, – і повторюй за Володарем, якщо ти впевнений у своєму рішенні.

– Я впевнений, – відказав Піпін.

Тоді старець поклав меча собі на коліна, Піпін узявся за його руків'я і повільно проказав за Денетором:

– Ось я присягаю вірою та правдою служити Гондору, а також Володареві та Наміснику цього королівства, говорити і мовчати, діяти і не діяти, приходити й відходити, у злиднях і у багатстві, у часи війни та миру, за життя і за мить до смерті, віднині й довіку, доки мій володар звільнить мене од цієї клятви, або смерть забере мене, або ж загине світ. Так присягаю я, Перегрін, син Паладіна зі Ширу з роду півмірків.

– А приймає цю присягу Денетор, Ектеліонів син, Володар Гондору, Намісник Верховного Короля, і не забуде її, і винагородить належно за кожну заслугу: любов'ю – за вірність, шаную – за мужність, помстою – за клятвовідступництво.

Потому Піпін отримав назад свого меча і заховав його до піхов.

– А зараз, – мовив Денетор, – вислухай мій перший наказ: говори і не мовчи! Розкажи свою історію від початку і до кінця. Та гляди: пригадай усе, що тобі відомо про Боромира, мого сина. Сідай і розпочинай!

Сказавши це, Намісник ударив у маленький срібний гонг, що стояв поблизу стільця для ніг, – і в залі відразу з'явилися слуги. Піпін збагнув, що, коли вони з Гандальфом увійшли, ці люди стояли, невидимі, в нішах обабіч дверей.

– Принесіть вина та їжі, а також стільці для гостей, – наказав Денетор, – і подбайте, щоби ніхто не турбував нас цілу годину. Більше часу я не можу вам уділити, бо мені слід

багато про що подбати, – звернувся він до Гандальфа. – Про багато важливого, так би мовити, хоча для мене все воно не таке нагальне, як розповідь про синову загибель. Однак, можливо, наприкінці дня нам знову пощастить побесідувати.

– Будемо сподіватися, що це станеться раніше, – відповів Гандальф. – Адже я приїхав сюди з Ісенгарда, здолавши сто миль зі швидкістю вітру, не лише для того, щоби привезти тобі одного маленького воїна, хай який він шанобливий. Невже для тебе нічого не важить те, що Теоден виграв велику битву, і що Ісенгард зазнав поразки, і що я зламав Саруманову патерицю?

– Це багато важить для мене. Проте я вже чимало знаю про ці події, щоби пов'язати їх зі своїми задумами щодо небезпеки, яка чигає на Сході.

Намісник звернув свої темні очі на Гандальфа, й Піпін помітив, що двоє старців дуже схожі між собою, а ще відчув таке напруження між ними, ніби поміж їхніми очима простяглася вервечка жарин, ладних от-от зайнятися полум'ям.

Власне, Денетор більше нагадував видатного чарівника, ніж сам Гандальф: Денетор був величний, вродливий, могутній і старший на вигляд. Але Піпін покладався й на інші свої чуття, не лише на зір, тому розумів, що Гандальф має більше влади та глибинної мудрості, а також володіє прихованою могутністю. Його друг був старший – значно старший – за Денетора. «Цікаво, наскільки?» – раптом подумав гобіт, і сам здивувався, чому він не замислювався про це раніше. ДЕРЕВБОРОДИЙ розповідав щось про чарівників, але навіть тоді Піпін не сприймав Гандальфа за одного з них. Ким же був Гандальф? У які правічні часи і в якій далекій місцині прийшов він у цей світ і коли полишить його? Тоді раптом потік гобітових думок урвався й він побачив, що Денетор і Гандальф усе ще дивляться один одному в очі, ніби читають навзаєм думки. І першим відвів погляд Денетор.

– Так, – сказав він, – хоча Камені втрачено, проте, подекують, володарі Гондору однаково мають гостріший зір, аніж звичайні люди, і до них доходить багато послань. Прошу, сідайте!

Надійшли слуги і принесли крісло та низький стілець, а один із них – тацю зі срібною карафою, кубками та білими тістечками. Піпін сів, але не міг відвести погляду від старого володаря. Йому привиділося чи то було насправді: при згадці про Камені очі Денетора зблиснули і той зиркнув на Піпіна.

– Ну-бо, повідай мені свою історію, васале, – промовив Денетор із добротою і посмішкою в голосі. – Я щиро прагну почути слова того, з ким так заприязнився мій син.

Піпін до кінця свого життя пам'ятав оту годину в чудовій залі під пронизливим поглядом Володаря Гондору, коли той раз у раз поціляв у нього гострими запитаннями, а Гандальф тим часом сидів поруч, спостерігаючи та прислухаючись, і (так здавалося Піпінові) ледве стримував гнів та нетерплячість, які закипали в ньому. Коли година збігла і Денетор удруге вдарив у гонг, Піпін почувався вкрай виснаженим. «Зараз заледве дев'ята ранку, – подумав гобіт, – а я міг би з'їсти хоч і три сніданки одразу».

– Проведіть Володаря Мітрандіра до приготованих для нього апартаментів, – наказав Денетор, – його супутник, якщо бажає, теж може наразі замешкати з ним. Але знайте, що він присягнув на вірність мені, а звати його Перегрін, син Паладіна, і йому слід повідомити усі незначні паролі. Якомога швидше перекажіть капітанам, що я чекатиму на них тут після третьої години. І ти, Володарю Мітрандіре, приходь також, коли і як тобі забажається. Ніхто не перешкоджатиме твоїм відвідинам у будь-який час, окрім кількох коротких годин мого сну. Щойно вивітрився твій гнів на дурість старця, відразу приходь до мене – мені на радість!

– Дурість? – перепитав Гандальф. – Е ні, володарю, коли ти здитинієш, то помреш. Ти навіть горем умієш прикриватися, мовби плащем. Чи ти гадаєш, ніби я не знаю, навіщо ти

впродовж години допитував того, хто знає найменше, доки я просто сидів поряд?

– Що ж, насолоджуйся своїм знанням, коли так, – гаркнув у відповідь Денетор. – Погорда була би дурістю, що відкинула допомогу та пораду в годину скрути: однак ти роздаєш такі подарунки, керуючись лише власними задумами. Проте Володар Гондору не буде інструментом для здійснення чужих планів, хай би який достойник їх уклав. Для нього з огляду на обставини немає у світі вищої мети, ніж добро Гондору; а Гондором правлю я, добродію, і ніхто інший, і так буде доти, доки повернеться король.

– Кажеш, доки повернеться король? – повторив Гандальф. – Ну, шановний пане Наміснику, тоді це твоє завдання – зберегти бодай частину королівства до настання тієї події, на яку вже мало хто сподівається. І, щоби ти його виконав, тобі нададуть будь-яку допомогу, про яку ти зволиш попросити. А я скажу ось що. Я не правлю жодним королівством: ані Гондором, ані будь-яким іншим, великим чи малим. Зате опікуюсь усіма вартісними речами цього світу, яким нині загрожує небезпека. І навіть якщо Гондор загине, але після цієї ночі вціліє те, що згодом породить нову красу, новий цвіт і нові плоди, – то своє завдання я виконаю з найменшими втратами. Бо я теж намісник. Хіба ти не знав?

Потім він повернувся і рушив геть із зали, а Піпін подріботів побіч нього.

Доки вони йшли, Гандальф не дивився на Піпіна й не озивався до нього. Їхній провідник вів їх од дверей зали, через Двір із Водограєм, до вулички між високими кам'яними спорудами. Кілька разів повернувши, вони добулися до будинку, що стояв біля самої фортечної стіни з її північного боку, неподалік од перешийка, що з'єднував пагорб із горою. Увійшовши в дім, слуга допровадив мандрівників широкими різьбленими сходами на другий поверх – до прегарного покою: світлого та просторого, з чудовим тьмяно-золотим драпіруванням без візерунків. Меблів у покої було небагато: невеликий стіл, два крісла і лавка. Проте на протилежних його кінцях були закриті пологами алькови з гарно прибраними ліжками, з посудинами і чашами для вмивання. Там були також три високі вузькі вікна, які виходили на північ, на розлогу дугу Андуїну, досі оповитого імлою, на Емин-Муїл і на Раурос у далекій далечі. Але щоби визирнути понад міцним кам'яним підвіконням, Піпінові довелося стати на лавку.

– Ти сердишся на мене, Гандальфе? – запитав він, коли їхній провідник вийшов і зачинив за собою двері. – Я доклав усіх сил...

– Таки так! – відказав чарівник і раптом зайшовся сміхом, а потім підійшов до Піпіна, став поруч, обняв його за плечі й теж визирнув у вікно.

Гобіт трохи здивовано подивився в обличчя, що було тепер майже біля його власного, бо Гандальфів сміх лунав весело і радісно. Проте на чарівниковому лиці він спершу побачив лише зморшки від тривоги та печалей і, тільки придивившись уважніше, збагнув, що у глибині погід ними ховається велика радість – бризки веселощів, од яких розреготалося би ціле королівство, якби вони раптом вихлюпнулися назовні.

– Ти справді доклав усіх сил, – погодився чарівник, – і, сподіваюся, мене багато часу, перш ніж ти знову опинишся у глухому куті між двома такими жажливими старцями. Проте Володар Денетор дізнався від тебе більше, ніж ти підозрюєш, Піпіне. Ти не зміг приховати, що Боромир не провадив Загін із Морії, і що серед вас був муж високого роду, котрий збирається прийти до Мінас-Тіріта, і що він має славетного меча. Гондорці багато розмірковують про давні історії, а Денетор, відколи Боромир пішов, уважно обдумав той вірш зі сну та слова «Вбивця Ісільдура»... Денетор не такий, як інші сьогочасні мужі, Піпіне, і хоч би якого роду він був, хоч би що передалося йому від батька, в ньому – волею чудернацького випадку, – може, і справді тече кров народу Вестернесу, як і в його молодшому синові – Фарамірі, – та не у Боромірі, його улюбленцеві. Денетор бачить багато всього. Він, якщо захоче і зосередить усю свою волю, може прочитати те, що відбувається в людських головах, навіть якщо вони перебувають далеко від нього. Його важко обдурити, і небезпечно навіть зазіхати на таке... Пам'ятай це! Бо ти присягнув йому на вірність. Не знаю, звідкіля це рішення прийшло до твоєї голови чи до твого серця. Та воно мудре. Я не заважав тобі, адже ризикований учинок годі відвернути розважливою порадою. Ти зворушив серце

Денетора і – дозволь сказати – поліпшив його настрій. Відтак можеш тепер вільно пересуватися Мінас-Тірітом – звісно, коли не будеш на службі. Ти мусиш коритися його наказам, і Намісник цього не забуде. Не втрачай пильності!

Гандальф замовк і зітхнув.

– Гаразд, нічого думати-гадати, що принесе нам завтрашній день. Бо, по-перше, завтра майже напевно буде гірше, ніж сьогодні чи впродовж багатьох прийдешніх днів. А по-друге, я майже нічим не можу тут зарадити. Шахівницю розкладено, фігури розставлено. Й одну з них я палко прагну знайти – Фарамира, чинного Денеторового спадкоємця. Не думаю, що він у Місті, проте часу, щоби дізнатися новини, я не мав. Мені треба йти, Піпіне. Мушу потрапити на нараду місцевих володарів і дізнатись усе, що зможу. Проте зараз право ходу має Воров, і він збирається відкрити свої козири. І пішаки побачать їх зблизька, Перегріне, сину Паладіна, солдате Гондору. Тож гостри меча!

Після цього Гандальф підійшов до дверей і вже там повернувся.

– Я поспішаю, Піпіне, – сказав він. – Зроби мені ласку. Вийди з дому – навіть перш, ніж ляжеш відпочити, якщо не дуже стомився, – пошукай Тіньогрива та поглянь, чи добре про нього подбали. Ці люди добрі до тварин, адже належать до розважливого і мудрого народу, проте з кіньми поводяться не так управно, як інші.

З цими словами чарівник залишив покій, і, щойно він вийшов, на вежі Цитаделі чистим дзвінком голосом озвався дзвін. Тричі пролунали його удари, ніби срібло забриніло в повітрі, а потому стихли – минула третя година від сходу сонця.

За мить Піпін підійшов до дверей, спустився сходами і визирнув на вулицю. Сонце сяяло тепло і ясно, вежі й високі будівлі відкидали на захід довгі виразні тіні. Гора Міндоллуїн високо здіймала свої білий шолом і сніговий плащ. Озброєні чоловіки ходили туди-сюди вулицями Міста – напевно, тієї години відбувалася зміна вартових і сторожі.

– У нас у Ширі це була би дев'ята, – сказав Піпін сам собі, проте вголос. – Саме час смачно поснідати при відчиненому вікні у промінні весняного сонця. Ех, як би я хотів поснідати! Цікаво, ці люди коли-небудь снідають, чи в них пора сніданку вже минула? А коли ж вони обідають? І де?

Аж ось гобіт помітив чоловіка, котрий був одягнений у чорно-біле вбрання й ішов од центру Цитаделі в його бік. Піпін почувався самотнім, тож вирішив заговорити до гондорця, коли той минатиме його, але в цьому не виявилось потреби: чоловік сам підійшов просто до гобіта.

– Це ти півмірок Перегрін? – запитав. – Мене повідомили, що ти присягнув на вірність Володареві Міста. Ласкаво просимо!

Й він подав руку Піпінові, а той потиснув її.

– Я Бергонд, син Баранора. Сьогодні вранці я не на варті, тож мене прислали до тебе, щоби я навчив тебе паролів, які тобі слід знати, і розповів кілька речей, про які ти, без сумніву, захочеш дізнатись. А я тим часом довідаюся щось про тебе. Бо ми ніколи раніше не зустрічали півмірків у нашій землі, й, хоч і чули поголос про них, навіть у відомих нам легендах про вас згадують нечасто. Крім того, ти друг Мітрандіра. Ти добре його знаєш?

– Ну, – відповів Піпін, – *знайомий* із ним, так би мовити, я ціле своє коротке життя, а віднедавна багато з ним подорожую. Та Мітрандір – наче грубезна книга, яку читати – не перечитати, тож я можу стверджувати, що бачив хіба сторінку чи дві. Та, мабуть, я знаю його досить добре, ліпше за мене цього чарівника знає мало хто. Гадаю, з нашого Загону лишень Арагорн насправді знав його.

– Арагорн? – здивувався Бергонд. – Хто це?

– Ой, – затнувся Піпін, – це чоловік, котрий був із нами. Напевно, зараз він у Рогані.

– Я чув, ти теж був у Рогані. Я багато про що хочу розпитати тебе стосовно тієї землі,

бо ми покладаємо велику частину нашої незначної надії саме на тамтешній народ. Але я забув про справу, з якою прийшов до тебе: спершу я повинен відповісти на твої запитання. Тож, що би ти хотів дізнатися, пане Перегріне?

– Е-е-е, ну, якщо мені язик повернеться так висловитися, то наразі нагальним для мене питанням є таке: як тут у вас зі сніданком і з їжею загалом? Тобто о котрій годині ви їсте, якщо ти мене розумієш, і де їдальня, якщо у вас вона є? І чи маєте ви шинки? Я роздивлявся довкола, доки ми їхали, та ніде не побачив жодного, хоча мене постійно живила надія ковтнути елю, щойно ми дістанемося до осель мудрих і вишуканих людей.

Берегонд суворо поглянув на нього.

– То ти, бачу, стріляний горобець і часто буваєш у походах, – сказав. – Мовлять, що воїнів, котрих війна часто кличе в дорогу, завжди тішить надія гарно попоїсти і випити; та сам я мандрував небагато. Тож ти ще сьогодні не їв?

– Ну, їв, чемно кажучи, їв, – відповів Піпін. – Але хіба то була їжа: кубок вина й біле тістечко чи два – з ласки вашого володаря? За них він цілу годину катував мене запитаннями, а це така мука, яка збуджує апетит.

Берегонд засміявся.

– У нас є прислів'я: за столом навіть малий чоловік здатний на великі подвиги. Але ти, як ніхто інший, розговівся в Цитаделі з великими почестями. Це Місто тепер – фортеця і вартова вежа, що перебуває у стані війни. Ми встаємо зі сонцем, споживаємо легку їжу при сірому світлі й стаємо до виконання своїх обов'язків у першу годину ранку. Проте не впадай у відчай, – він знову засміявся, побачивши збентежене Піпінове обличчя. – Ті, чії обов'язки важкі, можуть з'їсти й підобідок, аби зміцнити сили. Ще є підвечірок пополудні чи трохи пізніше – як дозволить робота. А на заході сонця люди збираються на вечерю і веселяться, як можуть у ці похмурі дні... Ходімо! Трохи пройдемося, а тоді сядемо попоїсти і випити на зубчастій стіні, звідки добре видно цей прегарний ранок.

– Зажди хвилину! – зашарівся Піпін. – Жадібність чи то пак голод, якщо висловлюватися так само чемно, як ти, збили мене з пантелику. Бо Гандальф, себто Мітрандір, попросив мене наглянути за його конем – Тіньогривом, могутнім роганським скакуном, втіхою королівських очей, як мені розповідали, хоча Теоден подарував його Мітрандірові для досягнення його мети. Гадаю, новий господар любить свого коня дужче, ніж багатьох інших своїх знайомих, отож, коли добрі наміри чарівника щось важать для цього міста, ви подбаєте про Тіньогрива якомога ліпше та зі ще більшою добротою, ніж поставилися до цього гобіта, якщо це, звісно, можливо.

– Гобіта? – перепитав Берегонд.

– Так ми називаємо самі себе, – відповів Піпін.

– Радий, що дізнався про це, – сказав Берегонд, – адже тепер можу твердити, що дивна вимова не псує гарної мови, а гобіти вміють красно говорити. Ну ж бо, ходімо! Ти покажеш мені цього чудового коня. Я люблю тварин, але ми рідко бачимо їх у цьому кам'яному місті: мій народ походить із гірських долин, а туди він переселився з Ітілієну. Та не лякайся! Це буде короткий візит – просто вияв увічливості, – а звідти ми підемо до комор.

Піпін з'ясував, що про Тіньогрива таки добре подбали і зручно його розмістили. Бо в шостому колі Міста, за стінами Цитаделі, були чудові стайні, де тримали кількох прудких коней, зовсім близько біля осель Володаревих гінців – посланців, готових рушити в дорогу за першим наказом Денетора чи його верховних капітанів. Але зараз усі гінці та коні були деінде, виконуючи свою роботу.

Коли Піпін увійшов до стайні, Тіньогрив повернув до нього голову і форкнув.

– Доброго ранку! – привітався гобіт. – Гандальф прийде, щойно зможе. Він трохи заклопотаний, але перекажує тобі вітання, а я прийшов подивитися, чи в тебе все гаразд.

Сподіваюся, ти добре відпочиваєш після довгої праці?

Тінюгрив гойднув у відповідь головою і тупнув. Але дозволив Берегондові лагідно погладити свою голову і могутні боки.

– З вигляду можна було б сказати, що цього коня бережуть для перегонів, а не що він тільки-но повернувся з далекої мандрівки, – зауважив гондорець. – Який він сильний і гордий! А де його збруя? Мабуть, вона багата і прегарна.

– Для нього жодна збруя не буде належно багатою і гарною, – відказав Піпін. – І він її не терпітиме. Якщо цей кінь погодиться взяти тебе на собі, то він повезе, а якщо ні, то ні вудила, ні вузда, ні батіг, ані шпора не впокорять його. Бувай, Тінюгриве! Відпочивай. Невдовзі буде битва.

Тінюгрив підняв голову і заіржав так, що аж стайня затрусилась, а його гості затулили вуха. І переконавшись, що їжі в годівниці вдосталь, вони пішли собі.

– А тепер подбаймо про наш хліб насущний, – сказав Берегонд і повів Піпіна назад до Цитаделі – точніше, до дверей у північній частині великої вежі.

Там вони спустилися довгими прохолодними сходами до широкої, освітленої лампадами вулиці. Збоку в стінах було багато люків, один із яких був відчинений.

– Це комора та гамазея мого вартового загону, – пояснив Берегонд і гукнув у той люк:

– Вітаю, Таргоне! Я знаю, що ще рано, проте зі мною тут новобранець, котрого Володар узяв до себе на службу. Він їхав довго і здалеку, не маючи в роті ні ріски, а вранці ще й добряче попрацював, тому дуже голодний. Дай нам, що там у тебе є їстівного!

У Таргона знайшлися хліб, масло, сир і яблука – останні зі зимових запасів, поморщені, зате все ще цілі та солодкі; а ще він дав прибулим шкіряну флягу зі свіжим елем, дерев'яні тарілки і кубки. Вони ж поклали все це у плетений кошик і знову вибралися на сонце. Берегонд привів Піпіна до східного краю міцної зубчастої стіни, що виступала над скелею. Там була амбразура, яка мала попід проймою камінне сидіння, і звідти можна було роздивитися ранок, який саме мандрував світом.

Піпін і його провідник їли та пили, говорили про Гондор, про його звичаї і традиції, а також про Шир і про ті дивні краї, які бачив гобіт. Що довше вони розмовляли, то більше дивувався Берегонд і з дедалі глибшим зачудуванням дивився на маленького оповідача, котрий, сидячи на камені, перебирав короткими ногами чи раз у раз ставав навшпиньки на сидінні, намагаючись визирнути крізь пройму, щоби роздивитися землі внизу.

– Не приховуватиму від тебе, пане Перегрине, – сказав Берегонд, – що нам ти здаєшся майже людським дитям – хлопчиком літ дев'яти. Одначе ти пережив стільки небезпек і побачив стільки див, що мало хто з наших сивобородих старців міг би зрівнятися з тобою. Спершу я подумав, що Володар узяв тебе на службу з примхи, бо хотів мати шляхетного пажа – за звичаєм, як подекуюють, давніх королів. Але тепер розумію, що це не так, і прошу вибачення за свою дурість.

– Я тобі вибачаю, – відказав Піпін. – Хоча ти не дуже й помилився. За мірками свого народу, я теж іще тільки хлопчак і щойно за чотири роки досягну «зрілості», як люблять казати в Ширі. Та не хвилюйся через мене. Ліпше підійди-но сюди і розкажи мені, на що це я дивлюся.

Сонце підбилось угору, тумани в пониззях долини потроху танули. Останні їхні клапті пропливали просто над головами двох співрозмовників кучериками білої хмари, яку гнав кудись задушливий вітер зі Сходу, що в ту пору розтріпував стяги і ляскав ними, а також білими штандартами на Цитаделі. Аж ген на дні долини, приблизно за три милі від Міста, видно було Велику Ріку. Сіра та мерехтлива, вона текла з північного заходу і звертала, роблячи велику петлю, в південному напрямку, а тоді знову поверталася на захід і зникала з очей у блискучому мареві, за яким удаліні (десь миль за тридцять) розкинулося Море.

Перед Піпіном немов на долоні лежав цілий Пелленор, поцяткований ген далеко садибами, невисокими мурами, фермами та корівниками, хоча ніде не було видно ні корів, ані інших тварин. Зелені поля перетинала безліч доріг і шляхів, на яких панував жвавий рух: одні вози валками рухались у напрямку до Головної Брами, а інші виїздили з неї. Часом з'являлися вершники, котрі хутко злазили з коней і мчали до Міста. Проте найжвавішим був рух на головному тракті, що вів на південь і, звертаючи перед Рікою, огинав пагорби й невдовзі зникав із очей. Тракт був широкий, дбайливо вимощений камінням: уздовж східного його краю тягнулася чимала зелена доріжка для верхівців, а вже за нею був мур. Вершники їхали в обидва боки, проте вулиця була заповнена великими критими возами, які рухалися на південь. Незабаром Піпін розгледів, що все там насправді було ретельно впорядковано. Вози їхали трьома рядами: найшвидших везли коні, в повільніші – великі фургони з гарними різнокольоровими навісами – було впряжено биків, а вздовж західного пругу дороги котилися маленькі візки, які натужно тягнули люди.

– Це дорога до долин Тумладен і Лоссарнах та до гірських селищ, а далі – до Лебенніну, – сказав Берегонд. – Ти дивишся на останні вози, які відвозять до криївок літніх людей, дітей і жінок. Усі вони повинні поїхати звідси й очистити шлях завдовжки миль ще до полудня – такий був наказ. Це – прикра необхідність, – зітхнув він. – Мало хто з тих, котрі нині розлучаються, зустрінуться знов. У нашому місті завжди було надто мало дітей, а тепер їх немає зовсім, хіба кілька хлопчиків, котрі залишилися тут і виконуватимуть якісь доручення. Серед них і мій син.

На якусь мить запала тиша. Піпін занепокоєно вдивлявся на схід, ніби звідти будь-якої миті могли сипонутися через поля тисячі й тисячі орків.

– А що видно там? – запитав гобіт, вказуючи на середину розлогого закруту Андуїну. – Це інше місто чи що?

– Було місто, – відповів Берегонд, – головне місто Гондору, від якого нині зосталася тільки ця фортеця. То – руїни Остіліата, який стояв по обидва береги Андуїни і який наші вороги захопили й спалили вже дуже давно. Проте ми відвоювали його у дні Денеторової юності – не для того, щоби там жити, а щоби мати аванпост і відбудувати міст для проходження наших армій. А потім з'явилися Люті Вершники з Мінас-Моргула.

– Чорні Вершники? – перепитав Піпін, розплющивши очі, широкі й темні від давнього страху, що пробудився знову.

– Так, вони були чорні, – відказав Берегонд, – і, бачу, тобі щось про них відомо, хоча ти не згадував про цих Вершників у жодній зі своїх оповідей.

– Я знаю їх, – тихо промовив Піпін, – але не говоритиму про них нині, коли вони так близько, так близько...

Він раптом урвав мову, поглянув за Ріку, і йому здалося, що там не видно нічого, крім усеохопної загрозливої тіні. Можливо, то бовваніли край неба гори, чії зубчасті вершини просто здавалися розмитими, бо до них було понад дванадцять миль імлистого простору; а можливо, то була тільки стіна хмар, за якою пролягав глибокий морок. Але Піпін незмигтно дивився туди, і його очі зауважили ледь помітне наростання та густішання того мороку, який спроквола піднімався й піднімався в небеса, щоби задушити окраєць сонця.

– Так близько до Мордору? – й собі тихо запитав Берегонд. – Так, онде він. Ми нечасто згадуємо цю назву, та споконвіку жили неподалік од тієї тіні, – іноді вона здається зблідлою і віддаленою, а іноді наче наближається і темнішає. Зараз вона росте і тьмяніє – як наші страх і тривога. Менш як рік тому Люті Вершники знову відвоювали собі переправи – тоді загинуло багато наших найкращих людей. Саме Боромирові пощастило нарешті відтіснити ворогів од західного берега Ріки, і завдяки йому ближня частина Остіліата досі наша. Бодай ненадовго. Невдовзі ми очікуємо нового нападу на ті руїни. Імовірно, то буде головний удар у майбутній війні.

– Коли? – запитав Піпін. – Ви здогадуєтеся? Бо дві ночі тому я бачив, як горять сигнальні вогні і мчать кудись гінці, а Гандальф сказав, що це – знак і що війна вже розпочалася. Він дуже квапився. А тепер, здається, все сповільнилося.

– Це тому, що всі вже наготові, – відповів Берегонд. – Це тільки глибокий вдих перед пірнанням.

– Але чому сигнальні вогні горіли дві ночі тому?

– Пізно посилати по допомогу, коли тебе вже оточено, – пояснив Берегонд. – Однак я не знаю намірів Володаря та його капітанів. У них багато способів збирати відомості. Та й Володар Денетор геть не схожий на інших людей: він далеко зорить. Дехто каже, що, сидячи вночі на самоті у своєму високому покої у Вежі, Денетор спрямовує туди й сюди свою думку і може почасти відгадувати майбутнє; і що інколи він навіть зазирає в розум Ворога, борючись із ним. Тому наш Володар старий і виснажений дочасно. Та правда це чи ні, а мій пан – Фарамир – поїхав на протилежний берег Ріки в якусь небезпечну виправу, тож, можливо, він передав якісь новини... Та якщо тобі цікаво, чому, на мою думку, запалили сигнальні вогні, то я скажу: через вісті, які того вечора надійшли з Лебенніну. До гирла Андуїну наближається великий флот корсарів із Умбара, що на півдні. Вони вже давно не бояться міці Гондору й уклали союз із Ворогом, тож тепер завдадуть нам нищівного удару, виступивши на його боці. Їхня атака не дозволить нам отримати ту допомогу, якої ми сподівалися з Лебенніну та Бельфаласу, де народ мужній і чисельний. Тож думки наші дедалі частіше линули до Рогану, і ми з особливою радістю сприйняли ті новини про тамтешню перемогу, які ви принесли... Та все-таки... – Берегонд замовк, підвівся і роззирнувся довкола, подивившись на північ, на схід і на південь, – те, що сталося в Ісенгарді, мусить застерегти нас, що ми втрапили в гігантську павутину воєнних стратегій. Це вже не просто гризня біля бродів, наскоки з Ітілієну й Анорієну, засідки та пограбування. Це – справжня війна, яку довго плекали та готували, а ми в ній лише один зі шматочків, хай там що нашіптує нам гордість. Доповідають, що навіть на далекому сході, ген за Внутрішнім Морем, на півночі, в Морок-лісі, й за ним і на півдні, в Гараді, завурушилися страхітливі потвори. Тож тепер усі королівства постануть перед випробуванням: вистояти чи впасти, скорившись Тіні... Проте, пане Перегріне, нам випала споконвічна честь нести на собі тягар найлютішої ненависті Темного Володаря, бо коріння її сягає прадавніх давен і найглибших морських надр. Тут молот ударить найдужче. Тому Мітрандір так поспішав сюди. Бо, якщо впадемо ми, хто ж тоді встоїть? Але чи бачиш ти, пане Перегріне, надію на те, що ми таки вистоїмо?

Втім Піпін не відповів. Він дивився то на міцні стіни, на вежі та на чудові стяги, на сонце високо в небі, то на морок, що нависав зі Сходу, і думав про довгі пальці тієї Тіні: про орків у лісах і в горах, про зрадництво Ісенгарда, про птахів зі злими очима, про Чорних Вершників на вуличках Ширу і про крилатий жах – назгұла. Гобіт здригнувся, і надія його зів'яла. Тієї миті сонце на мить зникло – щось затулило його, ніби темне крило майнуло повз нього. Не слухом, а радше якимось внутрішнім відчуттям Піпін уловив високо й далеко в небесах крик: ледь чутний, холодний і жорстокий крик, од якого завмирало серце. Гобіт побілів і сховався за стіною.

– Що то було? – запитав Берегонд. – Ти теж це відчув?

– Так, – пробурмотів Піпін. – Це знак того, що ми програємо: тінь лихої судьби, повітряний Лютий Вершник.

– Так, тінь судьби, – додав Берегонд. – Боюся, Мінас-Тіріт упаде. Настає ніч. Кров, яка тече в моєму тілі, майже схолола.

Якийсь час обоє сиділи, понуривши голови, і не розмовляли. Ураз Піпін звів погляд і побачив, що сонце все ще світить, а знамена майорять на вітрі. Й стрепенувся.

– Минулося, – сказав. – Ні, моє серце поки що не розпочатиме. Гандальф упав у безодню, проте повернувся і тепер із нами. Ми можемо стояти хоч би й на одній нозі, а коли доведеться – то й на колінах!

– Гарно сказано! – скрикнув Берегонд, підвівшись і закрокувавши туди-сюди. – Ні, хоч

усім судилося колись померти, Гондор іще не загинув. Ні, доки безжалісні недруги здобудуть ці стіни, поклавши перед собою гори трупів. Є й інші твердині, є потаємні шляхи для втечі в гори. Надія та пам'ять довіку житимуть у заповітній долині, де зелена трава.

– Усе одно я хотів би, щоб усе вже закінчилося – погано чи добре, – сказав Піпін. – З мене кепський воїн, мені не подобається навіть думати про битву, проте постійно чекати, доки розпочнеться та, якої годі уникнути, – просто нестерпно. День здається надзвичайно довгим! Я почувався би ліпше, якби ми, замість стояти тут і спостерігати, щось робили б. Десь ударили першими. Гадаю, в Рогані теж ніхто не завдав би жодного удару, якби не Гандальф.

– Ет, зараз ти багатьом наступив на болючий мозоль! – відказав Берегонд. – Одначе все може змінитися, коли повернеться Фарамир. Він хоробрий, значно хоробріший, ніж гадає більшість. У наші дні мало хто вірить, що капітан може бути водночас мудрий, здібний до наук і до пісень, як-от Фарамир, і відважний та рішучий на полі бою. Проте Фарамир може. Він не такий нерозважливий і запальний, як Боромир, але не менш твердий. Але чим він зарадить? Ми не можемо напасти на гори... того королівства. Межі, куди здатна сягнути наша військова міць, звузились, і ми не вдаримо, доки хтось із ворогів увійде в них. Тоді наша рука повинна бути важкою!

Й він лягнув по руків'ю меча.

Піпін поглянув на гондорця: високий, гордий, шляхетний – як усі люди, котрих гобітові випадало дотепер бачити в цій землі: очі Берегонда аж сяяли, коли він думав про битву. «На жаль, мої руки майже такі самі легкі, як пір'я, – подумав у цю мить Піпін, але вголос не мовив ані слова. – Пішак, сказав Гандальф? Можливо, проте не на тій шахівниці».

Так вони і пробалакали, доки сонце досягло zenіту, а потому раптом ударили обідні дзвони й у Цитаделі почався рух: усі, крім вартових, ішли на трапезу.

– Підеш зі мною? – запитав Берегонд. – Можеш сьогодні приєднатися до моїх людей. Я ще не знаю, до якого загону тебе приписати, а може, ти будеш у почті самого Володаря. Але тобі будуть раді. І добре було б, аби ти познайомився з якомога більшою кількістю людей, доки є ще час.

– Я радо піду з тобою, – відказав Піпін. – Правду кажучи, мені самотньо. Мій найкращий друг залишився в Рогані. Тож мені ні з ким поговорити чи пожартувати. Можливо, мені й справді варто долучитися до твого загону? Ти капітан? Коли так, то ти міг би взяти мене чи замовити за мене слівце.

– Ні, ні, – засміявся Берегонд, – я не капітан. Я не маю ні посади, ні звання, ні підлеглих – я звичайний воїн із Третього Загону Цитаделі. Проте, пане Перегріне, в Місті вважають за честь бути звичайним воїном у Варті Вежі Гондору, – такі люди в пошані у цій землі.

– Тоді ти значно вищий від мене і за становищем теж, – проказав Піпін. – Відведи мене до моєї кімнати, і якщо там немає Гандальфа, то я піду з тобою, куди захочеш, – як твій гість.

Гандальфа у їхньому помешканні не було, й він не залишив жодного послання, тож Піпін пішов із Берегондом і познайомився з людьми з Третього Загону. І Берегондові за це перепала не менша честь, аніж його гостеві, бо гондорці радо вітали Піпіна. У Цитаделі вже точилися розмови про Мітрандірового напарника та про його тривалу приватну бесіду з Володарем. Подейкували, що до Гондору з Півночі прибув принц півмірків і запропонував Денеторові союзництво та п'ять тисяч мечів. А дехто навіть стверджував, що коли приїдуть

вершники Рогану, то кожен привезе зі собою воїна-півмірка, – може, й малого, зате вправного.

Хоча Піпін мусив із прикрістю розвінчати цю обнадійливу байку, відкараскатися від титулу «принц» він так і не спромігся: гондорці були переконані, що лише принц міг бути Боромировим другом і достойником, котрого вшанував увагою Володар Денетор. Вони подякували гобітові за те, що він прийшов до них, уважно вислухали кожне його слово й усі розповіді про чужинські краї, а також дали йому стільки їжі та елю, скільки він забажав. Відтак єдиною Піпіновою турботою було поводитись «обережно», як радив Гандальф, і не розпускати язика, що часто трапляється з гобітами в колі друзів.

Через якийсь час Берегонд підвівся.

– Бувай наразі! – сказав він. – Я заступаю на варту до заходу сонця, – гадаю, як і всі присутні тут. Але якщо ти почуваєшся самотнім, то, може, тебе трохи розважить прогулянка Містом із веселим провідником. Мій син охоче погуляє з тобою. Дозволю собі сказати: він хороший хлопчик. Якщо це тобі буде приємно, то спустися до найнижчого кола і запитай, де є Старий Готель на Рат-Келердайні – вулиці Смолоскипників. Десь там він вовтузиться з іншими хлопцями, котрі залишились у Місті. Біля Головної Брами є чимало речей, на які варто подивитися, перш ніж її зачинять.

Берегонд вийшов, а невдовзі за ним подалась і решта гондорців. День був погожий, хоча небо вже потроху затягувала паволока, і було надто гаряче, навіть як на південний березень. Піпіна хилило на сон, однак їхнє з Гандальфом помешкання здалося йому надто невеселим, тож він вирішив погуляти і дослідити Місто. Він прихопив зі собою для Тіньогрива кілька ласих шматочків, які той милостиво з'їв, хоча йому нічого й не бракувало. А потому численними в'юнкими вуличками поплентався до нижнього кола.

Люди з подивом витріщалися на нього. Дивлячись Піпінові в обличчя, гондорці шанобливо вітали його, за звичаєм свого краю схилиючи голову та схрещуючи руки на грудях. Але щойно він віддалявся, позаду лунали крики: ті, хто був на вулиці, кликали своїх знайомих, аби й вони виходили з осель і дивилися на Принца Півмірків, Мітрандірового напарника. Чимало людей розмовляло не спільною мовою, а своїми говірками, та Піпін незабаром зрозумів значення слів *Ерніл і Періаннат*, а також збагнув, що чутка про його титул випереджає його.

Нарешті гобіт, пройшовши склепінчастими вулицями, багатьма чудовими алеями та доріжками, спустився до найнижчого і найширшого кола Міста, де йому підказали, як дійти до вулиці Смолоскипників – просторого шляху, що вів до Головної Брами. А на ній він відшукав Старий Готель – велику будівлю зі сірого вивітреного каменю, що мала два звернені у протилежний від вулиці бік крила. Між ними прослався вузький моріжок, а трохи далі стояв дім із багатьма вікнами, передню стіну якого по всій довжині займав ганок із колонадою, а від ганку до трави збігало кілька сходинок. Поміж колон гралися хлопці – єдині діти, котрих Піпін побачив у Мінас-Тіріті, – тож він зупинився, щоби на них подивитись. Аж раптом один із хлопчаків помітив гобіта, підскочив і з криком кинувся через траву на вулицю. За ним побігло ще кілька дітей. Вони спинилися лише перед Піпіном, роздивляючись його з голови до п'ят.

– Привіт! – сказав хлопець. – Звідки ти? Ти-бо чужинець у нашому Місті.

– Був чужинцем, – відповів Піпін, – а тепер, здається, я став мужем із Гондору.

– Не сміши! – відказав хлопчина. – Якщо так, тоді всі ми тут мужі. Скільки тобі років, і як тебе звати? Мені вже десять, і невдовзі я досягну восьми п'ядей на зріст. Я вищий за тебе. Та мій батько – він із Варти, один із найвищих там. А хто твій батько?

– На яке запитання відповідати спершу? – і собі запитав Піпін. – Мій батько господарює на землі поблизу Білої Криниці, що біля Туківців у Ширі. Мені майже двадцять

дев'ять років, тож я старший за всіх вас тут, але заввишки я лише сім п'ядей, і якщо виросту ще, то хіба в ширину.

– Двадцять дев'ять! – повторив хлопчина і присвиснув. – Ого, то ти геть старий! Такий старий, як мій дядько Йорлас. І все-таки, – додав із надією, – б'юсь об заклад, що я зміг би перекинути тебе догори дригом чи покласти на лопатки.

– Може, і зміг би, якби я тобі дозволив, – відказав Піпін, сміючись. – А може, я зробив би це з тобою, – мешканці моєї маленької країни теж трохи знаються на бійцівських штучках. І там, дозволь попередити, мене вважають надзвичайно великим і дужим, бо я ще нікому не дозволяв перевернути себе догори дригом. Отож, якщо дійде до змагання і мені не пощастить переконати тебе якимось інакше, то, певно, доведеться тебе вбити... Коли подорослішаєш, то знатимеш, що зовнішність буває оманлива, і, хоча ти сприйняв мене за лагідного чужинського хлопчачка та за легку здобич, мушу застерегти тебе, що це не так: я півмірок міцний, хоробрий і підступний!

Й Піпін скорчив таку похмуру міну, що малий гондорець відступив на крок, утім одразу ж повернувся на своє місце, стиснувши кулаки, а в очах його зяскрів запал битви.

– Ні! – засміявся Піпін. – Вірити тому, що розповідають про себе незнайомці, також не варто! Я не боєць. Та хай там як, а тому, хто викликає на бій, слід було би спершу відрекомендуватися самому.

Хлопчина гордо виструнчився.

– Я Бергіл, син Берегонда з Варти, – відповів.

– Так я і думав, – сказав Піпін, – бо ти схожий на батька. Я знаю його, і то він прислав мене до тебе.

– Чому ж ти відразу цього не сказав? – здивувався Бергіл, і раптом на його обличчі промайнуло збентеження. – Тільки не кажи, що батько змінив своє рішення і хоче вирядити мене з Міста разом із жінками та зі старими! Цього не може бути, бо останні вози вже поїхали.

– Його доручення тебе не принизить – воно навіть приємне, – заспокоїв його Піпін. – Берегонд сказав, що, замість перевертати мене догори дригом, ти можеш скласти мені компанію і трохи показати Місто. Я ж натомість розповім тобі кілька історій про далекі краї.

Бергіл плеснув у долоні й засміявся з полегшею.

– Усе гаразд! – скрикнув він. – Гайда! Ми саме збиралися піти на вивідки до Брами. Тож не барімося!

– А що там відбувається?

– Перед заходом сонця з Південної Дороги очікують прибуття Чужоземних Капітанів. Ходімо з нами – і ти все побачиш.

*

Бергіл виявився хорошим супутником і співрозмовником – власне, найкращим для Піпіна, відколи той попрощався з Мері. Тож незабаром обоє вже сміялись і весело перемовлялись, ідучи вулицями та не зважаючи на погляди, які кидали в їхній бік гондорці. Невдовзі вони змішалися з юрбою, що рухалася до Головної Брами. Там Піпінові випала нагода вивищитись у Бергілових очах, бо, коли гобіт назвав своє ім'я і вимовив пароль, вартовий не лише привітав і пропустив його, а й дозволив узяти зі собою товариша.

– Чудово! – озвався Бергіл. – Нам, хлопчачкам, уже не можна виходити за Брану без супроводу дорослих. Але тепер ми ретельно все розвідаємо.

За Брамою вздовж дороги та на краю чималого вимощеного камінням майдану, до якого сходились усі шляхи, що вели до Мінас-Тіріта, зібрався натовп. Очі всіх присутніх було звернено на південь, і незабаром серед людей поширився поголос:

– Онде здійнялася курява! Вони наближаються!

Піпін і Бергіл проштовхалися наперед юрмища й стали чекати. Віддалік озвалися ріжки, і до них, мовби дедалі дужчий вітер, долинули вітальні окрики. Потому гучно заграли

сурми, й усі люди довкола заволали.

– Форлонг! Форлонг! – кричали вони.

– Що це означає? – запитав Піпін.

– Приїхав Форлонг, – відповів Бергіл, – старий Форлонг Товстун, Володар Лоссарнаху. Там живуть мої діди. Слава! Ось він. Добрий старий Форлонг!

На чолі строю ішов великий товстоногий кінь, а на ньому сидів кремезний пузань, старий і сивобородий, але в кольчuzі, в чорному шоломі та з довгим важким списом у руці. Позаду нього крокував гордий шерэг запилених чоловіків, добре озброєних і з великими бойовими сокирами: всі вони мали похмурі обличчя і були трохи нижчі та більше смагляві, ніж ті люди, котрих Піпін зустрічав у Гондорі.

– Форлонг! – гукали люди. – Вірне серце, вірний друг!

Та коли лоссарнахці пройшли, місцеві мешканці зашепотіли:

– Так мало! Що таке нині дві сотні воїнів? Ми сподівалися принаймні на вдсятеро більше число. Це все через новини про чорний флот. Форлонг зумів уділити нам лише десятку частину своїх сил. Однак і така дещиця – це краще, ніж нічого.

Загони надходили, їх вітали, підбадьорювали, впускаючи через Браму, – людей із Чужозем'я, котрі прибули, щоби у лиху годину стати на захист Міста Гондору. Та їх завжди було надто мало, завжди менше, ніж на те плекали надію чи вимагала скрута. Людей із долини Рінгло, котрі крокували слідом за сином свого володаря, Дерворіном, – три сотні. З верховин Мортонду, великої Долини Чорнокореня, прибули високий Дуїнгір зі синами Дуїліном і Деруфіном та з п'ятьма сотнями лучників. З Анфаласу – далекого Довгоберега – чималий стрій розмаїтого люду: мисливців і скотарів, мешканців маленьких селищ, с'як-так споряджених для битви, якщо не зважати на озброєння челядників Голасгіла, їхнього володаря. Кілька понурих горців із Ламедону без капітана. Рибалки з Етіру – понад сотня, – котрих відпустили з кораблів. Гірлуїн Прекрасний зі Зелених Пагорбів Піннат-Геліну з трьома сотнями ошатних, одягнених у зелене воїнів. Останнім прибув найвеличніший Імрагіл, Принц Дол-Амрота, родич самого Володаря, – на його позолочених знаменах було зображено символи Корабля та Срібного Лебедя: з ним їхав загін лицарів у повному спорядженні, на сірих конях, а за ними крокували співаючи сім сотень воїнів, статечних, як вельможі, сірооких і темноволосих.

І вони були останні, себто до Мінас-Тіріта купно прибуло менш як три тисячі воїнів. Інших чекати було нізвідки. Врешті вигуки й тупіт ніг затихли у глибині Міста. Роззяви ще трохи постояли мовчки. У повітрі висіла курява, бо вітер ущух і вечір був задушливий. Ось-ось мали зачинити Браму, червоне сонце заховалося за Міндоллуїном. На Місто лягли сутінки.

Піпін поглянув угору, і йому здалося, що небо стало попелясто-сірим, ніби над землею нависла безмежна хмара з пилу та з диму, і світло ледве пробивалося крізь неї. Проте на Заході сонце, відцвітаючи, запалило це марево вогнем, а відтак Міндоллуїн стояв чорний на тлі палахкотливої веремії, поцяткований останніми недотлілими жаринками.

– Тож погожий день завершується гнівом, – сказав гобіт, забувши про хлопчика.

– Він і справді ним завершиться, якщо я не повернуся до вечірніх дзвонів, – відказав Бергіл. – Гайда! Уже грає сурма – зараз зачинять Браму.

Вони повернулися до Міста, тримаючись за руки, й останніми зайшли у Браму щойно

перед тим, як її зачинили. А коли дісталися до вулиці Смолоскипників, усі дзвони на вежах урочисто бамкали. У багатьох вікнах засяяло світло, а з осель і військових сторожок уздовж стіни долинув спів.

– Бувай наразі! – сказав Бергіл. – Перекажи вітання моєму батькові й подякуй йому за таке цікаве для мене товариство. Прошу, приходь іще. І не барися. Я вже майже шкодую, що невдовзі буде війна: ми могли би трохи повеселитись удвох. Могли би податися до Лоссарнаху, до мого прабатьківського дому, – там особливо гарно навесні, коли в лісах і в полях повно цвіту. Проте, можливо, ми ще зможемо піти туди разом. Нашого Володаря ніхто й ніколи не переможе, а мій батько – дуже хоробрий. Бувай і повертайся!

Вони попрощались, і Піпін поквапився до Цитаделі. Дорога була неблизька, тож гобіт добряче спітнів і дуже зголоднів. Тим часом хутко запала темна ніч. На небі не було ні зірочки. Піпін запізнився на початок вечері Берегондового загону, та гондорець радо привітав гобіта й посадив його біля себе, щоби послухати новини про сина. Після вечері Піпін іще трохи побув у товаристві людей, а тоді почимчикував до свого помешкання, бо його охопив дивний смуток і він дуже захотів знову побачити Гандальфа.

– Зможеш сам знайти дорогу? – запитав Берегонд біля дверей маленької зали з північного боку Цитаделі, де вони сиділи. – Надворі чорна ніч, яка ще більше почорнішала через те, що Намісник наказав пригасити всі вогні в межах Міста й не запалювати їх на стінах. Узагалі! Розкажу я тобі ще щось: завтра вранці тебе викличуть до Володаря Денетора. Боюся, ти не потрапиш до Третього Загону. Проте сподіваймося, що нам поталанить побачитися знову. Прощай і спи спокійно!

У Піпіновій оселі було темно, тільки на столі світився маленький ліхтарик. Гандальфа не було. Смуток іще щільніше огорнув серце гобіта. Він виліз на лавку і спробував визирнути у вікно, проте на вулиці було темно хоч в око стрель. Піпін зліз, зачинив віконниці й уклався спати. Трохи полежав, дослухаючись, чи не почує Гандальфових кроків, а потому поринув у тривожний сон.

Уночі його розбудило світло. Гобіт побачив Гандальфа, який ходив туди-сюди за пологом алькову. На столі горіли свічки і лежали сувої пергаменту. До Піпіна долинуло чарівникове зітхання та бурмотіння: «Коли ж повернеться Фарамір?»

– Привіт! – подав голос Піпін, виткнувши голову з-за пологу. – Я думав, що ти геть забув про мене. Радий бачити, що ти повернувся. Довгий був день.

– А от ніч буде надто коротка, – відказав Гандальф. – Я прийшов сюди, бо мушу трохи побути у спокої, на самоті. Спи в ліжку, доки маєш змогу. На світанку я знову поведу тебе до Володаря Денетора. Та ні – коли нас покличуть, а не на світанку. Пітьма вже запанувала. Світанку не буде.

Розділ 2

Сірий загін вирушає в дорогу

Коли Гандальф поїхав і цокіт Тіньогривових копит затих у ночі, Мері повернувся до Арагорна. Він мав лише невелику торбинку, до якої вкинув кілька корисних речей, знайдених на румовищі Ісенгарда, бо решту свого майна загубив десь на Парт-Галені. Газуфел уже був осідланий. А Леголас і Гімлі зі своїм конем стояли зовсім поряд.

– Тож нас у Загоні залишилося четверо, – сказав Арагорн. – Далі ми поїдемо разом. Але не самі, як я гадав. Король твердо вирішив їхати негайно. Після появи крилатої тіні він хоче повернутися до пагорбів ще під покровом ночі.

– А потім куди? – запитав Леголас.

– Наразі не знаю, – відповів Арагорн. – Щодо короля, то він поїде на військовий збір в Едорасі, який сам скликав чотири ночі тому. Там, думаю, Теоден почує новини про війну, і Вершники Рогану поїдуть до Мінас-Тіріта. Проте переді мною і перед будь-ким, хто

наважиться стати мені за супутника...

– Приміром, я! – скрикнув Леголас.

– І Гімлі з вами! – додав гном.

– Отож, переді мною, – продовжив Арагорн, – лише темрява. Я також мушу їхати до Мінас-Тіріта, проте наразі не бачу свого шляху. Наближається давно сподівана година.

– Не кидайте мене! – озвався Мері. – Досі з мене було мало користі, проте я не хочу перебувати осторонь, як обоз, по який посилають, коли все вже закінчується. Ледве чи Вершники захочуть тепер опікуватися мною, хоча король, звісно, і сказав, що я сидітиму поруч нього, щойно ми прибудемо до його оселі, й розповідатиму йому про Шир.

– Так, – сказав Арагорн, – і твоя дорога, Мері, гадаю, збігається з його. Проте не чекай, що все завершиться весело. Боюся, доки Теоден знову спокійно осяде в Медусельді, мине ще багато часу. Чимало надій зів'яне цієї гіркої весни.

Невдовзі всі були готові рушати: двадцять чотири коні гризли вудила. Гімлі сидів позаду Леголаса, а Мері – перед Арагорном. Аж ось вони вже мчали крізь ніч. Та щойно вони проминули кургани на Ісенських Бродах, до Теодена із кінця строю під'їхав вершник.

– Володарю, – звернувся він до короля, – нас наздоганяють якісь верхівці. Я почув їх, іще коли ми переходили Броди. Тепер ми певні цього. Вони нас перехоплять, бо їдуть дуже швидко.

Теоден одразу дав знак зупинитися. Вершники розвернулись і потяглися до списів. Арагорн зліз із коня, зсадив Мері на землю й, оголивши меч, став біля королівського стремена. Еомер і його зброєносець поскакали в інший кінець строю. Мері як ніколи гостро почував свою непотрібність тут і розмірковував, що чинитиме, якби раптом розпочався бій. Припустімо, невеликий королівський почет потрапить у пастку і зазнає поразки, а йому пощастить урятуватись у темряві – що він робитиме сам-самісінький у диких полях Рогану, не маючи найменшого уявлення, куди йому йти в цьому безмежному просторі? «Нічого доброго з того не вийде!» – подумав гобіт. Потому вийняв меч і затягнув пасок.

Місяць, що хилився до заходу, закрила велика перелітна хмара, та зненацька він знову ясно засяяв на небі. Усі почули цокіт підків і тієї самої миті побачили темні постаті, котрі швидко наближалися стежкою від бродів. На вістрях їхніх списів час од часу поблискувало місячне світло. Вгадати кількість переслідувачів було годі, та, без сумніву, їх було не менше, ніж воїнів у почті.

Коли незнайомці були вже за п'ятдесят кроків, Еомер голосно крикнув:

– Стійте! Стійте! Хто їде Роганом?

Переслідувачі різко осадили своїх скакунів. Запала тиша, а потім у місячному світлі всі побачили, як один із верхівців зліз із коня і повільно рушив уперед. Він підняв угору білу руку, долонею назовні – на знак миру, втім люди короля схопилися за зброю. Тоді забринів дзвінкий голос незнайомця.

– Роган? Ти сказав: *Роган*? Це втішне слово. Ми вже давно шукаємо цю землю, їдучи здалеку і швидко.

– Ви знайшли її, – відказав Еомер. – Перетнувши оті броди, ви вступили на територію Рогану. Та це володіння Короля Теодена. Тут можна проїздити лише з його дозволу. Хто ви? І чому поспішаєте?

– Я Гальбард Дунадан, блукач із Півночі! – крикнув чоловік. – Ми шукаємо Арагорна, Араторнового сина, бо дізналися, що він у Рогані.

– І ви знайшли його! – скрикнув Арагорн і, передавши вузду Мері, побіг, аби обняти новоприбулого.

– Гальбарде! – сказав. – Такої радісної зустрічі я не очікував!

Мері зітхнув із полегкістю. Він було подумав, що це прощальні Саруманові витівки:

напасти на короля, коли біля нього лише жменька вірних людей, – а виявляється, гобітові не доведеться помирати, захищаючи Теодена. Принаймні не цього разу. І він заховав меч до піхов.

– Усе гаразд! – сказав Арагорн, повернувшись до загону Вершників. – Це мої земляки з далекого краю, де я колись мешкав. Однак навіщо вони приїхали і скільки їх, про це нам розповість Гальбард.

– Зі мною тридцятьеро людей, – відказав Гальбард.

– Це вся сила, яку нам пощастило зібрати негайно, але з нами поїхали ще і брати Елладан та Ельрогір, які прагнуть узяти участь у війні. Ми помчали сюди щодуху, як тільки ти нас покликав.

– Але я вас не кликав, – здивувався Арагорн, – хіба подумки. Думки мої часто линули до вас, а цієї ночі – найчастіше, проте я не посилав до вас жодної звістки. Проте ходімо! Усе це може зачекати. Ви наздогнали нас, коли ми мчали щодуху небезпечним шляхом, їдьте ж із нами, якщо дозволить король.

Теодена втішила така новина.

– Чудово! – сказав він. – Якщо твої земляки бодай трохи схожі на тебе, володарю Арагорне, то тридцятьеро таких лицарів можуть багато що зробити.

Тоді Вершники знову рушили в путь. Арагорн певний час їхав разом із дунедайнами, і, коли вони обговорили вісті з Півночі та з Півдня, Ельрогір сказав йому:

– Я приніс тобі послання від мого батька: «Дні збігають. Якщо ти квапишся, то згадай про Стежки Мерців».

– Мені, здається, завжди бракувало часу, щоби досягти бажаного, – відповів Арагорн. – Але я наважуся стати на ту дорогу і справді лише тоді, коли страшенно поспішатиму.

– Побачимо, – відказав Ельрогір. – Однак найліпше нам не говорити про це на відкритому шляху!

Тоді Арагорн запитав Гальбарда:

– А що це ти везеш, земляче?

Він-бо побачив, що замість списа Гальбард тримав довгу палицю, щось на кшталт держака штандарта, довкола якої було тісно намотано чорну тканину, обв'язану багатьма ременями.

– Я привіз тобі подарунок від Володарки Рівендолу, – відповів Гальбард. – Вона виготовила його потайки, і робота її тривала довго. Вона також переказала тобі ось що: «Дні нині короткі. Або сповниться наша надія, або будь-яка надія загине. Тому я посылаю тобі те, що створили для тебе мої руки. Бережи себе, Ельфійський Самоцвіте!»

І Арагорн сказав:

– Тепер я знаю, що ти везеш. Прошу, провези його для мене ще трохи!

А потому він повернувся і поглянув ген на Північ попід великими зорями, замовкнув і вже не озивався до кінця нічних мандрів.

Ніч постаріла, на сході засірів світанок, а подорожні нарешті виїхали з Ярового Ізвору і прибули до Горнбурга. Там вони трохи відпочили, готуючись до великої ради.

Мері спав, але його розбудили Леголас і Гімлі.

– Сонце вже високо, – сказав ельф. – Усі попрокидались і стали до роботи. Ну-бо, пане Лежню, ходімо на прогулянку містом, поки маємо таку нагоду!

– Три ночі тому тут прогриміла битва, – сказав Гімлі, – а ще ми з Леголасом бавилися тут у прецікаву гру, і я переміг, убивши на одного орка більше, ніж він. Ходімо й погляньмо, як тут тепер! А ще в Горнбурзі є печери, Мері, дивовижні печери! Як гадаєш, Леголасе, може, навідаємося туди?

– Ні! Немає часу, – відказав ельф. – Не псуй диво поспіхом! Я пообіцяв повернутися сюди разом із тобою, коли настануть дні свободи та миру. Проте незабаром полудень. Ми поїмо і вирушимо далі – таке я чув.

Мері встав і позіхнув. Кількох годин сну для нього виявилось замало, він почувався втомленим і збентеженим. Гобіт сумував за Піпіном і вважав себе лише тягарем, бо всі довкола будували власні плани у справі, яку йому, вочевидь, розуміти було не обов'язково.

– А де Арагорн? – запитав Мері.

– У верховній палаті Бурга, – відказав Леголас. – Гадаю, він не відпочивав і не спав. Арагорн пішов туди кілька годин тому, сказавши, що йому слід подумати, й узяв зі собою лише свого земляка Гальбарда. Здається, нашого друга охопив страхітливий сумнів чи тривога.

– Дивний загін – оті новоприбулі, – докинув Гімлі. – Вони поважні й гордовиті, Вершники Рогану поряд із ними здаються мало не хлопчиками. Вони понурі з лиця, здебільшого обвітрені, мовби скелі чи й сам Арагорн, і мовчазні.

– І такі самі люб'язні, як Арагорн, коли здобуваються на слово, – Додав Леголас. – А ви звернули увагу на братів Елладана й Ельрогіра? Вони не такі похмурі зовні, натомість вишукані та вродливі, немов ельфійські вельможі. Та, зрештою, це й не дивно, адже вони сини Ельронда з Рівендолу.

– Навіщо вони приїхали? Ти щось чув? – запитав Мері.

Він уже вдягнувся і накинув на плечі свій сірий плащ, і всі троє покрокували в напрямку зруйнованої брами Бурга.

– Вони відповіли на заклик, і це ти теж чув, – нагадав Гімлі. – Кажуть, до Рівендолу прилетіла звістка: «Арагорн потребує своїх земляків. Нехай дунедайни мчать до нього в Роган!» Але звістки прийшло це послання, вони не знають. Я припускаю, що його автор – Гандальф.

– Ні, Галадріель, – заперечив Леголас. – Чи ти забув, як вона Гандальфовими вустами говорила про Сірий Загін, що їде з Півночі?

– Авжеж, справді, – погодився Гімлі. – Лісова Володарка! Вона розгадує багато сердець і прагнень. Ну, і чому ми з тобою, Леголасе, не забажали, щоби до нас приїхали воїни наших народів?

Ельф стояв у цю мить уже перед брамою, звернувши ясний погляд на північний схід, і обличчя його було занепокоєне.

– Не думаю, що вони прибули б, – відповів він гномові. – Навіщо їм іти на війну, якщо війна вже сама крокує їхніми землями?..

Троє приятелів ще трохи погуляли разом, балакаючи про перипетії тутешньої битви, а відтак спустилися від брами, минули кургани загиблих на зеленому моріжку край дороги і спинилися аж на Гельмовій Греблі й подивилися звідти на Ізвір. Там уже виднівся Насип Смерті – чорний, високий і кам'янистий, а довкола можна було виразно розгледіти сліди гуорнів, які витоптали та дощенту випалили тут траву. Смурноземці й чимало людей із гарнізону Бурга працювали біля Греблі й у полях, і довкруг розбитих стін по всіх усюдах було навдивовижу тихо: стомлена долина відпочивала після шаленої бурі. Невдовзі приятелі повернулися до міста й подались обідати до головної зали Бурга.

Король уже був там і, щойно вони ввійшли, покликав до себе Мері й наказав, аби поруч із тронем поставили крісло для гобіта.

– Тут не зовсім так, як я волів би, – сказав Теоден, – бо в Горнбурзі все не таке, як в Едорасі. І бракує твого друга, котрий теж повинен був бути з нами. Та збіжить чимало часу, перш ніж ми – ти і я – зможемо сісти за високим столом у Медусельді; коли я повернуся туди, нам буде не до бенкетів. Ну ж бо! Їж і пий! Погомонімо, доки є на те змога. А потім ти поїдеш зі мною.

– А можна? – перепитав Мері, приємно вражений. – Це було б чудово!

Він іще ніколи в житті не був такий вдячний за доброту, виражену словами.

– Боюся, я тільки плутаюся в усіх під ногами, – гобіт затнувся, – а я хотів би зробити бодай щось, розумієте?

– Не сумніваюся, – відповів король. – Я попросив, аби тобі підшукали хорошого гірського поні. Він понесе тебе так швидко, як жоден кінь, тими дорогами, якими нам доведеться їхати. Бо я вертатиму з Бурга гірськими стежками, а не рівниною, і прибуду до Едораса через Смурне Капище, де на мене очікує Володарка Еовин. Ти будеш моїм зброєносцем, якщо хочеш. Еомере, чи є в цьому місці військові обладунки, які пасували би моєму зброєносцеві?

– Тут немає великих складів зброї, володарю, – відповів Еомер. – Можливо, поталанить знайти для нього легкий шолом, але не кольчугу чи меч, які пасували би до гобітського зросту.

– Я маю меч, – відказав Мері, підводячись і виймаючи з чорних піхов невелике блискуче лезо.

Гобіта раптом переповнила любов до цього старого короля, він став на одне коліно, взяв його руку і поцілував.

– Дозволь покласти меч Меріадока зі Ширу тобі на коліна, Королю Теодене! – скрикнув він. – Візьми мене до себе на службу, якщо твоя ласка!

– Я радо візьму тебе на службу, – мовив король і, поклавши довгі старечі долоні на каштанове волосся гобіта, благословив його. – Підведися, Меріадоку, зброєносцю Рогану з двору Медусельду! Візьми свого меча, і нехай тобі таланить!

– Ти будеш мені за батька, – промовив Мері.

– Але недовго... – відповів Теоден.

Вони сиділи і розмовляли за трапезою, аж раптом Еомер нагадав:

– Наближається година, коли ми постановили собі рушати в дорогу, володарю, – сказав він. – Наказати, нехай сурмлять у роги? Та де ж це Арагорн? Місце його було порожнє, він не сідав із нами до столу.

– Ми підготуємося до від'їзду, – відказав Теоден, – нехай Володареві Арагорну перекажуть, що недовзі час вирушати.

Король із охоронцями та з Мері спустився від брами Бурга до того місця, де на зеленій траві згуртувалися Вершники. Багато хто вже сидів у сідлах. Загін тут зібрався чималий, бо король залишав у місті лише нечисленний гарнізон, а всіх, кого можна було взяти зі собою, він повів на збройну муштру в Едорас. Утім, тисяча списів уже поїхала туди вночі, а ще понад п'ять сотень мали нині вирушати разом із королем, – здебільшого то були люди з полів і з рівнин Західної Сторони.

Трохи осторонь строем сиділи на конях блукачі: мовчазні, озброєні списками, луками та мечами. Вони були одягнені в темно-сірі плащі, а голови та шоломи прикрили каптурами. Коні їхні були сильні, мали гордовиті постави і скуйовджені гриви, проте одному з них бракувало вершника – то був Арагорнів кінь, якого йому привели з Півночі, й звали його Рогерин. Ані на спорядженні, ні на зброї тих коней не видно було бодай крихітного зблиску самоцвітів чи золота, жодної оздоби, а їхні вершники не мали символів чи знаків, окрім срібної фібули у вигляді променистої зорі, що скріплювала плащ на лівому плечі.

Король сів на Снігогрива, а Мері – на свого поні, який стояв поряд. Його звали Гладун. Аж ось із брами вийшов Еомер, а з ним були Арагорн і Гальбард, який ніс чималий держак, щільно загорнутий у чорну тканину, і ще двоє мужів, не старих і не молодих. Ельрондові сини були такі схожі між собою, що мало хто міг їх розрізнити: темноволосі, сіроокі, вродливі, як усі ельфи, вдягнуті в однакові блискучі кольчуги, приховані срібно-сірими плащами. Позаду йшли Леголас і Гімлі. Проте Мері стежив очима лише за Арагорном, – у ньому відбулася така разюча зміна, ніби за одну ніч на чоло цього чоловіка лягло багато років. Обличчя його було землистого кольору, понуре і втомлене.

– Дух мій непокоїться, володарю, – сказав Арагорн, зупинившись біля королівського коня. – Я почув дивні слова і бачу вдалині нові небезпеки. Довго думи мої не знали спокою, і, боюся, мета моя мусить змінитися. Скажи мені, Теодене, вирушаючи нині до Смурного Капища, скільки часу мине, доки ти дістанешся туди?

– Зараз уже година пополудню, – відказав Еомер. – До ночі третього дня ми повинні вже бути у Схові. До того минуть дві ночі після повні, а збір, за наказом короля, розпочнеться наступного дня. Швидше ми їхати не можемо, якщо силам Рогану судилося зійтися до купи.

Арагорн якусь мить мовчав.

– Три дні, – врешті пробурмотів він, – і збір сил Рогану щойно розпочнеться. Проте плину часу не сповільниш.

Промовивши, Арагорн поглянув угору і, здавалось, щось вирішив, бо обличчя його було вже не таке стривожене.

– Відтак, із твого дозволу, володарю, я та мої земляки змінимо наші наміри. Ми мусимо їхати власним шляхом і вже не критися. Час таємниць для мене минув. Я поїду на схід найкоротшою дорогою – Стежками Мерців.

– Стежками Мерців! – скрикнув Теоден і здригнувся. – Чому ти згадав про них?

Еомер пильно поглянув на Арагорна, і Мері здалося, що обличчя Вершників, котрі почули слова його друга, зблідли.

– Якщо ті Стежки і справді існують, – сказав Теоден, – то брами до них десь у Смурному Капищі, а через них не пройде жодна жива душа.

– Шкода, Арагорне, мій друже! – додав Еомер. – Я сподівався, що ми разом поїдемо на війну, та якщо ти шукаєш Стежок Мерців, то настав час нашого прощання, і на те, що ми коли-небудь знову зустрінемося під Сонцем, надії мало.

– Так, я обрав саме ту дорогу, – відказав Арагорн. – Але ось що я скажу тобі, Еомере: ми ще зустрінемося під час битви, хай би й усі війська Мордору стали нам на заваді.

– Чини так, як велить доля, володарю Арагорне, – промовив тоді Теоден. – Це, мабуть, і є твій життєвий присуд: топтати стежки, до яких іншим зась. Розлука ця завдає мені горя та відбирає сили, проте зараз я повинен їхати гірськими дорогами, не гаючи жодної миті. Прощай!

– Прощай, володарю! – відказав Арагорн. – Їдь назустріч великій славі! Прощай і ти, Мері! Залишаю тебе в гарному товаристві – кращому, ніж ми сподівалися, коли гналися за орками до Фангорну. Леголас і Гімлі, гадаю, пойдуть зі мною і далі. Проте ми тебе не забудемо.

– До зустрічі! – відповів Мері.

Нічого іншого не спало йому на гадку. Він почувався дуже малим, його бентежили та пригнічували всі ті похмурі слова. Зараз йому понад усе бракувало невичерпної Піпінової життєрадісності. Вершники готові були рушати, коні нетерпляче гризли вудила, а гобіт хотів, аби вони нарешті поїхали геть і щоби з усім цим було покінчено.

І Теоден озвався до Еомера, і здійняв руку, і гучно крикнув, і за його знаком усі Вершники рушили в дорогу. Вони помчали через Греблю до Падолу, а потому, різко звернувши на схід, обрали стежку, що огинала пагорби на відстані приблизно півтори версти й, повернувши на південь, ховалася серед пагорбів і зникала з очей. А Арагорн поїхав до Греблі й дивився вслід королівським людям, доки ті заглибились уже далеко в Паділ. Тоді

він повернувся до Гальбарда.

– От і від'їхали троє, котрих я дуже люблю, і найменшого з них – чи не найбільше, – сказав Арагорн. – Він не знає, куди та пощо вирушив, але, навіть якби знав, то все одно поїхав би.

– У Ширі народ не великий, однак вартий багатьох добрих слів, – одказав Гальбард. – Там мало відомо про те, скільки праці ми доклали, убезпечуючи їхні кордони, та я їх не звинувачую.

– І ось наші долі переплелися, – додав Арагорн. – Але тут, на жаль, нам довелося попрощатися. Що ж, я повинен трохи попоїсти, а потім і ми будемо збиратись у дорогу. Ходімо, Леголасе та Гімлі! Мушу поговорити з вами, доки їстиму.

Вони разом повернулися до Бурга, проте Арагорн іще якийсь час сидів мовчки, а решта чекала, доки він озветься.

– Ну-бо! – нарешті не втримався Леголас. – Поговори з нами, й утішся, і струси тінь! Що трапилося з тобою, відколи ми сірого ранку приїхали до цього грізного місця?

– Я відбув страхітливу битву – грізнішу за ту, що була при Горнбурзі, – відповів Арагорн. – Я, друзі мої, зазирнув у Камінь Ортанка.

– Ти зазирнув у той триклятий чаклунський камінь! – скрикнув Гімлі, а на його обличчі відобразилися страх і подив. – Ти щось сказав... йому? Навіть Гандальф не наважився на таке знайомство...

– Ти забув, із ким розмовляєш, – суворо мовив Арагорн, і очі його зблиснули. – Чого ти боїшся? Що я, по-твоєму, міг розповісти йому? Хіба я приховував свій титул перед дверима Едораса? Ні, Гімлі, – сказав чоловік уже лагідніше, й похмура маска злетіла з його лиця, яке тепер виглядало так, ніби Арагорн важко й невтомно працював кілька безсонних ночей поспіль.

– Ні, друзі мої, я законний власник того Каменя, тож маю право та силу, щоби ним користатися, – принаймні я в цьому переконаний... Право моє безсумнівне. А от щодо сили – її ледве вистачило.

І він глибоко вдихнув.

– Боротьба була запекла, втома після неї минає надто повільно. Я не сказав Ворогові жодного слова й урешті підкорив Камінь своїй волі. З цим Сауранові буде важко змиритись. І він побачив мене. Так, пане Гімлі, він побачив мене, проте в іншій подобі, ніж ти бачиш мене тут. Якщо це допоможе йому, тоді я вчинив неправильно. Проте я так не думаю. Дізнатися, що я живий і ходжу по цій землі, – гадаю, від такого удару навіть йому замлоїть серце, бо досі Ворог цього не знав. Очі в Ортанку не впізнали мене під роганськими обладунками, проте Саурон не забув про Ісільдура та про Елендилів меч. І ось у годину, коли мали здійснитися його великі задуми, з'явилися Ісільдурів нащадок і Меч, – я-бо показав йому перековане лезо. Ворог іще не такий могутній, аби не почувати страху, – ні, сумнів безперервно гризе його.

– Хай там як, а він підкорив величезні володіння, – зауважив Гімлі, – й тепер ударить швидко.

– Квапливий удар рідко влучає в ціль, – відповів Арагорн. – Мусимо тиснути на Ворога і не чекати, коли він зробить перший хід. Розумієте, друзі мої, коли я опанував Камінь, то дізнався про розмаїті речі. На Гондор з півдня насувається ніким не ждана жахлива небезпека, що поглине багато військової сили, яка натомість мали би захищати Мінас-Тіріт. Якщо цю небезпеку не зупинити, то, гадаю, ми втратимо Місто менш як за десять днів.

– Тоді ми його таки втратимо, – сказав Гімлі, – бо кого можна послати на допомогу Мінас-Тіріту і хто встигне туди вчасно?

– Я не маю війська, щоби послати його на допомогу Місту, тож мушу їхати сам, – відповів Арагорн. – Є лишень одна дорога через гори, яка приведе мене туди раніше, ніж усе буде втрачено, – це Стежки Мерців.

– Стежки Мерців! – скрикнув Гімлі. – Це лиховісна назва, і, бачу, роганцям вона геть не до вподоби. Чи може живий пройти тим шляхом і не згинуть? А навіть якщо ти і пройдеш, то

як жменька звитяжців зупинить атаки Мордору?

– Жодна жива душа не скористалася тією дорогою, відколи сюди прийшли роґірами, – заперечив Арагорн, – бо вона для них закрыта. Проте у скрутну годину Ісільдурів спадкоємець може піти нею, якщо наважиться. Слухайте! Ось що Ельрондові сини з Рівендолу переказали мені від свого батька, наймудрішого з мудрих: «Нехай Арагорн згадає про слова провидця та про Стежки Мерців».

– А що то за слова провидця? – запитав Леголас.

– Так провістив Мальбет-Провидець у дні Арведуї, останнього короля Форноста, – сказав Арагорн:

*Тінь довжелезна на землю лягає,
на захід простерлися крила тітьми.
Трясется вежа, й до могил королівських
судьба підступає. І мертві встають.
То клятвopушників час настає:
Ерех-камінь їх знову збирає,
й від рогу гірського здригнуться вони.
Та хто в ріг той засурмить? І хто гукне
з туманів мрячних людей тих забутих? –
Нащадок мужа, що йому ті клялись.
З Півночі ждять його у часи скрути:
і крізь Двері пройде він Стежками Мерців.*

– Авжеж, це таємничі шляхи, – сказав Гімлі, – проте для мене вони не більш таємничі, ніж це віршування.

– Якби ти краще розумів його, то я попросив би тебе піти зі мною, – відказав Арагорн, – бо саме тим шляхом я вирішив податися. Та йду я туди не радо – тільки скрута жене мене. Тож ти можеш піти зі мною, тільки якщо сам захочеш, адже в дорозі на нас чекають важка праця та великий жах, а може, навіть щось страшніше.

– Я піду за тобою навіть Стежками Мерців, хай би куди вони вели, – сказав на це Гімлі.

– І я з вами, – додав Леголас, – бо я не боюся Мерців.

– Сподіваюся, забуті люди не забули, як треба битися, – спробував пожартувати ґном, – інакше їх і турбувати не варто.

– Про це ми дізнаємося, якщо нам поталанить добратися до Ереху, – сказав Арагорн. – Однак клятва, яку ті люди порушили, полягала в тому, щоби боротися проти Саурана, відтак, аби дотримати її, їм таки доведеться битися. Бо в Ереху досі лежить чорний камінь, який, подекують, Ісільдур привіз із Нуменору. Той камінь установили на пагорбі, й на ньому Гірський Король присягнув бути союзником Ісільдура, коли мій предок засновував королівство Гондор. І коли Саурон повернувся і знову зріс на силі, Ісільдур покликав горян, аби вони дотримали клятви, проте ті не прийшли: в епоху Темноліття вони поклонялися Сауранові... Тоді Ісільдур сказав їхньому королеві: «Бути тобі останнім королем. І коли Захід стане могутнішим за Чорного Господаря, то на тебе та на твій народ спаде моє прокляття: не знатимете спочинку, аж доки дотримаєте клятви, яку ви дали. Адже війна ця триватиме незліченні роки, і до її завершення вас знову покличуть стати до бою». І вони втекли від Ісільдурового гніву, й не наслідилися вийти на війну на Саурановому боці, й заховались у таємних місцинах серед гір, і не бачили інших людей, і поволі загинули серед безплідних пагорбів. Відтак жакливий дух Неприкаяних Мерців огорнув Погорби Ереху та всі довколишні землі, де мешкав той народ. Однак мій шлях веде мене туди, бо деінде годі знайти допомогу від живих.

Арагорн підвівся.

– Ходімо! – гукнув він і вихопив меч, і той спалахнув у сутінковому світлі Бурга. – До Каменя Ереху! Я шукатиму Стежки Мерців. Ідть же зі мною, хто не боїться!

Леголас і Гімлі не відповіли, натомість підвелись і разом із Арагорном вийшли зі зали. Мовчазні та незворушні, стояли вони на траві й чекали, поки надійшли загорнені у плащі блукачі. Тоді Леголас і Гімлі сіли на коня. Арагорн скочив на Рогерина. Гальбард підніс до вуст могутній ріг – і луна його голосу прокотилася Гельмовим Яром. Потому загін, мовби порив вітру, зірвався з місця і помчав Падолом, а всі, хто залишився на Греблі чи у Бургу, приголомшено споглядали їхній від'їзд.

Доки Теоден поволі просувався гірськими стежками, Сірій Загін швидко промчав через рівнину і наступного дня пополудні прибув до Едораса, де зупинився лише ненадовго, а потому знову помчав у долину і з настанням темряви дістався до Смурного Капища.

Володарка Еовин привітала прибульців і зраділа їхньому приїзду, бо в житті не стрічала могутніших воїнів, аніж дунедайни та вродливі Ельрондові сини, проте очі її повсякчас були звернені до Арагорна. Тож коли господиня та її гості сіли до вечері й коли вона дізналася про все, що відбулося після Теоденового від'їзду (раніше-бо до неї доходили хіба уривчасті звістки), і про битву в Гельмовому Яру, про загибель великого числа їхніх ворогів та про наступ Теодена і його лицарів, то очі її засяяли.

Урешті вона мовила:

– Володарі, ви потомлені й повинні перепочити бодай трохи – попри те, що вельми поспішаєте. Завтра для вас підготують затишні покої.

Однак Арагорн відповів:

– Ні, володарко, не турбуйся про нас! Якщо нам дозволено буде поспати тут цієї ночі, а завтра – поснідати, то ліпшого годі й бажати. Бо виправа моя така нагальна, що завтра з першими сонячними променями ми поїдемо звідсіля.

Еовин усміхнулась і сказала:

– Тоді, володарю, доброта керувала тобою, якщо ти проїхав стільки верст, звернувши зі шляху, щоби тільки принести вісті Еовин і поговорити з нею, нещасною вигнанкою.

– Жоден муж не назвав би таку подорож марною, – відказав Арагорн, – одначе, володарко, я не приїхав би сюди, якби дорога, яка мені судилася, не вела мене до Смурного Капища.

Еовин відповіла так, що стало зрозуміло: його слова її засмутили:

– Тоді, володарю, ти заблукав, адже з Долини Капища на схід чи на південь доріг немає, тож краще тобі вертати туди, звідки ти приїхав.

– Ні, володарко, – відказав Арагорн, – я не заблукав, бо мандрував цією землею ще до того, як народилася ти, щоби прикрасити її. З цієї долини веде одна дорога, і нею я поїду. Завтра я стану на Стежки Мерців.

І Еовин втупилась у нього таким поглядом, ніби ця новина вибила їй землю з-під ніг: обличчя її побіліло, і вона довго не могла вимовити і слова, тож мовчали й усі інші.

– Але ж, Арагорне, хіба твоє завдання – це пошуки смерті? – нарешті озвалась Еовин. – Адже на тій дорозі ти не знайдеш нічого іншого. Живому там не дозволять пройти.

– Мені, можливо, дозволять, – сказав Арагорн, – хай там як, а я принаймні спробую здолати той шлях. З інших мені користі не буде.

– Це – безумство! – скрикнула вона. – Поряд із тобою сидять мужі славні та звитяжні, й ти повинен провадити їх не у морок, а на війну, де кожен воїн дорожчий од золота. Благаю тебе: залишайся, а згодом поїдеш разом із моїм братом, – тоді всі наші серця звеселяться й надія наша засяє ясніше.

– Це не безумство, володарко, – заперечив Арагорн, – я-бо прямую шляхом, який мені вказали. А ті, хто йде разом зі мною, роблять це добровільно. Якщо ж нині комусь із них

закортить залишитись, аби поїхати з рогіримами, то він вільний так учинити. А я стану на Стежки Мерців – навіть одинцем, якщо доведеться.

Потім вони припинили розмови і їли мовчки, та погляд володарки Еовин був прикутий до Арагорна, й решта гостей бачила, що душа її страждає від невимовної муки. Після частунку гості підвелися, подякували Володарці й, попросившись, пішли спочивати.

Коли Арагорн дістався до намету, де мав заночувати разом із Леголасом і з Гімлі, а його приятелі ввійшли досередини, з'явилася Володарка Еовин і погукала його. Арагорн повернувся і побачив її – сяйво в нічній пітьмі, – бо вона була вдягнена у біле, а погляд її був звернений до вогню.

– Арагорне, – сказала Еовин, – навіщо тобі ставати на цю смертельну дорогу?

– Я мушу, – відповів Арагорн. – Тільки так я можу сподіватися зіграти відведену мені роль у війні проти Саурона. Я не зумисне вибираю небезпечні стежки, Еовин. Якби я міг піти туди, куди кличе мене серце, то вже був би на далекій Півночі – мандрував би в чудовій долині Рівендолу.

Якусь мить вона мовчала, ніби зважувала, що можуть означати ці слова. Аж раптом поклала руку йому на плече.

– Ти суворий і непохитний володар, – мовила, – і саме завдяки таким рисам воїни здобувають славу, – і знову замовкла. – Володарю, якщо ти справді мусиш їхати туди, то дозволь мені поїхати слідом. Я-бо втомилася від неробства серед цих пагорбів і хочу глянути в обличчя небезпеці та битвам.

– Твій обов'язок – бути зі своїм народом, – відповів Арагорн.

– Я надто часто чула про обов'язок! – скрикнула Еовин. – Але хіба я не з Еорлового Дому, хіба я нянька, а не Володарка Щита? Надто довго я ходила на хистких ногах. Але тепер вони вже не хисткі, то невже я не можу почати жити так, як бажаю?

– Мало кому це вдається зробити з честю, – зазначив Арагорн. – А щодо тебе, володарко, то ти прийняла виклик і погодилася правити своїм народом, доки повернеться король, чи не так? Якби замість тебе обрали якогось маршала чи капітана, то хіба він покинув би своїх людей, навіть коли б стомився від такої відповідальності?

– То чому завжди обирають мене? – сказала Еовин із гіркотою в голосі. – Чому мені завжди доводиться залишатись і дбати про дім, а Вершники тим часом їдуть назустріч славі, а коли вони повертаються, я маю готувати їм їжу та постіль?

– Невдовзі може статися так, – відказав Арагорн, – що ніхто з них не повернеться. Тоді Роган потребуватиме безславної мужності, бо ніхто не згадає про подвиги, що їх ви здійснили під час останнього захисту своїх домівок. Однак учинки ваші не стануть менш мужніми тільки через те, що їх буде нікому оспівати.

Еовин відповіла на це так:

– Твої слова означають лишень одне: «Ти жінка, і твоє місце там, де твій дім. Доки чоловіки з честю гинутьимуть у бою, тобі належить гиніти в оселі, бо чоловікам вона вже не знадобиться». Та я з Еорлового Дому, а не якась там служниця. Я вправна вершниця, я вмю тримати в руках меч і не боюся ні болю, ні смерті.

– Чого ж ти боїшся, володарко? – запитав Арагорн.

– Клітки, – відказала Еовин. – Сидіти за ґратами доти, доки звичка та старість змусять мене з ними змиритися, доки найменша надія здійснити великі подвиги зникне з моєї пам'яті й з мого серця.

– А проте саме ти радила мені не ризикувати й не ставати на дорогу, яку я обрав, бо вона небезпечна?

– Так, одна людина може дораджувати іншій, – сказала Еовин. – Одначе я просила тебе не втікати від небезпеки, а їхати на битву, де меч твій здобуде славу та перемогу. Важко мені дивитися, як шляхетну і неповторну річ марнують без потреби.

– І мені важко, – погодився Арагорн. – Тому я кажу тобі, володарко: залишайся! Тобі нічого робити на Півдні.

– Як і тим іншим, котрі їдуть із тобою. Вони супроводжують тебе лише тому, що не

можуть із тобою розлучитися... бо люблять.

З тими словами вона повернулася і зникла в п'їтьмі.

Коли ранкова зоря осяяла небо, а сонце ще не зійшло понад хребтами на сході, Арагорн був готовий рушати. Його загін уже осідлав коней, а сам він от-от мав скочити на Рогерина, – тоді прийшла Володарка Еовин і попрощалася з ними. Вона була вбрана як Вершник і підперезана мечем. У руках вона тримала кубок. І припала до нього вустами, й відпила ковток, побажавши гостям швидкого руху, а відтак передала кубок Арагорнові. Той теж випив і сказав:

– Прощавай, Володарко Рогану! П'ю за щасливу долю твого Дому, твого народу і твою власну. Перекажи братові: можливо, ми зустрінемося знову по той бік темряви!

Тоді Гімлі та Леголасові, які були поблизу, здалося, ніби Еовин заплакала, і сльози її були справді гіркі, адже проливалася їх така сувора та горда володарка. Й вона мовила:

– Арагорне, ти поїдеш?

– Поїду, – відповів він.

– І не дозволиш мені поїхати з твоїм загоном, як я просила?

– Ні, володарко. На це я не маю права, бо не радився ні з королем, ані з твоїм братом, а вони повернуться сюди тільки завтра. Для мене ж кожна година, ба ні, – кожна мить безцінна. Прощавай!

Тоді Еовин упала навколїшки і сказала:

– Благаю!

– Ні, володарко, – відказав Арагорн, і подав їй руку, і допоміг підвестися.

Потому поцілував ту руку, скочив у сідло й помчав геть, не озираючись. І лише той, хто добре знав його та був поряд, помітив, який нестерпний біль здушив йому серце.

А Еовин уклїкла, ніби камінна статуя, стиснувши руки при боках, і дивилася їм услїд, доки вершники заховаїлись у мороці попід чорним Двїморбергом – Горою Привидів, де були Двері Мерців. Коли вершники зникли з очей, вона повернулася, спотикаючись, мов слїпа, і подалася до свого житла. Ніхто з її народу не бачив цього прощання, бо всі поховались і бояїлись вийти назовні, доки настане день і нерозважливі чужинці поїдуть геть.

Дехто навіть казав:

– То – ельфїйські примари. Нехай забираються туди, де їхнє місце – в темні шпарини, – й ніколи не повертаються. Часи нині лихі й без них.

Довкола ще було сіро, бо сонце не визирнуло з-за чорних хребтів Гори Привидів, що височїла перед мандрівниками. Щойно вони проїхали поміж рядами стародавнього каміння й дісталися до Тьмавої Дїброви, їх охопив жах. Там, у мороці серед чорних дерев, який важко витримував навіть Леголас, вони знайшли западину, що відкривалася біля основи гори, а просто посеред їхнього шляху стояв єдиний могутній камінь – як перст судьби.

– У мене кров холоне в тілі, – сказав Гімлі, та його супутники мовчали, і його голос затих між вогких ялинових голок у нього під ногами.

Коні не хотїли проходити повз грізний камінь, тож вершники злізли на землю і повели їх силоміць. Отак вони, врешті, заглибились у вузьку долину, де стояла стрїмка скеляста стїна, а в тїй стїні зяїли, немов паша ночі, Темні Двері. Над їхньою широкою аркою було викарбувано розмаїті знаки та постаті. Вони були надто затертї, щоби їх можна було відчитати, проте страх струменів од них, наче сіра пара.

Загін спинився, серця стрепенулися в усіх грудях, окрім Леголасових, адже ельфи не відають страху перед людськими примарами.

– Це – лиховісні двері, – сказав Гальбард, – за ними я знайду свою смерть. Однак я все одно ввійду туди, а от коні – ні.

– Ми мусимо ввійти, тож і коні мусять, – відказав на те Арагорн. – Бо якщо пощастить вибратися з цієї темряви, то нам не доведеться долати безліч верст дороги: кожна година, яку ми втратимо, наблизатиме Сауронів тріумф. За мною!

Тоді Арагорн пішов уперед, і сила його волі в ту мить була така, що всі дунедайни та їхні коні рушили за ним. Коні блукачів так любили вершників, котрих вони носили на собі, що погодилися навіть витримати жах Дверей, якщо серця їхніх господарів були спокійні, коли ті крокували поряд. Лише Арод – кінь із Рогану – відмовився йти тим шляхом. Він пітнів і тремтів од страху, і на нього було боляче дивитися. Тоді Леголас поклав долоні йому на очі, проспівав кілька слів, які м'яко полинули в морок, і тварина, врешті, дозволила себе повести, й ельф увійшов у Двері. А перед ними залишився гном Гімлі, сам-самісінький.

У нього тремтіли коліна, і він гнівався сам на себе.

– Це нечувано! – сказав. – Щоб ельф наважився спуститися під землю, а гном – ні?!

І теж ступив досередини. Та йому здалося, що він так повільно переставляє ноги через поріг, ніби вони налилися свинцем; і його вмить уразила сліпота – того самого Гімлі, Глоїнового сина, котрий безстрашно мандрував у глибоких надрах світу.

Арагорн привіз смолоскипи зі Смурного Капища й тепер ішов попереду, високо піднявши одного з них; Елладан, тримаючи другого, крокував у кінці загону, а Гімлі, спотикаючись, намагався його наздогнати. Гном не бачив нічого, крім тьмяних пломенів смолоскипів, але, щойно Загін зупинявся, довкола розливалось нескінченне море шепотів, шурхотіння слів невідомої гномові мови.

Ніхто не нападав на Загін і не перешкоджав його просуванню, проте що далі йшов гном, то дужчий страх охоплював його. Насамперед тому, що він упевнився: дороги назад немає, всі шляхи до відступу заповнили невидиме військо, яке лине в темряві назирці за ними.

Так минуло невідь-скільки часу, аж ось Гімлі побачив видовище, яке йому довіку було гидко згадувати. Дорога здавалася широкою, поки раптом Загін вийшов на розлогий порожній простір, і стіни зусібіч мовби зникли. Гномові було так лячно, що він ледве міг іти. Остеронь і ліворуч од них у мороці щось зблиснуло, коли до того місця наблизився Арагорнів смолоскип. Тоді Арагорн зупинився й пішов подивитися, що би то могло бути.

– Невже він не відає страху? – пробурмотів гном. – У будь-якій іншій печері Гімлі, син Глоїна, першим побіг би на блиск золота. Проте не тут! Нехай собі лежить!

Але він таки наблизився і побачив, що його друг став навколішки, а Елладан тримає над ним обидва смолоскипи. Біля Арагорна лежав кістяк якогось богатиря. Він був одягнений у панцир, увесь його обладунок був цілий і неушкоджений (адже повітря в печері було сухе та курне), а кольчуга виявилася позолоченою. Пояс на мерці був золото-гранатовий, і шолом на голому черепі, що лежав долілиць на підлозі, теж був щедро покритий золотом. З усього було видно, що цей воїн упав біля протилежної стіни печери, а перед ним стояли міцно зачинені кам'яні двері – кісточки його пальців досі чіплялися за тріщини в них. Біля мерця лежав надщерблений і зламаний меч, ніби він у пориві розпачу рубав скелю.

Арагорн не торкнувся до мерця, тільки певний час мовчки роздивлявся його, потому підвівся й зітхнув. «Тут квіти *симбельмине* не зацвітуть, допоки стоятиме світ, – пробурмотів. – Дев'ять курганів і ще сім нині вкрила зелена трава, й упродовж усіх цих років він лежав біля дверей, яких не зміг відімкнути. Куди вони ведуть? Чому він хотів пройти

ними? Цього вже ніхто не дізнається!»

– Це не моє завдання! – раптом закричав він, розвернувшись і звертаючись до шепотливої темряви. – Бережіть свої скарбниці та свої таємниці при собі у Прокляті Роки! Ми прагнемо тільки швидкості. Пропустіть нас і йдіть слідом! Я-бо кличу вас до Каменя Ереху!

Відповіді не було – хіба що вважати відповіддю тишу, ще моторошнішу, ніж повсюдний шепіт. І раптом налетів холодний вітер, і полум'я смолоскипів гойднулося та погасло, і запалити їх іще раз було годі. Про те, що сталося протягом наступної години чи кількох, Гімлі пам'ятає мало. Його побратими квапились уперед, а він постійно плентався останнім, і його переслідував липкий жах, який от-от мав би його схопити: позаду линув примарний шум, схожий на тіні безлічі кроків.

Несподівано десь зажебоніла вода – звук був неприємний і виразний, ніби камінь, упавши, потривожив сон темної тіні. Почало світлішати, й – о диво! – Загін пройшов через іще одну браму, широку, з високою аркою. Разом із товариством із неї вибіг струмочок, а поодаль, різко зриваючись донизу, дорога тяглася між стрімчаків, гострих, як вістря ножів, що стриміли на тлі неба, в якому мерехтіли крихітні зорі. Згодом Гімлі довідався, що то було за дві години до заходу сонця того самого дня, коли вони вирушили зі Смурного Капища. Проте, якби гнома запитали про час одразу після виходу з печери, він сказав би, що настали сутінки якогось іншого року чи й іншого світу.

Загін осідлав коней, і Гімлі знову сидів біля Леголаса. Їхали вервечкою, і наблизився вечір, і запали глибокі сині сутінки, а страх усе одно не відпускав подорожніх. Леголас обернувся, щоби заговорити до Гімлі, й тоді гном нарешті побачив перед собою сяйво ясних ельфійських очей. За ними їхав Елладан – останній із Загону, та не останній серед тих, хто спускався гірською дорогою.

– Мерці рушили за нами, – сказав Леголас. – Я бачу постаті людей і коней, тьмяні стяги, схожі на клапті хмар, списи, схожі на зимові хащі в імлістій ночі. Мерці рушили за нами.

– Так, Мерці їдуть позаду. Їх покликали, – озвався Елладан.

Аж ось Загін зненацька вибрався з ущелини, ніби вигулькнув зі шпарини у стіні, й опинився на верховині розлогої долини, і потік, що біг поряд, із холодним клекотом стрибнув униз, перетворившись на каскадний водоспад.

– Де це ми, хай йому грець? Невже досі в Середземні? – запитав Гімлі.

– Ми спустилися з верхів'я Мортонду – довгої холодної ріки, що збігає врешті до моря й омиває стіни Дол-Амрота. Щоби ти не запитував опісля, я скажу, що люди називають її Чорнокоренем, – відповів Елладан.

Долина Чорнокореню була розлогим рівнинним тереном, що врізався у стрімкі південні схили гір. Круті схили поросли травою, проте в ту годину мандрівникам усе здавалося сірим: сонце вже сіло, й далеко внизу мерехтіли вогники людських домівок. Долина та була

родюча, і там мешкало багато люду.

Потому, не повертаючись, Арагорн крикнув так голосно, щоби його почули всі:

– Друзі, забудьте про втому! Скачіть, скачіть шодуху! Ми мусимо дістатися до Каменя Ереху, доки скінчиться цей день, а дорога ще є не близька.

Тож подорожні, навіть не озирнувшись, промчали гірськими луками й прибули до мосту понад бурхливим потоком, де знайшли шлях, що вів до пониззя.

Коли над'їхали вершники, у хатинах невеличкого селища погасли вогні й зачинилися двері, а люди, котрі були надворі, з криками кинулися навтьоки, мов олені, яких женуть мисливці. У глибокій п'їтми раз у раз повторювався один і той самий крик:

– Король Мерців! Король Мерців наступає!

Десь удалині закалатали дзвони, і люди втікали, щойно побачивши Арагорна: та воїни Сірого Загону квапились і летіли, наче мисливці, доки їхні коні почали спотикатися від утоми. Зрештою, вже перед самою північчю, вершники дісталися до Ерехського Пагорба – в темряві такої чорній, якими бувають хіба глибокі гірські печери.

Той пагорб і пустельні луки довкола нього оповивав жах перед Мерцями. Адже на його вершині стояв чорний камінь, круглий, неначе велика сфера, заввишки з людину, хоч уже наполовину вгрузлий у землю. Він був геть не схожий на земне каміння, ніби впав із неба (дехто так і гадав); однак ті, хто ще не забув традиційних учень Вестернесу, стверджували, що його привезли зі зруйнованого Нуменору і що тут його встановив Ісільдур, коли висадився на цій землі. Ніхто з тих, хто мешкав у долині, не смів ані наблизитися до нього, ні селитися поблизу, бо побутувала думка, що біля того каменя зустрічаються воїни-примари, котрі в особливо страшні часи юрмляться там і шепочуться між собою.

Тож саме до того Каменя гупої ночі й під'їхав Загін і зупинився. Тоді Ельрогір дав Арагорнові срібний ріг, і той засурмив у нього, і присутнім причулося, ніби десь далеко у відповідь теж засурмили ріжки – ніби відлуння у глибоких печерах. Потім усе стихло, та Загін відчував, що довкола нього на пагорбі, де стояв Камінь, зібралось велике військо. А з гір прилетів прохолодний вітер, що нагадував подих привидів. Тоді Арагорн зійшов із коня і приступив до Каменя, гукнувши могутнім голосом:

– Клятвопорушники, чому ви прийшли?

І серед ночі озвався голос, і відповів йому так, ніби долинав здалеку:

– Щоби дотримати нашої клятви й упокоїтися.

Тоді Арагорн сказав:

– Нарешті настав цей час. Я попливу Андуїном до Пеларгіра, а ви рушайте за мною. І коли ця земля очиститься від Сауранових прислужників, я вважатиму вашу клятву дотриманою, ви здобудете спокій і підете звідсіля на віки вічні. Я-бо Еллесар, Ісільдурів спадкоємець із Гондору.

Виголосивши це, він наказав Гальбардові розгорнути великий штандарт, який той тримав. І – о диво! – штандарт був цілковито чорний, а якщо й мав якісь оздоби, то їх приховувала темрява. Тоді запала тиша, не чути було ні шепоту, ні зітхання впродовж цілої ночі. Загін отаборився біля Каменя, проте побратими спали мало, бо страх перед Тінями, які обступили їх стіною, не минав.

Коли настало бліде та холодне світання, Арагорн, щойно підвівшись, попровадив Загін уперед – у подорож, під час якої всі так поспішали і так утомлювалися, що лише воля Арагорна, звичного і до поспіху, і до втоми, тримала їх на ногах. Ніхто зі смертних людей не зміг би витримати таких мандрів, окрім дунедайнів із Півночі, а також гнома Гімлі й ельфа Леголаса.

Вони проминули Тарлангський Перешийок і потрапили до Ламедону, Військо Тіней рухалося за ними, а страх випереджав їх усіх. Так дісталися вони до Калембела на Кірілі, й

криваве сонце закотилося за Піннат-Гелін на далекому заході. Міські землі та броди на Кірілі були безлюдні, адже багато людей пішло на війну, а решта втекла й заховалася серед пагорбів, щойно почула вість про наближення Короля Мерців. Але наступного дня ніхто так і не діждався світанку, й Сірий Загін поринув у темряву Мордорської Бурі, зникнувши з очей смертних. А Мерці невідступно линули за ним.

Розділ 3 Роган іде на війну

T

ож усі дороги в ту пору бігли на Схід – назустріч майбутній війні та наступу Тіні. Й коли Піпін, стоячи біля Головної Брами Міста, побачив Принца Дол-Амрота, котрий зі знаменами в'їхав у Мінас-Тіріт, Король Рогану спустився з пагорбів.

День добігав до кінця. В останніх променях сонця Вершники відкидали довгі гострі тіні, які стелилися перед ними. З-під шурхитливих ялиників, які вкривали стрімкі гірські схили, вже виповзла темрява. Наприкінці втомливого дня король їхав поволі. Раптом стежка звернула за великий голий виступ скелі й занурилась у морок попід деревами, які тихо зітхали. Вершники довгою в'юнкою вервечкою їхали все вниз і вниз. Коли вони нарешті спустилися на дно ущелини, то у глибоких її закутках уже стемніло. Сонце зайшло. Водоспад оповили сутінки.

Протягом цілого дня, нижче від шляху, яким їхали Вершники, тік прудкий струмок, що збігав із високого перевалу ген позаду й різьбив свій тісний шлях між порослих соснами стін. Потому він виривався на волю крізь кам'янисту браму і витікав у розлогу долину. Вершники їхали тією самою дорогою, і от перед ними відкрилася Долина Капища, де ввечері було добре чути гамірливий шум води. Там у Сніготоки впадали менші струмки, і вони, шумуючи, мчали камінням аж до Едораса, до зелених пагорбів і рівнин. Оддалік і праворуч на початку розлогої долини бовванів понад широкими, затягнутими хмарою підніжжями могутній Оголений Ріг. Його зубчасте вістря, вкрите вічними снігами, мерехтіло вгорі понад світом: сині тіні лягли на нього зі Сходу, призахідне сонце поцяткувало його червоним.

Мері з подивом роздивлявся цю дивну країну, про яку за час довгої дороги почув багато історій. У цьому світі не було неба, лише – скільки сягало око – проглядали між заплавлених повітря схили за схилами, величні камінні стіни – одна за одною – та грізні, затягнуті млою урвища. На якусь мить гобіт, заколисаний гомоном вод, шепотом темних дерев, скрипом каміння та всеохопною тишею, що огортала всі звуки й дедалі наростала, ніби поринув у сон. Гори йому подобалися, чи то йому подобалось уявляти, як вони здіймаються рядами на краях принесених здалеку оповідей; але тепер Мері аж зігнувся під вагою неозорого Середзем'я. Він прагнув замкнутися від цього безміру в затишній кімнаті біля вогню.

Гобіт дуже стомився: хоча вершники їхали повільно, проте відпочивали зовсім мало. Година за годиною впродовж майже трьох виснажливих днів його поні трюхикав угору-вниз перевалами і довгими долинами, через безліч потоків. Іноді, коли шлях ширшав, Мері їхав біля короля, не помічаючи, що багато хто з Вершників посміюється, дивлячись на цю дивну пару: гобіта на невеликому кошлатому сірому поні та Володаря Рогану на дужому білому скакуні. Тоді він говорив із Теоденом і розповідав йому про свій дім та про діяння ширського народу або слухав перекази про Марку і про її могутніх давніх володарів. Проте більшість часу, особливо того останнього дня, Мері їхав сам відразу за королем і ні до кого не озивався, намагаючись натомість зрозуміти повільну дзвінку роганську мову, що злітала з уст воїнів позаду нього. У тій мові, здавалося гобітові, було чимало знайомих йому слів, багатших і насиченіших за звучанням, аніж у Ширі, проте скласти їх до купи йому ніяк не вдавалось. Іноді виразний голос котрогось із Вершників переливався у зворушливу пісню, і Мері відчував, як у нього тенькає серце, хоча він і не знав, про що співав роганець.

І все-таки гобіт почувався самотнім, а зараз, наприкінці дня, самотнім як ніколи. Він роздумував, на який край цього дивного світу подався Піпін, що трапилося з Арагорном, із Леголасом і з Гімлі. Відтак зненацька, обпікши холодом ціле його нутро, зринула згадка про Фродо та про Сема.

– Я забуваю про них! – докірливо озвався сам до себе. – А вони важливіші за всіх нас, разом узятих. Я вирушив у мандри, щоби допомагати їм, але тепер вони, мабуть, за сотні верст звідси... якщо ще живі.

І Мері здригнувся.

– Долина Капища, нарешті! – сказав Еомер. – Наша подорож от-от завершиться.

Мандрівники зупинилися. Стежки стрімко вихоплювалися з вузької ущелини. У присмерку, наче крізь високе вікно, було видно лише клаптик просторої долини. Біля річки мерехтів один маленький вогник.

– Ця подорож, можливо, й завершується, – мовив Теоден, – однак мені ще далеко їхати. Дві ночі тому була повня, а вранці я поїду до Едораса на збір Марки.

– Якби ти захотів послухати моєї поради, – сказав Еомер, стиснувши голос, – то розвернувся би тут і перечекав війну деінде – до перемоги чи до поразки.

Теоден усміхнувся.

– Е, ні, сину мій, – бо саме так я тебе називатиму – не нашіптуй підступних слів Змієязикового в мої старечі вуха!

І він випростав спину й озирнувся через плече на довгий стрій своїх воїнів, котрі губились у сутінках.

– За ці кілька днів, що ми їдемо на захід, я, здається, прожив багато років. Але віднині я вже ніколи не спиратимуся на ціпок. Якщо ми програємо війну, то навіщо мені ховатися серед пагорбів? А якщо переможемо – то чи варто оплакувати мою загибель після того, як я позбудусь останніх своїх сил? Утім, обличмо цю розмову. Сеї ночі я спатиму у Схові Смурного Капища. Ми маємо принаймні ще один спокійний вечір. Їдьмо вперед!

Сутінки густішали, Вершники спустились у долину. Сніготоки бігли тут поблизу західних стін долу, тож стежка невдовзі привела подорожніх до броду, де неглибока вода голосно дзюркотіла між камінням. Цей брід охороняли. Коли король наблизився до нього, з п'ятьми під скелями вискочило багато людей, котрі, побачивши Теодена, радісно закричали:

– Теоден Король! Теоден Король! Король Марки повертається!

Потім хтось протяжно засурмив у ріг. Клич відлунив у долині. Йому відповіли інші рижки, і на протилежному березі річки замигтіло світло.

І раптом десь угорі гучним хором заграли сурми, що озвались у якомусь порожньому місці, де їхні мелодії злилися в один голос, викотилися назовні й ударились об камінні стіни.

Так Король Марки переможно повернувся зі заходу до Смурного Капища біля підніжжя Білих Гір. Там уже зібралася, чекаючи на нього, вся його військова міць, адже, щойно про його приїзд стало відомо, капітани поїхали зустрічати короля біля броду, щоби переказати послання від Гандальфа. Їх очолював Дунгір – ватажок народу з Долини Капища.

– Три дні тому, володарю, на світанку, – сказав він, – до Едораса зі заходу примчав, як вітер, Тіньогрив, і Гандальф приніс нам вісті про твою перемогу, щоби звеселити наші серця. А ще він передав твій наказ прискорити збір Вершників. Потому з'явилася крилата Тінь.

– Крилата Тінь? – запитав Теоден. – Ми також її бачили, проте глупої ночі перед тим,

як Гандальф поїхав од нас.

– Можливо, володарю, – відказав Дунгір. – Чи то була та сама Тінь, чи вони були просто схожі між собою, не відаю. Тільки перелітна темрява у подобі страхітливого птаха промайнула над Едорасом того ранку, й усі люди мало не повмирали зі страху. Вона ширяла зовсім низько і ледь не торкнулася Медусельда, самого його фронтону, а потому закричала так, що в нас на мить похололи серця. Саме тоді Гандальф порадив нам не збиратись у полі, а зустрічати тебе тут – у долині під горами. Він наказав не запалювати вогнів і світел більше, ніж того вимагає скромна потреба. Так ми і вчинили. Гандальф говорив дуже владно. Ми повірили, що ти саме цього й хотів би. Раніше в Долині Капища ніколи не бачили таких лихих створінь.

– Ви добре вчинили, – сказав Теоден. – А зараз я поїду до Схову і там, перш ніж ляжу спочити, зустрінуся з маршалами та з капітанами. Нехай вони прийдуть до мене якомога швидше.

Дорога вела на схід просто через долину, яка в тому місці була завширшки тільки три чверті версти. Довкола розкинулися низини та луки з кошлатими й сірими в нічному світлі травами, та попереду, на дальньому боці долини, Мері побачив грізну стіну – останній виступ розлогих підніж Оголеного Рога, вирізаний рікою в минулі роки.

Там, де земля була рівна, скупчилося багато люду. Одні юрмилися біля дороги, вітаючи короля і Вершників зі заходу радісними криками, а інші розбрелися деінде: аж ген-ген губились у темряві довгі впорядковані ряди наметів і шатер, шерехи прив'язаних коней і великі запаси зброї, а також складені до купи списи, наїжачені, мовби зарості молодих дерев. Усе це велике зібрання поволі оповивав морок, але, попри те, що нічний вітер приносив із верховин холод, ніде не засвічували ліхтарів і не розпалювали вогнищ. Загорнуті у грубі плащі, туди-сюди крокували вартові.

Мері намагався уявити, скільки загалом тут було Вершників. У дедалі густішій пільмі їхню кількість годі було відгадати, проте гобітові здалося, що в цій місцині зібралася сильна багатотисячна армія. Доки він роззирався навсібіч, королівський почет під'їхав до кручі, яка бовваніла на східному боці долини. Стежка зненацька почала підніматись угору, і Мері здивовано зиркнув туди. Такої дороги він іще ніколи не бачив: то був величний витвір людських рук, що зберігся з часів, яких не сягають навіть пісні. Вона звивалася, в'юнилася, як змія, торуючи шлях стрімким схилом скелі. Крута, мов сходи, дорога петляла вперед і назад. Нею могли підніматися коні й навіть повільно котитися вози, та, якщо її захищали згори, жоден ворог не зміг би здолати цей шлях інакше, як налетівши з повітря. На кожному повороті дороги стояли камені, вирізьблені в подобі людей – гігантських, із незграбними руками та ногами, – вони сиділи, схрестивши ноги та обхопивши товсті животи короткими пухкими руками. У деяких статуй час геть знищив риси обличчя, й лише темні діри очей сумно дивилися на перехожих. Вершники ледве глянули на них. Вони називали ці статуї духами пільми і мало на них зважали: від цих камінних постатей не віяло ні владності, ні жахом. Натомість Мері витріщився на них із подивом і мало не шкодував цих скорботно похилених у пільмі істот.

За якийсь час гобіт обернувся і побачив, що Вершники піднялись уже на кількесот сажнів над долиною, проте далеко внизу було видно тьмяну лінію Вершників, котрі перетинали брід і вервечкою піднімалися до підготованого для них табору. Тільки король і його охоронці їхали до Схову.

Нарешті королівський загін дістався до гострого пруга, і висхідна дорога заглибилась у просвіт між скелястими стінами, а відтак піднялася на невисокий схил і вивела мандрівників на широку верховину. Люди називали її Луками Фірієн: то була зелена полонина, поросла травами та вересом, що лежала на колінах могутніх гір понад глибоко вибитим ложем

Сніготоків. З південного боку бовванів Оголений Ріг, із північного стриміли пилчасті зубці гряди Іренсаги, поміж якими просто перед мандрівниками здіймалася зі стрімких схилів і з понурих сосен грізна чорна стіна Двіморбергу, Гори Привидів. Подвійний ряд безформних вертикальних каменів, які губились у сутінках і зникали між дерев, розділяв верховину на дві частини. Ті, хто наважився стати на цей шлях, невдовзі добувалися до чорної Тьмавої Діброви попід Двіморбергом, до зловісної камінної колони та до розверзтої темряви заборонених дверей.

Таким було Смурне Капище – витвір давно забутих людей. Як називався той народ, не згадували вже навіть ані пісні, ні легенди. Навіщо він спорудив усе це: чи то місто, чи таємничий храм, чи королівський могильник – ніхто в Рогані стверджувати не брався. Стародавні люди трудилися тут в епоху Темноліття, ще до того, як перші кораблі пристали до західних узбереж і перші дунедайни збудували Гондор. Потому той давній народ сам канув у небуття, залишивши по собі лише духів п'їтьми, які сиділи на закрутах дороги.

Мері придивлявся до нерівних вервечок каменів, вивітрених і чорних. Деякі з них похилилися, деякі впали, деякі розламались і потріскались, а всі разом вони були схожі на ряди старих і голодних зубів. Гобітові було цікаво, для чого ці камені, проте він сподівався, що король не збирається їхати вздовж них аж до тієї темряви віддалік. Потому зауважив купки наметів і куренів обабіч кам'янистого шляху, та вони не ховалися під деревами, а радше тулилися до краю кручі, віддаляючись од них. Більшість їх розташувалася праворуч, де Луки Фірієн були найширші, а ліворуч роганці розбили менший, порівняно з попереднім, табір, посеред якого височіло шатро. З того боку дороги назустріч їм виїхав вершник, і мандрівники повернули до нього.

Коли вони наблизилися, Мері збагнув, що вершник – то жінка зі заплетеним у коси довгим волоссям, яке мерехтіло в сутінках, а проте вона мала на голові шолом і до пояса була одягнена як воїн, навіть підперезана мечем.

– Вітаю, Володарю Марки! – скрикнула вона. – Серце моє радіє, бо ти повернувся!

– А ти, Еовин, – запитав Теоден, – з тобою все гаразд?

– Усе, – відповіла вона, проте Мері відчув, що голос виказав її: йому навіть здалося, що Еовин плакала, хоча її надміру суворе обличчя це приховувало. – Все гаразд. Дорога була втомлива, бо людей зненацька вирвали з їхніх домівок. Доводилося чути міцні слівця, бо війна вже давно вигнала нас зі зелених полів, але зла ніхто не чинив. Усюди наведено лад, як бачиш. На тебе чекає місце, де ти зможеш перепочити, бо мені детально розповіли про ваші подвиги, і я знала час твого приїзду.

– Тож Арагорн був тут, – озвався Еомер. – Він уже поїхав?

– Так, поїхав, – одказала Еовин, відвернувшись і дивлячись на гори, які темніли зі сходу та з півдня.

– І куди він поїхав? – запитав Еомер.

– Не знаю, – відповіла його сестра. – Арагорн приїхав уночі й подався геть учора вранці, перш ніж Сонце піднялося над верхів'ями гір. Його немає.

– Ти засмучена, доню, – сказав Теоден. – Що трапилося? Повідай мені, він щось казав про ту дорогу? – і показав аж ген за потемніле каміння в напрямку Двіморбергу. – Про Стежки Мерців?

– Так, володарю, – відказала Еовин. – І зникнув у п'їтьмі, з якої ще ніхто не повертався. Я не зуміла його відрадити. Його немає.

– Відтак наші шляхи розійшлися, – промовив Еомер. – Він напевно загинув. Ми повинні їхати без нього, і наша надія слабне.

Вершники мовчали, поволі їдучи кущим вересом і високогірними травами, доки спинилися біля королівського шатра. Там Мері переконався, що їхнього приїзду справді

чекали і про нього теж не забули – напнули невеликий намет поруч із Теоденовою оселею. Гобіт сидів там сам і дивився, як туди-сюди ходять люди і радяться з королем у шатрі. Настала ніч, і ледь помітні маківки гір на заході увінчали зорі, а на сході було темно та порожньо. Шереги каміння поволі зникали в п'їтїмі, проте за ними нависала велика згорблена тїнь Двїморбергу, темнїша за саму темряву.

– Стежки Мерцїв, – пробубонїв Мерї собї під носа. – Стежки Мерцїв? Що це все означає? Усї мене покинули. Усї подалися назустріч своїй судбї: Гандальф і Піпїн – на війну на Сходї; Сем і Фродо – до Мордору; Бурлака, Леголас і Гїмлі – до Стежок Мерцїв. Сподїваюся, невдовзі я теж знайду свій шлях. Цїкаво, про що роганцї там розмовляють і що вирїшив чинити король? Адже тепер менї доведеться їти туди, куди він.

Цї невеселї роздуми перервала несподївана думка про те, що Мерї, власне, страшенно зголоднїв, тож він підвївся і почимчикував з'ясувати, чи ще хтось у цьому таборї подїляє його бажання. Проте тїєї самої митї озвалася сурма, і прийшов воїн, оголосивши, що гобїта, королївського зброєносця, чекають за столом у Теодена.

У внутрїшній частинї шатра був невеликий закуток, відокремлений від решти простору вишитим пологом і застелений шкурами: там за маленьким столом сидїли Теоден, Еомер та Еовин і Дунгїр, володар Долини Капища. Тож Мерї став біля королевого крїсла, чекаючи, доки старий, виринувши з глибокої задуми, повернеться й усміхнеться до нього.

– Підходь, пане Мерїадоку! – сказав король. – Ти не стоятимеш. Сидїтимеш поряд зі мною, доки я перебуваю на своїй землї, та звеселятимеш моє серце оповїдями.

Гобїтовї відвели місце лїворуч од Теодена, проте нїхто не прохав його щось розповїдати. Присутнї взагалї мало розмовляли, їли і пили здебільшого мовчки, доки, набравшись мужностї, Мерї поставив запитання, яке давно його мучило.

– Ось уже двїчі, володарю, я чув про Стежки Мерцїв, – сказав гобїт. – Що воно таке? І де Бурлака, тобто Володар Арагорн, – куди він пішов?

Король зїтхнув, але нїхто не вїдповїдав, тож урештї озвався Еомер.

– Ми не вїдаємо, тому на серцях у нас важко. Та щодо Стежок Мерцїв, то ти сам проїхав їхнїм початком. Нї, це не вїщує нїчого лихого! Дорога, якою ми сюди підїмалися, наближається до Дверей, ген у Тьмавїй Дїбровї. Проте що там далї – того не знає нїхто.

– Не знає нїхто, – повторив король, – але стародавня легенда, яку тепер нечасто згадують, дещо нам розповїдає. І якщо правду мовлять тї прадавнї перекази, якї переходять од батька до сина в Еорловому Домї, тодї Дверї під Двїморбергом ведуть таємним шляхом попід горою до якогось невідомого мїсця. Проте нїхто не наважувався дослїджувати його таємниць, вїдколи Бальдор, син Брего, ввїйшов у тї Дверї, й вїдтодї його бїльше не бачили серед живих. Осушивши рїг із трупком під час бенкету, який Брего влаштував, аби освятити новозбудований Медусельд, Бальдор дав необачну клятву здїйснити цей похїд і вже нїколи не піднявся на високий трон, який мав успадкувати... У народї подекують, що цей таємний прохїд стережуть Мерцї з епохи Темнолїття: вони не дозволять жоднїй живїй душї потрапити до їхнїх заповїтних пагорбїв, одначе самї їнколи виходять із цих дверей і, наче привиди, спускаються кам'янистою дорогою. Тодї люди з Долини Капища мїцно замикають дверї, завїшують вїкна і бояться. Проте Мерцї нечасто виходять у свїт – лише в часи великого неспокою та наближення смертї.

– Але в Долинї Капища ходять чутки, – сказала, стишивши голос Еовин, – що нещодавно безмїсячної ночї тут пройшло чисельне вїйсько в дивних обладунках. Звїдкїля воно з'явилось – нїкому не вїдомо, проте воїни тї подались угору камїнною дорогою і зникли в горї, мов їшли на призначену зустрїч.

– Тодї чому Арагорн пішов тим шляхом? – запитав Мерї. – Невже він анічогїсїнько не пояснив вам?

– Хіба тобі як другові він сказав щось таке, про що ми не чули? – відказав Еомер. – Ніхто з живих у цій землі не розгадає його намірів.

– Мені здалося, що Арагорн дуже змінився, відколи я вперше побачила його в домі короля, – озвалася Еовин, – став похмурішим, старшим. Ніби втратив розум чи почув поклик Мерців.

– Можливо, його і покликали, – сказав Теоден, – і серце підказує мені, що я вже його не побачу. Та він муж величний, і велична судилася йому доля. Утішся цим, доню, бо бачу я: ти потребуєш утіхи, побиваючись за нашим гостем. Подейкують, що, коли еорлінги пішли з півночі й невдовзі після того перетнули Сніготоки, шукаючи надійного місця, щоби прихиститись у скрутні часи, Брего та його син Бальдор піднялися Сходами Схову й дісталися до Дверей. На порозі там сидів старець, такий древній, що вік його неможливо було відгадати: він здавався високим і величним, але був зморщений, наче старий камінь. Власне, спершу батько та син і сприйняли того старця за камінь, бо він не рухався і не озивався, доки вони проминули його й уже ось-ось мали увійти у Двері. Тоді старий подав голос – ніби щось заклекотіло з-під землі – й, на подив, заговорив він західною мовою: «Цю дорогу закрито».

Брего та Бальдор зупинилися, поглянули на нього і збагнули, що він живий: але старець на них не дивився. «Цю дорогу закрито, – знову пролунав його голос. – Її проклали ті, кого ви називаєте Мерцями, і Мерці охороняють її, доки настане певний час. Дорогу цю закрито».

«І коли настане той час?» – запитав Бальдор. Але так і не почув відповіді. Бо тієї миті старець помер і впав долілиць, і наш народ уже ніколи не дізнався нічого про тих стародавніх мешканців гір. Одначе нині, можливо, настав той давно провіщений час, і Арагорнові пощастить пройти.

– Проте, щоби дізнатися, настав той час чи ні, воїн повинен ризикнути й увійти у Двері, – сказав Еомер. – Але я не пішов би тим шляхом, навіть якби переді мною зібрались усі війська Мордору, а я був би сам і не мав де заховатися. Шкода, що мужа з таким величним серцем охопив шал саме в ту пору, коли він нам гак потрібен! Невже у світі мало всілякого лиха, щоби шукати його ще й під землею? Війна вже близько.

І він замовк, бо тієї миті назовні зчинився гамір: люди викрикували Теоденове ім'я, чути було й вигуки вартових.

Раптом капітан Варти відхилив завісу.

– Тут чоловік, володарю, – сказав, – гонець із Гондору. Він хоче, щоби ти негайно прийняв його.

– Пропустіть гінця! – відказав Теоден.

До намету ввійшов високий чоловік, і Мері мало не скрикнув: на секунду йому здалося, що Боромир живий і оце повернувся до них. Потому гобіт збагнув, що помилився. Гонець був йому не знайомий, але такий схожий на Боромира, як може бути схожий хіба що родич: високий, зі сірими очима, гордовитий. Прибулець був одягнений у вершницький плащ із темно-зеленого сукна, який прикривав майстерно виготовлену кольчугу, а спереду на шоломі виблискувала маленька срібна зірка. У руці він тримав одну-єдину чорноперу стрілу зі сталевим наконечником, але вістря її було червоне.

Гонець опустився на одне коліно й подав стрілу Теоденові.

– Слава Володареві Рогіримів, другові Гондору! – сказав воїн. – Я Гіргон, гонець Денетора, який передає вам це знамення війни. Гондор у великій скруті. Рогірими часто допомагали нам, але нині Володар Денетор просить вивести на бій усі ваші сили, та ще і якомога швидше, доки Гондор не впав.

– Червона Стріла! – промовив Теоден, тримаючи її так, наче отримав давно сподіваний заклик, який усе одно злякав його.

Рука короля здригнулася.

– За ціле моє життя Червоної Стріли не бачили в Рогані! Невже до цього і справді дійшло? І скільки, на думку Денетора, я маю сили, і з якою швидкістю ми повинні їхати?

– Це найліпше знати вам, – відказав Гіргон. – Однак невдовзі може статися так, що Мінас-Тіріт візьмуть в облогу. Тож якщо вам забракне воїнів, аби розбити могутніх обложників, Володар Денетор просив мене сказати, що міцна зброя рогіримів краще послужить йому в Місті, а не поза ним.

– Але ж він знає, що ми народ, звиклий битися верхи на скакунах і на відкритій місцевості, а також, що мешканці нашого краю живуть далеко одні від одних, тож, аби зібрати Вершників, потрібен час. Гіргоне, гадаю, Володар Мінас-Тіріта знає більше, ніж видно з його повідомлення, чи не так? Ми вже вийшли на війну – ти це бачив, бо застав нас майже готовими. Серед нас нещодавно був Гандальф Сірий, тому ми вже скликали великий збір для походу на Схід.

– Що відомо Володареві Денетору чи про що він здогадується, того я знати не можу, – відповів Гіргон. – Але становище наше справді розпачливе. Мій володар нічого вам не наказував, лише просив згадати про давню дружбу та про давно проголошені клятви і задля вашого ж блага спробувати зробити все, що можливо. Нам доповіли, що багато східних королів приїхало на службу до Мордору. Від Півночі до полів Дагорладу трапляються дрібні сутички й чути відлуння війни. На Півдні заворушилися гарадрими, і страх охопив усі наші узбережжя, тож допомоги звідти нам чекати годі. Покваптеся! Бо доля нашого часу вирішуватиметься під стінами Мінас-Тіріта, і якщо темного потоку не зупинити там, то він розіллється всіма чудовими луками Рогану, і навіть у цьому Схові серед пагорбів ніхто не вціліє.

– Страшні вісті, – мовив Теоден, – але не всі вони несподівані. Перекажи Денеторові, що, навіть якби Рогану нічого не загрожувало, ми все одно приїхали би на допомогу. Проте народ мій зазнав тяжких втрат у битвах зі Саруманом Зрадником, і нам також слід подбати про власні кордони з півночі та зі сходу – це очевидно з повідомлення, що його передав нам Денетор. Така могутня армія, якою, здається, керує тепер Темний Володар, може заввиграшки зупинити нас у битві перед Містом і вдарити значною потугою на протилежному березі Ріки, далеко поза Брамою Королів... Та ми не говоритимемо довше про горді наміри. Вершники прийдуть. Наказ «до зброї» пролунає завтра. Щойно все владнаємо, відразу рушимо в дорогу. Десять тисяч списів міг би я вирядити на рівнинний бій, аби залякати ворогів. Тепер, боюся, нас буде менше, бо я не залишу свої твердині без захисту. Проте за мною поїдуть принаймні шість тисяч воїнів. Перекажи-бо Денеторові, що в цю годину Король Марки сам помчить до гондорської землі, хоча, можливо, ніколи не повернеться звіттіля додому. Та дорога перед нами є не близька: люди і тварини мусять дістатися до мети, зберігши сили для бою. Тиждень може минути від завтрашнього ранку, доки ви почуете клич Еорлових Синів, котрі їхатимуть із півночі.

– Тиждень! – зітхнув Гіргон. – Скільки треба, стільки треба. Проте за сім днів од сьогоднішнього ви вже можете застати самі руїни, якщо до нас не надійде якась несподівана допомога. Проте й тоді ви бодай зможете розігнати орків і смаглявців, котрі бенкетуватимуть у Білій Вежі.

– Ми зробимо бодай це, – відказав Теоден. – Однак я сам щойно повернувся сюди після битви та довгих мандрів і тепер спочиватиму. Затримайся тут на ніч. А вранці поглянеш на збір роганських військ і поїдеш до свого пана і з полегшеним серцем, бо побачиш нашу потугу, і швидше – бо відпочинеш. Ранок завжди мудріший за ніч, яка вміє змінювати думки.

З тими словами король підвівся, й усі встали слідом за ним.

– Тепер нехай кожен із вас іде спочивати, – сказав Теоден, – і спить солодко. І тебе,

пане Меріадоку, я сьогодні вже не потребуватиму. Та будь готовий прийти на мій поклик, тільки-но встане Сонце.

– Я буду готовий, – відказав Мері, – навіть якщо ти накажеш мені їхати з тобою Стежками Мерців.

– Не згадуй лихого вголос! – мовив король. – Таку назву може мати не одна дорога. Проте я не сказав, що покличу тебе зі собою в котрусь із можливих доріг. На добраніч!

– Я не залишуся тут, аби чекати, доки всі повернуться і покличуть мене! – сказав Мері.
– Я не залишуся, не залишуся.

І він без угаву повторював це сам собі, допоки, врешті-решт, заснув у наметі. А прокинувся від того, що його термосили.

– Вставай, вставай, пане гольбитло! – кричав йому якийсь чоловік, і Мері нарешті виринув із глибокого сну, сів і здивувався.

Довкола, здалося йому, було ще дуже темно.

– Що трапилося? – запитав гобіт.

– Тебе кличе король.

– Але Сонце ще не встало, чи не так?

– Не встало і не встане сьогодні, пане гольбитло. А може, й ніколи не встане, якщо поглянути на ці хмари. Проте час не стоїть на місці, навіть якщо Сонце зникло. Поквапся!

Сяк-так одягнувшись, Мері визирнув назовні. Світ поринав у темряву. Навіть повітря здавалося брунатним, а всі речі довкола були чорні чи сірі й не відкидали тіней; усюди панувала страхітлива тиша. Обрисів хмари не було видно, хіба десь далеко на заході, де найдовші щупальці непроникної пільми продовжували сунути вперед, а крізь них прослизало мляве світло. Угорі завис важкий покрив, похмурий і безформний, тож світло попід ним радше згасало, ніж наростало.

Мері побачив чимало людей, котрі стояли, дивилися догори і щось бурмотіли; обличчя їхні були сірі й сумні чи налякані. Тож гобіт подався до короля з понурим серцем. Гіргон, гонець із Гондору, випередив його, а крім них, там був іще якийсь чоловік, схожий на Гіргона і так само вдягнутий, але нижчий і кремезніший за посланця. Коли Мері ввійшов, той саме бесідував із Теоденом.

– Цей морок суне з Мордору, володарю, – сказав чоловік. – Він з'явився минулого вечора, шойно зайшло сонце. З пагорбів, що у Східній Стороні твого королівства, я побачив, як морок піднімається і виповзає на небо, й цілу ніч, доки я їхав, він сунув позаду, ковтаючи зорі. Тепер ця велика хмара нависла понад усіма землями звідси аж до Гір Тіні, й вона дедалі темнішає. Війна вже розпочалася.

Якусь часину король сидів мовчки. І нарешті озвався:

– Тож ми таки дожили до цього – до величної битви нашого часу, в якій загине безліч усього доброго. Та принаймні вже не потрібно ховатися. Ми помчимо прямим шляхом, відкритою дорогою, що є духу. Збір розпочнемо негайно і не чекатимемо на тих, хто затримався. Чи достатньо запасів у Мінас-Тіріті? Бо якщо нам слід їхати якомога швидше, то в дорогу зі собою ми візьмемо зовсім небагато: лише стільки води та їжі, щоби мати сили для битви.

– У нас є величезні запаси, які ми віддавна поповнювали, – відповів Гіргон. – Тож можете мчати якомога швидше і майже порожнем!

– Отож, гукай герольдів, Еомере! – наказав Теоден. – Хай Вершники шикуються!

Еомер вийшов, і відразу ж у Схові заграли сурми, і з понизь їм відповіла безліч інших, але голоси їхні вже не здавалися Мері такими дзвінкими й хоробрими, як напередодні. У важкому повітрі вони звучали глухо та різко, звучали зловісно.

Тоді король звернувся до Мері.

– Я їду на війну, пане Меріадоку. Вже незабаром стану на ту дорогу. Тож звільняю тебе від служби, проте не від дружби. Ти житимеш тут і, якщо захочеш, служитимеш Володарці Еовин, яка правитиме народом замість мене.

– Але... але, володарю... – Мері затнувся. – Я запропонував тобі свій меч. Я не хочу розлучатися з тобою так, Королю Теодене. Усі мої друзі подалися на битву, і я не хочу осоромитися, залишившись тут.

– Ми їдемо на конях, високих і прудких, – відказав Теоден, – і, хоча серце в тебе велике, ти не впорася з такою твариною.

– Тоді прив'яжи мене до спини котрогось зі скакунів чи підвісь до стремена абощо... – наполіг Мері. – Доведеться довго бігти – то я бігтиму, якщо не зможу їхати верхи, навіть якщо дощенту зітру собі ноги і доберуся до Мінас-Тіріта за багато тижнів після вас.

Теоден усміхнувся.

– Що ж, коли так, то краще я вже везиму тебе на Снігогріві, – мовив він. – Принаймні до Едораса, щоби поглянути на Медусельд, – бо саме туди я прямую. Але доти і Гладун цілком може везти тебе, бо справжні перегони розпочнуться, коли ми спустимося на рівнини.

Тоді підвелась Еовин.

– Ходімо, пане Меріадоку! – мовила вона. – Я покажу спорядження, яке я приготувала для тебе.

І обоє вийшли зі шатра.

– Арагорн, від'їжджаючи, попрохав мене лише про одне, – пояснила Еовин, коли вони йшли між наметів, – аби я озброїла тебе для битви. Я пообіцяла йому виконати це, як зумію. Серце підказує мені, що військове спорядження стане тобі у пригоді.

Тож Еовин повела Мері до одного з куренів у тому кутку, де мешкали королівські вартові. Зброяр виніс їм невеликий шолом, круглий щит і решту спорядження.

– Ми не знайшли панцира, що пасував би тобі, – мовила панна, – і нам забракло часу викувати для тебе кольчугу, проте ось – візьми цей міцний шкіряний камзол, пояс і ніж. Меча ти маєш.

Мері вклонився, а Еовин показала йому щит, схожий на той, який отримав Гімлі, зі зображенням білого коня.

– Візьми ці речі, – сказала Еовин, – і нехай вони принесуть тобі успіх! Бувай наразі, пане Меріадоку! Проте, можливо, ми ще зустрінемося: ти і я.

*

Отак і лучилося, що п'ятьма дедалі густішала, а Король Марки готувався вести своїх Вершників дорогою на Схід. На серцях у них було тяжко, а багато хто в темряві аж тремтів од страху. Проте то був суворий народ, вірний своєму володареві, тож тільки дехто наважився плакати чи нарікати уголос, навіть у Схові, де прихистилися біженці з Едораса: жінки, діти і старці. Над ними нависла судьба, та вони зустріли її мовчанням.

Швидко збігло дві години, й ось король уже сидів на своєму білому скакуні, шерсть якого аж мерехтіла в напівтемряві. Теоден здавався рославим і гордовитим, хоча волосся, що струменіло з-під його високого шолома, було біле, як сніг. І багатьох людей дивував його вигляд, і дух їхній підносився, бо король уже не був згорбленим і боязким.

Там, на широких пониззях гомінкої ріки, вишикувались у бойовому порядку кільканадцять загонів Вершників – добрих п'ять сотень і ще п'ятдесят воїнів при повному озброєнні та ще не одна сотня людей зі запасними кіньми і з легким спорядженням. Озвалася єдина сурма. Король здійняв руку – і військо Марки мовчки виступило в путь. Першими рухалися дванадцять уславлених Вершників із королівського дому. Опісля їхали король і Еомер – праворуч од нього. Він щойно попрощався зі сестрою, вгорі у Схові, і його гнітив спогад про це, все ж усі Еомерові думки линули вперед – випереджаючи дорогу, що прослалася перед ними. За королем їхав Мері на Гладуні, а поряд – гондорські гінці та ще дванадцятьеро королівських придворних. Усі проїздили повз довгі ряди людей, котрі зі суворими обличчями завмерли в очікуванні. А наприкінці ряду один із них звів очі й кинув на гобіта пронизливий погляд. Коли ж Мері глянув на воїна у відповідь, то йому здалося, що той юнак був нижчий і стрункіший за інших. Гобіт помітив блиск його сірих ясних очей і раптом здригнувся, бо збагнув, що це обличчя людини, котра втратила надію і вирушає на пошуки смерті.

Військо спускалося сірою дорогою вздовж Сніготоків, що несли свої гомінки води камінням, минаючи маленькі села Нижнього Капища та Верхнього Потоку, а з численних темних дверей на воїнів дивилося чимало сумних жіночих очей. Отак – без ріжків, без арф і без мелодики людських голосів – розпочався великий похід на Схід, оспіваний у роганських піснях, що їх складала різні покоління людей, котрі жили опісля.

*З Капища Смурного хмурого ранку
повів капітанів Тентелів син –
до Едораса, відвічних тих зал
Марки схоронців – туманних зал,
злоторізьблених, пільмою вкритих.
Він попрощав народ свій вільний,
трон свій високий, і місця священні, –
закінчено учту, і світло зів'яло.
Рушив король, а страх – вслід за ним,
доля ж – попереду. Вірно він
клятви дотримав усі, що давав.
Ішов Теоден усі п'ять днів і ночей
на схід: уперед еорлінги! –
До Болотистих Узгранич, до лісу Фірієн –
шість тисяч списів до Сонця Спального,
до Мундбурга мужнього під Міндоллуїном,
полуденного міста морських королів,
що в пастці ворожій, в кільці вогняному.
Гнала їх Судьба, а Морок ковтнув
коней, і кінноту – і цокіт копит
у тиші згинув, – залишивши лиш пісню сумну.*

І справді, король приїхав до Едораса, коли згустилася пільма, хоча був щойно полудень. Там він зупинився лише ненадовго, щоби до війська могли долучитися ті шістдесят Вершників, котрі спізналися на збір. І, пообідавши, Теоден наказав знову ладнатись у путь, і ласкаво попрощався зі своїм зброєносцем. А Мері востаннє попрохав дозволу не розлучатися з ним.

– Твій Гладун не витримає нашої подорожі, – я вже казав тобі про це, – мовив Теоден. – І що робитимеш ти, пане Меріадоку, під час страхітливої битви, яку нам доведеться дати на полях Гондору? Хоча ти і мій мечоносець, і серце у тебе велике, проте – не вельми високий

зріст.

– Цього ніхто не знає, – відказав Мері. – Та навіщо, володарю, ти взяв мене за свого мечоносця, якщо не збирався залишити при собі? Я не хочу, щоби про мене тільки і згадували в піснях як про гобіта, котрого ніколи нікуди не брали!

– Я взяв тебе, щоби зберегти тобі життя, – відповів Теоден, – і щоби ти вчинив так, як я накажу. Жоден із Вершників не може тебе везти, бо ти будеш зайвим тягарем для нього. Якби та битва відбувалася перед моїми брамами, тоді, можливо, менестрелі оспівали би твої подвиги, та звідси до Мундбурга, де править Денетор, шістдесят миль і ще дві. Край порожнім балачкам!

Мері вклонився і, нещасний, пішов геть, оглядаючи лави Вершників. Загони вже готувалися від'їжджати: чоловіки затягували пояси, оглядали сідла, гладили коней, а дехто з тривогою вдивлявся в низьке небо. Й ніхто не помітив, як один із Вершників підійшов до гобіта і тихо прошепотів йому на вухо:

– *Хоч нема охоти, та буде робота,* – так у нас кажуть. І це мені допомогло.

Тоді Мері звів очі й побачив того самого Вершника, на котрого він звернув увагу ще вранці.

– Ти прагнеш їхати туди, куди вирушає Володар Марки, – це написано в тебе на обличчі.

– Так, – відказав Мері.

– Тоді ти пойдеш зі мною, – мовив Вершник. – Я посаджу тебе перед собою і прикриватиму плащем доти, доки ми опинимося далеко в полі, де ця пітьма стане ще темнішою. Думаю, що від такої пропозиції ти не відмовишся. Не озивайся ні до кого, ходімо!

– Красно дякую! – сказав Мері. – Дуже дякую тобі, пане, хоч і не знаю твого ймення.

– Не знаєш? – лагідно запитав Вершник. – Тоді називай мене Дернгельмом.

Отож, коли король вирушив на битву, перед Вершником Дернгельмом сидів гобіт Меріадок, і дужий сірий скакун Вітролов ніс їх на собі, майже не відчуваючи понадмірного тягара: бо й сам Дернгельм був легший за багатьох чоловіків, але водночас був гнучкий і мав гарну поставу.

Так вони їхали вперед назустріч пільмі. Потому розклали на ніч табір у вербових заростях, де Сніготоки впадали в Ентаву, – за вісім миль на схід од Едораса. Тоді знову продовжили путь через Східну Сторону та Болотисті Узграниччя, де праворуч од Вершників розлогі дубові ліси піднімалися на підніжжя пагорбів попід тінями похмурого Галіфірієну на кордонах Гондору; а віддалік і ліворуч над багновищами, які живилися водою з устя Ентави, лежали тумани. Тим часом до їхнього війська долинула чутка про війну на Півночі. Поодинокі люди, втікаючи світ за очі, переказували звістки про недругів, котрі нападали на східні кордони Рогану, чи про армії орків, які маршем переходили Роганський Пустир.

– Уперед! Уперед! – кричав Еомер. – Пізно відступати. Твані Ентави прикривають нас із флангу. Нам слід поспішати. Вперед!

Так Король Теоден покинув своє королівство і тепер верста за верстою долав довгу звивисту путь, проминаючи один по одному сигнальні пагорби: Каленгад, Мін-Ріммон, Ерелас, Нардол. Але їхні вогні вичахли. Усі довколишні землі були сірі та завмерлі, попереду дедалі густішала тінь, і в кожному серці дедалі меншало надії.

Розділ 4 Облога Гондору

П

іпіна розбудив Гандальф. У їхній кімнаті палахкотіли свічки, бо крізь вікна всередину пробивалося тільки тьмяне світло; повітря було важке, ніби перед грозою.

– Котра година? – запитав Піпін, позіхнувши.

– Уже по другій, – відказав Гандальф. – Час встати і причепуритися. Тебе покликав до себе Володар Міста, щоби повідомити твої нові обов'язки.

– А поснідати в нього можна буде?

– Ні! Я дам тобі поснідати – і до обіду ти вже нічого не отримаєш. Скупу їжу нині розподіляють лишень у належний час.

І Піпін сумно зиркнув на невелику скибку хліба і геть замалий для неї (на його думку) шматок масла, що чекали на нього біля кухлика водянистого молока.

– Навіщо ти мене сюди привіз? – запитав гобіт у чарівника.

– Це тобі дуже добре відомо, – відповів той. – Аби ти не вступив якоїсь дурниці; а якщо тобі тут не подобається, то попрошу пригадати, що призвідця цієї мандрівки – ти сам.

Піпін лиш промовчав у відповідь.

Невдовзі він уже знову йшов поряд із Гандальфом холодним коридором до Вежової Зали. Там у похмурій напівтемряві сидів Денетор, схожий на старого терплячого павука (так здалося Піпінові), котрий, напевно, відучора й не ворухнувся. Денетор знаком вказав Гандальфові на стілець, а гобіт певний час стояв, залишений без уваги. Аж раптом старий звернувся до нього:

– Ну, пане Перегріне, сподіваюся, вчорашній день ти провів із користю і так, як тобі до вподоби? Утім, харчують у цьому місті, напевно, гірше, ніж ти сподівався.

Піпіна охопило незатишне враження, ніби Володар Міста якимсь робом дізнався про все, що гобіт казав чи робив. Та й тепер він, як видається, здогадувався про більшість Піпінових думок. Тож гобіт нічого не відповів.

– І чим же ти можеш мені прислужитися?

– Я гадав, пане, що ти розповіси мені про мої обов'язки.

– Розповім, коли з'ясую, на що ти здатний, – відповів Денетор. – Але найшвидше я довідаюся про це, либонь, тоді, коли ти будеш біля мене. Зброєносець із моєї зали попрохав дозволу піти в зовнішній гарнізон, тож ти тимчасово заміниш його. Чекатимеш на мене, виконуватимеш мої доручення і бесідуватимеш зі мною, якщо війна та наради залишать мені бодай часину дозвілля. Ти вмієш співати?

– Так, – сказав Піпін. – І навіть непогано – як для свого народу. Проте, володарю, ми не маємо пісень, які би гарно звучали у величних залах за лихих часів. Ми рідко співаємо про щось страшніше, ніж вітер чи дощ. Здебільшого мої пісні про те, що може розсмішити, ну, і про їжу та питво, звісно ж.

– І чому ж ці пісні не годяться для моїх залів у таку пору, як оця? Ми тут довго жили під покровом Тіні, то хіба не можемо послухати бодай відлуння з тих країв, яких вона ніколи не торкалася? Тоді ми принаймні переконаємося, що наша пильність була не даремна, хоча за неї ніхто й не подякував.

Піпінові тенькнуло серце. Він був не в захваті від того, що йому доведеться співати ширські пісеньки перед Володарем Мінас-Тіріта, особливо ж – ті кумедні співанки, які він знав найліпше: вони були надто... сільські, сказати б, для такої okazji. Та наразі йому

відлягло: гобітові не наказали співати негайно. Денетор повернувся до Гандальфа й узявся розпитувати його про рогіримів, про їхню політику, про становище королєвого небожа Еомера. І Піпін дивувався, скільки всього Володар знає про народ, який живе дуже далеко, хоча сам Денетор, напевно, вже чимало років не покидав стін свого Міста.

Раптом Намісник махнув Піпінові й на часину знову відіслав його куди-інде.

– Іди до зброярень Цитаделі, – сказав він, – і візьми собі там стрій та зброю служника Вежі. Їх уже підготували. За моїм учорашнім наказом. Повертайся, коли переодягнешся!

Усе було так, як і сказав Денетор, тож Піпін незабаром уже переодягнувся в дивне вбрання, всуціль чорно-срібне. На ньому була коротка кольчуга зі сталевих кілець, які, проте, були чорні, як гагат; і шолом із високим гребенем та з маленькими воронячими крилами обабіч, а всередині кола на передній його частині виблискувала срібна зірка. На кольчугу було накинуто коротку чорну мантию, на якій спереду сріблом було вишито символ Дерева. Старе гобітове вбрання склали і кудись забрали, та йому дозволили залишити сірий лорієнський плащ, хоча його й не можна було вдягати, доки Піпін був на службі. Тепер він і справді мав вигляд *Ерніл і Феріаннат* – Принца Півмірків, як його називали люди (тільки гобіт про це не знав): але йому було якось незатишно. У цій п'яті Піпін уже почав занепадати духом.

День був темний і похмурий. Зранку не зійшло сонце, а потім аж до вечора грізна темрява лише густішала, тож усі серця в Місті відчували її гніт. Високо вгорі з Чорної Землі повільно повзла на Захід велетенська хмара і, линучи за вітром війни, пожирала рештки світла. Унизу повітря було важке та нерухоме, мовби ціла долина Андуїну очікувала наступу нищівної бурі.

Приблизно об одинадцятій годині, звільнившись на часину від служби, Піпін вийшов на вулицю і подався шукати собі їжі та питва, щоби звеселити понуре серце і полегшити тягар чекання. При спільному столі він знову зустрів Берегонда, який щойно повернувся з вилазки через Пеленнорські поля до Веж Дозорців на Насипній Дорозі. Разом вони прогулялися до стін, бо гобіт почувався в цьому Місті бранцем і задихався навіть у гінкій Цитаделі. Тож Піпін і гондорець сіли пліч-о-пліч на амбразурі, що виходила на схід, де вони їли та бесідували напередодні.

О тій порі саме мало б сідати сонце, проте неозора пелена простягалась уже далеко-далеко на захід, і, лише поринаючи в Море, денне світило спромоглося послати короткий прощальний полиск перед ніччю. І саме тоді його побачив Фродо, який був біля Роздоріжжя і торкнувся голови поваленої фігури короля. Проте до Пеленнорських полів у тіні Міндоллуїну той полиск не долинув – вони залишилися коричневими та жахливими.

Піпінові вже почало здаватися, наче минули роки, відколи він сидів тут попереднього разу, в той призабутий час, коли ще був гобітом – безжурним мандрівником, котрого мало обходили небезпеки, які він долав. Тепер він був тільки одним із незначних солдатів у місті, що готувалося до страхітливої атаки, вдягнутий, як і всі воїни величної, проте похмурої Вартової Вежі.

В інший час і в іншому місці Піпіна, можливо, тішив би його новий одяг, але гобіт уже збагнув, що став частиною того, що язик не повертався назвати грою: він і справді був вірним слугою похмурого господаря, котрому загрожувала страшна небезпека. Кольчуга обтяжувала гобіта, шолом стискав йому голову. Плащ він поклав під себе й сів на нього. Потім відвів стомлений погляд од темних полів унизу, позіхнув і зітхнув.

– Цей день зморив тебе, так? – запитав Берегонд.

– Так, – відказав Піпін, – дуже: я стомився ледарювати і чекати. Я клацав підборами біля дверей покою свого пана не одну повільну годину, доки він сперечався з Гандальфом, із Принцом і з рештою поважних осіб. А я, пане Берегонде, не звик голодним чекати на інших,

тих, котрі сидять собі та їдять. Це – вкрай тяжке випробування для гобіта. Ти, певна річ, скажеш, що мені слід бути вдячним і за таку честь. Однак яка з тої честі користь? Утім, яка користь навіть із їжі та з напоїв, коли на нас насувається ця тінь? Що це все означає? Вже й повітря здається густим і коричневим! І часто у вас тут така пільма, коли вітер дме зі сходу?

– Ні, – сказав Берегонд, – це не вибрики погоди нашого світу, це – творіння Його злоби, роздмуханий дим із Гори Вогню, який він жене понад землю, щоб очорнити серця та наміри. І це відбувається насправді. Я дуже хотів би, щоби повернувся Володар Фарамир. Він би не злякався. Але тепер хтозна, чи повернеться він узагалі з протилежного берега Ріки, з Темряви?

– Так, – погодився Піпін, – Гандальфа теж це хвилює. Він, здається, був розчарований, коли не застав Фарамира тут. А куди подався сам Гандальф? Він полишив Володареву нараду ще перед обідом, і то не в доброму гуморі. Мабуть, передчуває якісь погані вісті.

Раптом розмова урвалася: обоє співрозмовників замовкли і завмерли, тільки слухали. Піпін припав до землі, затиснувши вуха руками, а Берегонд, який, розповідаючи про Фарамира, саме визирнув крізь амбразуру, так і не зрушив із місця – заляк, витріщивши здивовано очі. Піпін упізнав моторошний крик, який він уже чув колись давно в ширській Мокві, проте нині той крик був сильніший, аніж тоді: в ньому було більше ненависті, яка пронизувала серце отруйним відчаєм.

Нарешті Берегонд ледве спромігся на слово:

– Вони вже тут! Наберися мужності й поглянь! Там, унизу, з'явилися потвори.

Піпін спроквола видряпався на те місце, де він до того сидів, і визирнув за стіну. Під ними стелився тьмянний Пеленнор, що губився в темряві при майже невидимій лінії Великої Ріки. І у пільмі передчасної ночі гобіт розгледів, як понад полями на середній висоті прудко кружляють, неначе тіні, п'ять птахоподібних силуетів: огидні, як стерв'ятники, більші за орлів, жорстокі, як смерть. Вони то підлітали зовсім близько до стін, майже на відстань пострілу з лука, то, роблячи кола, відлітали геть.

– Чорні Вершники! – пробурмотів Піпін. – Чорні Вершники в повітрі! Поглянь, Берегонде! – скрикнув він. – Вони щось шукають, чи не так? Дивися, як вони кружляють і падають униз, далеко-далеко вниз – онде до того місця! Ти бачиш, там щось наче рухається по землі? Маленькі темні фігурки. Так, то люди на конях – четверо чи п'ятеро. Ой! Я цього не витримаю! Гандальфе! Гандальфе, порятуй нас!

Ось ще один протяжний вереск розлігся в повітрі й стих, а гобіт упав зі стіни до Берегонда, дихаючи, як загнана тварина. Крізь той моторошний крик ледве чутно, ніби дуже здаля, долинув, здійсмаючись із пониззя, поклик сурми й урвався на довгій високій ноті.

– Фарамир! Володар Фарамир! Це його клич! – скрикнув Берегонд. – О, хоробре серце! Та чи добереться він до Брами, якщо ці бридкі пекельні яструби мають зброю, а не лише наганяють страх? Але ж глянь! Вони тримаються. Вони домчать до Брами. Ні! Коні сахнулися. Глянь! Люди впали, біжать на своїх двох. Ні, один іще верхи, та він повертається до інших. Це Капітан: він згуртує і тварин, і людей. Ой! Одна потвора кинулася до нього. Допоможіть! Допоможіть! Невже ніхто не вийде до нього? Фарамире!

З тими словами Берегонд рвонув із місця і розтанув у пільмі. Соромлячись власного страху – адже Берегонд із Варти насамперед подумав про свого улюбленого капітана, – Піпін підвівся і визирнув на поля. Тієї миті він побачив, як на півночі промайнула срібно-біла блискавиця і, наче маленька зірка, впала на сутінковий Пеленнор. Вона рухалася зі швидкістю стріли й росла, швидко зливаючись із чотирма людьми, котрі мчали до Брами. Піпінові здалося, що їх усіх накрило бліде світло, і страхітливі тіні відступили перед ним; а тому, коли світло наблизилося, гобітові причувся могутній голос, який, мовби луна, відбився від стін.

– Гандальф! – скрикнув він. – Гандальф! Цей чарівник завжди з'являється там, де найчорніша біда. Уперед! Уперед, Білий Вершнику! Гандальфе, Гандальфе!

Піпін волав несамовито, як глядач на важливих змаганнях, котрий хоче підбадьорити бігуна, хоч і знає, що той його не почує.

Аж ось темні тіні-нападники відчували появу нового гравця. Одна, кружляючи, кинулася до нього, та Піпінові здалося, що Гандальф підняв руку – і з його патериці вгору бухнув стовп білого світла. Назгұл протяжно завив і ледве ухилився від нього, потім й інші четверо нерішуче завмерли, а тоді плавними спіралями знялись у небо й полетіли на схід, зникнувши в низькій хмарі. Унизу, на Пеленнорі, певний час іще ряхтіло рятівне світло.

Піпін спостерігав, як врятований верхівець і Білий Вершник зустрілись і зупинились, очікуючи піших. Назустріч їм із Міста висипали люди, й невдовзі всі вони зникнули з очей за зовнішніми стінами, – гобіт знав, що за ними от-от зачиниться Брама. Здогадавшись, що врятовані відразу підуть до Вежі, до Намісника, він поквапився до входу в Цитадель. Там до нього долучилося ще чимало глядачів, котрі стежили з високих стін за переслідуванням та порятунком.

А незабаром на вулицях, які вели до зовнішніх кіл Міста, розляглися гамір і гучні вітання на честь Фарамира та Мітрандіра. І Піпін одразу побачив смолоскипи та двох вершників, а за ними – юрбу людей. Обоє прибульців їхали повільно: один був білий, але вже не сявав, а тільки ледь мерехтів у присмерку, мовби його вогонь вичах чи його затулили; другий був темний, і голова впала йому на груди. Вони спішилися, і, щойно конюхи забрали Тіньогрива й іншого скакуна, пішли просто до вартового при брамі: Гандальф – розмірено, відкинувши назад сірого плаща, з вогняним приском у погляді; а той інший, одягнений у все зелене, – повільно та похитуючись, ніби втомлений чи поранений.

Піпін протиснувся наперед, коли ті двоє проходили під світильником в арці брами, і затамував подих, побачивши Фарамирове обличчя. То було обличчя мужа, котрий звідав неймовірний страх чи муку, проте зумів це перебороти і був спокійний. Величний і суворий був Фарамир, коли стояв коротку мить, розмовляючи зі сторожею. І гобіт пильно придивився до нього і помітив, як сильно він нагадує свого брата Боромира, якого Піпін уподобав од самого початку, бо йому припало до душі гордовите, проте ласкаве поведження великого воїна. Та раптом гобітове серце відгукнулося до Фарамира таким почуттям, якого раніше в ньому не було. Перед ним стояв чоловік, оточений ореолом високої шляхетності – такої, яка часом проявлялася в Арагорні, хоча, напевно, не настільки високої, незмірної та віддаленої, – один із Королів Людей, народжених надто пізно, проте позначений мудрістю і сумом Старшої Раси. Й Піпін збагнув, чому Берегонд вимовляв його ім'я з такою любов'ю. Фарамир був тим капітаном, за котрим воїни підуть навіть під тінь чорних крил.

– Фарамир! – гукнув гобіт уголос разом із усіма. – Фарамир!

І Фарамир, почувши його дивний голос серед загального галасу міщан, повернувся, глянув на нього і завмер, уражений.

– Звідки ти взявся? – запитав гондорець. – Півмірок... у строї Вежі! Звідки?..

Тієї миті до нього підступив Гандальф і мовив:

– Він приїхав разом зі мною з країни півмірків. Він приїхав зі мною. Не варто нам стовбичити тут. Ще багато слід сказати і зробити, а ти стомлений. Він піде з нами. Власне, він мусить піти з нами, бо, якщо тільки не забув про свої нові обов'язки ще швидше, ніж я, о цій годині повинен знову навідати свого пана. Ходімо, Піпіне, йди за нами!

Тож невдовзі вони дісталися до особистих покоїв Володаря Міста. Довкола жарівниці з вугіллям стояли глибокі крісла, слуги принесли вино. Піпін, якого було ледве видно з-поза Денеторового трону, майже забув про втому – так пильно дослухався до всього, про що тут мовилося.

Узявши скибку білого хліба і ковтнувши вина, Фарамир сів на низький стілець ліворуч од батька. Трохи осторонь і праворуч сидів Гандальф – у кріслі з різьбленого дерева, – і спершу могло здатися, що він спить. Фарамир почав розмову з розповіді про завдання, на виконання якого поїхав десять днів тому, і переказав вісті про Ітілієн та про пересування Ворога і його союзників, а також згадав про бій на дорозі, під час якого було переможено людей із Гараду та їхнього могутнього звіра. Капітан розповідав своєму панові про такі події, про які тут чули не вперше: про дрібні випадки прикордонної війни, які тепер здавалися марними та непотрібними, не вартими слави.

Та раптом Фарамир зиркнув на Піпіна.

– І от ми дійшли до найдивнішого, – сказав він. – Адже це не перший півмірок, якого я бачив, – не перший, котрий прийшов із північних легенд на Південні Землі.

При цих словах Гандальф стиснув бильця крісла, проте промовчав і поглядом спинив скрик, ладний зірватися з Піпінових уст. А Денетор поглянув на їхні обличчя й хитнув головою, ніби давши зрозуміти, що прочитав там значно більше, ніж було сказано, і значно раніше. Повільно, доки інші мовчки сиділи і слухали, Фарамир переповів свою історію, здебільшого стежачи очима за Гандальфом, хоча раз у раз погляд його перебігав на Піпіна, мовби для того, щоб освіжити спогад про тих півмірків, яких він бачив давніше.

Фарамир розповідав про зустріч із Фродо та його служкою і про події біля Геннет-Аннуну, а Піпін тим часом помітив, що Гандальфові руки ледь дрижать, стискаючи різьблене дерево. Зараз вони здавалися білими й дуже старими, і, дивлячись на них, Піпін аж затремтів од страху, усвідомивши, що Гандальф, сам Гандальф, вельми непокоївся і навіть боявся. Повітря в кімнаті було задушливе та нерухоме. Нарешті Фарамир заговорив про прощання з мандрівниками і про їхнє рішення йти до Кіріт-Унголу. Тоді його голос стих, він похитав головою і зітхнув. А Гандальф зірвався на ноги.

– Кіріт-Унгол? Моргульська Долина? – перепитав він. – Час, Фарамире, час? Коли ти з ними попрощався? Коли вони мали б дістатися до тієї триклятої долини?

– Я попрощався з ними вранці два дні тому, – відповів Фарамир. – Звідти до долини Моргульдуїну десять миль, якщо вони пішли просто на південь, і відтак до проклятої Вежі їм іще три милі ходу на захід. Найшвидше вони дійдуть туди сьогодні, хоча досі, напевно, не добулися до Вежі. Я розумію твій страх. Але темрява розповзається не через нерозважний учинок двох гобітів. Вона з'явилася напередодні ввечері, й за ніч цілий Ітілієн накрила тінь. Очевидно, Ворог давно спланував напад на нас, і час його було визначено ще тоді, коли маленькі мандрівники були при мені.

Гандальф крокував долівкою.

– Вранці два дні тому... приблизно три дні подорожі! Чи далеко те місце, де ви розійшлися?

– Приблизно шістнадцять миль звідси за летом птаха, – відповів Фарамир. – Та я не міг приїхати раніше. Учора я розташувався на Кайр-Андросі – довгому острові на Ріці, північніше від Міста, який досі належить нам, і коней ми тримаємо там на ближньому березі. Коли насунулася темрява, я зрозумів, що потрібно квапитися, тож поїхав звідти, взявши ще трьох людей, для котрих вистачило коней. Решту свого загону я вирядив як підкріплення гарнізону на бродях Осгіліата. Сподіваюся, я вчинив правильно?

І він поглянув на батька.

– Правильно? – скрикнув Денетор, і його очі раптом спалахнули. – Чому ти запитуєш? Ти командував тими людьми. Чи ти хочеш, аби я оцінив усі твої вчинки? Ти принижуєшся в моїй присутності, проте вже давно йдеш власним шляхом і не дослухаєшся до моїх порад. Розумієш, ти говорив уміло, як завжди, та я добре бачив, що ти не зводиш очей із Мітрандіра, ніби звіряєшся, чи правильно кажеш і чи не бовкнув, бува, зайвого. Твоє серце давно вже належить йому... Та, сину мій, твій батько старий, але не здитинілий. Я вмю бачити і чути, бо такий мені випав жереб, тож мало того, що ти лише привідкрив чи й узагалі замовчав, приховано від мене. Я знаю відповідь на багато загадок. О горе, горе, мій Боромире!

– Якщо мої вчинки завдають вам прикрощів, батьку, – відказав Фарамир тихо, – то краще би ви заздалегідь мені дорадили, ніж гнітити мене тепер таким присудом.

– Невже це змінило би твоє рішення? – запитав Денетор. – Гадаю, ти все одно діяв би так само. Я добре тебе знаю. Ти постійно хочеш здаватися величним і щедрим, наче стародавній король, милостивий і лагідний. Це, можливо, пасує представникові високого роду, та лише тоді, коли він має владу і править у спокої. Проте в години розпачу за лагідність одна відплата – смерть.

– Нехай буде так, – сказав Фарамир.

– Нехай буде так! – скрикнув Денетор. – Але смерть не лише твоя, Володарю Фарамире, смерть також і твого батька, й цілого твого народу, який ти мав захищати замість Боромира, якого вже немає з нами.

– А ви, отже, хотіли б, – мовив Фарамир, – аби я з ним помінявся місцями?

– Так, дуже хотів би, – відповів Денетор. – Боромир був вірний мені, а не служив на побігеньках у чарівника. Він би не забув про батькову скруту і не прогавив би того, що подарувала доля. Він би приніс мені величний подарунок.

На мить Фарамир не стримався.

– Тоді я попрошу вас, батьку мій, пригадати, чому саме я, а не він був тепер в Ітілієні. Я прислухався щонайменше до однієї вашої поради – нещодавно. Саме Володар Міста відрядив Боромира на ту виправу.

– Не розворушуй трутизни в чаші, що її я сам зготував для себе, – відказав Денетор. – Чи ж я не відчував, як вона щонаочі обпікає мені язика, звітуючи, що найгіршим буде осад на дні? Так воно і сталося. Хай би було інакше! Хай би та річ потрапила мені до рук!

– Тоді вгамуйтеся! – втрутився Гандальф. – Адже Боромир за жодних обставин не приніс би її тобі. Він помер, загинув у бою, тож нехай спочиває з миром! Але ти обманюєш себе. Якби Боромир простягнув руку поту річ і взяв її, то зазнав би поразки. Він залишив би її собі, й після повернення ти не впізнав би свого сина.

Денеторове обличчя зробилося жорстоким і холодним.

– Ти таки не зміг приручити Боромира, чи не так? – проказав тихо. – Та я, котрий був його батьком, кажу тобі: Боромир приніс би її мені. Можливо, ти і мудрий, Мітрандіре, проте хоч би скількома розмаїтими підступами ти володів, а не осягнеш усієї мудрості. Трапляються поради, які не є ні тенетами чарівників, ані квапливістю дурнів. У мене в таких справах більше знання та мудрості, ніж ти вважаєш.

– І в чому ж твоя мудрість? – запитав Гандальф.

– Її вистачило, щоби збагнути: слід уникати двох дурниць. Не користуватися тією річчю, бо вона небезпечна. Проте й не відсилати її в таку годину, давши до рук нерозважному півміркові, в землю самого Ворога, як учинили ти й оцей мій син, бо це – сущий безум.

– А що би зробив Володар Денетор?

– Ні те, ні інше. Та, найпевніше, він у жодному разі не ризикував би цією річчю, маючи лише таку примарну надію, яка втішила хіба би дурня. І не накликав би остаточної нашої руїни, яку годі відвернути, якщо Ворог знайде те, що шукав. Ні, ту річ слід було зберегти і заховати – заховати далеко та глибоко. Не користуватися нею – тільки якщо, кажу я, настала би для того неблаганна потреба, – але затаїти в недосяжному для Ворога місці аж до його безповоротної перемоги, коли нас уже нічого не хвилювало б, адже ми були б мертві.

– Ти, володарю, як і наказує тобі обов'язок, дбаєш лише про Гондор, – сказав Гандальф. – Однак є й інші народи, інші життя, і час на тому не обірвався б. Особисто я шкодую навіть рабів Ворога.

– І звідки ж ті інші люди сподіватимуться допомоги, якщо Гондор упаде? – й собі запитав Денетор. – Якби ця річ лежала нині у глибоких підземеллях моєї Цитаделі, то ми б не трусилися від жаху в цьому мороці, боячись найгіршого, і наміри наші не похитнулися б. Якщо ти не дозволив мені пройти таке випробування, то ти ще мене не знаєш.

– А проте я тобі таки не довіряю, – відказав Гандальф. – Бо якби довіряв, то прислав би

ту річ сюди, тобі на зберігання, а не прирікав себе й інших на жорстокі муки. І тепер, вислухавши твої слова, довіряю ще менше – власне, не більше, ніж довіряв Боромирові. Е, ні, стримай свій гнів! Бо я і собі не довіряю в цьому питанні й відмовився від тієї речі навіть тоді, коли мені пропонували її як добровільний дарунок. Ти сильний і в певних справах усе ще сам собі господар, Денеторе, та, якби вона потрапила до тебе, ти програв би їй. Навіть похована під основами Міндоллуїну, та річ пекла би твій мозок зараз, доки густішає темрява, після якої на нас невдовзі насуне щось жахливіше.

На мить очі Денетора знову засяяли: він дивився Гандальфові в обличчя, й Піпін знову відчув напружену боротьбу між двома старцями. Та цього разу їхні погляди були майже як леза, що мерехтіли, вдаряючись одне об одне. Піпін аж тремтів, боячись якогось моторошного потрясіння. Та Денетор зненацька поступився і знову напустив на себе холодність, байдуже стелюючи плечима.

– Якби я мав її! Якби ти мав її! – мовив. – Такі слова й усі ці «якби» тепер марні. Ця річ поринула в Тінь, і тільки час покаже, яка судьба чекає і на неї, й на нас. Ждати вже не довго. І доти нехай усі, хто бореться супроти Ворога, будуть заодно, нехай плекають надію до останнього, а потому нехай їм вистачить мужності померти вільними, – а тоді, повернувшись до Фарамира, запитав: – Якої ти думки про гарнізон в Оськіліаті?

– Там бракує воїнів, – одказав Фарамир. – Як я вже повідомляв, я відіслав туди підкріплення – загін із Ітілієну.

– Гадаю, цього замало, – мовив Денетор. – На Оськіліат упаде перший удар. Там потрібен буде несхитний капітан.

– Там і в інших місцях – усюди, – сказав Фарамир і зітхнув. – Шкода, що з нами немає брата, котрого я так любив! – він підвівся. – Дозвольте мені піти, батьку.

Враз Фарамир похитнувся і сперся на батькове крісло.

– Я бачу, ти втомлений, – сказав Денетор. – Ти їхав швидко і здалеку, попід лихою тінню в повітрі, – так мені доповіли.

– Не говорімо про це! – попрохав Фарамир.

– Як хочеш, – відказав Денетор. – Іди й відпочинь, якщо зможеш. Завтра скрута буде ще суворіша.

І от усі попрощалися з Володарем Міста і подалися перепочити, доки мали на те змогу. Коли Гандальф із Піпіном, який ніс невеликий смолоскип, простували до своєї оселі, надворі вже панувала беззоряна темрява. Вони не розмовляли, аж поки опинилися за зачиненими дверима. Тоді нарешті Піпін узяв Гандальфа за руку.

– Скажи мені, – попрохав гобіт, – чи існує бодай дешиця надії? Для Фродо. Власне для Фродо?

Й Гандальф, поклавши свою руку на руку Піпіна, відповів:

– Надії завжди було мало. Тільки дурня вона могла би тішити, як нам сказали. Та коли я почув про Кіріт-Унгол...

Враз чарівник замовкнув і підійшов до вікна, мовби його очі могли пронизати темряву на сході.

– Кіріт-Унгол! – бурмотів він. – Цікаво, чому цей шлях? – запитав Гандальф, знову повернувшись до гобіта. – Навіть зараз, Піпіне, почувши цю назву, серце моє ледь не спинилося. Проте я все-таки вірю, що в новинах, які приніс Фарамир, таки є надія. Щось мені підказує, що Ворог урешті розпочав війну і зробив свій перший хід, іще до того, як Фродо затримали Фарамирові люди. Тож тепер упродовж багатьох днів око Ворога буде звернено куди завгодно, тільки не на власну землю. І ще, Піпіне, я здалеку відчуваю його страх, і його поспіх. Він розпочав усе швидше, ніж планував. Сталося щось таке, що стривожило Ворога.

Гандальф якусь мить постояв у задумі.

– Можливо, – прошепотів він, – можливо, цьому посприяла навіть твоя нерозважність, мій хлопче. Поміркуймо: якихось п'ять днів тому Ворог дізнався, що ми перемогли Сарумана і забрали Камінь. Але що з того? Ми не змогли би скористатися ним для власного зиску так, аби він про це не знав. Стривай, стривай! Цікаво... Арагорн? Його час наближається. Він сильний і суворий у глибині душі, Піпіне, відважний, несхитний, здатний ухвалювати власні рішення і йти на великий ризик, якщо потрібно. Можливо, це... Може, Арагорн скористався Каменем і викрив себе перед Ворогом, кинувши йому виклик, – саме для того, щоби відвернути його увагу... Ну, цього ми не довідаємося достеменно, доки прибудуть Вершники Рогану, якщо, звісно, вони не приїдуть запізно. Попереду страхітливі дні. Тож ходімо спати, доки ще можна!

– Але... – нерішуче додав Піпін.

– Але що? – запитав Гандальф. – Сьогодні я дозволяю тільки одне «але».

– Голум, – мовив Піпін. – Навіщо, хай їм грець, вони йдуть із Голумом, чи то пак за ним? І ще я зрозумів, що Фарамирові не подобається те місце, куди йому слід вирушати. Та й тобі – теж. У чому річ?

– Зараз я не можу тобі відповісти, – відказав чарівник. – Одначе серце моє віщувало, що Фродо та Голум зустрінуться, перш ніж усе завершиться. На добро чи на лихо. Тільки про Кіріт-Унгол я сьогодні не говоритиму. Зрадництва, зрадництва боюся я, зрадництва тієї жалюгідної істоти. Але буде так, як має бути. Пам'ятаймо, що зрадник може зрадити також самого себе і зробити добро, якого не передбачав. Таке буває... іноді. На добраніч!

Наступного дня світанок був уже схожий на брунатний присмерк, і серця людей, котрих трохи окрилило було Фарамирове повернення, знову занурились у відчай. Крилаті Тіні не показувалися, проте високо понад містом раз у раз чути було приглушений крик, і ті, хто чув його, вклякали, прибиті миттєвим жахом як громом, а менш хоробрі відверто лякалися і плакали.

І от Фарамир знову поїхав.

– Йому не дають відпочити, – нарікав дехто. – Володар надто напосідає на свого сина, котрий нині мусить виконувати подвійний обов'язок: за себе і за того, хто не повернувся.

А ще люди ненастанно дивилися на північ і запитували:

– Де ж Вершники Рогану?

Щиро кажучи, Фарамир їхав із Міста не з власної волі. Бо ж Володар Мінас-Тіріта був господарем на Раді й того дня не мав бажання розкланюватися перед іншими. Раду скликали рано-вранці. Усі капітани постановили, що з огляду на загрозу з Півдня в них надто мало сил, аби завдати Ворогові самостійного удару, хіба якби раптом приїхали Вершники Рогану. А доти їм належить виставити воїнів на стінах і чекати.

– І все-таки, – озвався Денетор, – ми не повинні так легко здавати зовнішню оборону – Раммас, відбудований такою важкою працею. За перехід через Ріку Ворог має заплатити дорого. Щоби напасти на Місто цілою потугою, він не зможе влаштувати переправу ні на півночі від Кайр-Андросу, бо там усюди болота, ні з півдня з боку Лебенніну, бо там Ріка дуже широка, тому для переправи знадобиться багато човнів. Тож найважчого удару слід сподіватися в Осгіліаті, де Боромир уже колись зупинив був його.

– Тоді було тільки випробування сили, – сказав на це Фарамир. – А сьогодні ми можемо змусити Ворога десятикратно заплатити за наші втрати при переправі, та все одно жалкуватимемо про це. Бо йому втрата цілого війська завдасть менше шкоди, ніж нам – загибель одного загону. І тим, хто відступатиме полями, якщо Ворогові таки пощастить узяти броди, загрожуватиме велика небезпека.

– А як щодо Кайр-Андросу? – запитав Принц Дол-Амроту. – Якщо захищати Осгіліат, то і його слід убезпечити. Не забуваймо про небезпеку ліворуч. Рогірами можуть приїхати, а

можуть – і ні. А Фарамир розповів нам про чималу військову потугу, що стікалася до Чорної Брами. Тож звідти тепер може вийти не одна армія, вдаривши не лише по одній переправі.

– Війна – це повсякчасний ризик, – відказав Денетор. – На Кайр-Андросі є наші люди, а більше ми наразі не можемо нікого туди відрядити. Проте я не здам Ріки та Пеленнору без бою – ні, якщо серед вас знайдеться капітан, котрому стане мужності виконати наказ його володаря.

Усі замовкли. Та невдовзі озвався Фарамир:

– Я не суперечу вашій волі, пане. Ви втратили Боромира, тож я піду і зроблю все, що зможу, замість нього – якщо ви накажете.

– Я наказую, – мовив Денетор.

– Тоді прощайте! – відказав Фарамир. – Але якщо я повернуся, думайте про мене краще.

– Це залежить від того, як саме ти повернешся, – відповів Денетор.

І Гандальф був останнім, хто розмовляв із Фарамиром, перш ніж той поїхав на схід.

– Не зрїкайся свого життя в поспіху чи через гїркоту на душі, – сказав чарївник. – Ти ще будеш потрібен тут, і не лише для воєнних справ. Батько любить тебе, Фарамире, й він іще згадає про це. Прощай!

Отож, Володар Фарамир знову виїхав із Міста, взявши зі собою стїльки вояків, скїльки захотїло до нього долучитись і скїльки можна було йому надати без шкоди для захисту Мїнас-Тїрїта. Люди дивилися зі стїн крїзь пїтьму в напрямку зруйнованого Остїліата і думали, що чекає там на цей загїн, бо вдалині нічого не було видно. Інші ж, як завжди, зиркали на пївніч і рахували милї до Теодена в Роганї.

– Чи приїде він? Чи згадає про давнїй союз? – питали гондорці.

– Так, він приїде, – наполягав Гандальф, – навіть якщо буде вже надто пїзно. Та подумайте! Червона Стїрїла прибула до Теодена щонайшвидше два днї тому, а з Едораса до нас чимало довгих верст.

Коли надїйшли новини, вже знову споночїло. Від бродїв примчав воїн і повїдомив, що з Мїнас-Моргула виступило вїсько й уже наближається до Остїліата, а до нього долучаються полки з Пївдня – жорстокї та високї гарадрими.

– І ще ми довїдалися, – сказав посланець, – що їх очолює Чорний Капїтан, і страх лине перед ним через Рїку.

Тими лиховїсними словами завершився третїй день, що минув пїсля Пїпїнового прибуття до Мїнас-Тїрїта. Мало хто мїг спати, бо надїї на те, що навіть Фарамировї пощастить довго втримувати броди, майже не було.

Наступного дня, хоча темрява остаточно згустилася й уже не чорнїла – вона ще важче навалилася на серця людей, і їх охопив нездоланний жах. Невдовзі знову надїйшли поганї вїстї. Ворог здобув переправу на Андунї. Фарамир відступав до Пеленнорської стїни, стягуючи своїх солдатїв до Фортїв на Насипнїй Дорозї, та недругїв було вдесятеро бїльше.

– Якщо Фарамирові взагалі поталанить перетнути Пеленнор, то вороги наступатимуть йому на п'яти, – повідомив посланець. – Вони дорого заплатили за переправу, проте не так дорого, як ми сподівались. Усе було добре сплановано. Лише тепер виявилось, що вони задалегідь потайки будували численні плоти і баржі у Східному Осгіліаті. Вороги роїлися довкола, ніби жуки. Проте поразки нам завдав Чорний Капітан. Мало хто може стерпіти й витримати бодай поголос про його наближення. Навіть власні солдати бояться його і ладні повбивати себе за його наказом.

– Тоді там я потрібен дужче, ніж тут, – мовив Гандальф і відразу ж поїхав, а його мерехтлива постать незабаром зникла з очей.

Цілу ту ніч Піпін, самотній і безсонний, стояв на стіні й пильно вдивлявся на схід.

Щойно вдарили дзвони дня – блюзнірський спомин у темряві без світла, – гобіт помітив, як удаліні зблиснув вогонь, десь там, у тьмяних просторах, де стояли стіни Пеленнору. Вартові голосно закричали, й усі люди в Місті стали до зброї. Відтоді в небі раз у раз спалахували червоні заграви, а крізь важке повітря долинав глухий гуркіт грому.

– Стіну взято! – волали воїни. – У ній пробивають діри! Вони йдуть сюди!

– Де Фарамир? – налякано кричав Берегонд. – Тільки не кажіть, що він загинув!

Перші новини приніс Гандальф. Він разом зі жменькою вершників приїхав пізно вранці, супроводжуючи валку возів, куди поскладали всіх поранених, котрих пощастило врятувати з румовища біля Фортів на Насипній Дорозі. Чарівник одразу подався до Денетора. Володар Міста сидів у високому покої понад Залою Білої Вежі. Біля нього був Піпін. Денетор дивився темними очима крізь тьмяні вікна на північ, на південь і на схід, ніби бажаючи пронизати морок зловісної долі, що оточував його зусібіч. Найчастіше він дивився на Північ і на мить завмирав, прислухаючись, мовби його вуха завдяки якомусь споконвічному вмінню могли почути цокіт копит на далеких рівнинах.

– Фарамир приїхав? – запитав Намісник.

– Ні, – відказав Гандальф. – Але він був іще живий, коли я покидав його. Та капітан вирішив залишитися з ар'єргардом, аби відступ Пеленнором не перетворився на бійню. Можливо, він зуміє досить довго втримувати своїх людей разом, однак я не певен. Фарамир зітнувся з надто могутнім ворогом. З тим, кого я сам боявся.

– Невже з Темним Володарем? – скрикнув Піпін, забувши від страху про належне йому місце.

Денетор гірко засміявся.

– Ні, ще ні, пане Перегріне! Він вийде лише для того, щоби поглумитися з мене, коли вже все буде втрачено. Він використовує інших як свою зброю. Так чинять усі великі володарі, якщо їм не бракує мудрості, пане півмірку. Інакше чому би я сидів тут, у своїй вежі, міркуючи, спостерігаючи та вичікуючи, не пощадивши навіть власних синів? Адже я і сам усе ще можу тримати булаву.

Він підвівся, відкинув свого довгого чорного плаща, і – о диво! – Денетор був одягнений у лати й підперезаний довгим мечем: із великим руків'ям і у срібно-чорних піхвах.

– Так я ходив і так ось уже багато років спав, – сказав він, – аби з віком тіло не стало м'яким і боязким.

– А проте нині один із найжахливіших капітанів Барад-д'ура вже захопив твої зовнішні стіни, – дорікнув Гандальф. – Король прадавнього Ангмара, Чорнокнижник, Примара Персня, Володар Назг'улів, спис жажіття в Сауруновій руці, тінь відчаю.

– Тоді, Мітрандіре, ти маєш ворога, рівного собі, – сказав Денетор. – Щодо мене, то мені вже давно відомо, хто є головним капітаном Темної Вежі. Це все, з чим ти приїхав до мене? Чи, може, ти відступив, бо зустрів сильнішого за себе?

Піпін аж здригнувся, боячись, що Гандальф вибухне раптовим гнівом, одначе страх гобіта був безпідставний.

– Може, й відступив би, – тихо відказав чарівник. – Але нам іще не час міряться силою. І якщо сказане в давнину – правда, то ангмарський король загине не від руки мужа, бо судьба, що чекає на нього, прихована від Мудрих. Утім можливе й таке, що Капітан Відчаю ще заощаджує свій запал. Він керує своїми військами згідно з тією мудрістю, про яку щойно згадував ти: з тилу, женучи уперед ошалілих од страху рабів... Що ж до мене, то я приїхав радше для того, щоби подбати про зцілення поранених, адже Раммас розбито від краю до краю, і невдовзі моргульські війська продеруться крізь нього в різних місцях. І я прийшов головно для того, щоби повідомити про це. Незабаром на полях розпочнеться битва. Треба підготувати бойову вилазку. І нехай то будуть люди на конях. Вони стануть нашою короткою надією, бо ворогам наразі бракує хіба єдиного – вершників.

– У нас їх теж мало. Зараз найбільш доречним було би прибуття Вершників Рогану, – сказав Денетор.

– Спершу нам, либонь, доведеться стрічати інших новоприбулих, – відказав Гандальф. – Утікачі з Кайр-Андросу вже близько. Острів програно. Ще одна армія вийшла з Чорної Брами й переправилася на північному сході.

– Дехто прокляв би тебе, Мітрандіре, за те, що ти радо приносиш погані новини, – сказав Денетор, – але для мене те, що ти кажеш, уже не новина: я знав про це ще вчора ввечері. Що ж до вилазки, то і я думав про це. Зійдімо вниз.

Час минав. Невдовзі сторожа на стінах уже могла бачити відступ зовнішніх загонів. Попервах невеликі гурти стомлених, часто – поранених людей рухалися майже хаотично, а дехто мчав стрімголов, утікаючи від переслідувачів. Ген на сході мигтіли далекі вогні, які, здавалося, потроху насувалися на рівнину. То горіли оселі та садиби. Потому з різних точок потекли прудкі річечки червоного полум'я і, звиваючись у птьмі, злилися біля лінії дороги, що вела від Міської Брами до Осгіліата.

– Вороги... – бурмотіли люди. – Греблю зірвано. Онде вони наступають, роячись у проламах! І несуть смолоскипи, здається. А де ж наші воїни?

Наближалася вечірня пора, світло так потьмяніло, що навіть далекозорі вояки на Цитаделі могли мало що роздивитись у полях, окрім хіба що пожеж, яких дедалі більшало, та вогняних потоків, чимраз довших і швидших. Нарешті менш як за півтори версти від Міста їм упали в око бодай трохи організовані гурти воїнів, котрі крокували, а не бігли і трималися купи.

Спостерігачі затамували подих.

– Фарамир повинен бути серед них, – казали вони. – Він може керувати людьми та звірами. Він зуміє.

І от більшість тих, хто відступав, була вже на відстані півверсти од Міста. З птьми позаду людей вихопився невеликий загін вершників – усе, що залишилося від ар'єргарду. Вони знову мусили завертати в останній момент, бо зітнулися з вогняними смугами, які насувалися на них. Потім раптом зчинився гамір, залунали несамовиті крики. Наскочили ворожі вершники. Смуги вогню перетворилися на потоки: то ряд за рядом ішли орки, несучи полум'я, і дикі південці з червоними стягами, котрі кричали хрипкими голосами, дедалі щільніше сходячись і намагаючись перепинити тих, хто відступав. А з понурих небес,

пронизливо закричавши, упали крилаті тіні: назгұли кидалися долі, щоб убивати.

Відступ обернувся на шалену втечу. Очманілі люди неслися хто куди, бігли світ за очі, кидали зброю, волали від страху та падали на землю.

І тоді на Цитаделі озвалася сурма, і Денетор нарешті вирядив воїнів у вилазку. Зібравшись під прикриттям Брами під грізними зовнішніми стінами, вони тільки й чекали його сигналу – всі вершники, котрі були в Місті. Й гондорці кинулись уперед чітким строем, погнали коней учвал і з гучним кличем напали на ворогів. А зі стін покотився клич у відповідь, адже першими на поле виїхали лицарі-лебеді з Дол-Амрота з Принцом і його блакитним стягом попереду.

– Амрот за Гондор! – гукали люди. – Амрот за Фарамира!

Неначе грім, ударили вони ворогів із обох флангів, прикриваючи тих, хто відступав, але один вершник випередив їх усіх, прудкий, наче вітер, що лине між трав. Тінюгрив ніс його, сьайливого, бо він удруге відкрився, і з піднятої його руки струменіло світло.

Назгұли верескнули і полетіли геть, бо їхній Капітан іще не прибув, аби кинути виклик білому вогню свого супротивника. Моргульські війська, зосереджені на *своїх* жертвах, було захоплено зненацька у швидкому русі, тож лави їхні порушилися, і вони розлетілися, мов іскри від буревію. Загони втікачів із переможним криком розвернулись і вдарили по нападниках. Переслідувачі самі стали переслідуваними. Відступ перетворився на наступ. Поле було всіяно збитими з ніг орками та людьми; від смолоскипів, які люто шипіли, гаснучи та пускаючи кільця диму, йшов сморід. Кавалерія рвалася вперед.

Але Денетор не дозволив їй від'їхати надто далеко. Хоча ворога зупинили і навіть почали відтісняти назад, зі Сходу до супротивника прибували нові сили. Гондорська кавалерія спинилася. Захищені нею, неначе щитом, загони втікачів перегрупувались і розміреним маршем рушили назад. Вони дійшли до Брами й увійшли до Мінас-Тіріта, гордо карбуючи крок, і мешканці Міста радісно їх зустрічали, возносячи їм хвалу. Проте серця всіх перебували в неспокої, бо чисельність цих загонів помітно зменшилася: Фарамир утратив третину своїх людей. А де ж бо він сам?

Фарамир прибув останнім. Його люди ввійшли в Місто. Повернулися кінні лицарі, в ар'єргарді яких несли стяг Дол-Амрота, повернувся і Принц. А перед ним – на його скакуні й у його руках – лежало тіло його родича, Фарамира, Денеторового сина, котрого знайшли на полі битви.

– Фарамире! Фарамире! – побивалися люди, плачучи на вулицях.

Але він не озивався, і його понесли звивистою дорогою вгору до Цитаделі, до батька. Щойно назгұл ухилився від наступу Білого Вершника, смертоносний дротик уразив Фарамира, коли той завзято боровся з кінним витязем Гараду, і гондорець упав на землю. Тільки атака Дол-Амрота врятувала Фарамира від того, щоби червоні мечі південців порубали його, лежачого, на шматки.

Принц Імрагіл приніс Фарамира до Білої Вежі й мовив:

– Ваш син повернувся, володарю, здійснивши величні подвиги, – і розповів про все, що бачив.

Але Денетор підвівся, зазирнув синові в обличчя і не сказав ані слова. Потому зажадав, аби слуги постелили ложе в покої, поклали на нього Фарамира, а самі забралися геть. Натомість сам одинцем піднявся в потаємну кімнату на вершині Вежі, – багато людей, подивившись у той час нагору, побачило, як у вузьких вікнах там якусь часину коливалось і миготіло тьмяне світло, а потім враз спалахнуло і згасло. А коли Денетор спустився, то прийшов до Фарамира й сів біля нього, не мовивши жодного слова, проте обличчя володаря було сіре і здавалося ще більш мертвотним, аніж у його сина.

Урешті, недруги взяли Місто в облогу, замкнувши зловісне кільце. Раммас було розбито, а цілий Пеленнор опинився в руках Ворога. Останні новини з-за зовнішніх стін принесли люди, котрі втекли до Мінас-Тіріта північною дорогою ще до закриття Брами. То були залишки сторожі, яка стояла в тому місці, де шлях із Анорієну та Рогану перетинався з міськими околицями. Сторожу очолював Інгольд – той самий, котрий пропустив Гандальфа та Піпіна менш ніж п'ять днів тому, коли над обрієм іще вставало сонце, а ранок приносив надію.

– Звісток про рогіримів ми не маємо, – сказав він. – Роган нині не прибуде. А якщо й прибуде, то нам із того користі мало. Подейкують, першим сюди з-за ріки Андрос дістанеться нове вороже військо, про яке ми трохи знаємо, і новини ті невтішні: там батальйони дужих орків Ока та незліченні загони людей нової породи, якої ми раніше не знали, – невисоких, зате кремезних і похмурих, із бородами, як у гномів, і з величезними сокирами. Вони, гадаємо, прийшли з дикої землі десь на неозорому Сході. Рухаються північною дорогою, багато їх уже ввійшло до Анорієну. Рогіrimi сюди не дістануться.

Браму було зачинено. Цілу ніч сторожа на стінах чула, як зовні вовтузилися вороги: палили поля та дерева, рубали кожного, хто потрапляв під руку, живого чи мертвого. Тих легіонів, які вже переправилися через Ріку, не можна було розгледіти в темряві, проте, коли ранок – а радше його тьмяна подоба – тихцем зійшов понад рівниною, стало зрозуміло, що навіть нічний страх не надто збільшив їхнє число. Рівнина чорніла від ворожих лав на марші, і, скільки сягало око, довкола обложеного Міста дедалі ширше розповзалися, мов огидна пліснява, великі табори з наметами червоного і темно-червоного кольорів.

Метушливі, наче мурахи, орки без упину колупали землю, риючи глибокі траншеї, які утворювали велетенські кола на відстані пострілу з лука від стін. Щойно траншея була готова, її заповняли вогнем, хоча як його запалювали і чим жили – майстерністю чи чарами, – того ніхто не бачив. Орки вовтузилися так цілісінський день, а люди з Мінас-Тіріта дивилися на їхню роботу, не маючи змоги її перервати. Щойно всі ряди траншей було вирито, з'явилися великі вози. І невдовзі ще більше ворожих загонів, кожен під прикриттям траншеї, взялися встановлювати гігантські механізми для метання ядер. На стінах Міста не було жодної катапульти, такої великої чи далекобійної, щоби покласти край тому жахіттю.

Спершу люди сміялись і не особливо боялися цих механізмів. Адже головний мур Міста був дуже високий і надзвичайно товстий (його спорудили раніше, ніж уміння нуменорців у вигнанні зійшли нанівець), а зовнішня поверхня того муру нагадувала Вежу Органк: була така сама міцна, чорна та гладка, непробивна для сталі чи для вогню, її неможливо було зрушити, бо для того мусила б здригнутися до самих основ земля, на якій стояв той мур.

– Ні, – казали люди, – навіть якщо Безіменний особисто виступить проти нас, то й він не зайде сюди, доки ми живі.

Та дехто сумнівався:

– Доки ми живі? Чи це надовго? Він має таку зброю, що зрівняла зі землею вже не одну твердиню, відколи існує світ. Голод. Дороги перекрито. Роганці не приїдуть.

Але механізми не стріляли навмання в непохитний мур. Наступом на найзатятішого ворога Володаря Мордору керував не розбійник і не орківський ватажок. Ним командувала влада підступного духа. Щойно гігантські катапульти було встановлено – з великим галасом, зі скрипом ливів і лебідок, – орки почали метати ядра у висоту, й ті, пролітаючи над

зубчастою стіною, з гуркотом падали в перше коло Міста, де завдяки таємничим чарам чимало з них, ударившись об землю, вибухало вогнем.

У першому колі Міста от-от могла зайнятися пожежа, тому всі, хто не мав іншої роботи, гасили полум'я, що розгоралось у різних кутках. А тим часом на голови захисників, окрім великих ядер, посипався ще й інший град, не такий руйнівний, але ще жахливіший. Він падав усюди: на вулицях і у провулках за Брамою – невеликі круглі снаряди, які не горіли. Та коли люди побігли поглянути, що воно таке, то враз закричали і заплакали. Вороги обстрілювали Місто головами всіх тих, хто загинув під час боїв в Осгіліаті, на Раммасі чи на полях. На ті голови страшно було дивитися, бо одні були розтрощені та безформні, а другі жорстоко порубані, проте на деяких обличчях іще можна було розгледіти певні риси, і видно було, що всі ці люди померли в муках і всіх їх було тавровано знаком Ока-без-повік. Голови було спаплюжено та зневажено, і майже в усіх гондорці впізнавали знайомих, котрі раніше гордо виступали в обладунках, або обробляли поля, або приїздили до Міста на вихідні зі зелених долин між пагорбів.

Даремно люди трясли кулаками у бік безжалісних ворогів, котрі роїлися перед Брамою: ті не зважали на лайки і не розуміли говірок західних людей, а лише хрипко покрикували, як звірі чи птахи-труподі. Натомість у Мінас-Тіріті невдовзі багатьом захисникам забракло сміливості, щоби вистояти чи тим паче кинути виклик мордорським військам. Адже Володар Темної Вежі мав зброю, що діяла швидше, ніж голод, – страх і відчай.

Знову з'явилися назг'ули: їхній Темний Володар зріс на силі й повів армії на війну, тож їхні голоси, котрі несли тільки його волю та лють, стали ще більш лихими і моторошними, ніж до того. Потвори без упину кружляли над Містом, ніби стерв'ятники, які тільки й чекають, аби напхати своє волю плоттю приречених людей. Їх не було видно, до них не можна було дострелити, проте їхня присутність постійно давалася взнаки, а їхні смертоносні голоси розтинали повітря. З кожним новим скриком ці голоси дедалі важче – не легше! – було зносити. Урешті, навіть найвідважніші воїни падали на землю, щойно над ними пролітала прихована крилата загроза, а ті, котрі втримувалися на ногах, упускали з тремтячих рук зброю, бо їхній мозок затуманювала чорнота, і вони вже думали не про війну, і навіть не про те, як заховатися, відповзти кудись якнайдалі – вони думали про смерть.

Упродовж того скорботного дня Фарамир лежав на постелі в одному з покоїв Білої Вежі, його мучила страхітлива гарячка, і хтось припустив, що він «помирає», а незабаром оте «помирає» вже переказували з уст в уста люди на стінах і на вулицях. Біля Фараміра сидів його батько, мовчав, спостерігав за сином і геть занедбав захист Міста.

Піпін уперше в житті зіткнувся з таким лихом – навіть у лапах урукгаїв було не так жахливо. Його обов'язком було стояти і чекати при своєму Володарі, й він стояв і чекав, забутий, при дверях неосвітленого покою, намагаючись опанувати власні страхи. Гобітові здавалося, ніби Денетор старіє в нього на очах, ніби щось зламало його непоступливу волю, і суворий його дух скорився долі. Можливо, до цього спричинилося горе чи каяття? Піпін бачив сльози на обличчі, яке раніше ніколи не знало сліз, і це було витримати важче, ніж гнів.

– Не плачте, пане, – звернувся до Намісника гобіт, затиноючись. – Може, він іще одужає. Ви Гандальфа про це не запитували?

– Не згадуй при мені чарівників! – відказав Денетор. – Уже загинула навіть примарна надія. Ворог знайшов його, і тепер його влада зростає, він бачить усі наші думки, й усе, що ми робимо, нас самих і знищує... Я марно вирядив свого сина назустріч небезпеці, без удячності, без благословення – й ось він лежить, і отрута розтікається його тілом. Ні, ні, хоч би що сталося далі в цій війні, мій рід обривається, занепадає Дім Намісників. Убогий народець правитиме останніми залишками роду Королів Людей, котрі переховуватимуться

серед пагорбів, доки їх виб'ють усіх до ноги.

У ту мить до дверей підійшов чоловік і гукнув Володаря Міста.

– Ні, я не зійду до вас! – відказав той. – Я повинен бути поряд зі сином. Він іще може подати голос перед смертю. А вона вже близько. Нехай вас веде хто завгодно, хоч би й той Сірий Дурень, але і його надія зійшла на пси. Я залишаюся тут.

Отак Гандальф став на чолі вирішальної оборони Міста Гондору. І там, де він з'являвся, серця людей знову підносились, а крилаті тіні зникали зі споминів. Чарівник невтомно їздив од Цитаделі до Брами, з півночі на південь уздовж муру, і його постійно супроводжував Принц Дол-Амрота у блискучому обладунку. Бо він і його лицарі досі трималися як вельможі істинно нуменорської крові. Гондорці, котрі бачили їх, пошепки говорили:

– Напевно, старовинні легенди не збрехали: той народ і справді ельфійської крові, бо колись давно в тій землі мешкав народ Німродель.

І тоді хтось у тому страхітливому мороці виводив кілька куплетів «Пісні про Німродель» чи іншої пісні з Долини Андуїну – з тих, що їх співали в минулі роки.

Проте, щойно Гандальф і Принц від'їздили, довкола людей знову змикалася пільма, серця їхні холонули і звитяга Гондору вичахала на попіл. І так поволі минув тьмянний день страхів і настала темрява сповненої відчаю ночі. У першому колі Міста лютував ніким не стримуваний вогонь, і гарнізону, що стояв на зовнішньому мурі, у багатьох місцях уже було відрізано шлях до відступу. Та вірних воїнів, котрі залишилися на своїх постах, було мало: більшість утекла за другу браму.

На протилежному краю поля бою ворог поспіхом споруджував мости через Ріку, доправляючи дедалі більше військових знарядь і солдатів під стіни Міста. І от опівночі нарешті розпочався наступ. Авангард мордорських армій пройшов через вогняні траншеї численними обхідними стежками, прокладеними заздалегідь. Чорні вояки рухалися великими групами, цілими юрмищами і не зважали на втрати, яких їм завдавали лучники з муру. Втім, стрільців і справді було надто мало, щоб істотно зашкодити ворогові: проте відсвіти вогню вихоплювали багато мішеней для стріл тих управних лучників, котрими колись пишався Гондор. Тоді, збагнувши, що хоробрих Міста ще не впокорено, прихований Капітан повів свою потугу вперед. Й у темряві поволі котилися до мети велетенські обложні вежі, споруджені в Осгілаті.

До покою в Білій Вежі знову прибули посланці, й Піпін пустив їх, бо вони мали термінові новини. А Денетор спроквола відвернувся від Фарамирового обличчя і мовчки зиркнув на них.

– Володарю, горить перше коло Міста, – повідомили посланці. – Що ви нам накажете? Ви й досі наш Володар і Намісник. Не всі гондорці підуть за Мітрандіром. Люди втікають зі стін і залишають їх без захисту.

– Навіщо? Навіщо ці дурні втікають? – запитав Денетор. – Краще згоріти раніше, ніж пізніше, бо ми все одно згоримо. Повертайтеся до своїх багать! Що ж до мене?.. Я ще нині

зійду на своє поховальне вогнище. На своє поховальне вогнище! Немає могили для Денетора і для Фарамира. Немає могили! Повільний та незнищений сон смерті – не для нас. Ми горітимемо, неначе поганські королі в ту пору, коли сюди дістався перший корабель зі Заходу. Захід програв. Ідьте собі й горіть!

Посланці розвернулися не відповівши і не вклонившись.

А Денетор підвівся й відпустив розпалену гарячкою Фарамирову руку, яку до того тримав.

– Він горить, уже горить, – сумовито сказав Намісник. – Домівка його духу обсипається.

Потому м'яко підійшов до Піпіна й опустив до нього очі.

– Прощавай! – мовив. – Прощай, Перегріне, сину Паладіна! Короткою була твоя служба, і вона вже добігає кінця. Я звільняю тебе від твоїх обов'язків на той час, який у тебе залишився. Іди ж і помри так, як уважатимеш за належне для себе. І поруч із тим, хто тобі близький, хоча би й із тим другом, чия нерозважливість довела тебе до цієї смерті. Поклич моїх слуг, а тоді йди. Прощавай!

– Я не прощатимуся, мій пане, – сказав Піпін, ставши навколішки.

А тоді в ньому раптом знову прокинувся гобіт, і він підвівся, і подивився просто в очі старому.

– Я піду, бо і справді дуже хочу побачити Гандальфа. Та він не дурень, і я не думатиму про смерть, доки він не втратить надію на життя. Проте від свого слова та від служби вам я не звільнюся, доки ви живі. І якщо вороги дістануться-таки до Цитаделі, то я сподіваюся бути тут і стояти поруч із вами, щоби довести, що гідний тієї зброї, яку ви мені подарували.

– Чини, як знаєш, пане півмірку, – відповів Денетор. – Моє життя закінчилося. Поклич моїх слуг!

І він знову повернувся до Фарамира.

Піпін залишив його, гукнув слуг, і ті прийшли: шестеро чоловіків із челяді, дужих і вродливих; однак і вони здригнулися, коли їх покликали. Та Денетор спокійним голосом наказав їм накрити Фарамира теплими ковдрами й забрати його. Слуги так і вчинили, підняли ноші й понесли їх геть із покою. Ступали повільно, щоби якомога менше тривожити змученого лихоманкою воїна, і Денетор, уже спираючись на костур, ішов за ними; останнім крокував Піпін.

Вони вийшли з Білої Вежі, ніби поховальний кортеж, у темряву, де навислу над світом хмару освітлювали зісподу темно-червоні спалахи. Безшумно пройшли через велике подвір'я і, за Денеторовим наказом, зупинилися біля Зачахлого Дерева.

Усюди було тихо, тільки з Міста внизу долинав відголос війни, і чути було, як вода сумно крапає з мертвих гілок у темне плесо. Потому кортеж минув браму Цитаделі, де вартіві з подивом і зі страхом проводжали його поглядами. Звернувши на захід, Денетор зі слугами та з гобітом невдовзі дістався до дверей у задній стіні шостого кола. Ті двері називалися Фен-Голлен, бо завжди були зачинені, й тільки Володар Міста міг скористатися тим шляхом у час похорону. Або ж ті, хто мав на собі знак могили й доглядав за оселями мертвих. За дверима була звивиста дорога, що, раз у раз петляючи, спускалася до вузького клаптика землі під тінню прямовисних скель Міндоллуїну, де розташувались усипальниці мертвих королів і їхніх намісників.

У маленькій хатині біля шляху сидів воротар, котрий зі страхом в очах і з ліхтарем у руці вийшов назустріч кортежу. За наказом Володаря, відімкнув двері, й вони безшумно відчинились, а прибулі ввійшли досередини, взявши з воротаревих рук ліхтар. Довкола було темно, дорога збігала додолу між стародавніми мурами та багатоконними балюстрадами, що їх хистке ліхтарне світло вихоплювало з п'їтьми. Повільна хода кортежу відлунювала –

вниз, униз, униз, – доки вони спустилися до Мовчазної Вулиці, Рат-Дінен, поміж темних бань і порожніх залів та статуй давно померлих людей. Слуги ввійшли до Усипальниці Намісників і опустили свою ношу.

Тоді Піпін, занепокоєно роззираючись навкруги, побачив, що він потрапив до широкого склепінчастого покою, огорненого саваном великих тіней, які маленький ліхтарик відкидав на прикрашені тканинами стіни. Він ледве розгледів багато рядів вирізаних із мармуру столів, на кожному з яких лежала подоба сплячого зі складеними руками та з головою, що покоїлася на камінній подушці. Один стіл стояв зовсім поруч, широкий і порожній. На нього слуги, за Денеторовим знаком, поклали Фарамира пліч-о-пліч із батьком і накрили їх єдиним покривалом, а тоді стали, схиливши голови, ніби плакальники при смертному одрі. Потому Денетор подав кволий голос:

– Отут ми чекатимемо. Та не посилайте по бальзамувальників. Натомість принесіть деревини, що швидко горітиме, і розкладіть її круг нас та під нами й полийте олією. А коли я накажу – киньте смолоскип. Виконуйте наказ і не озивайтесь уже до мене. Прощавайте!

– З вашого дозволу, володарю! – пробелькотів Піпін і з жахом кинувся навтьоки з цієї оселі смерті. «Бідолашний Фарамир! – думав він. – Я мушу знайти Гандальфа. Бідолашний Фарамир! Здається, йому потрібні радше ліки, ніж сльози. Ох, де ж мені знайти Гандальфа? Гадаю, там, де найбільша колотнеча... Та він ледве чи матиме зайву хвилину для воїна при смерті й для старого шаленця».

У дверях гобіт звернувся до одного зі слуг, котрий залишився тут на варті:

– Ваш господар не при своєму розумі. Тому не кваптеся! Не приносьте до усипальниці вогню, доки Фарамир живий! Не робіть нічого до Гандальфового приходу!

– А хто править Мінас-Тірітом? – відповів слуга.

– Володар Денетор чи Сірій Мандрівник?

– Сірій Мандрівник або ніхто – тепер це, певно, саме так, – сказав Піпін і помчав назад, звивистим шляхом угору, так швидко, як тільки могли нести його ноги, повз приголомшеного воротаря, крізь двері й далі, доки дістався майже до самої брами Цитаделі.

Вартові привітали його, коли гобіт пробігав повз них, і він упізнав голос Берегонда.

– Куди це ти квапишся, пане Перегріне? – гукнув той.

– На пошуки Мітрандіра, – відповів Піпін.

– Доручення Володаря слід виконувати негайно, і мені негоже затримувати тебе, – промовив Берегонд, – але скажи мені бодай коротко, якщо можеш: що відбувається? Куди подався мій Володар? Я щойно заступив на варту і почув, ніби він пішов до Зачинених Дверей, а перед ним слуги понесли Фарамира.

– Так, – відповів Піпін, – він на Мовчазній Вулиці.

Берегонд похилив голову, щоби приховати сльози.

– Усі казали, що Фарамир помирає, – зітхнув, – от він і помер.

– Ні, – відказав Піпін, – наразі ні. Його смерті ще можна запобігти, гадаю. Та Володар Міста, Берегонде, скорився долі раніше, ніж вороги захопили його вотчину. Він втратив розум і став небезпечним.

І Піпін коротко розповів Берегондові про дивні Денеторові слова та вчинки.

– Ти мусиш негайно знайти Гандальфа.

– Знаю. Володар відпустив мене. Проте, Берегонде, якщо можеш, не допусти неоправного жакіття.

– Володар заборонив тим, хто носить чорно-срібне вбрання, покидати свої пости за будь-яких обставин, і тільки його власний наказ може це змінити.

– Ну, тоді тобі доведеться обирати між послухом і Фарамировим життям, – скрикнув Піпін. – А щодо наказів, то їх, здається, віддає вже не володар, а шаленець. Мушу бігти. Повернуся, якщо зможу.

І він побіг, усе вниз і вниз, до зовнішнього міста. Його проминали люди, котрі втікали від пожежі, й дехто з них, помітивши чорно-срібний стрій, щось гукав йому навздогін, але гобіт на них не зважав. Нарешті він промчав крізь другу браму, за якою між мурами

розгулялося велике полум'я. Проте всюди було навдивовижу тихо. Не чути було ні галасу, ні шуму битви, ні брязкоту зброї. А тоді раптом розлігся моторошний крик, земля задвигтіла від страхітливого поштовху й від лункого удару. Долаючи напад відрази і страху, що пройняв його до самих кісток, гобіт примусив себе рухатися далі, завернув за кут і вийшов на широке відкрите місце за Міською Брамою. І став як укопаний. Піпін знайшов Гандальфа, проте метнувся назад і зіщулився в мороці.

Потужний наступ, що розпочався опівночі, досі тривав. Гуркотіли барабани. Вороги загін за загоном наближалися до мурів із півдня та з півночі. Йшли в атаку велетенські звірі, схожі в хисткому червоному світлі на рухомі будинки, – Гараду, що тягли за собою через проходи між вогнем гігантські вежі та механізми. Але мордорський Капітан мало дбав про те, що вони робили чи скількох із них могли вбити: звірі покликані були випробувати силу оборонців і зусібіч відволікти на себе увагу гондорців. Найважчий удар було призначено для Брами Мінас-Тіріта. Вона була дуже міцна, викувана зі сталі та з заліза, її обороняли вежі й бастіони з непробивного каменю, проте водночас вона була ключем – найслабшим місцем у цілому високому та неприступному мурі.

Барабани загуркотіли гучніше. У небо здійнявся вогонь. Велетенські машини повзли полем, а посередині між ними був здоровенний таран завдовжки зі шістдесятиліктеве лісове дерево, що погойдувався на могутніх ланцюгах, – довго його кували в темних кузнях Мордору. Гігантське навершя, відлите з чорної сталі, за формою нагадувало хижого вовка і було закляте нищівною силою. Цей таран назвали Грондом – на згадку про прадавній Підземний Молот. Його тягли величезні звірі, оточували орки, а позаду крокували гірські тролі, котрі єдині могли його втримати.

Проте гондорські воїни чинили біля Брами запеклий опір: там стояли наготові лицарі Дол-Амрота і наймужніші воїни з гарнізону. Ядра та дротики летіли густими хмарами, а обложні вежі розтріскувалися чи зненацька спалахували, наче смолоскипи. Перед мурами обабіч Брами землю вкривали уламки механізмів і трупи загинувших, але шал гнав уперед усе нових і нових ворожих солдатів.

Гронд насувався. Вогонь не міг уразити його корпус; і хоч іноді котрийсь із величезних звірів, які тягнули таран, здичавівши від страху, топтав і нищив незліченних орків, котрі його охороняли, їхні трупи відкидали зі шляху, а спорожніле місце займали інші вояки.

Гронд насувався. Барабани знавісніло гриміли. Понад горами вбитих з'явилася страхітлива подоба – вершник: високий, у каптурі й у чорному плащі. Він повільно їхав уперед, топчучи тих, хто впав, і вже не зважав на дротики. Потім спинився, здійняв довгого темного меча. І відразу ж непоборний страх охопив усіх захисників і їхніх супротивників: люди безвільно опустили руки, не тенькнув жоден лук. На мить усе стихло.

Потім барабани знову заторохтіли та захрипіли. Дужі руки замашисто гойднули Гронд. І він досягнув Брами. Вона задрижала. Глибинний гуркіт прокотився Містом, неначе грім у хмарах. Але двері зі заліза та стояки зі сталі витримали цей удар.

Тоді Чорний Капітан піднявся у стременах і голосно викрикнув щось жахливим голосом, відтворивши забутою мовою слова влади та страху, що розколювали і камінь, і серця.

Так він викрикував тричі. І тричі вдаряв у двері величезний таран. Аж раптом за третім ударом Брама Гондору піддалася й, ніби поцілена якимось пробивним закляттям, розкололася: спершу спалахнуло палюче світло, а тоді двері розлетілися на друзки, що розсипалися по землі.

Так Володар Назг'улів в'їхав у Місто. Його могутня чорна постать бовваніла на тлі пожеж: він наче виріс, перетворившись на розлогу загрозу, що сіє довкола відчай. Володар Назг'улів в'їхав у Місто крізь аркаду, попід якою не проїздив іще жоден ворог, і всі,

побачивши його, кинулись урозтіч.

Усі, крім одного. На майданчику перед Брамою мовчазний і нерухомий сидів на Тіньогриві Гандальф. Єдиний із-поміж усіх вільних земних коней цей жах був здатен витримати Тіньогрив, завмерлий, непохитний, мов ті камінні скульптури на Рат-Дінені.

– Ти не зможеш сюди увійти, – мовив Гандальф, і велетенська тінь зупинилася. – Повертайся назад у приготовану для тебе безодню! Повертайся! Падай у ніщо! Така-бо доля чекає на тебе і на твого господаря! Забирайся!

Та Чорний Вершник відкинув каптура, й – о жах! – на ньому була корона, проте не було видимої голови. Між нею та вкритими плащем плечима, широкими і темними, лиш горіли червоні вогні. А з невидного рота залунав убивчий сміх.

– Старий дурню! – сказав Вершник. – Старий дурню! Настав мій час. Невже ти не впізнаєш Смерті, навіть зустрівши її? Помри ж негайно з марними прокляттями на устах!

За тими словами він високо здійняв свого меча, лезом якого струменіло полум'я.

Але Гандальф навіть не ворухнувся. І тієї миті десь далеко на одному з подвір'їв Міста заспівав півень. Він кукурікав пронизливо та дзвінко, бо, нічого не тямлячи в чарах і у війні, вітав ранок, який усе ж займався світанковою зорею високо в небі понад смертоносним мороком.

І ніби у відповідь на голос птаха звіддалік долинув інший звук. Ріжки, ріжки, ріжки. Вони приглушено відлунили від темних боків Міндоллуїну. Гучно та виключно сурмили славетні роги Півночі.

Розділ 5 Марш Рогіримів

Було темно. Мері лежав на землі, по вуха загорнувшись у коцик, і не бачив анічогісінько. Ніч не повітря мовби застигло, і не було відчутно ні найлегшого повіву, проте невидимі дерева навколо наче тихо зітхали. Гобіт підвів голову. І вкотре почув щось на кшталт бою далеких барабанів на заліснених пагорбах і на гірських схилах. Гуркіт зненацька стихав, а потім долинав уже з іншого місця, то ближче, то далі. Й Мері подумав, а чи почули його вартові.

Він не бачив їх, але знав, що неподалік розташувалися загони рогіримів. Гобіт відчував у темряві запах коней, чув, як вони ворухнуться та м'яко ступають усипаним глищею ґрунтом. Військо стало на привал у соснових лісах, що з'юрмилися навколо сигнального пагорба Ейленах – високого самотнього пагорба, який виступав із довгого пасма Лісу Друадан, що тягнувся вздовж півдня у Східному Анорієні.

Мері дуже стомився, та заснути не міг. Він був у дорозі вже чотири дні поспіль, і п'ятьма, що дедалі густішала, поволі гнітила його серце. Гобіт дивувався сам зі себе: навіщо він так палко прагнув піти в похід, якщо мав поважне виправдання, ба навіть наказ свого володаря залишитись у тилу? А ще його цікавило, чи довідався старий Король про цей непослух і чи гнівається на нього. Мабуть, ні. Дернгельм і Ельфгельм, який командував тим *еоредом*, у якому вони були, здається, добре порозумілися. Ні командир, ані його люди не зважали на Мері, вдаючи, що не чують, коли той, траплялося, розмовляв уголос. Гобіт міг бути просто ще одним Дернгельмовим клунком. Та й зі самого Дернгельма втіхи було мало: той ні до кого не озивався. Мері почувався непомітним, непотрібним і самотнім. І от настала тривожна пора, військо було в небезпеці. До зовнішніх мурів Мінас-Тіріта, які обступили

міські околиці, залишився менше ніж день ходу. Рогірами вислали розвідників. Дехто з них так і не повернувся. Інші з'явилися швидко і доповіли, що дорогу вже захопили недруги. На ній був розміщений ворожий табір – більш як за сім верст на захід од Амон-Діну, – і деякі людські війська вже просувалися дорогою вперед і були менш ніж за дві милі від роганців. Між пагорбів і в лісах на узбіччі вештались орки. Тож король і Еомер скликали раду о порі нічної варті.

Мері захотів із кимось побалакати і згадав про Піпіна. Та це лише посилило його неспокій. Бідолашний Піпін зараз ув'язнений у великому кам'яному місті, самотній і наляканий. Мері хотів би бути рославим Вершником, таким як Еомер, і сурмити в ріг чи у щось іще, і мчати на порятунок свого друга. Й він сів, прислухаючись до барабанів, що гриміли вже зовсім близько. Аж раптом почув низькі голоси і побачив тьмяні, прикриті чимось ліхтарі поміж дерев. Поряд у темряві якось непевно рухалися люди.

У цю мить над гобітом нависла якась висока постать і перечепилася через нього, лаючи коріння дерева. Він упізнав голос маршала Ельфгельма.

– Я не корінь дерева, пане, – озвався Мері, – і не клунок, а гобіт, котрого ти вдарив. Проте замість перепрошувати розкажи мені, що це рухається поблизу.

– Щось, здатне рухатись у цьому бісовому мороці, – відповів Ельфгельм. – Але володар переказує, щоби ми всі були напоготові: можемо вирушити будь-якої миті.

– Тобто надходять вороги? – стурбовано запитав Мері. – І це їхні барабани б'ють удалині? Я вже було подумав, що це мені вчувається, бо ніхто інший, здається, не звертає на них уваги.

– Ні, ні, – відказав Ельфгельм, – ворог на дорозі, а не на пагорбах. Ти чуєш дикунів, диких людей із Лісів: так вони перемовляються одні з одними на відстані. Подейкують, вони досі мешкають у Лісі Друадан. Це – залишки давнього народу, їх мало, й живуть вони розкидано, дикі та обережні, мовби звірі. Дикуні не підтримують у війні Гондор чи Марку, проте їх стривожили темрява та прихід орків: вони бояться, що знову настане Темноліття, і це цілком можливо. Будьмо вдячні й за те, що дикі люди нас не переслідують, бо, кажуть, вони користуються отруйними стрілами і досконало знають ліс. Дикуні запропонували Теоденові свою допомогу. Оце щойно одного з їхніх ватажків провели до короля. Бачиш вогні, ген там? Це все, що я чув. А зараз мушу виконувати накази мого володаря. Збирайся, пане Клунку!

Й Ельфгельм зник у мороці.

Мері не сподобалася розмова про дикунів і про отруєні стріли, проте тягар нездоланного жаху ліг на нього не через це. Нестерпним було саме чекання. Гобіт прагнув дізнатися, що діється. Він підвівся і невдовзі обережно подався назирці за останнім ліхтарем, перш ніж той зникнув серед дерев.

І от Мері дістався до відкритої місцини, де під крилатим деревом напнули невеликий намет для короля. З гілки звисав прикритий згори чималий ліхтар, що відкидав додолу коло блілого світла. Там сиділи Теоден і Еомер, а перед ними просто на землі примостився навпочіпки чоловік, зашкарублий, наче старий камінь, а щетина його куцої бороди виглядала так, ніби була причеплена до його округлого підборіддя, як той сухий мох. Незнайомець мав короткі ноги й товсті руки, а сам був приземкуватий і гладкий, одягнений лишень у трав'яну пов'язку довкола стегон. Мері здалося, що він уже бачив його десь. І раптом гобіт пригадав Духів Пітьми зі Смурного Капища. Ось вам одна з тих старовинних скульптур, що раптом ожила, чи, можливо, істота, котра через незліченну низку років зберегла неперервним рід тих, хто правив давно забутому майстрові за модель для цих скульптур.

Коли Мері підповз ближче, було тихо, та за мить дикун озвався, ніби відповідаючи на запитання. Голос його був глибокий і гортанний, однак, немало здивувавши Мері, говорив

він спільною мовою, хоч і затинався та пересипав її незрозумілими словами.

– Ні, батьку людей, котрі їздять на конях, – сказав дикун, – ми не б'ємося. Тільки полюємо. Убиваємо у лісах, ненавидимо орків. Ти теж ненавидіти *торгунів*. Ми допомагати, як могли. Дикі люди далеко чути і далеко бачити, знати всі стежки. Дикі люди жити тут перед Кам'яними Домами, перед тим, як Високі Люди припливли по Воді.

– Але нам потрібна допомога у битві, – зазначив Еомер. – Як ти і твій народ нам допоможете?

– Приносити новини, – відказав гість. – Ми стежити з пагорбів. Ми вилазити на велику гору і дивитися вниз. Кам'яне місто закрите. Біля нього горить вогонь, і всередині вже теж. Вам треба туди? Тоді мусите їхати швидко. Але *торгуни* і люди здалека, – він махнув короткою кривою рукою в бік сходу, – сидять на кінській дорозі. Їх дуже багато, більше, ніж Вершників.

– Звідки ти це знаєш? – запитав Еомер.

Майже пласке обличчя і темні очі старого нічого не виражали, та голос його став понурим і невдоволеним.

– Дикі люди дикі, вільні, але не діти, – відповів. – Я великий вождь, Г'ан-бурі-Г'ан. Я рахувати багато речей: зорі в небі, листки на дереві, людей у темряві. У вас воїнів я порахував десять і ще п'ять разів по двадцять. У них – більше. Великий бій, і хто виграє? А довкола стін Камінних Осель їх блукає ще більше.

– На жаль, цей дикун говорить справді дуже розважливо, – мовив Теоден. – І наші розвідники доповідають, що вздовж дороги вирито канали та наставлено паль, тож ми не здолаємо ворогів одним несподіваним наскоком.

– А проте ми мусимо дуже поспішати, – сказав Еомер. – Мундбург у вогні!

– Г'ан-бурі-Г'ану не закінчити! – втрутився дикун. – Він знає не одну дорогу. Він поведе вас дорогою, де немає ям, не ходять *торгуни*, а тільки дикі люди і звірі. Коли народ із Камінних Осель був сильніший, він збудував багато шляхів. Порізав пагорби, як мисливець ріже тіло здобичі. Дикі люди думали, що він їсть камінь замість м'яса. Той народ ходив через Друадан до Раммасу з великими возами. Уже не ходить. Дорогу забуто, але дикуні її пам'ятають. Через пагорб і попід пагорбом вона веде, схована травою і деревами, поза Ріммоном до Діну й назад на вершницьку дорогу. Дикі люди покажуть вам той шлях. Тоді ви уб'єте *торгунів* і відженете погану темряву своїм блискучим залізом, а дикі люди зможуть спокійно спати у своїх диких лісах.

Еомер і король якийсь час перемовлялися своєю мовою. І нарешті Теоден знову звернувся до дикуну.

– Ми пристаємо на твою пропозицію, – сказав король. – Бо, навіть коли ми обійдемо вороже військо, це мало важитиме, якщо Камінне Місто впаде. Тоді нам не буде вороття. А якщо ми його врятуємо, тоді орківському війську буде відрізано відступ. Якщо ти будеш вірний нам, Г'ан-бурі-Г'ане, то ми дамо тобі щедру винагороду і ти навіки станеш другом Марки.

– Мерці не дружать із живими людьми і не дарують їм подарунків, – відказав дикун. – Але якщо ви переживете Темряву, тоді облиште диких людей у спокої в їхніх лісах і не переслідуйте їх, як диких тварин. Г'ан-бурі-Г'ан не заведе вас у пастку. Він сам піде з батьком людей, котрі їздять на конях, і, якщо він поведе вас неправильно, ви вб'єте його.

– Нехай буде так! – сказав Теоден.

– Скільки часу ми витратимо, щоб обійти ворога і знову повернутися на дорогу? – запитав Еомер. – Якщо ти попроведиш нас, то нам доведеться їхати в темпі пішої людини, і шлях той – не широкий, – у цьому я не сумніваюся.

– Дикі люди пішки ходять швидко, – сказав Г'ан і махнув рукою кудись на південь. – У Долині Камінних Возів місця на шляху вистачить для чотирьох коней вряд, але він вузький на початку і в кінці. Дикі люди можуть дійти звідси до Діну за час від сходу сонця до його зеніту.

– Тоді перші вершники здолають його щонайменше за сім годин, – підрахував Еомер, –

але всі вони дійдуть до кінця шляху приблизно за десять годин. Нас може затримати щось непередбачуване, і навіть коли ціле наше військо витягнеться в колону, то мине щонайменше година, доки ми вишикуємо його, зійшовши з пагорбів. Котра зараз година?

– Хтозна, – відказав Теоден. – Тепер панує суцільна ніч.

– Усе темне, так, але зараз не суцільна ніч, – заперечив Г'ан. – Коли сходить Сонце, ми його відчувати. А воно вже піднімається понад Східними Горами. На небесних луках народжується день.

– Тоді нам слід вирушати не зволікаючи, – мовив Еомер. – І все одно надія на те, що ми зможемо допомогти Гондору вже сьогодні, тільки ледве жевріє.

Мері довше не слухав, а тихцем вислизнув звідти і побіг збирати речі, щоби рушати маршем далі. Це був останній етап перед битвою. Гобіт був майже певен, що багато хто з них її не переживе. Але потім згадав про Піпіна та про охоплений вогнем Мінас-Тіріт і відкинув свої страхи.

Того дня все було добре, роганці не бачили і не чули жодних ознак присутності ворогів чи того, що дорогою на них чекають засідки. Дикі люди виставили непомітний захист із ланцюга мисливців, тож ні орк, ані випадковий шпигун не дізнався би про похід до пагорбів. Що ближче рогірами підходили до обложеного міста, то тьмянішим і тьмянішим ставало світло, але Вершники – темні силуети людей і коней – все їхали вперед довгою вервечкою. Кожен загін провадив дикий лісовик, а Г'ан крокував біля короля. Вершники затрималися довше, ніж сподівались, і просувалися повільніше, ведучи коней та шукаючи прохідні стежки через густо зарослі лісом хребти поза табором до потаємної Долини Камінних Возів. Лише пізно пополудні перші роганці дісталися до розлогих сірих хащ, які простягалися за зверненням на схід краєм Амон-Діну й маскували чималий вільний простір у гряді пагорбів, що від Нардолу до Діну розбігалися на схід і на захід. Через те межигір'я колись давно стелився забутий путівець, який згодом знову завертав на кінну дорогу з Міста, що йшла через Анорієн: але тут уже впродовж багатьох людських поколінь панували дерева, тож путівець зник, розбитий і похований під багатолітнім покривом листя. Проте хащі подарували Вершникам останню надію на сховок, перш ніж вони відкрито вступають у бій: позаду них лежали дорога та рівнини Андуйну, тоді як зі сходу та з півдня схили були голі й кам'яністі, а вивітрені пагорби збігалися до купи і вивищувалися, круча за кручею, доки перетворювалися на велетенські брили та виступи Міндоллуїну.

Перший загін зупинився, і, коли решта Вершників вервечкою вийшла зі западини Долини Камінних Возів, усі воїни розсосередились і подалися до таборів, розкладених під сірими деревами. Тоді король скликав на раду капітанів, а Еомер захотів вирядити розвідників, аби можна було наглядати за дорогою, проте старий Г'ан похитав головою.

– Не посилай Вершників, – сказав він. – Дикі люди вже побачити усе, що можна побачити в цьому поганому повітрі. Невдовзі вони прийдуть і будуть говорити тут зі мною.

Надійшли роганські капітани, й тоді з-поміж дерев нишком виступили інші постаті «духів», таких схожих на самого Г'ана, що Мері ледве міг відрізнити їх одних від одних. Вони звернулися до свого ватажка дивною горловою мовою.

І ось Г'ан озвався до короля:

– Дикі люди розповідати різне. Насамперед: будь обачний! У таборі по той бік Діну за годину ходи звідси є ще багато людей, – він махнув рукою на захід, у напрямку чорного сигнального пагорба. – Та між нами й новими стінами камінного народу немає нікого. Вороги дуже заклопотані. Стіни вже не стоять: *торгуні* розтросили їх земним громом і булавами з чорного заліза. Вони необережні й не дивляться круг себе. Вони думати, що їхні друзі стережуть усі дороги!

І в горлі в Г'ана щось чудернацько заклекотіло – певно, він так сміявся.

– Це – добрі вісті! – скрикнув Еомер. – Навіть у цій пітьмі для нас зблиснула надія! Підступність Ворога часто грає нам на руку. Ця триклята темрява правила нам за покров. Але, жадаючи знищити Гондор, розібрати його по камінчику, орки розвіяли мій найбільший страх. Якби вони захопили зовнішній мур, то могли би довго стримувати нас. А тепер ми умлівіч прорвемося до Міста – якщо дістанемося до його мурів.

– І знову я дякую тобі, лісовий Гân-бурі-Гâne, – мовив Теоден. – Ти приносиш нам добрі вісті й добре нас провадиш!

– Убийте *горгунів*! Убийте орків! Слова не радувати диких людей, – відповів Гân. – Розженіть погане повітря і темряву блискучим залізом!

– Ми приїхали сюди з далекої далини саме для того, щоби зробити це, – сказав король, – і докладемо всіх сил, аби звершити задумане. Та чи поталанить нам, покаже тільки завтрашній день.

Гân-бурі-Гân сів навпочіпки й торкнувся землі своїм горбкуватим чолом на знак прощання. А потім підвівся, ніби хотів уже йти. Проте раптом виструнчився, мов насторожена лісова тварина, яка зачула дивний запах. Очі його аж засяяли.

– Вітер змінюється! – скрикнув дикун, і раптом і він, і його одноплемінці розчинились у пітьмі, й жоден Вершник Рогану ніколи вже їх не бачив.

Невдовзі далеко на сході знову залунав приглушений барабанний бій. І кожен рогірим у війську серцем відчув, що дикі люди не можуть бути зрадливими, хоча зовнішність їхня й була дивна і неприваблива: тому ніхто вже їх не боявся.

– Далі нам провідники не потрібні, – сказав Ельфгелъм, – бо серед наших Вершників є такі, котрі бували в Мундбурзі у дні миру. Навіть я. Коли дістанемося до дороги, вона зверне на південь, і звідти нам доведеться подолати ще чотири з половиною милі до муру, який оточує міські землі. Обабіч дороги майже вздовж цілого шляху ростуть густі трави. На тому проміжку гінці Гондору зазвичай розвивали найбільшу швидкість. Тож і ми зможемо проїхати там дуже швидко та без зайвого галасу.

– Опісля на нас чекатимуть нещадні бої, коли знадобляться всі наші сили, – сказав Еомер, – і я вважаю, що зараз воїнам треба відпочити, а вирушити звідсіля вночі, так розрахувавши час, аби добутися до полів, коли завтрашній день буде найсвітліший або ж коли наш володар подасть нам сигнал.

Король погодився з цією думкою, і капітани розійшлися. Та незабаром Ельфгелъм навідався знову.

– Повернулися розвідники, володарю, і вони не знайшли поза Сірим Лісом нічого, крім двох людей: двох мертвих людей і двох мертвих коней.

– Ну? – запитав Еомер. – І що з того?

– А от що, володарю: то були гондорські гінці, один із котрих – це, напевно, Гіргон, – він і досі стискає в руці Червону Стрілу, та йому відтяли голову. Й ось іще що: судячи зі знаків, вони втікали на *захід*, коли загинули. Тому, як на мене, коли ці гінці повернулися, вони застали ворогів уже на зовнішньому мурі чи під час його взяття, – це було дві ночі тому, якщо гінці, дотримуючись звичаю, брали з постів свіжих коней. Вони не потрапили до Міста й повернули назад.

– О горе! – скрикнув Теоден. – Отже, Денетор не дізнався про наш приїзд і вже втратив надію нас дочекатися.

– *Біда не жде, та краще пізно, ніж ніколи*, – зауважив Еомер. – І, можливо, саме зараз ця старовинна приказка є найбільш правдивою за весь той час, відколи люди навчилися розмовляти.

Була ніч. Двома краями дороги тихо рухалося військо Рогану. Й от дорога, минувши околиці Міндоллуїну, звернула на південь. Удалині й майже прямо перед Вершниками під чорним небом палали червоні заграви, і на їхньому тлі грізно височіли боки велетенської гори. Роганці наближалися до пеленнорського Раммаса, та день іще не настав.

Король їхав серед передового загону, в якому були і його придворні. *Еоред* Ельфгельма їхав слідом за королівським: аж раптом Мері помітив, що Дернгельм покинув своє місце й почав у темряві потроху просуватись уперед, поки опинився відразу за королівською охороною. Всі зупинилися. Мері почув, як попереду хтось тихо перемовляється. То повернулися дозорці, котрі наважилися доїхати майже до муру. Вони наблизилися до короля.

– Володарю, там лютують пожежі, – сказав один.

– Ціле Місто оточене вогнем, а на полях повно ворогів. Але всі вони готуються до наступу. Ми оглянули все довкола і побачили, що на зовнішньому мурі ворогів мало й вони втратили пильність, бо надто заклопотані нищенням.

– Володарю, чи пригадуєш ти, що сказав дикун? – запитав другий. – У дні миру я жив на відкритому Пустирі, звуть мене Відфара, і я також багато можу дізнатися з повітря. Вітер уже змінюється. У ньому чути подих Півдня, запах моря, хоч і дуже примарний. Ранок принесе нам новини. Коли ти проминеш мур, понад запоною диму встане світанок.

– Якщо ти кажеш правду, Відфаро, то бажаю тобі пережити цей день і ще довгі роки благоденствувати! – мовив Теоден і звернувся до своїх придворних, котрі були поблизу.

Він говорив дзвінким голосом, тож багато вершників із першого *еореду* теж почуло його:

– Ось і настала наша година, Вершники Марки, Еорлові сини! Перед вами вороги та пожежі, а домівки ваші – далеко позаду. Та, хоч і битиметеся ви на чужому полі, слава, яку ви пожнете, належатиме вам довіку. Колись ви присягнули на вірність володареві, землі та дружньому союзу, – тож нині настав час виконувати клятви!

Воїни лиш вдарили списами об щити у відповідь.

– Еомере, сину мій! Ти поведеш перший *еоред*, – сказав Теоден, – і піде він посередині, за королівським стягом. Ельфгельме, веди свій загін праворуч, коли ми проминемо мур. А Грімбольд поведе свій ліворуч. Нехай решта загонів їде за цими трьома передовими так, як їм буде найзручніше. Бийте там, де збереться ворог. Іншого ми запланувати не можемо, бо не знаємо, що на нас чекає в полі. Уперед, і не бійтеся темряви!

Передові загони щодуху помчали вперед, але ще було дуже темно, хай би що віщував Відфара. Мері їхав із Дернгельмом, тримаючись за нього лівою рукою, бо правою намагався вивільнити з піхов свого меча. Тепер йому вповні відкрилася гірка правда королевих слів: *Що ти робитимеш під час такої битви, Меріадоку?* «Тільки одне, – подумав гобіт, – буду тягарем для вершника і плекатиму надію не вилетіти зі сідла, щоби мене не затоптали на смерть ці прудкі коні!»

До зовнішніх мурів було кілька миль їзди, але Вершники швидко дісталися до них. Аж надто швидко, подумав Мері. Залунали розпачливі крики, почулося брязчання зброї, та це тривало тільки мить. Орків, котрі метушилися біля мурів, було мало, і поява Вершників їх приголомшила, тож вони або загинули, або втекли вглиб Міста. Перед знищеною північною брамою Раммаса король знову спинився. Перший *eored* обступив його ззаду та обабіч. Дернгельм тримався близько біля короля, хоч Ельфгельмів загін був трохи праворуч. Грімбольдові люди звернули вбік і поїхали до великої пробоїни у стіні, що зяяла ген далі на схід.

Мері визирнув із-за Дернгельмової спини. Віддалік, більш як за п'ятнадцять верст од них, було величезне пожарище, а між ним і Вершниками широким півмісяцем палахкотіли смуги вогню: до найближчої з яких було менш як миля. Нічого іншого на цьому темному полі гобіт не бачив, як не бачив він і жодної надії на світанок і не відчував вітру, зміненого чи незмінного.

І от воїнство Рогану мовчки рушило вглиб гондорського поля, просуваючись повільно, проте впевнено, мов потік, що, прибуваючи, проривається крізь діри у греблі, яку вважали раніше непробивною. Та дух і воля Чорного Капітана цілком зосередилися на знищенні міста, і до нього не дійшло ще жодних звісток про те, що його задуми порушено.

По якомусь часі король повів своїх людей трохи на схід, аби пройти між вогнями облоги та зовнішніми полями. Ніхто досі не кинув виклику роганцям, і Теоден не давав знаку рушати в наступ. Урешті він знову спинився. Місто було вже близько. У повітрі тхнуло згарищем і витала тінь смерті. Коні непокоїлись. Але король непорушно сидів на своєму Снігогріві й дивився на агонію Мінас-Тіріта: мовби його раптом уразили мука чи жах. Король ніби змалів, пригноблений віком. Мері й сам відчув, що на нього ліг нездоланий тягар страху та сумніву. Його серцебиття сповільнилося. Час наче завмер у нерішучості. Вони спізнались! І тієї миті гобіт був майже переконаний, що ліпше було не приїздити взагалі, ніж отак запізнитися! Напевно, Теоден злякається, схилить свою старечу голову, розвернеться і нишком чкурне до схованки між пагорбів.

Втім зненацька Мері відчув зміну – так, сумнівів не було: щось таки змінилося. Йому в обличчя дмухав вітер! Замерехтіло світло. Далеко, дуже далеко на півдні викотилися хмари – тьмяні і невиразні сірі привиди, – які клубочились і пливли небом, а за ними вже займався ранок...

Тієї миті щось спалахнуло, і ніби з-під землі, на якій стояло Місто, вистрибнула блискавка. Сяйво тривало тільки одну вогнисту секунду, здаля освітивши чорно-білим спалахом найвищу міську вежу, схожу на блискучу голку, а потім, коли темрява знову зімкнулася, полями прокотився страхітливий гуркіт.

Коли здійнявся той гамір, постать короля раптом випросталася. Він знову був високий та гордий і, піднявшись у стременах, гучно закричав таким дзвінким голосом, якого ніхто й ніколи ще не чув од смертного мужа:

*Вперед, вперед, Вершники Теодена!
На лютий чин: смерть і пожежі!
Списам свистіти, щитам тріщати
в день мечний, червоний, ще до схід сонця!
Скачіть! Скачіть! На поміч Гондору!*

Потому Теоден вихопив чималий ріг із рук Гутлафа, свого прапорносця, і так засурмив у нього, що ріг аж розколовся навпіл. По хвилі всі військові ріжки рогіримів злились у єдину мелодію, і їхні голоси нагадували у той час ревіння буревію на рівнинах чи грім у горах.

Скачіть! Скачіть! На поміч Гондору!

Несподівано король гукнув до Снігогрива, і кінь рвонув уперед. За Теоденом тріпотів на вітрі його стяг – білий кінь на зеленому тлі, – та король випередив навіть вітер. А за Теоденом мчали лицарі з Королівського Дому, та король незмінно був попереду. Еомер летів учвал, і білий кінський хвіст на його шоломі розвівався від швидкого лету, і передні лави першого *еореду* шуміли, наче хвиля прибою, що налітає на берег, але Теодена неможливо було наздогнати. Він мов ошалів: бойова лють його праотців запалила його новим вогнем. Снігогрив ніс уже на собі стародавнього бога, а не людину – ніс самого Ороме Великого у битву за валарів, коли світ іще був молодий. Теоден виставив перед собою золотого щита, і той – о диво! – сяяв, наче подоба Сонця, і трава зелено горіла під білими ногами королівського скакуна. Настав-бо ранок. Ранок. І вітер линув од моря, і темрява відступала, і війська Мордору волали, бо їх охопив жах, і тікали, і гинули, і копита гніву втоптували їх у землю. І тоді ціле роганське військо в один голос зтягнуло пісню, і співало її, вбиваючи ворогів, адже рогіримів поглинув запал битви, а відлуння їхнього співу – прекрасного та жахливого водночас – було чути аж у Місті.

Розділ 6

Битва на Пеленнорських полях

Але не орківський ватажок і не якийсь там розбійник керували нападом на Гондор. Темрява почала відступати надто швидко, раніше, ніж те призначив їй Господар: фортуна зрадила його в той час, і світ повернувся проти нього. Перемога вислизала з його пальців саме тоді, коли він простягнув руку, щоби її схопити. Та рука в нього була довга. Він досі стояв на чолі великої військової потуги. Король Примар Персня, Володар Назг'улів – він мав ще багато зброї. Він лиш відступив од Брами і зникнув.

А Теоден, Король Марки, вже дістався до дороги, що вела від Брами до Ріки, і повернув у напрямку Міста, до якого було вже тільки близько версти. Король трохи сповільнив коня, шукаючи нових ворогів, і його оточили роганські лицарі, серед котрих був і Дернгельм. Попереду, біля мурів, Ельфгельмові люди вже порядкували коло механізмів: рубали, вбивали, заганяли ворогів у ями з вогнем. Майже ціла північна частина Пеленнору підкорилася роганцям, – табори повсюдно горіли, орки втікали до Ріки, наче зграї тварин од мисливців, а рогірими їхали туди, куди хотіли. Та вони ще ні не розбили обложників, ані не відвоювали Браму. Перед нею ще стояла безліч ворогів, а ген далі на рівнині шикувались інші війська, які потрібно було здолати. На півдні по той бік дороги розташувались основні сили гарадримів: там, біля штандарту вождя, зібралися їхні вершники. І вождь роззирнувся довкруг, і в дедалі яснішому світлі побачив королівський стяг, а також те, що король Рогану був далеко від осердя битви та що біля нього було мало воїнів. Чільника гарадримів переповнила чорна лють, і він наказав розгорнути свій штандарт – чорну змію на малиновому тлі, – й із чисельним загоном своїх людей помчав до білого коня на зеленому полі: і ятагани південців, наближаючись, мерехтіли, мов зорі.

У цю мить Теоден помітив південного вождя, і не забажав чекати, доки той нападе, – натомість, гукнувши до Снігогрива, стрімголов помчав йому навперейми. І вони зударилися, мовби дві блискавиці. Проте біла лють північан запалала палким вогнем, а їхні лицарі спритно орудували довгими та гострими списами. Їх було менше, та вони розбили лави південців так, як вогненний залп прокладає собі дорогу між дерев у лісі. Теоден, Тенгелів син, розітнув тлум ворогів, і спис його аж здригнувся, коли він збив їхнього вождя. І, вихопивши меча, Теоден метнувся до штандарту, і розсік держак разом із прапороносцем, і чорна змія впала додолу. Тоді всі, хто вцілів із ворожої кавалерії, розвернулися й утекли світ за очі.

Однак – о жах! – щойно король зібрався святкувати перемогу, його золотий щит потьмянів. Новий ранок було стерто з неба. Усюди знову запанувала темрява. Коні здибались і розпачливо заіржали. Люди попадали із сідел і плазували по землі.

– До мене! До мене! – кричав Теоден. – Підводьтесь, еорлінги! Не бійтеся темряви!

Та Снігогрив, знавіснівши від страху, став дибки, б'ючи передніми копитами повітря, а потім, пронизливо заіржавши, завалився на бік – його прошила чорна стріла. Й король

опинився під ним.

У ту мить розлога, наче хмара, тінь опустилася на землю. І – о моторошна дивовижа! – то була подібна на птаха крилата потвора, проте неймовірно великого і голого птаха: ні пуху, ні пір'я не було на ній, а широкі крила мали шкіряні перетинки, такі самі були й між кігтистими пальцями, а ще від неї несамовито тхнуло. То могла бути якась істота з прадавнього світу, чий рід, загубившись десь у забутих горах попід холодним Місяцем, пережив свій час, і огидне вершинне гніздо породило цього останнього виплодка, від природи схильного до зла. А Темний Володар підібрав його і годував отруйним м'ясом, аж доки потвора виросла більшою за всіх летючих істот, а потому віддав своєму слугі замість скакуна. Й ця почвара спускалася дедалі нижче, а тоді, згорнувши перетинчасті крила, хрипко каркнула й сіла на труп Снігогрива, шматуючи його кігтями, а тоді нахилила довгу голу шию.

Верхи на потворі сиділа велетенська постать, одягнена в чорний плащ, так, велетенська і зловісна. А на голові у неї була сталева корона, проте між колом вінця й одягом не було видно нічого, крім смертоносного блиску очей, – то був Володар Назг'улів, котрий наче розчинився в повітрі, гукнувши свого скакуна, перш ніж темрява відступила, а тепер повернувся знову, несучи зі собою знищення, обертаючи надію на відчай, а перемогу – на погибель. У руках у нього була величезна булава.

Однак Теоден не був на самоті. Хоча його лицарі вже трупом лежали довкола нього або ж мчали врізнобіч на переляканих конях, але один із них ще був поряд – юний Дернгельм, чия вірність була сильнішою навіть за страх. Він плакав, бо любив свого володаря, як батька. А Мері, сидячи за його спиною, також, цілий і неушкоджений, прорвався крізь саму гущу бою. Та коли надлетіла Тінь, нажаханий Вітролов скинув їх обох, і помчав, нестямний, рівниною вдаль. Мері став на всіх чотирьох, як оглушена тварина, і такий страх охопив його, що гобіт аж осліпнув і знемагав од млості.

– Ти слуга короля! Слуга короля! – волато серце в нього у грудях. – Твоє місце біля нього. Ти казав, що він буде тобі за батька.

Проте його воля не слухала поклику серця, а тіло тремтіло. Гобіт навіть не смів розплющити очей чи глянути вгору.

І раптом крізь чорноту в голові до Мері пробився голос Дернгельма – дивний і чужий, який, одначе, нагадував інший голос, що його він колись знав.

– Забирайся, огидний виплодку чорних чарів, володарю трупоїдів! Дай спокій мертвим!

А холодний голос відповів на те:

– Не ставай поміж назг'улом і його жертвою! Бо коли прийде твій час, він не вб'є тебе, а понесе до осель плачу, що по той бік п'їтьми, де плоть твою зжеруть, а мізерний і нагий дух твій постане перед Оком-без-повік.

Та ось задзвенів, звільняючись од піхов, меч.

– Роби, що завгодно, та я тебе зупиню, якщо зможу.

– Зупиниш мене? Дурню! Жоден смертний чоловік не може мене зупинити!

Тоді Мері здалося, що він почув найнеочікуваніший у цю годину звук – Дернгельм засміявся, і його чистий голос задзвенів, як сталь.

– Та я не смертний чоловік! Перед тобою жінка. Я Еовин, Еомундова донька. Ти стоїш поміж мною та моїм володарем і родичем. Забирайся, якщо ти не безсмертний! Чи ти живий, чи заклятий мрець – я порішу тебе, якщо ти бодай торкнешся до нього!

Крилата потвора заверещала на Еовин, але Примара Персня не озивалася, мовчала, ніби її охопив раптовий сумнів. І непереборний подив на мить перемиг страх Мері. Він розплющив очі, й темрява відступила з-перед них. За кілька кроків од гобіта сиділа здоровенна потвора, довкола якої все було всуціль чорне, а на ній височів, наче тінь відчаю, Володар Назг'улів. Трохи осторонь і ліворуч стояла перед ним та, котру Мері називав Дернгельмом. Але шолом її таємничості злетів, і ясно-золоті коси, вивільнившись із пут, мерехтливим золотом розсипалися по її плечах. Очі Еовин, сірі, як море, були суворі та люті, проте щоголю котилася сльоза... У руках вона тримала меч, а щитом затулялася від

моторошних очей свого ворога.

То була таки Еовин, але й Дернгельм. Бо в пам'яті Мері раптом зринув образ обличчя, яке він бачив, коли від'їжджав зі Смурного Капища: обличчя того, хто шукає смерті, втративши надію. Жаль переповнив його серце, а ще – великий подив, і це нарешті збудило в гобіті тиху мужність його народу. І він стиснув кулаки. Еовин не може померти, така вродлива, така відчайдушна! Принаймні вона не повинна померти сама, без друга поряд.

Лице ворога було повернуте не до Мері, та гобіт усе одно ледве наважився поворушитися, боячись, що смертельний погляд таки упаде на нього. Дуже, дуже повільно гобіт відповз убік, але Чорний Капітан, зосередившись у сумніві й у люті на жінці, котра стояла перед ним, зважав на Мері не більше, ніж на черва у грязюці.

Раптом велетенська потвора забила страхітливими крилами, й від них повіяло смородом. Вона знову зірвалась у повітря, а тоді каменем упала на Еовин, дзьобаючи, деручи кігтями та ревучи.

Втім, Еовин не відступила: рогіримська діва, дитина королів, гнучка, ніби сталеве лезо, вродлива та жахлива водночас. І завдала швидкого удару, влучного і смертельного. Еовин рубонула навідліг витягнуту шию потвори, і голова її впала додолу. Еомундова донька встигла відскочити, а велетенська потвора повалилася на землю, розкинувши широкі крила, і сконала. Відразу ж після її падіння морок відступив. Еовин осяяло світло, і волосся її заграло у променях східного сонця.

Та над трупом свого скакуна здійснює Чорний Вершник. Високий і грізний, він постав перед Еовин і з криком ненависті, що, мовби страхітлива отрута, вливався в усі вуха, які його чули, завдав удару булавою. Щит Еовин розлетівся на друзки, зламавши їй руку, діва похитнулася й упала навколішки. Назг'ул навис над нею, ніби хмара, й очі його блищали, і він здійснює свою булаву, щоби вбити роганську панну.

Аж раптом він перечепився, поточився вперед, скрикнувши од гострого болю, і не влучив, і булава його вгрузла у землю. То меч Мері вжалив Чорного Вершника ззаду, протнувши чорну мантию, ковзнувши попід лати і розсікши сухожилля під могутнім коліном.

– Еовин! Еовин! – закричав Мері.

А вона, заточуючись, ледве переступаючи ногами, з останніх сил увігнала свій меч між короною та мантиєю, коли велетенські плечі схилилися перед нею. Меч, викресавши іскри, розсипався на друзки. Корона брязнула й покотилася геть. Еовин упала на переможеного ворога. Проте – о диво! – мантия та обладунки були порожні. Вони безформно лежали на землі, пошматовані й зім'яті, а у дрижке повітря злетів крик і розтанув, перетворившись на пронизливе виття минушого вітру, – тонкий безтілесний голос, що завмер, затих угорі, й ніколи його вже не чули в ту епоху білого світу.

І гобіт Меріадок стояв серед убитих і мружився, як сова, від денного світла, бо його засліпили сльози: крізь їхню пелену він кинув погляд на гарну голову Еовин, що лежала й не ворушилася, потім глянув на обличчя старого короля, котрий загинув у мить слави. Снігогрив, б'ючись у передсмертній агонії, відкотився вбік, але саме він став убивцею свого хазяїна.

Мері нахилився, взяв руку короля і поцілував її. І Теоден, на диво, розплющив очі, й вони були ясні, й він, зібравшись із духом, озвався до Мері тихим голосом:

– Прощавай, пане гольбитло! Тіло моє понівечене. Я відходжу до праотців. І мені в їхньому славетному товаристві не буде соромно за себе. Я здолав чорну змію. Похмурий ранок, радісний день, золотий захід сонця!

Мері не зміг вимовити й слово, тільки знову заплакав.

– Пробач мені, володарю, – сказав він нарешті, – бо я порушив твій наказ і не спромігся ні на що, крім як плакати оце в годину прощання.

Старий король усміхнувся.

– Не сумуй! Я пробачив тобі. Щирому серцю неможливо відмовити у прощенні. Живи щасливо! І, коли спокійно собі сидітимеш і пахкатимеш люлькою, згадай про мене! Бо мені вже не судилося посидіти з тобою в Медусельді, як я обіцяв, чи послухати про травознавство гобітів, – Теоден заплющив очі, Мері схилився до нього.

Раптом король озвався знову:

– Де Еомер? Очі мені заступає темрява, та я хотів би побачити його, перш ніж відійду. Він мусить стати наступним королем. І ще я хотів переказати щось Еовин. Вона... вона не хотіла, щоби я залишав її, а тепер я вже її не побачу, ту, котра була мені дорожча за рідну доньку.

– Володарю, володарю, – почав було Мері, – вона...

Та тієї миті довкола них зчинилася страхітлива колотнеча, всюди залунали ріжки і сурми. Мері роззирнувся: він забув про війну та про весь навколишній світ, йому здавалося, що минуло вже багато годин, відколи король помчав назустріч своїй загибелі, хоча насправді збігла тільки коротка часина. Тепер гобіт побачив, що вони ризикують опинитись у самому осерді битви, яка невдовзі знову мала спалахнути.

Нові ворожі сили поспішали дорогою від Ріки, з-під мурів виступали моргульські легіони, з південних полів надходили піші воїни Гараду, перед якими їхали кіннотники, а позаду здіймалися велетенські спини *мумаків*, які несли на собі бойові вежі. Проте на півночі за білим гребенем Еомерового шолому рухалися широким флангом рогірими, котрих Еомер знову згуртував і очолив. А тим часом із Міста вийшли строем усі люди, котрі там залишилися, і попереду, відганяючи супротивника від Брами, майорів срібний лебідь Дол-Амрота.

У голові Мері на секунду зринула думка: «Де Гандальф? Невже його тут немає? Може, він би врятував короля й Еовин?» Але саме тоді поквапом над'їхав Еомер, а з ним ті лицарі з королівського дому, котрим пощастило вціліти й відшукати своїх коней. Вони приголомшено зиркали на тіло лютого звіра, що лежав на землі, а їхні скакуни не наважувалися підступати близько. Еомер спішився, горе та збентеження охопили його, коли він підійшов до короля і мовчки став біля нього.

Потім один із лицарів узяв королівський стяг із руки мертвого прапороносця Гутлафа й підняв його. Теоден поволі розплющив очі. Побачивши стяг, він дав знак передати його Еомерові.

– Слава Королю Марки! – сказав. – Їдь уперед, до перемоги! Попрощайся за мене з Еовин!

І Теоден помер, так і не дізнавшись, що Еовин лежала поряд. І рогірими, котрі стояли поблизу, заплакали, вигукнувши:

– Теоден Король! Теоден Король!

А Еомер промовив:

*Плакать не час! То був могутній витязь,
що згинув славно. Та як зведуть могилу, –
жінки поплачуть. А нас війна вже зве!*

Проте й сам він заплакав, промовляючи.

– Королівські лицарі залишаться тут, – мовив за мить, – і з великою шаною заберуть його тіло з поля бою, щоби Теодена не розчавили в запалі битви! Так, і всіх інших людей короля, котрі тут полягли.

І він почав оглядати загиблих, пригадуючи їхні імена. І раптом помітив свою сестру Еовин, яка лежала неподалік, і впізнав її. Якусь мить стояв остовпівши, ніби гостра стріла прошила його серце саме тоді, коли він збирався закричати. Потім обличчя маршала

смертельно зблідло, до горла підкотилася холодна лють, і йому відняло дар мови. Еомер неначе знавіснів.

– Еовин, Еовин! – заволав урешті. – Еовин, як ти потрапила сюди? Це безумство чи чорні чари? Смерть, смерть, смерть! Смерть забере нас усіх!

Тоді, ні з ким не радячись і не чекаючи наближення людей із Міста, він стрімголов помчав до передових позицій великого війська, і засурмив у ріг, і голосно крикнув, подаючи сигнал до наступу. Голос його дзвенів над полями, волаючи:

– Смерть! Їдьмо, їдьмо назустріч нашій загибелі і кінцю світу!

І рогірими почали атаку. Та вже не співали. «Смерть!» – кричали вони одноставно, голосно та жахливо, і, набираючи швидкість, їхні лави, наче могутній приплив, обминули полеглого короля і з ревінням покотилися далі на південь.

А гобіт Меріадок стояв на місці й мружився. Сльози затуманили йому очі, ніхто не озвався до нього і, здається, навіть узагалі не помітив. Він змахнув сльози і нахилився, щоби підібрати зелений щит, який дала йому Еовин, і закинув його на спину. Потім узявся шукати меча, якого впустив, бо, щойно він ударив Чорного Вершника, рука гобіта заніміла, тож тепер Мері міг ворухити лише лівицею. Його зброя лежала неподалік, але – о диво! – лезо диміло, ніби суха гілляка, яку кинули у вогонь, і на очах у Мері вичахло, зсохлось і розсипалося на порох.

Так зник із цього світу меч із Курганних Пагорбів, творіння Вестернесу. Та радів би той майстер, котрий поволі виготовив його ще в сиву давнину – в Північному Королівстві, коли дунедайни були молоді, а їхнім головним ворогом було жахливе королівство Ангмар і його король-чаклун, – якби знав, яка доля чекає його творіння. Жодне інше лезо, хай би його тримала й сильніша рука, не завдало би тому ворогові такої лютої рани, не прошило би його невмирущу плоть і не розірвало би чарів, які зв'язували невидимі його сухожилля і темну волю.

Й от одні роганці підняли короля і, постеливши плащі на древка списів, зробили для нього носі й понесли до Міста, а другі лагідно підхопили Еовин і понесли її вслід за королем. Однак воїнів із королівського дому годі було забрати з поля: семеро лицарів полягло там, і серед них Деорвайн, їхній очільник. Тож їх поклали окремо від ворогів і від огидної потвори, обгородивши списками. А згодом, упоравшись із усім, роганці повернулися, розвели багаття і спалили труп потвори, а для Снігогрива викопали могилу і поставили надгробний камінь, де мовами Гондору та Марки викарбували таке:

*Вірний кінь, хоч і пана вбив ,
Снігогрив тут спочив.*

Зелена й висока виросла трава на Пагорку Снігогрива, а та земля, де спалили потвору, назавжди залишилася чорна і гола.

Мері повільно й сумно ішов поряд із ношами, він уже не зважав на битву. Гобіт утомився, все тіло його боліло, а кінцівки тремтіли від холоду. З Моря принесло сильний дощ, який залив усі пожежі в Місті сірими сльозами – здавалось, що усе довкола оплакує Теодена й Еовин. Крізь цю імлу гобіт раптом побачив, що до них наближається гондорський авангард. Імрагіл, Принц Дол-Амрота, під'їхав і спинився біля них.

– Який тягар ви несете, люди Рогану? – гукнув принц.

– Ми несемо Короля Теодена, – відповіли йому. – Теоден помер. А Король Еомер веде бій: онде він, із білим гребенем, що тріпоче на вітрі.

Тоді принц зліз із коня і став навколішки біля нош, віддаючи шану королю та його переможному наступу, і заплакав. А підвівшись, поглянув на Еовин і вельми здивувався.

– Невже це жінка? – запитав Імрагіл. – І не лише навіть жінки рогіримів за потреби йдуть на війну?

– Ні! Тільки одна, – відповіли йому знову. – Це – Володарка Еовин, Еомерова сестра, проте ми й самі тільки щойно довідалися про те, що вона була тут, і оплакуємо її гірко.

Тоді принц, подивований вродою Еовин, хоча її обличчя було бліде та холодне, торкнувся жіночої руки і нахилився, щоби придивитися пильніше, і раптом скрикнув:

– Люди Рогану! Чи немає серед вас знахаря? Вона поранена – може, і смертельно, – та поки що жива.

Потому підніс свою начищену до блиску нарукавну пластину до її холодних уст, і – о диво з див! – на ній з'явилася ледь помітна хмарка вологи.

– Слід поспішати, – сказав Імрагіл і послав одного вершника назад до Міста по допомогу. А сам, низько вклонившись загиблому, попрощався з роганцями, скочив на коня і кинувся у бій.

А бій на Пеленнорських полях ставав дедалі запеклішим: чимраз гучнішав брязкіт зброї, зливаючись із криками людей та з іржанням коней. Сурмили ріжки, грали сурми, трубили *мумаки*, коли їх гнали в атаку. Під південними мурами Міста піші гондорці стали супроти моргульських легіонів, які зібралися там, іще численні та дужі. Проте для підтримки Еомера зі сходу над'їхали вершники: Гурін Високий, Ключник, і Володар Лоссарнаху, і Гірлуїн із Зелених Пагорбів, і його світлість Принц Імрагіл в оточенні своїх лицарів.

І допомога ця прибула саме вчасно, бо фортуна відвернулася від Еомера, власна лютя завела його в пастку. Гнів і потуга його наступу вщент розбили передові загони ворогів, могутні клини Вершників розсікали лави південців, збиваючи їхніх верхівців і топчучи піших солдатів. Але туди, де були *мумаки*, коні не хотіли йти, лякались і сахались убік: тож тих здоровенних чудовиськ годі було здолати, вони стояли, немов захисні вежі, й гарадрими аж роїлися довкола них. І якщо від самого початку гарадрими були втричі чисельніші за рогіримів, то невдовзі становище останніх іще погіршилося, бо з Осгіліата на поле бою стікались усе нові й нові ворожі сили. Там вони зібралися, щоби розграбувати Місто і сплюндрувати Гондор, там чекали поклику Капітана, котрий загинув. І натомість уже Готмог, моргульський лейтенант, погнав вояків на бій: східнян зі сокирами, варягів із Ханду, південців, одягнених у багрянець, і чорних людей із Далекого Гараду, котрі нагадували напівтролів, із білими очима та з червоними язиками. Дехто з них погнався за рогіримами, інші втримували зі заходу війська Гондору і не давали їм з'єднатися з роганцями.

І от, коли цей день почав обертатися проти Гондору і надія його похитнулася, з Міста долинув новий клич. Бо доходило вже до полудня, і був сильний вітер, який гнав дощ на

північ, і ясно світило сонце. І у чистому повітрі дозорці на мурах побачили вдалині нове жажіття й утратили останню надію.

Бо Андуїн од закруту при Гарлонді плинув так, що люди з Міста могли роздивитися цілу його довжину на кілька миль, і гострозорі люди помічали на його водах будь-який корабель, що наближався до Гондору. Та, поглянувши туди, дозорці налякано скрикнули, адже побачили флот – чорний на тлі блискотливого потоку, – гнаний до них вітром: галери та величезні кораблі з багатьма веслами і з чорними вітрилами, що їх надимав бриз.

– Корсари з Умбара! – закричали люди. – Корсари з Умбара! Дивіться! Корсари з Умбара пливуть! Отже, Бельфалас і Етір узято, а Лебенніну не стало. Корсари невдовзі будуть тут! Це останній удар судби!

І декотрі безладно – бо в Місті не залишилося нікого, хто міг би ними командувати, – побігли до дзвонів і взялися бити тривогу; а декотрі засурмили в сурми сигнали відступу.

– Назад до стін! – кричали вони. – Назад до стін! Повертайтеся до Міста, поки живі!

Проте вітер, який підганяв кораблі, відносив цей шум геть.

Утім, рогіримам не потрібно було звісток, ані сигналів тривоги. Вони й самі надто добре бачили чорні вітрила. Бо Еомер був тепер менш як за півтори версти від Гарлонда, і лише юрмище ворогів одділяло його від гавані, а тим часом нові сили супротивника налетіли на нього ззаду, відрізавши від війська принца. І Еомер поглянув на Ріку, і надія померла в його серці, й вітер, який він раніше благословляв, король назвав проклятим. А мордорські війська збадьорились і, сповнені нової жадоби та люті, з криками кинулися в атаку.

Та до Еомера повернулася рішучість, і дух його прояснів. Він наказав сурмити в ріжки, щоби зібрати під своє знамено всіх рогіримів, котрі могли до нього дістатися, бо задумав утворити могутню стіну останнього захисту і стояти, бодай на своїх двох, доки всі його воїни поляжуть од ворожої зброї: щоби їхні діяння на Пеленнорських полях оспівали в піснях, навіть якщо на Заході не залишиться нікого, хто пам'ятав би останнього Короля Марки. Тож Еомер під'їхав до зеленого пагорка й установив там свій стяг, і Білий Кінь, стрепенувшись, замайорів на вітрі.

*Із вагань, із пільми ще до схід сонця
Я свій спів на світло ніс, меч здійнявши.
Та до краю дійшов і розбив своє серце:
Гнів тепер, смерть тепер і в крові захід!*

Ці рядки проспівав Еомер, і сміявся, коли їх виводив. Адже його знову охопила жадоба битви: він іще не мав поранень і був молодий, а ще був королем – володарем нещадного народу. І – на подив усім! – з відчайдушною усмішкою на губах Еомер знову поглянув на чорні судна і здійняв меча, кидаючи їм виклик.

І раптом, приголомшений, невимовно зрадив, і підкинув меча у пронизане сонячним світлом проміння, і заспівав, упіймавши зброю. Погляди всіх його воїнів також звернулися туди, куди дивився Еомер, і – о диво з див! – на передньому кораблі з'явився великий штандарт, і вітер розгорнув його, коли судно повертало до Гарлонда. І на тому штандарті квітувало Біле Дерево Гондору, а довкола нього були Сім Зірок і висока корона – символи Елендила, яких уже нескінченно довго не піднімав жоден володар. Зорі спалахнули на сонці, бо їх виготовила з коштовного каміння Арвен, донька Ельронда; і корона переливалась у променях ранку, бо її зробили з мітрила та золота.

Так Арагорн, син Араторна, Елессар, спадкоємець Ісільдура, повернувся до королівства Гондор зі Стежок Мерців на крилах вітру з Моря; і радість рогіримів розлилася потоками сміху та зблисками мечів, а втіха і здивування Міста відлунили в мелодіях сурм та в ударах дзвонів. Натомість мордорські війська охопило замішання, і витвором могутніх чарів здалося їм те, що їхні власні судна заповнили вороги, і чорний жах заповнив їх, бо вони збагнули,

що течії долі помчали проти них і що невдовзі здійсниться їхня судьба.

А зі сходу атакували лицарі Дол-Амрота, женучи перед собою недругів; напівлюдей-напівтролів, варягів і орків, котрі боялися сонячного світла. З півдня наступав Еомер, і солдати Темного Володаря кидалися від нього врозтіч, потрапляючи в пастку між молотом і наковальнею. Бо воїни зі суден вистрибували на причали Гарлонда і, мов буревій, мчали на північ. Усі вони летіли-бігли: Леголас і зі сокирою гном Гімлі, й Гальбард, який тримав у руках штандарт, і Елладан і Ельрогір зі зорями на шоломах, і несхибні дунедайни, охоронці Півночі, котрі вели за собою чисельний народ із Лебенніну та з Ламедону, з південних феодрів. А першим, випередивши всіх на ходу, мчав Арагорн із Полум'ям Заходу – Андурілом, у якому запалали вже нові вогні, з перекованим Нарсілом, що повернув собі давню силу, – а на шоломі в Арагорна сяяла ясна Зоря Елендила.

Тож невдовзі Еомер і Арагорн зустрілись у вирі битви, й опустили мечі, й поглянули один на одного, і зраділи.

– От ми й зустрілися знову, хоча між нами стояло ціле мордорське військо, – сказав Арагорн. – Хіба ж не це я передбачив у Горнбурзі?

– Так, ти це передбачив, – відказав Еомер, – але надія часто буває оманлива, і тоді я ще не знав, що ти є той, чию появу провіщали давні легенди. Та за несподівану допомогу ми вдячні подвійно, а зустріч друзів ніколи ще не була така радісна.

Вони потиснули руки.

– І дуже вчасна, – додав Еомер, – адже ти мало не спізнився, друже мій. Багато втрат і горя вже спіткало нас.

– Тоді спершу ми помстимося за них, а тоді вже поговоримо! – сказав Арагорн, і вони пліч-о-пліч кинулись у бій.

На них чекали запекла битва і важкі труди, бо південці були хоробрі, грізні й люті в мить відчаю, а східняни були дужі та загартовані війнами і не просили пощади. Тож то тут, то там, біля спаленої садиби чи ферми, на пагорбку чи на кургані, під муром чи в полі, вони знову збиралися гуртом, шикувались і ставали до бою, а день тим часом добігав до кінця.

Урешті-решт, Сонце сховалося за Міндоллуїном і на небі зайнялася заграва, та така, що пагорби й гори стояли, ніби закривавлені, в Ріці палахкотів вогонь, а трава Пеленнору почервоніла у присмерку. О тій порі завершилася славетна Битва на полях Гондору, й у колі Раммаса не залишилося жодного живого ворога. Усіх їх убили, крім тих, котрі втекли, щоби зустріти смерть де-інде чи втонуті в червоній піні Ріки. На схід: до Моргула чи до Мордору – їх вернулася тільки жменька, а до землі гарадримів долинула тільки далека чутка, відгомін гніву й жаху Гондору.

Арагорн, Еомер та Імрагіл поверталися верхи до Брами Міста і були такі стомлені, що не відчували вже ні радості, ні скорботи. Усі троє були неушкоджені – завдяки фортуні, власній майстерності й моці зброї. Бо і справді, мало хто наважувався протистояти їм чи бодай поглянути в їхні обличчя в годину гніву. Та на полях було безліч пораних, скалічених і загиблих. Сокирами було порубано Форлонга, коли той бився піший і самотній; Дуїліна та його брата затоптав до смерті *мумак*, коли вони напали на тих чудовиськ, підвівши своїх лучників майже впритул, аби поціляти тваринам в очі. Не повернувся до Піннат-Геліну прегарний Гірлуїн, ані Грімбольд до Похмурої Галявини, ні Гальбард до Північних Земель, несхибний слідопит. Чимало воїнів полягло там, уславлених і безіменних, капітанів і звичайних солдатів, бо то була велична битва й уповні її не описала ще жодна легенда. Проте багато-багато років опісля один роганський поет так розповів про це в пісні про Кургани Мундбурга:

Як роги гули, чули ми, в горах,
мечі сяяли на землях Півдня.
Коні мчали у Камінному краї,
мов вітер ранковий. І бій розгорівся.
Там упав Теоден, Тенгелів син,
до зелених врун, палат злотих
між північних полів він не прийде уже,
наш високий король. Гардінг і Гутлаф,
Дунгер і Деорвайн, і бравий Грімбольд,
Герефара і Герубранд, Горн і Фастред
билися і впали в бою у тім краї:
у Курганах Мундбурга лежать всі вони
з вождями Гондору як вірнії друзі.
Ні Гірлуїн Прекрасний до моря та гір,
ні Форлонг старий до долин у цвіту
в Арнах ніколи, у край свій дорогий,
не вернуть славні; й лучники також
Деруфін і Дуїлін – до вод їхніх темних,
плес у Мортонді під тінню гірською.
Зранку й до вечора смерть назбирала
воїнів безліч. Сплять вони там,
де Ріка Велика, в полі гондорським.
Як сірі сльози, зараз ці хвили,
тоді ж котилися води руді –
пінилась кров вже на світанку,
зайнялись багаттям гори вечірні,
й у пурпурі роси – на Раммас-Ехорі.

Розділ 7

Похоронне вогнище Денетора

Коли темна тінь відступила від Брами, Гандальф усе одно не зрушив із місця. Та Піпін скочив на ноги так прудко, ніби з нього скинули важезний тягар, і прислухався до цокоту копит: йому здалося, що від радості в нього розірветься серце. Відтоді й довіку, коли гобіт чув десь далекий голос ріжка, йому на очі наvertsалися сльози. Та ось він пригадав, за чим прибіг сюди, і помчав уперед. Тієї миті Гандальф стрепенувся, й гукнув Тіньогрива, й уже збирався в'їхати в Брам.

– Гандальфе, Гандальфе! – закричав Піпін, і Тіньогрив зупинився.

– Що ти тут робиш? – запитав Гандальф. – Невже скасували закон цього Міста, що велить тому, хто носить чорно-срібний стрій, залишатись у Цитаделі, якщо його не відпустив сам володар?

– Він якраз і відпустив мене, – відказав Піпін. – Відрядив геть. Але я боюся. Там, нагорі, може скоїтись щось жахливе. Гадаю, володар позбувся розуму. Я боюся, що він уб'є себе, і Фарамира – також. Ти можеш чимось зарадити?

Гандальф глянув крізь відчинену Брам і почув на полях дедалі гучніший шум битви. І стиснув кулаки.

– Я мушу їхати, – сказав чарівник. – Чорний Вершник десь неподалік, він здатен усіх нас знищити. Я не маю часу.

– А як же Фарамир? – скрикнув Піпін. – Він іще не помер, але його спалять живцем, якщо ніхто цього не зупинить.

– Спалять живцем? – перепитав Гандальф. – Що це за історія? Розкажуй швидко!

– Денетор подався до Могильників, – пояснив Піпін, – і взяв зі собою Фарамира. Каже, що всім нам судилося згоріти, тому він не чекатиме. І наказав своїм слугам скласти поховальне багаття та спалити на ньому і його, і Фарамира. Послав людей по деревину та по олію. Я розповів про це Берегондові, проте боюся, що він не наважиться покинути свій пост: він на варті. Та і що він удіє? – поки розповідаючи, гобіт підійшов до Гандальфа і торкнувся тремтячими руками його коліна. – Ти зможеш урятувати Фарамира?

– Напевно, зможу, – відповів чарівник, – але поки я так рятуватиму його, то, боюся, загине багато інших людей. Ну, та я мушу їхати до нього, бо ж ніхто, крім мене, йому не допоможе. Проте це ще окошиться нам лихом і скорботою. Ворог-бо має силу, щоб уразити нас навіть у серці нашої твердині, адже це його воля творить зло.

Вирішивши це, Гандальф діяв блискавично: підхопивши Піпіна та посадивши його перед собою, чарівник словом повернув Тіньогрива. І копита коня голосно задзвеніли висхідними вулицями Мінас-Тіріта, а за ними буремно ревіла війна. З усіх усюд повставали люди, котрі, відкинувши відчай і жах, хапалися за зброю і гукали один одному:

– Роган прибув!

Кричали капітани, шикувалися загони, й чимало Гондорців уже спускалося маршем до Брами.

Чарівник і гобіт зустріли Принца Імрагіла, й він крикнув:

– Куди ти оце, Мітрандіре? Рогірами б'ються на полях Гондору! Ми мусимо зібрати всі сили, які ще залишилися.

– Тобі потрібен буде кожен воїн, і навіть більше, – відказав Гандальф. – Покваптеся. Я приїду, щойно впораюся. Бо маю справу до Намісника Денетора, і вона дуже нагальна. Командуй усіма замість Володаря!

Тінюгрив мчав далі, а коли Гандальф і гобіт наблизилися до Цитаделі, їм в обличчя дмухнув вітер, і вони мигцем угледіли мерехтіння далекого світланку – світла, що дедалі яснішало в південному небі. Та це не додало їм надії, бо ніхто з них не відав, чи не спіткає їх в усипальницях лихо чи не прийдуть вони надто пізно.

– Темрява відступає, – сказав Гандальф, – але вона досі все ще тисне каменем на Місто. Біля брами Цитаделі варти не було.

– Тож Берегонд таки пішов, – сказав Піпін із надією в голосі.

Тінюгрив повернув, і вони поспішили дорогою до Зачинених Дверей, які, втім, було відчинено навстіж, а воротар лежав поряд. Його вбили і забрали ключі.

– Вража робота! – озвався Гандальф. – Він любить такі підступи: друг воює з другом, вірність у серці поступається місцем бентезі.

І от чарівник спішився і наказав Тінюгривові повертатися до стайні.

– Ну, друже мій, – мовив він, – ми вже давно повинні були виїхати на бій, але мене затримали інші клопоти. Не барися ж, коли я тебе покличу!

Раптом тишу розітнули крики та брязкіт мечів десь унизу – таких звуків не чули у святилищі з часу побудови Міста. Нарешті чарівник і гобіт дісталися до Рат-Дінен і заквапились у напрямку Усипальниці Намісників, велетенський купол якої височів у мороці.

– Стривайте! Стривайте! – закричав Гандальф, вискакуючи на кам'яні сходи перед дверима. – Припиніть це шаленство!

Там були Денеторові слуги з мечами та зі смолоскипами в руках, а на найвищій сходинці ганку стояв одинцем Берегонд, одягнений у чорно-срібний стрій Варти, і не пускав їх до дверей. Двоє служників уже загинули від його меча і заплямували Святилище своєю кров'ю; інші проклинали його, називаючи розбійником і зрадником свого пана.

Кинувшись уперед, Гандальф і Піпін почули зі середини оселі мертвих Денеторів голос, що кричав:

– Хутко, хутко! Робіть, що я наказав! Убийте мені цього відступника! Чи я мушу вбити його сам?

Тієї ж миті двері, які Берегонд утримував лівицею, розчахнулись, і позаду нього постав Володар Міста, високий і лютий, – у його очах блискотіло полум'я, а в руці він тримав оголений меч.

Тоді Гандальф вистрибнув на сходи, і люди сахнулися від нього, прикриваючи очі, бо його поява нагадувала спалах білого світла в темному закутку й він був дуже розгніваний. Чарівник здійняв руку, і Денеторів меч від самого його дотику підлетів угору й упав позаду Намісника десь у мороці будівлі; а вражений Денетор відступив перед Гандальфом.

– Що це, володарю? – сказав чарівник. – Оселі мертвих – не місце для живих. І чому твої люди б'ються тут, у Святилищі, якщо війна лютує перед Брамою Міста? Невже наш Ворог дістався навіть до Рат-Дінен?

– Відколи це Володар Гондору мусить звітувати перед вами? – запитав Денетор. – Чи я не можу командувати своїми людьми?

– Можеш, – відказав Гандальф. – Однак інші можуть суперечити твоїй волі, якщо вона шалена і лиха. Де твій син Фарамир?

– Він усередині, – відповів Денетор, – і вже горить, уже горить. У його тілі зайнявся вогонь. Однак невдовзі тут горітиме все. Захід програв. Усе тут піде за густим димом і припинить своє існування. Попіл! Попіл і дим, що розвіється з вітром!

Гандальф збагнув, що Денетор геть утратив розум, і злякався, чи не скоїв він уже чогось страхотливого, і метнувся вперед, а Берегонд та Піпін рушили за ним. Денетор же відступав, доки вперся в один зі столів усередині. А на тому столі чарівник і його супутники побачили Фарамира, який і досі марив у гарячці. Попід столом та довкола нього високими купами лежав хмиз, просочений олією, навіть Фарамирові одяг і покривала теж усотали її. Та багаття ще не розпалили. Тоді Гандальф виявив приховану в ньому силу – так сіризна його плаща

прикривала світло його могутності. Він вискочив на фашини і, легко підхопивши недужого, зістрибнув униз, понісши його до дверей. Аж ось Фарамир застогнав і крізь пелену марення покликав батька.

Денетор стрепенувся, ніби опритомнівши після запаморочення, і вогонь у його очах погас, він заплакав і сказав:

– Не забирайте від мене сина! Він кличе мене.

– Він кличе, – погодився Гандальф, – однак ти ще не можеш до нього добутися. Йому належить шукати зцілення, бо він стоїть на порозі смерті, й Фарамир, можливо, не знайде його. А ти повинен виступити на битву за своє Місто, де на тебе, можливо, чекає смерть. Ти і сам почуваш це серцем.

– Він уже не прокинеться, – відказав Денетор. – Битва ця даремна. Чому я повинен хотіти жити довше? Чому ми зі сином не можемо зустріти смерть пліч-о-пліч?

– Бо тобі, Намісникові Гондору, не дано влади визначати годину своєї смерті, – відповів Гандальф. – І тільки поганські королі під владою Темної Сили чинили так, убиваючи себе через пиху чи через відчай, убиваючи свій рід, аби полегшити власну смерть.

Відтак, вийшовши за двері, він виніс Фарамира з оселі смерті й поклав його на ті ноші, на яких його сюди принесли і які тепер стояли на ганку. А Денетор пішов слідом за чарівником, і стояв, тремтячи, і з тугою дивився на синове обличчя. Тож на мить, коли все стихло і завмерло, Гандальф, бачачи Денеторові муки, завагався.

– Ходімо! – сказав він. – Нас потребують. Ти ще багато можеш зробити.

Проте Денетор зненацька засміявся. Він випростався, знову високий і гордий, і, швидко відступивши назад до столу, підняв подушку, яку приготував для свого ложа. Потім, наблизившись до дверей, зняв покривало, і – о жах! – у нього в руках був *палантур*. Денетор відкинув покривало, і тим, хто поглянув на сферу, здалося, ніби вона зайнялася внутрішнім вогнем. Вихудле обличчя Володаря осяяло червоне полум'я, і те обличчя стало наче викарбуване з твердого каменю, з гострими чорними тінями, шляхетне, величне та жахливе. Очі його блищали.

– Пиха та відчай! – скрикнув він. – Невже ти гадаєш, що очі Білої Вежі осліпли? Ні, я бачив більше, ніж ти знаєш, Старий Дурню. Бо твоя надія – у невігластві. Тож іди і зціляй кого завгодно! Іди та бийся! Марнота... На полі ти тріумфуватимеш якусь коротку часину – може, день. Але жодна твоя перемога не скине Силу, що повстає на сході. До цього Міста дотягся лише один її палець. Цілий Схід здвигнувся. І навіть зараз вітер надії дурить тебе, бо жене вгору Андуїном флот із чорними вітрилами. Захід зазнав поразки. Час усім, хто не бажає перетворитися на рабів, рятуватися смертю.

– Такі поради і справді зроблять перемогу Ворога невідворотною, – кинув у відповідь Гандальф.

– Надійся, якщо це тобі до снаги, – засміявся Денетор. – Хіба я не знаю тебе, Мітрандіре? Ти сподіваєшся правити замість мене, стояти за кожним тронем на півночі, на півдні та на заході. Я розгадав твій дух і його наміри. Чи я не знаю, що ти наказав цьому півміркові мовчати? Що його привезли сюди, аби він став шпигуном у моєму покої? Та все-таки під час нашої спільної бесіди я дізнався імена та наміри всіх твоїх соратників. Отож-бо!.. Лівицею ти ненадовго використав би мене як щит супроти Мордору, а правицею привів би цього блукача з Півночі до мого престолу... Та ось що я скажу тобі, Гандальфе Мітрандіре: я не буду твоїм зняряддям! Я Намісник Анаріонового Дому. Я не принижуся до того, щоби стати недоумкуватим челядником якогось вискочки. Навіть якби мені довели справедливість його претензій, він усе одно був би тільки нащадком Ісільдурової династії. Я не вклонюся такому – останньому виплодкові злиденного дому, давно позбавленого влади та гідності.

– А чого би ти хотів, – запитав Гандальф, – якби міг учинити по-своєму?

– Я хотів би, щоб усе було так, як у всі дні мого життя, – відповів Денетор, – і у дні моїх праотців до мене: бути Володарем цього Міста, правити в мирі й передати свій трон синові, котрий був би сам собі паном, а не підмайстром якогось чарівника. Та якщо доля

відмовила мені в цьому, то краще я не матиму *нічого*: ні занепадницького життя, ні половинчастої любові, ні приниженої честі.

– На мою думку, Намісник, котрий після вірної служби передає трон законному власникові, аж ніяк не позбувається любові та честі, – сказав Гандальф. – Але ти щонайменше не можеш позбавити вибору власного сина, доки його смерть іще під сумнівом.

Після цих слів очі Денетора знову спалахнули, і, взявши Камінь попід руку, він витяг ножа і ступив до нош. Але Берегонд скочив уперед і закрив собою Фарамира.

– Невже! – скрикнув Денетор. – Ти вже вкрав у мене половину любові мого сина. Тепер крадеш іще й серця моїх лицарів, аби вони, врешті, зовсім забрали у мене сина?! Та в цьому ти принаймні не зневажиш моєї волі: я сам виберу собі смерть... Ходіть сюди! – гукнув своїх слуг. – Ходіть сюди, якщо ви не всі відступники!

Тоді двоє чоловіків підбігло до нього по сходах. Денетор умлівіч вихопив смолоскип із рук одного з них і вскочив до назад до склепу. Перш ніж Гандальф зумів його спинити, Намісник пожбури вогонь на паливо, й хмиз одразу зайнявся, бухнувши полум'ям.

Тоді Денетор вистрибнув на стіл і, стоячи там у клубках вогню та диму, схопив намісницький посох, що лежав біля його ніг, і переламав його об коліно. Потім укинув уламки в полум'я і простягнувся на столі, обіруч стискаючи на грудях *палантир*. І згодом розповідали, що кожному, хто би лише подивився в той Камінь – якщо, звісно, він не мав такої наддивовижу сильної волі, щоби підкорити *палантир* собі, – Камінь показував тільки дві старечі руки, які згорали у вогні.

Гандальф од горя й огиди відвернув обличчя від вогнища і зачинив двері. І постояв трохи на порозі в мовчазній задумі, прислухаючись до жадібного ревіння полум'я всередині. В цю мить Денетор голосно заволав і вже не озивався, й ніхто зі смертних уже більше його не бачив.

– Так відійшов Денетор, Ектеліонів син, – мовив Гандальф.

А потім повернувся до Берегонда та до володаревих слуг, котрі стояли біля усипальниці ніби громом прибиті.

– І так збігають дні Гондору, який ви знали, незалежно від того, лихий чи добрий буде його кінець. Страхітливі вчинки заповідалися тут, але забудьмо про ворожнечу, яка вас розділяла, бо її задумав Ворог і вона слугувала його меті. Ви потрапили в тенета суперечливих обов'язків, хоча не ви плели цю сіть. Але подумайте, ви, слуги Володаря, сліпі у своїй покорі, що якби не Берегондова зрада, Фарамир, Капітан Білої Вежі, зараз уже згорів би... Заберіть звідси своїх нещасних загиблих товаришів. А ми понесемо Фарамира, Намісника Гондору, до того місця, де він зможе спочити в мирі чи померти, якщо така його доля.

Потім Гандальф і Берегонд, піднявши ноші, рушили з ними до Осель Зцілення, а за ними плентався, понуривши голову, Піпін. Володареві слуги стояли і, приголомшені, витріщалися на склеп, а коли Гандальф дійшов до кінця Рат-Дінен, щось задвигтіло. Чарівник і його супутники озирнулися й побачили, що купол склепу тріснув, із нього вихопився дим, а потому купол із шумом і з гуркотом каміння впав у вогняний буревій. Однак полум'я не зменшилось і далі танцювало та мерехтіло на румовищі. Тоді нажахані слуги кинулися наздоганяти Гандальфа.

Невдовзі вони повернулися до Намісницьких Дверей, і Бергонд із гіркотою поглянув на воротаря.

– Про цей учинок я шкодуватиму довіку, – сказав він, – але я шалено поспішав, а він не хотів нічого слухати і здійняв на мене меч.

Тоді, взявши ключа, якого він виборов у вбитого, Бергонд зачинив двері й замкнув їх.

– А це тепер слід віддати Володареві Фарамиру, – сказав.

– За відсутності Володаря всім командує Принц Дол-Амрота, – відказав Гандальф, – але його тут немає, тож я візьму це на себе. Я наказую тобі взяти мій ключ і охороняти його, доки в Місті знову настане лад.

І от вони нарешті ввійшли в кола Міста й у ранковому світлі здолали шлях до Осель Зцілення – чудових будівель, які стояли цілком відокремлено і в яких турбувалися про важкохворих, але нині їх облаштували для догляду за пораненими у битві та для опіки за тими, хто помирав. Оселі розташувалися неподалік од Брами Цитаделі, в шостому колі, поблизу його південної стіни, а довкола них розкинулися сад і моріжок із деревами – то був єдиний такий куточок у Місті. Там мешкало кілька жінок, котрим дозволили залишитись у Мінас-Тіріті, бо вони зналися на цілительстві чи вміло прислужували знахарям.

Але щойно Гандальф і його супутники, несучи ноші, підійшли до головних дверей Осель, до них долинув страхітливий крик, що здійнявся над полем перед Брамою. Хрипкий і пронизливий, він злетів у небо і стихнув, однесений вітром. Той крик був такий жахливий, що всі на мить завмерли, а коли він припинився, їхні серця сповнилися такою надією, якої не знали, відколи зі Сходу насунулася темрява: їм здалося, що світло стало ясним як ніколи, а з-за хмар визирнуло сонце.

Проте Гандальфове обличчя було сумне та суворе, тож, попрохавши Бергонда й Піпіна доправити Фарамира до Осель Зцілення, він піднявся на ближні мури і стояв там, неначе біла статуя у промінні нового сонця, і дивився вдаль. І зором, яким його було наділено, він побачив усе, що сталось; і, коли Еомер вирвався із виру битви, й поїхав, і спинився біля тих, хто лежав на полі, чарівник зітхнув, загорнувся у плащ і зійшов зі стін. А коли Бергонд і Піпін вийшли з Осель, то застали його в задумі біля їхніх дверей.

Вони дивилися на чарівника, а той усе мовчав. Аж нарешті озвався і сказав:

– Друзі мої, а також ви, люди цього Міста й усіх Західних земель! Нині сталися речі дуже страшні, але і преславні. Радіти нам чи ридати? Капітан наших ворогів загинув і вже ніколи не з'явиться на цій землі – ви-бо чули відлуння його останнього розпачу. Проте смерть Чорного Вершника коштувала нам горя й утрат. І якби не Денеторове шаленство, я зміг би відвернути це. На лихо, рука Темного Володаря сягнула надто далеко! Але тепер я знаю, як його дух спромігся проникнути в саме серце Міста... Хоча Намісники вважали, що це – таємниця, відома лише їм, я вже давно здогадався, що тут, у Білій Вежі, зберігають щонайменше один зі Семи Видючих Каменів. У дні мудрості Денетор не наважувався використати його, щоби кинути виклик Сауронови, бо знав межі своєї сили. Та згодом мудрість зрадила його, тож, боюся, коли його королівству почала загрожувати дедалі більша небезпека, він зазирнув у Камінь, і його обдурили. Думаю, після Боромирової смерті він зазирає у Камінь не раз. Денетор був надто могутній, аби воля Темної Сили могла підкорити його собі, проте він бачив тільки те, на що та Сила дозволяла йому дивитися. Знання, здобуті з Каменя, без сумніву, часто ставали йому в пригоді, та видиво неймовірної потуги Мордору, яке являлося Намісникові, живило його відчай, доки, врешті-решт, опанувало глузд.

– Тепер я збагнув те, що здавалося мені дивним! – сказав Піпін, здригнувшись од спогадів, хоча Гандальф іще не договорив. – Володар вийшов із кімнати, де лежав Фарамир, а коли повернувся, то я вперше подумав, що він змінився: став старим і надламаним.

– Щойно Фарамира принесли до Вежі, багато хто помітив незвичайне світло в найвищому покої, – додав Берегонд. – Але ми вже й раніше бачили те світло, – Містом давно ширилася чутка, що Володар іноді подумки бореться з Ворогом.

– Це означає, що я, на жаль, не помилився у своїх здогадах, – сказав Гандальф. – Так Сауронів дух увійшов до Мінас-Тіріта, і так мене тут затримали. Тож тут я і повинен бути, бо невдовзі мені доведеться опікуватися не лише Фарамиром... А зараз я мушу спуститись і зустріти тих, хто надходитиме. На полі я побачив видовище, яке вкрай засмутило моє серце, а попереду чигає, можливо, ще більше горе. Ходімо зі мною, Піпіне! А ти, Берегонде, повинен повернутися до Цитаделі й розповісти начальникові Варти про все, що відбулося; та скажи йому, що коли би він захотів прислухатися до моєї поради, то я попрохав би його відрядити тебе до Осель Зцілення, щоби бути охоронцем і слугою свого капітана та щоби бути поряд, коли він прокинеться – якщо цьому судилося статися. Бо це ти врятував його від спалення. Іди-бо! Невдовзі я повернуся.

Потому чарівник повернувся і рушив разом із Піпіном до нижнього міста. І, коли вони вдвох поспішали вниз, вітер приніс сизий дощ, і всі пожежі згасли, і перед ними прослався густий дим.

Розділ 8 Оселі зцілення

чі Мері заслала пелена сліз і втоми, коли він та роганці наблизилися до зруйнованої Брами Мінас-Тіріта. Гобіт мало зважав на уламки та на тіла, що лежали скрізь. Вогонь, дим і сморід були в повітрі, бо чимало механізмів згоріло чи попадало у вогняні ями, як і безліч убитих, а подекуди лежали трупи багатьох Сауранових чудовиськ: напівобгорілі, потрошені камінням чи з простреленими відважними лучниками Мортонду очима. Нетривалий дощ уже вщух, і вгорі світило сонце, проте нижнє місто досі огортав ядучий дим.

Гондорці розчищали шляхи, прибираючи завали та мотлох після битви; й от від Брами прийшли воїни з ношами. Вони обережно поклали Еовин на м'які подушки, а тіло короля прикрили великим золотим покривалом. А обабіч від них крокували люди зі смолоскипами, і полум'я, тьмяне в сонячному світлі, мигтіло на вітрі.

Отак Теоден і Еовин увійшли до Міста Гондор, і всі, хто бачив їх, схиляли голови й уклонялись; і воїни, проминувши попелища та дими спаленого кола, пішли далі – вгору кам'яними вулицями. Мері здавалося, що цей підйом ніколи не завершиться – ці даремні мандри крізь мерзенне сновидіння до мети, якої він ніяк не міг пригадати.

Світло смолоскипів попереду ледь мерехтіло і, зрештою, поволі згасло, тож він ішов у темряві й думав: «Це тунель, що веде до могили, де ми залишимося назавжди». Та раптом його сон перервав живий голос.

– Ой, Мері! Дякувати небесам, я тебе знайшов! Мері підвів погляд, і туман перед його очима трохи розвіявся. Піпін! Вони зіткнулися лицем до лица на вузькій вуличці, й, окрім них, тут нікого не було. Гобіт протер очі.

– Де король? – запитав Мері. – Й Еовин?

Та потім заточився, сів на сходинку і знову заплакав.

– Вони піднялися до Цитаделі, – відказав Піпін.

– Певно, ти задрімав навстоячки і повернув не туди. Коли виявилось, що тебе немає серед інших, Гандальф послав мене на пошуки. Мій бідолашний старий Мері! Який я радий бачити тебе! Втім, ти виснажений, і я не докучатиму тобі балачками. Тільки скажи: тобі десь болить? Ти поранений?

– Ні, – відповів Мері. – Ні, здається, ні. Та в мене відняло праву руку, Піпіне, коли я його проштрикнув. І мій меч згорів дощенту, неначе шматок деревини.

На Піпіновому обличчі виразно проступила тривога.

– Ну, то ліпше тобі піти зі мною, і то швидко, – сказав він. – Якби ж я міг тебе понести! Ти вже не годен і кроку ступити. Тобі взагалі не варто було йти самому, але ти повинен пробачити своїм супутникам. У Місті трапилося стільки всього жахливого, Мері, що одного горопашного гобіта, котрий вертає з битви, дуже легко було недогледіти.

– Інколи не так уже й погано, коли тебе недогледять, – відказав Мері. – Мене оце щойно недогледів... Ні, ні, я не можу про це говорити. Допоможи мені, Піпіне! Усе довкола знову темніє, і моя рука така холодна!

– Обіприся на мене, любий Мері! – сказав Піпін. – Ну ж бо! Крок, іще крок... Отак... Тут недалеко.

– Ти хочеш мене поховати? – запитав Мері.

– Ні, звісно ж, ні! – скрикнув Піпін, намагаючись вдавати радість, хоча його серце аж кипіло від страху та жалю. – Ні, ми йдемо до Осель Зцілення.

Вони звернули з вулички, що бігла між високими будинками та зовнішнім муром четвертого кола, на головну вулицю, яка піднімалася до Цитаделі. Обидва ледве йшли, бо Мері хитався і бурмотів щось, ніби вві сні.

«Я ніколи не доведу його туди, – подумав Піпін. – Невже ніхто мені не допоможе? Я не можу його тут покинути». І шойно він це подумав, як до них несподівано підбіг хлопчик, і, вже коли він проминав їх, гобіт упізнав Бергіла, Берегондового сина.

– Привіт, Бергіле! – гукнув Піпін. – Що ти робиш? Радий бачити тебе знову – живим!

– Я виконую доручення цілителів, – відповів Бергіл. – І не можу зволікати.

– Ну й не треба! – сказав Піпін. – Але перекажи їм там, нагорі, що в мене тут недужий гобіт – *періан*, інакше кажучи, – котрий повернувся з поля бою. Здається, він не дійде до Цитаделі самотужки. Якщо Мітрандір там, ця звістка його втішить.

Й Бергіл побіг далі.

«Найкраще буде зачекати тут», – подумав Піпін і відпустив Мері, й той поволі осів на бруківку, а Піпін примостився поряд і поклав голову друга собі на коліна. Він легенько погладив руки Мері, а потім узяв його долоні у свої. Правиця друга була аж крижаною на дотик.

Невдовзі по них прийшов сам Гандальф. Він нахилився над Мері, провів рукою по його чолі, а потім обережно підняв гобіта.

– Його слід було б принести до міста з великими почестями, – сказав чарівник. – Мері сторицею віддячив мені за довіру до нього, бо, якби Ельронд не поступився моїм умовлянням, жоден із вас не вирушив би в цю мандрівку, і тоді нам у ці дні довелося би пережити значно гірші жахіття, – зітхнув. – Але ось у мене на руках іще один клопіт, а терези битви тим часом хитаються то в той, то в інший бік.

Тож урешті Фарамира, Еовин і Меріадока поклали на постелях в Оселях Зцілення і добре за ними доглядали. Бо, хоч усі знання порівняно з минулими днями на ту пору занепали, мистецтво лікування в Гондорі досі було в руках мудрих знахарів, управних у зціленні ран, хвороб і всіляких недуг, які могли вразити смертних людей на схід од Моря. Усього, окрім старості. Від цієї недуги цілителі не відали ліків; бо і справді тривалість життя гондорців тепер не набагато перевищувала тривалість життя інших людей, а ті з-поміж них, хто проживав п'ять раз по дванадцять літ і зберігав при цьому силу та жвавість, натомість втрачали розум. Такого не траплялося, тільки якщо вони належали до чистокровних родів. Але під час цієї війни, попри всі свої знання й уміння, цілителі часто опинялись у глухому куті, бо було багато хворих, котрих уразила невиліковна недуга, звана Чорною Тінню, адже її породили назг'ули. Ті, кого вона торкалася, западали в дедалі глибший сон, затихали, ставали смертельно холодними і так помирили. І доглядальникам здалося, що саме ця хвороба мучила півмірка та роганську Володарку. Та все ж, коли ранок переходив у день, хворі ще інколи бурмотіли щось уві сні, а наглядачі прислухалися до всього, що вони говорили, сподіваючись почути бодай слово, яке допомогло би їм зрозуміти, куди та як їх поранено. Незабаром обоє хворих почали провалюватись у темряву, і, коли сонце повертало на захід, на їхні обличчя лягла сіра тінь. А Фарамир горів у лихоманці, що ніяк не відступала.

Гандальф, занепокоєний і турботливий, переходив від одного до іншого, йому розповідали все, що таланило почути наглядачам. Так минув день, а битва за мурами Міста тривала, схилиючи терези надії то в один, то в другий бік. Надходили дивні вісті, проте Гандальф чекав, і зважував, і не виступав поза стіни, доки, врешті, червоний захід сонця

криваво забарвив небо і світло його, пробившись крізь вікна, лягло на сірі обличчя хворих. Тоді тим, хто стояв поруч, здалося, що від заграви лиця недужих запалив ніжний рум'янець – ніби до них повернулося здоров'я. Але то була тільки оманлива надія.

Літня гондорка, Йорет, – найстарша серед жінок, котрі служили в тій оселі, – поглянувши у Фарамирове обличчя, заплакала, бо весь народ любив його. І сказала:

– Гірко буде нам, якщо він помре! Якби в Гондорі нині були королі, як колись у давнину, то все було б інакше! Адже у стародавніх ученнях сказано: *Руки короля – це руки цілителя*. Так віддавна впізнавали істинного короля.

І Гандальф, який стояв поруч, мовив:

– Люди довіку пам'ятатимуть твої слова, Йорет! Бо в них – наша надія. Можливо, король і справді повернувся до Гондору. Невже ти не чула дивних звісток, які надходили до Міста?

– Я була надто заклопотана то тим, то іншим, аби зважати на всі крики та на галас, – відповіла вона. – Сподіваюся тільки, що вся та убивча нечисть не прийде до цієї Оселі й не потривожить хворих.

Тоді Гандальф поспіхом вийшов із покою. Вогонь у небі вже догорав, розпалені пагорби згасали, і на поля виповзав попелясто-сірий вечір.

І от, коли сонце зайшло, Арагорн, Еомер та Імрагіл наблизилися до Міста разом зі своїми капітанами і лицарями, і вже перед брамою Арагорн сказав:

– Погляньте на сонце, що сідає у страхітливій пожежі! Це знак кінця та занепаду багатьох речей, це знак зміни в течіях світу. Проте це Місто і це королівство багато довгих років перебували під опікою Намісників, тож, боюся, якщо я ввійду до Мінас-Тіріта без запрошення, у багатьох виникне сумнів, можуть початися суперечки, геть зайві, доки триває війна. Я не ввійду туди і не заявлятиму про свої права, доки ще не з'ясовано, хто переможе: ми чи Мордор. Люди напнуть мої намети в полі, де я очікуватиму на привітання від Володаря Міста.

Проте Еомер заперечив йому:

– Ти вже розгорнув стяг королів і явив усім символи Елендилового Дому. Невже припускаєш, що їм кинуть виклик?

– Ні, – відказав Арагорн. – Але я переконаний, що зараз іще не пора входити в Місто. Я не маю наміру битися ні з ким, окрім Ворога та його прислужників.

Тоді до розмови долучився Принц Імрагіл:

– Мудрі слова ваші, володарю, якщо вам може дораджувати в таких справах родич Володаря Денетора. Він вольовий і гордий, але старий, і дивно поведився, відколи вбили його сина. І я не хотів би також, аби ви залишалися тут, немовби якийсь прохач перед дверима.

– Не прохач, – сказав Арагорн. – А, приміром, капітан блукачів, котрі не звикли до міст і до камінних осель.

І він наказав згорнути штандарт, і зняв із чола Зорю Північного Королівства, і передав її для безпеки Ельрондовим синам.

Потому Принц Імрагіл і Еомер Роганський залишили його, і проїхали через Місто і через юрби народу, й піднялися до Цитаделі, й увійшли до Вежової Зали, шукаючи Намісника. Одначе трон його був порожній, а перед помостом спочивав на розкішному ложі

Теоден, Король Марки: дванадцять смолоскипів палали довкола, і дванадцять стояло лицарів із Рогану та з Гондору. Покривала на ложі були зелено-білі, короля до самих грудей укривав золотий покрив, на якому лежав його оголений меч, а щит спочивав біля ніг. Світло смолоскипів мерехтіло на білому волоссі короля, наче сонце у бризках водограю, проте обличчя його виглядало вродливим та молодим, хоч і позначене було спокоєм, якого не відає молодість, – здавалося, наче Теоден спить.

Обоє вельмож постояли мовчки біля короля, а потім Імрагіл запитав:

– Де Намісник? І де також Мітрандір?

І один із вартових відповів:

– Намісник Гондору зараз в Оселях Зцілення.

А Еомер і собі запитав:

– Де Володарка Еовин, моя сестра? Адже вона повинна була лежати поруч із королем і в не менших розкошах. Де ж її поклали?

Йому відповів Імрагіл:

– Але ж Володарка Еовин була ще жива, коли її принесли сюди. Хіба ви не знали?

Несподівана надія зненацька вразила Еомерове серце новим приливом турботи і страху, тож він, не кажучи ані слова, розвернувся й швидко вийшов із зали, а Принц подався за ним. Коли вони вийшли надвір, уже запав вечір і в небі сяяло безліч зірок. І тоді надійшов Гандальф, піший, а з ним був іще хтось, загорнутий у сірий плащ. Усі зустрілися перед дверима Осель Зцілення. Принц і роганець привітали Гандальфа й запитали:

– Ми шукаємо Намісника, і люди кажуть, що він у цій Оселі. Невже він захворів чи поранений? А Володарка Еовин, де вона?

Гандальф відповів:

– Вона лежить тут, не мертва, проте близька до смерті. А Володаря Фарамира поранила отруйна стріла, як вам відомо, і нині Намісник він, бо Денетор покинув цей світ, і дім його спопелів.

Прибулі дуже засмутились і здивувалися з того, що розповів чарівник.

Відтак Імрагіл сказав:

– Отож, перемога наша позбавлена радості, здобуто її дорогою ціною, якщо і Гондор, і Роган за один день утратили своїх володарів. Еомер владарює над роґіримами. Хто ж тим часом правитиме Містом? Може, нам уже варто послати по Володаря Арагорна?

Тоді озвався чоловік у плащі, сказавши:

– Він тут.

І, коли він ступив у світло ліхтаря біля дверей, усі побачили, що це – Арагорн, закутаний у сірий лорієнський плащ, який приховував обладунки. І він не мав на собі інших оздоб, окрім зеленого самоцвіту Галадріель.

– Я прийшов, бо Гандальф попрохав мене, – сказав Арагорн. – Але наразі я лише Капітан Дунедайнів із Арнору, і Володар Дол-Амрота правитиме цим містом, доки прокинеться Фарамір. Однак я радив би нам усім скорятися Гандальфові у прийдешні дні й у наших справах із Ворогом.

Усі погодилися.

Тоді Гандальф сказав:

– Не слід нам гаятися біля дверей, адже час не чекає. Заходьмо! Бо лишень Арагорнів прихід дає дешицію надії хворим, котрі лежать у цій Оселі. Так сказала Йорет, мудра жінка з Гондору: *Руки короля – це руки цілителя. Так віддавна впізнавали істинного короля.*

Арагорн увійшов до Оселі перший, а решта – слідом за ним. При дверях стояло двоє вартових у строях Цитаделі: один високий, а другий заввишки як хлопчик, і коли він побачив тих, хто щойно ввійшов, то голосно скрикнув од подиву та радості.

– Бурлака! Оце дивина! А знаєш, я здогадався, що то ти був на чорних кораблях. Але всі довкола кричали: *Корсару!* – й нізачо мене не послухали б. Як це тобі вдалося?

Арагорн засміявся й узяв гобіта за руку.

– Я щиро радію, що ми зустрілися! – сказав він. – Однак зараз іще не час для подорожніх оповідок.

А Імрагіл мовив до Еомера:

– Чи так ми звертаємося до наших королів? Але, можливо, він прийме корону під якимсь іншим ім'ям?..

І Арагорн, почувши його слова, обернувся і сказав:

– Істинно так, бо високою мовою давнини мене зовуть *Елессар*, Ельфійський Самоцвіт, і *Енвіньятар*, Відновник, – і він сягнув до грудей і витяг із-за пазухи камінь. – Але рід свій, якщо він колись зародиться, я називатиму Бурлаками. Високою мовою це звучатиме не так грубо: будуть *Тельконтарами* і я, і всі мої нащадки.

Нарешті прибульці зайшли до Оселі, й, доки прямували до покоїв, де доглядали за хворими, Гандальф розповів про вчинки Еовин і Меріадока.

– Бо, – повідав чарівник, – я довго стояв біля них, а вони попервах багато говорили вві сні, перш ніж провалились у смертельну темряву. А ще мені даровано здатність бачити багато далеких речей.

Арагорн спершу зайшов до Фарамира, опісля – до Володарки Еовин і врешті – до Мері. Коли він бачив обличчя недужих і їхні рани, то зітхав.

– Зараз я мушу докласти всіх сил і вмінь, які мені дано, – сказав Арагорн. – От якби Ельронд був тут, – він-бо найстарший із нашої раси і має найбільшу силу.

А Еомер, помітивши, який Арагорн скорботний і втомлений, запропонував:

– Найперше тобі, напевно, слід відпочити чи принаймні трохи поїсти.

Та Арагорн відповів:

– Ні, для цих трьох час збігає, а для Фарамира – найшвидше. Потрібно квапитися.

Потім він гукнув Йорет і запитав у неї:

– Чи є в цій Оселі запаси цілющих трав?

– Так, володарю, – відповіла Йорет, – але для всіх, кому вони будуть потрібні, їх гадаю, не вистачить. І ще я переконана, що поповнити запаси нам нізвідки, бо в ці жахливі дні все пішло шкереберть: і через пожежі та вогонь, і тому, що хлопчаків-посильних нині дуже мало, і тому, що дороги перекрито. До того ж минуло вже безліч днів, відколи до нас на ринок прибував візник із Лоссарнаху! Проте тут, у цій Оселі, ми докладаємо неабияких зусиль, аби рятувати недужих, і ваша величність у цьому переконається.

– Про це я судитиму, коли побачу все, – сказав Арагорн. – Часу на балачки в нас теж немає. Чи є у вас *ателас* ?

– Щиро кажучи, володарю, я не знаю такої рослини, – відповіла Йорет, – принаймні ця назва мені не відома. Піду й запитаю знавця трав, котрий знає всі давні назви.

– Її ще називають *королівський лист*, – сказав Арагорн, – можливо, тобі відома така назва, бо так гондорці називали цю рослину в пізніші дні?

– А, це!.. – відказала Йорет. – Ну, якби ваша величність одразу сказали так, то я би вам відповіла. Ні, в нас тут немає ні листочка, я певна. Та яка в тім біда? Я ніколи не чула, щоби ця рослина мала велику цінність. Власне, я частенько казала своїм сестрам, коли ми натрапляли на неї в лісах: «Королівський лист, – казала я, – дивна назва, – хтозна, чому цей бур'ян називається так, бо якби я була королею, то в моєму саду росло би пишніше зело». Проте він має приємний запах, коли зім'яти його листочки, чи не так? Утім, «приємний» – неточне слово, ліпше сказати «благотворний».

– Атож, благотворний, – погодився Арагорн. – А зараз, добродійко, якщо ти любиш Фарамира, то біжи і знайди мені королівський лист, коли хоч одна рослина вціліла десь у Місті, і нехай твої ноги будуть такі ж швидкі, як твій язик.

– А якщо її тут немає, – сказав Гандальф, – то я поїду до Лоссарнаху, посадивши Йорет позаду себе, і вона відведе мене до тих лісів – але не до своїх сестер! І Тіньогрив покаже їй, що таке швидкість.

Коли Йорет пішла, Арагорн наказав іншим жінкам підігріти воду. Тоді взяв Фарамірову руку, а свою поклав на чоло хворого. Воно було мокре від поту, проте Фарамір не поворухнувся і навіть не здригнувся, тільки ледве дихав.

– Він майже вичах, – сказав Арагорн, звертаючись до Гандальфа. – Проте не від поранення. Бачиш, рана гоїться! Якби його прошила стріла котрогось із назг'улів, як ти гадав, то він помер би ще вночі. Цю рану завдала стріла південців, я би сказав. Хто витягнув її? Чи можна на неї глянути?

– Я витягнув її, – відказав Імрагіл, – і перев'язав рану. Та стріли не зберіг, адже мав багато інших клопотів. То була, пригадую, така стріла, як у південців. Але, здається, вона впала на Фараміра з горішнього Мороку, бо інакше чим можна пояснити його лихоманку та хворобу, бо рана була не глибока і не смертельна. Як ви тлумачите цей випадок?

– Утома, печаль через батькове ставлення, рана, та понад усе – Чорний Подих, – сказав Арагорн. – Фарамір – воїн із твердою волею, бо підступав упритул до Тіні, перш ніж виїхав на битву за зовнішні мури. Темінь, либонь, наповзала на нього спроквола, ще коли він борюся, намагаючись утримати свій аванпост. Якби ж я дістався сюди раніше!

Тієї миті ввійшов знавець трав.

– Ваша величність просили роздобути *королівський лист*, як його називають селяни, – сказав він, – чи то пак *ателас* шляхетною мовою, чи, для тих, хто бодай трохи знає валінонську...

– Я знаю, – відказав Арагорн, – і мені байдуже, скажеш ти зараз *асеа араніон* чи *королівський лист*, аби він у тебе був.

– Пробачте мені, володарю, – сказав той чоловік. – Бачу, ви знаєтеся на всіляких ученнях і є не просто військовим капітаном. Але, на жаль, пане, ми не тримаємо цієї рослини в Оселях Зцілення, де доглядають лише за важкопораненими чи хворими. Бо, як нам відомо, вона не має цілющих властивостей, окрім хіба що здатності вбивати сморід у повітрі чи проганяти звичайну втому. Та, може, ви зважаєте на давні вірші, які наші добрі жінки, як-от Йорет, досі повторюють, нічого з них не розуміючи.

*Як дме тьмою ніч,
як смерть зусібч
і день геть згас, –
шукай ателас! шукай ателас!
Звільнять од муки
Королівські руки!*

Та це лише безглуздий віршик, який, боюся, спотворила пам'ять старих жінок. Про його зміст, якщо він є, судіть самі. Проте літні люди досі застосовують настоянку з ателасу, коли болить голова.

– Тоді – іменем короля – я наказую тобі піти і знайти старця, котрий знає менше, проте мудріший за тебе і тримає вдома цю рослину! – крикнув Гандальф.

І от Арагорн став навколішки біля Фарамира, не забираючи руки з його чола. Ті, хто бачив це, розуміли, що в покої відбувається страхітлива боротьба. Лице Арагорна посіріло від втоми, він раз у раз вигукував Фарамирове ім'я, дедалі тихіше для слуху присутніх, ніби Арагорн і сам віддалявся, ніби йшов далеко в якусь темну долину, кличучи того, хто там заблукав.

Нарешті до покою забіг Бергіл і приніс загорнуті у тканину шість листочків.

– Це королівський лист, пане, – сказав хлопчик, – одначе, боюся, він уже не свіжий. Його зірвали щонайменше два тижні тому. Сподіваюся, він вам при дасться, пане?

І, поглянувши на Фарамира, Бергіл заплакав.

А от Арагорн усміхнувся.

– Придасться, – сказав він. – Найгірше вже позаду. Залишися тут і втішся!

Потому, взявши два листочки, він поклав їх собі на долоні, похукав на них, розтер, і в кімнаті відразу запахло живлющою свіжістю, ніби саме повітря прокинулось і забриніло, заіскрилося радістю. Тоді Арагорн вкинув листочки до чаш із окропом, які йому піднесли, й одразу всім полегшало на серці. Бо аромат, який долинув до кожного, нагадав усім про росяні ранки та про незатьмарене сонце в якомусь краю, порівняно з якими барвіста весна цього світу здається лише перелітним спогадом. Арагорн же підвівся, мовби відновив сили, й очі його посміхались, а сам він тим часом тримав чашу перед обличчям Фарамира, який довго марив.

– От тобі й маєш! Хто би міг подумати? – сказала Йорет жінці, котра стояла поряд. – Ця трава більш помічна, ніж я думала. А запах нагадує мені про троянди в Імлот-Мелуї, де я була служницею, – краших за них не міг би жадати жоден король.

Раптом Фарамир поворушився, розплющив очі й поглянув на Арагорна, який схилився над ним. У погляді пораненого ясніло світло знання та любові, й він тихо озвався.

– Володарю, ти кликав мене. І я прийшов. Що накаже мені король?

– Не забрідай уже в морок, а прокидайся! – сказав Арагорн. – Ти стомлений. Перепочинь трохи, поїж і будь наготові, коли я повернуся.

– Буду, володарю, – відказав Фарамир. – Хто ж лежатиме без діла, якщо повернувся король?

– Тоді бувай, але не надовго! – додав Арагорн. – Я мушу йти до тих, хто мене потребує.

І він вийшов із покою разом із Імрагілом і з Гандальфом, а Бергонд і його син залишились і не могли стримати радості. Зачинивши двері та наздоганяючи Гандальфа, Піпін почув, як Йорет вигукнула:

– Король! Ви таке чули? А що я казала? Руки цілителя, як я й казала.

І невдовзі ці слова випурхнули з Оселі – про те, що справжній король прибув до Гондору і що після війни він приносить зцілення, – і облетіли усе Місто.

А коли Арагорн прийшов до Еовин, то сказав:

– У неї серйозні поранення, їй завдано важкого удару. Руку, що була зламана, доглядали з належним умінням, і з часом вона загоїться, якщо Володарці стане снаги вижити. Хоча найбільше скалічена рука, що тримала щит, утім головне зло недуги поширюється від руки, що тримала меч. Ця рука безживна, хоч і не поранена... Лихо! Еовин зітнулася зі

супротивником, який був надто сильний для її тіла та духа. Той, хто стає супроти такого ворога зі зброєю в руках, мусить бути твердішим за сталь, аби його не знищило саме лише потрясіння від ворожого вигляду. Лиха судьба поставила її на цю стежу. Бо Еовин – дівка вродлива, найвродливіша панна з королівського роду. Та я не відаю, як повинен розмовляти з нею. Коли я вперше глянув на неї і збагнув, що вона нещасна, мені здалося, ніби я побачив білу квітку, що стоїть випростано й гордо, тендітну, як лілея, проте незламну, мовби ельфи-умільці викували її зі сталі. Та, можливо, то мороз перетворив її соки на кригу, і вона стояла так, гірко-прекрасна, гарна з виду, проте пририта холодом – квітка, якій судилося невдовзі впасти й померти? Хвороба її почалася задовго до цього дня, чи не так, Еомере?

– Дивуюся, що ти запитуєш про це у мене, володарю, – відповів той. – Я не звинувачую тебе ні в чому – ні щодо Еовин, ані щодо інших речей, однак я ніколи не помічав, аби сестру мою Еовин торкала якась паморозь, доки вона вперше поглянула на тебе. Тривога і жаху спізнала вона, й ділилася ними зі мною в часи Змієязикового і турбот про зачарованого короля, за чію долю вона дедалі більше боялася. Проте не це привело її на ту стежу!

– Друже мій, – мовив Гандальф, – у тебе були коні, подвиги зі зброєю в руках і вільні поля, а Еовин, яка прийшла в цей світ у дівочому тілі, мала дух і мужність щонайменше такі самі, як і твої. Проте була приречена чекати біля старця, котрого любила, неначе рідного батька, і дивитися, як він скніє, обертаючись на підлого слабоумця. Її доля здавалася їй гіршою, ніж доля патериці, на яку він спирався... Невже ти думаєш, що Змієязиковий мав отруту лише для Теоденових вух? *Безумцю! Еорлів Дім – це тільки купка садиб зі солом'яними дахами, де розбійники пиячать у смороді, а їхні байстрята качаються по підлозі разом зі собаками.* Невже ти не чув цього раніше? Ці слова виголосив Саруман, учитель Змієязикового. Хоча Змієязиковий, без сумніву, передавав удома їхнє значення значно підступнішими способами. Володарю, якби любов до тебе та воля до виконання свого обов'язку не зімкнули її вуст, ти почув би таке, що тобі й не снилося. Хтозна, про що вона розповідала темряві, самотній, у страхітливих нічних години, коли її життя неначе маліло, а стіни дому стискалися довкруг неї, ніби пастка довкіл якогось дикого звірятка?

Еомер мовчки дивився на свою сестру, мовби обмірковуючи всі дні їхнього спільного життя, які постали перед ним у геть інакшому світлі. Тоді Арагорн мовив:

– Я теж бачив те, що й ти, Еомере. Серед усіх прикращів цього світу мало є таких болючих і гірких для серця мужа, як неможливість відповісти взаємністю на кохання жінки, вродливої та хороброї. Жаль і скорбота переслідували мене, відколи я покинув її в розпачі у Смурному Капищі, а сам став на Стежки Мерців; я майже не боявся того, що може спіткати мене на тому шляху, зате дуже вболівав через те, що може статися з нею. І все-таки, Еомере, я скажу тобі, що тебе Еовин любить вірніше, ніж мене, бо тебе вона любить і знає, а в мені вона любить лише тінь і гадку – надію на славу, величні подвиги та землі далеко за межами роганських лук... Можливо, я і маю силу зцілити її тіло і викликати її саму з темної долини. Та що чекатиме на неї, коли вона прокинеться: надія, чи забуття, чи відчай, – того я не знаю. Якщо відчай, то вона помре або ж знайде таке зцілення, якого я не годен їй запропонувати – на жаль, бо вчинки її перетворили її на славетну королеву.

Відтак Арагорн схилився, поглянув у лице Володарки – й було воно справді біле, мов лілея, холодне, неначе паморозь, і непорушне, мов різьблений камінь. Тоді він пригнувся, і поцілував її в чоло, і покликав лагідно, кажучи:

– Еовин, Еомундова донько, прокинься! Ворог твій уже загинув!

Еовин не ворухнулася, зате почала дихати глибоко, і її груди рівно здіймалися й опускалися під білим полотном простирадла. І знов Арагорн розтер *ателас*, і вкинув його в гарячу воду, й омив нею чоло Еовин і правицю, що лежала, холодна та нечула, на покривалі.

Потому – чи то Арагорн і справді володів забутими вміннями народу з Вестернесу, чи то так вплинули на присутніх його слова про Володарку Еовин – кімнату поволі заповнив солодкий дух зела, й усім, хто стояв там, здалося, що через вікно залетів дивовижний вітер, який нічим не пахнув, але був свіжий, чистий і молодий, ніби його не вдихала ще жодна жива істота й він, щойно народжений, злинув зі сніжних гір високо попід зоряним куполом

чи з далеких срібних берегів, які омивають пінисті моря.

– Прокинься, Еовин, Володарко Рогану! – повторив Арагорн, узяв її правицю в свою руку й відчув, що вона потепліла, бо до неї поверталось життя. – Прокинься! Тіні немає, а темрява цілком відступила звідси!

Тоді Арагорн перекинув правицю Еовин до рук Еомера і зробив крок назад.

– Поклич її! – сказав він і тихцем вийшов із покою.

– Еовин, Еовин! – скрикнув Еомер крізь сльози.

Еовин же розплющила очі й мовила:

– Еомере! Оце радість! Мені-бо казали, що ти загинув. Ні, то були тільки понурі голоси з мого сну. Чи довго я спала?

– Недовго, сестро, – відказав Еомер. – Але годі, не згадуй про те!

– Я дуже стомлена, – сказала вона. – Мушу трохи перепочити. Але повідай мені, де Володар Марки? О горе! Не кажи мені, що то був сон, бо я знаю: це не так. Він загинув, як і передбачав.

– Він загинув, – підтвердив Еомер, – але попросив мене попрощатися з Еовин, яка для нього була дорожчою за рідну доньку. Нині він у великій пошані лежить у Цитаделі Гондору.

– Гірко це чути, – відказала Еовин, – але я не сподівалась і на таке добро в ті чорні дні, коли мені здавалося, що Еорлів Дім зневажено так, як не зневажають навіть пастушу повітку. А що з королівським зброєносцем, із півмірком? Еомере, ти мусиш зробити його лицарем Вершницької Марки, бо він справді хоробрий!

– Він лежить у цій Оселі поблизу, і я йду до нього, – втрутився Гандальф. – Еомер трохи побуде з тобою. Тільки не говоріть між собою про війну чи горе, принаймні доки ти зцілишся. Дуже вже я радію, що ти знову здобула здоров'я та надію, хоробра панно!

– Здоров'я? – повторила Еовин. – Так, можливо. Тобто якщо котрийсь із роганських вершників загине, то я можу сісти в його спорожніле сідло й багато чого зробити. Але надію? Не знаю...

Гандальф і Піпін зайшли до покою Мері й побачили, що Арагорн уже стоїть біля його постелі.

– Бідолашний старий Мері! – скрикнув Піпін і підбіг до ліжка, бо йому здалося, що його друг виглядає гірше, ніж раніше: обличчя його посіріло так, ніби на ньому проступила вся вагота скорботних років; і гобіт раптом злякався, що Мері помре.

– Не бійся, – сказав Арагорн. – Я вчасно прийшов і викликав його назад. Він утомлений, згорьований і має таке саме поранення, як Володарка Еовин, бо наважився вразити смертоносного ворога. Та цим бідам можна зарадити, адже в ньому живе незламний і веселий дух. Мері не забуде про своє горе, та воно не затьмарить його серця, а додасть мудрості.

Потім Арагорн поклав руку на голову Мері й, лагідно провівши нею по каштанових кучерях, торкнувся повік гобіта і покликав його на ім'я. А коли запах *ателасу* поволі наповнив кімнату ароматом садів і вересу, освітленого сонцем і обліпленого бджолами, Мері зненацька прокинувся і сказав:

– Я голодний. Котра година?

– Час вечері вже минув, – відповів Піпін, – але я, напевно, зможу розшукати щось для тебе, якщо мені дозволять.

– Звісно ж, дозволять, – відказав Гандальф. – І їжу, і будь-що інше, якщо воно тільки є в Мінас-Тіріті, відразу принесуть цьому Вершникові Рогану, котрого тут поважають.

– Чудово! – зрадів Мері. – Тоді спершу я хочу повечеряти, а опісля – закурити... – та враз його обличчя спохмурніло. – Ні, не закурити. Гадаю, я вже ніколи не куритиму.

– Чому це? – запитав Піпін.

– Ну... – мляво відповів Мері. – Він загинув. Я все пригадав. Він сказав, що шкодує, бо йому так і не випало нагоди побесідувати зі мною про травознавство. Це були майже останні його слова. Кожного разу, взявши до рук люльку, я згадуватиму про нього та про той день, Піпіне, коли він приїхав до Ісенгарда і був такий чемний із нами.

– Ну, тоді кури і думай про нього! – порадив Арагорн. – Бо Теоден мав лагідне серце і був великим королем. Він дотримував своїх клятв і повстав зі сутінків назустріч останньому прегарному світанку. Хоча ти недовго служив йому, проте повинен берегти цей радісний і почесний спогад до кінця твоїх днів.

Мері всміхнувся.

– Ну, гаразд. Якщо Бурлака дістане мені все, що для цього потрібно, то я куритиму і думатиму. Я мав у торбині ще дрібку найліпшого Саруманового зілля, та що з нею сталося під час битви, того я достеменно не знаю.

– Пане Меріадоку, – сказав тоді Арагорн, – якщо ти думаєш, що я пройшов через гори та королівство Гондор із вогнем і мечем лише для того, щоби добути якогось-то зілля недбалому солдатові, котрий розкидається своїми манатками, то ти помилився. Якщо твоєї торби не знайшли, тоді варто послати по знавця трав цієї Оселі. Він скаже тобі, що не знав, що зілля, яке тобі потрібне, має яку-небудь цінність, але воно називається *західницькою рослиною* серед простолюду чи *галенасом* по-шляхетному, а в інших мовах має ще більш учені назви. Відтак, виголосивши кілька напівзабутих віршиків, яких не розуміє, він повідомить, що такої трави, на жаль, немає в Оселі й залишить тебе ті самоті розмірковувати про історію мов. І те саме тепер мушу зробити я. Бо не спав у такому, як ти оце, ліжку, відколи виїхав зі Смурного Капища, і не їв іще від мороку перед світанком.

Мері схопив його за руку і поцілував її.

– Мені страшенно прикро! – сказав він. – Іди негайно! Відколи ми зустрілися з тобою тієї ночі у Брі, завдаємо тобі тільки клопотів. Такий уже звичай у мого народу: ми весело базикаємо навіть у скрутні часи і говоримо менше важливого, ніж вартувало б. Ми боїмося набалакати забагато. Тому просто втрачаємо дар мови, коли вважаємо, що жарт не пасуватиме до ситуації.

– Мені добре про це відомо, інакше я не повівся би з тобою так само, – відказав Арагорн. – Многії та благії літа Ширу!

Відтак він поцілував Мері й вийшов, а Гандальф подався за ним.

А Піпін залишився.

– Ніколи не зустрічав таких, як він, – сказав другові. – Ну, ще хіба Гандальф. Гадаю, вони родичі. Любий мій бовдуре, твоя торба лежить біля ліжка, а коли я зустрів тебе, то вона висіла в тебе за плечима. Арагорн, звісно, постійно бачив її. Ну ж бо! Це – довгодільський лист. Натоптуй люльку, доки я знайду хоч щось попоїсти. Ой, світоньку милий! Ми, Туки та Брендіцапи, не створені для того, щоби жити на межі своїх сил.

– Таки ні, – погодився Мері. – Я – точно ні. Принаймні поки що. Але тепер ми бодай знаємо, як воно, і можемо шанувати тих, хто це робить. Найліпше починати з любові до того, до чого ти звик, гадаю. Треба ж від чогось відштовхуватися, мати якесь коріння, а шар родючого ґрунту в Ширі доволі глибокий. Але є речі глибші та шляхетніші, й жоден наш предок не спромігся би спокійно доглянути свій сад, якби не вони – незалежно від того, знає він про це чи ні. Я радий, що мені про них відомо бодай трохи. Та не розумію, чому це я так розбалакався. Де ж той листок? І дістань-но мені з торбини люльку, якщо вона не зламалась.

Арагорн і Гандальф пішли до Наглядача Осель Зцілення і наказали йому, щоби Фарамира й Еовин залишили там і турботливо доглядали ще багато днів.

– Володарка Еовин, – мовив Арагорн, – невдовзі пориватиметься встати й піти звідси, проте цьому слід завадити всіма можливими способами й утримувати її тут щонайменше десять днів.

– А щодо Фарамира, – сказав Гандальф, – то незабаром йому доведеться дізнатися, що його батько помер. Однак повністю почути цю історію – зокрема про те, що Денетор утратив розум, – він повинен лише тоді, коли цілком видужає і стане до своїх обов'язків. Наглядайте, щоби Берегонд і *періан*, котрі були при тому, не вибовкали йому нічого!

– А що з іншим *періаном*, Меріадоком, який перебуває під моєю опікою, що з ним? – запитав Наглядач.

– Здається, він уже завтра буде спроможний стати на ноги, хоч не надовго, – відповів Арагорн. – Дозвольте йому це. Він може трохи прогулятися разом із приятелями.

– Це дивовижна раса, – зазначив Наглядач, похитуючи головою. – Напевно, вони дуже сильні духом...

Чимало людей зібралося біля дверей Осель, аби по бачити Арагорна й піти слідом за ним, а коли той нарешті повечеряв, багато хто підходив і благав, аби Арагорн зцілив його родичів чи друзів, чиї життя висіли на волосині через поранення чи недугу або тому, що їх накрила Чорна Тінь. І Арагорн підвівся, і вийшов, і послав по Ельрондових синів, і разом вони трудилися до глибокої ночі. А Містом ширився поголос:

– Король повернувся, істинний король.

І його нарекли Ельфійським Самоцвітом, адже він мав при собі зелений смарагд, і таке ім'я, роковане йому ще при народженні, дав Арагорнові його власний народ.

І коли він уже не міг довше клопотатися про людей, то загорнувся у свій плащ, і нишком вислизнув із Міста, і подався до свого намету, і задрімав на часину перед світанком. А вранці знамено Дол-Амрота – білий корабель у подібі лебедя на блакитних водах – замайорів на Вежі, й люди подивились угору і засумнівалися, чи не був прихід Короля тільки їхнім сном.

Розділ 9 Остання нарада

Настав ранок після дня битви. Було погідно, в небі пропливали білі хмарини, дмухав західний вітер. Леголас і Гімлі прокинулись удосвіта й попрохали дозволу піднятися до Цитаделі, бо дуже хотіли зустрітися з Мері та з Піпіном.

– Радісно було дізнатися, що вони таки живі, – сказав Гімлі, – бо ми добряче попрацювали, ганяючись за ними в Рогані, тож я не хотів би, щоб усі ті зусилля були марні.

Ельф і гном разом увійшли до Мінас-Тіріта, і людей, котрі їх бачили, дивували такі незвичайні супутники, адже Леголас був із лица вродливіший за будь-кого з Другородних та ще й співав дзвінким голосом ельфійську пісню, крокуючи в сяйві ранку; а поряд із ним чимчикував Гімлі, погладжуючи бороду та роззираючись навсібіч.

– Де-не-де тутешні каменярі добре потрудилися, – визнав гном, оглянувши стіни, – а де-не-де виконали свою роботу абияк, бо вулиці можна було би розпланувати зручніше. Коли Арагорн зійде на трон, я запропоную йому скористатися послугами каменярів із Гори, і ми зробимо так, аби цим містом можна було пишатися.

– Місто потребує якнайбільше садів, – одказав Леголас. – Будинки – мертві, а того, що росте і радіє життю, тут дуже мало. Коли Арагорн посяде трон, народ із Лісу подарує йому співочих пташок і невмирущі дерева.

Невдовзі вони натрапили на Принца Імрагіла, і Леголас поглянув на нього й низько вклонився: він збагнув, що перед ним справді той, у чиєму тілі нуртує ельфійська кров.

– Вітаю, володарю! – сказав ельф. – Давно вже народ Німродель не покидав лісистих земель Лорієну, та, здається, не всі його представники відпливли з Амротової гавані на захід через моря.

– Так сказано в легендах мого краю, – відказав Принц, – однак минула вже безліч років, відколи туї востаннє бачили когось зі світлого народу. Тож мені дивно стріти вас нині, в час війни та скорботи. Що ви шукаєте?

– Я один із Дев'ятьох Побратимів, котрі вирушили слідом за Мітрандіром із Імладрісу, – сказав Леголас, – і з оцим гномом, моїм другом, ми прийшли сюди разом із Володарем Арагорном. А тепер хочемо побачити наших приятелів: Меріадока та Перегріна, – які, як нам повідомили, перебувають під вашою опікою.

– Ви зустрінете їх в Оселях Зцілення, і я вас туди проведу, – відказав Імрагіл.

– Ви можете просто дати нам провідника, володарю, – мовив Леголас. – Арагорн переказав для вас послання. Наразі він не бажає вдруге заходити до Міста. Проте капітанам потрібно негайно зійтися на нараду, тож він просить вас, а також Еомера Роганського прийти до його наметів, щойно зможете. Мітрандір уже там.

– Ми прийдемо, – відповів Імрагіл, і вони урочисто попрощалися.

– Це – справедливий володар і могутній капітан людей, – сказав Леголас. – Якщо такі люди служать Гондору в дні занепаду, то на зорі часів Гондор і справді був навдивовижу могутнім.

– Либонь, і майстерне каменярство належить до часів первісної забудови, – додав Гімлі. – З людськими зачинами завжди так: то мороз навесні, то задуха влітку – вони вкрай рідко виправдовують очікування.

– Зате їхнє насіння дуже тривке, – заперечив Леголас. – Воно лежить у куряві та гниє, щоби навесні знову відродитись у несподіваний час і в несподіваних місцях. Діяння людей

перетривають нас, Гімлі.

– Та, врешті, гадаю, перетворяться лише на тіні того, що з них заповідалося, – на поліг гном.

– На це ельф не знає, як відповісти, – відказав Леголас.

Аж тут надійшов слуга Принца і повів їх до Осель Зцілення, і там вони знайшли своїх приятелів у саду, і веселою була їхня зустріч. Якусь часину четверо друзів гуляли та розмовляли, насолоджуючись перелітною миттю спокою, і відпочивали під ранковим сонцем високо у вітряних колах Міста. Потому Мері стомився, й усі вмостилися на стіні, що оточувала зелений моріжок Осель Зцілення, а попереду, на південь од них, мерехтів у сяйливому промінні Андуїн, линучи вдалину та зникаючи навіть із Леголасових очей серед широких рівнин і зеленуватого марева Лебенніну й Південного Ітілієну.

І от Леголас замовк, хоч інші не припиняли балачок, і поглянув на сонце, і, пильно придивившись, побачив білих морських пташок, які мчали вгорі за Рікою.

– Дивіться! – скрикнув він. – Чайки! Вони летять углиб краю. Ці птахи для мене – диво. І тривога для серця. Я бачив їх тільки одного разу: коли ми прибули до Пеларгіра. Там я, їдучи на битву кораблів, почув, як вони кричать. І завмер, забувши про війну в Середзем'ї, бо їхнє ячання розповіло мені про Море. Море! На жаль, я ще ніколи не бачив його. Але туга за ним живе глибоко в серці цілого мого народу і її небезпечно розбурхувати. Шкода, що я побачив цих чайок, бо тепер не буде мені спокою ні під буком, ні під в'язом.

– Не кажи так! – скрикнув Гімлі. – У Середзем'ї безліч речей, які варто побачити, на нас чекає ще багато подвигів. Але якщо весь світлий народ подасться до Гаваней, то для тих, хто приречений тут залишитися, барви світу потьмяніють.

– Авжеж, потьмяніють і вичахнуть! – сказав Мері. – Ти не повинен іти до Гаваней, Леголасе. Тут ніколи не переведуться малі чи великі істоти – і навіть кілька мудрих Гномів, як-от Гімлі, – котрим ти будеш потрібен. Я принаймні на це сподіваюся, хоч і передчуваю, що найгірший період цієї війни ще попереду. От якби все вже закінчилось, і закінчилося добре!

– Не будь такий похмурий! – скрикнув Піпін. – Світить сонце, і ми тут усі разом – на день чи на два. Я хочу якомога більше дізнатися про вас усіх. Ну ж бо, Гімлі! Ти і Леголас згадували про ваші дивні мандри з Бурлакою вже разів зо двадцять цього ранку. Проте так нічого й не розповіли до пуття.

– Тут сонце, може, і світить, – відповів Гімлі, – проте деякі спогади про ту дорогу я не хочу видобувати з темряви забуття. Якби я знав, що там на мене чекатиме, то не подався би на Стежки Мерців навіть заради дружби.

– Стежки Мерців? – перепитав Піпін. – Я чув, як Арагорн згадував ту назву, і мені було цікаво, що це означає. Може, таки розповіси нам про них бодай трохи?

– Лише неохоче, – відказав Гімлі. – Бо на тій дорозі мене спіткав сором. Мене, Гімлі, Глоїнового сина, котрий вважав себе твердішим за людей і затятішим за будь-якого ельфа. А опинився ні в сих ні в тих. Я рухався вперед лише завдяки Арагорновій волі.

– І любові до нього – теж, – додав Леголас. – Бо всі, хто з ним знайомий, по-своєму люблять його, навіть холодна панна роґіримів. Рано-вранці того дня, коли ви, Мері, приїхали сюди, ми залишили Смурне Капище, і тамтешній народ відчував такий страх, що ніхто не хотів бодай глянути на нас, коли ми від'їздили, крім Володарки Еовин, яка лежить тепер недужа отам, в Оселі. Гірке то було прощання, і мені гірко було на все те дивитися.

– А от моє серце вболівало тільки за мене самого, – сказав Гімлі. – Ні! Я не розповідатиму про ті мандри.

Він замовк, але Мері та Піпін так гаряче впрошували їх, що Леголас нарешті не витримав і мовив:

– Я розкажу вам те, чого для вас буде цілком досить, бо я не відчував жаху і не боявся людських примар, котрих вважав безсилями і хирлявими.

Далі він стисло розповів гобітам про заселену привидами дорогу попід горами, про понуре місце зустрічі біля Ереху та про великий – тривалістю шістдесят дві милі – похід звідти до Пеларгіра на Андуйні.

– Чотири дні й чотири ночі та ще майже цілу п'яту ніч їхали ми від Чорного Каменя, – правив ельф. – І – о диво! – мордорська темрява додавала мені надії, бо в тій пітьмі Примарне Військо ставало дедалі сильнішим і жахливішим на вигляд. Дехто з воїнів ішов, дехто їхав, але всі вони рухалися з однаковою, неймовірною для нас, швидкістю. Просувалися безшумно, втім очі їхні світилися. На верховинах Ламедону примари перегнали наших коней, випередили нас і були би промчали собі далі, якби Арагорн не зупинив їх... За його наказом, вони відступили назад. «Навіть тіні людей підкоряються йому, – подумав я. – Вони і справді допоможуть Арагорнові у скруті!..» Один день ми їхали засвітла, а потому настав день без світання, та ми не припиняли рух і переправилися через Кіріл та Рінгло. Третього дня ми прибули до Лінгіру понад гирлом Гільрайну. Там ламедонці боролися за броди з лихими мешканцями Умбара та Гараду, котрі пливли вгору рікою. Проте і захисники, і нападники покидали зброю і втекли, коли побачили нас, – вони волали, що їх атакує Король Мерців. Тільки Ангборові, Володарю Ламедону, вистачило сміливості зустрітися з нами, тож Арагорн наказав йому збирати свій народ і рушати навздогін за нами, якщо стане снаги, коли пройде Сіре Військо... «Ісільдурів Спадкоємець потребуватиме тебе в Пеларгірі», – сказав він... Отак ми переправилися через Гільрайн, а мордорські посіпаки безладно втекли від нас, і тоді ми трохи перепочили. Та невдовзі Арагорн підвівся зі словами: «Послухайте мене! На Мінас-Тіріт уже напали. Боюся, його захоплять, доки ми над'їдемо». Тож усі знову скочили в сідла, хоч іще не закінчилася ніч, і помчали рівнинами Лебенніну так швидко, як тільки могли розігнатися наші коні.

Леголас замовк і зітхнув, а потім, звернувши погляд на південь, тихо заспівав:

*Сріблісті потоки Келос і Еруї
в зелені піль Лебенніну!
Трави високі там. І у вітрі з Морів
Гойдання лілей,
злотих дзвоників звуки маллосу й алфірину
в зелені піль Лебенніну
і у вітрі з Морів!*

– Ті поля в піснях мого народу зелені, а тоді ми застали їх потемнілими – сірими пустками, які зникали в чорноті попереду. І широкими тими теренами, байдуже топчучи копитами трави та квіти, ми переслідували наших ворогів день і ніч, аж доки, врешті-решт, дісталися до Великої Ріки... Тоді серце моє затріпотіло, бо мені здалося, що ми наблизилися до Моря: вода просторилася ген у темряві, а на березі квиліла безліч морських птахів. О, горе мені, що я почув квиління чайок! Хіба Володарка не застерігала мене від цього? Тепер я їх не забуду.

– А я от на них не зважив, – сказав Гімлі, – бо тоді ми нарешті дали запеклий бій. Там, у Пеларгірі, стояв головний умбарський флот – п'ятдесят могутніх кораблів і чимало менших суден. Багато хто з тих, кого ми переслідували, дістався до гаваней раніше за нас і приніс зі собою страх; тож декотрі судна відчалили, намагаючись утекти, і спускалися за течією Ріки чи приставали до протилежного берега, а деякі менші човни охопило полум'я. Проте гарадрими, котрим уже нікуди було відступати, розвернулись і приготувалися дати нам відсіч: розпач додав їм люті, й вони, поглянувши на нас, засміялися, бо армія їхня все ще була велика... Арагорн же спинився і закричав гучним голосом: «Нумо, вперед! Чорним

Каменем я заклинаю вас!» І зненацька Примарне Воїнство, що доти трималось осторонь, налетіло, мовби сірий потік, змітаючи все на своєму шляху. Я чув приглушені крики, тихе сурміння ріжків і шепіт безлічі далеких голосів – ніби відлуння давно забутої битви за часів Темноліття. Воїни оголили тьмяні мечі, та чи були ті леза гострими через стільки років, того я не знаю, бо Мерцям уже не потрібна була інша зброя, крім страху. Ніхто не міг устояти перед ними... Вони пробралися на кожен корабель, що тікав Рікою, а далі полинули понад водою до тих, які стояли на якорях; і всі моряки, охоплені шалом та жахом, стрибали за борт, окрім хіба що прикутих до весел рабів. Ми безпечно врізались у лави ворогів, котрі втікали від нас, і гнали їх, неначе вітер листя, доки дісталися до узбережжя. Тоді на кожен із великих кораблів, які там залишилися, Арагорн послав когось із дунедайнів, і вони втішали бранців, котрі були на борту, і наказували їм відкинути страх та звільнитися... Ще до кінця того темного дня супротивник припинив опір: усі чи то потонули, чи повтікали на південь, сподіваючись пішки дістатися до своїх країв. Чудним і дивовижним здалося мені те, що мордорські задуми порушили примари темряви і страху. Ворога вразили його ж таки зброєю!

– І справді, дивно, – погодився Леголас. – У ту годину я поглянув на Арагорна й подумав, яким величним і жахливим Володарем він міг би стати, маючи таку силу волі, якби вирішив забрати Перстень собі. Мордор не дарма боїться його. Проте шляхетність Арагорнового духа годі досягнути Сауранові, бо Арагорн – один із нащадків Лутієн. І рід його ніколи не перерветься, хоч би скільки довгих років минуло.

– Очі гномів не такі далекозорі, – сказав Гімлі. – Втім, Арагорн й справді був надзвичайно могутній того дня. Атож, цілий чорний флот був у його руках, і він вибрав собі найбільший корабель, і зійшов на нього. Тоді, за наказом нашого капітана, засурмили всі ті численні сурми, які ми відібрали у ворогів, і Примарне Воїнство відступило на берег і завмерло, мовчазне та ледь помітне: видно було тільки червоні вогники в їхніх очах і заграви суден, що палали. І Арагорн звернувся до Мерців, крикнучи могутнім голосом: «Почуйте слово Ісільдурового Спадкоємця! Ви виконали свою клятву. Повертайтеся й уже ніколи не тривожте цих долин! Линьте додому і спочивайте з миром!..» І тоді Король Мерців став перед своїм військом, і зламав свій спис, і кинув його долі. Потім низько вклонився Арагорнові й відвернувся, а ціле сіре військо миттю знялось і зникло, мов імла, яку відносить несподіваний порив вітру. І мені здалося, ніби я пробудився зі сну... Тієї ночі ми перепочивали, та інші тим часом працювали. Бо на волю випустили багатьох бранців і звільнили багатьох рабів, котрі належали до гондорського народу й котрих захопили під час набігів; невдовзі біля нас зібралось чимало людей із Лебенніну та з Етіру, прибув також Ангбор із Ламедону разом із усіма вершниками, котрих він спромігся скликати. Страх перед Мерцями вже не дошкуляв людям, тому вони прийшли нам допомогти і поглянути на Ісільдурового Спадкоємця, бо поголос про нього ширився скрізь, мовби вогонь у темряві... І це – майже кінець нашої історії. Упродовж того вечора й тієї ночі люди полагодили багато суден, на які набрали команди, а вранці флот вирушив у путь. Тепер мені здається, що все це відбулося давно-давно, хоча насправді то було тільки передучора вранці – на шостий день, відколи ми виїхали зі Смурного Капища. Втім, Арагорна квапив острах, що його військо може спізнитися... «Від Пеларгіра до пристаней у Гарлонді двадцять миль і ще сім, – сказав він. – Але до Гарлонду ми мусимо дістатися завтра, бо інакше нас спіткає остаточна поразка...» На веслах тепер сиділи вільні люди, і мужньо вони трудилися, та ми все одно повільно піднімалися вгору Великою Рікою, бо змагалися з її течією. І хоча на півдні вона не дуже прудка, вітер не допомагав нам. Важко було би мені на серці, попри всі наші перемоги в гаванях, якби Леголас раптом не засміявся... «Не хнюп свою бороду, Дарінів сину! – сказав він. – Адже мовлять: що скрута страшніша, то надія сильніша». Про те, яку надію мій друг роздивився в далечі, розповісти він не захотів. Коли запала ніч, темрява стала ще густіша, ніж раніше, і наші серця роз'ятрилися, бо ген на Півночі ми побачили попід хмарою червону заграву, й Арагорн мовив: «Мінас-Тіріт у вогні»... Однак опівночі надія і справді відродилася. Майстерні в морській справі етірці, пильно вдивляючись на південь, повідомили, що свіжий вітер із Моря несе до нас зміни. Ще задовго до світанку на щоглах

наших кораблів затріпотіли вітрила, і швидкість наша зростала, доки ранок забілив піною прови суден. А далі вже було те, про що вам відомо: попутний вітер підганяв нас, у небі визирнуло Сонце і, коли минули три ранкові години, ми прибули до Гарлонду і розгорнули парадний бойовий штандарт. Хай що трапиться згодом, а то був таки великий день і урочий час!

– Хай яким є майбутнє, величні вчинки не втрачають своєї ваги, – сказав Леголас. – Похід Стежками Мерців був величним діянням. І величним буде, хоч би в Гондорі й не залишилося нікого, хто би міг його оспівати у прийдешні часи.

– А таке може статися, – спохмурнів Гімлі. – Бо Арагорнове та Гандальфове обличчя були понурі. Мені дуже цікаво, що вони вирішать там, унизу, в наметах. Адже особисто я – так само, як і Мері – волів би, щоби та наша перемога поклала край війні. Проте, хоч би що судилося нам іще зробити, я прагну брати в тому участь, аби уславити народ зі Самотньої Гори.

– А я – щоб уславити народ із Великого Лісу, – додав Леголас, – і з любові до Володаря Білого Древа.

Потому всі мовчки сиділи на стіні, занурившись кожен у свої роздуми, а тим часом між капітанами тривала суперечка.

Коли Принц Імрагіл попрощався з Леголасом і з Гімлі, він одразу послав по Еомера і разом із ним вийшов із Міста, попрямувавши до Арагорнових наметів, напнутих у полі неподалік од того місця, де загинув Король Теоден. І там вони тримали раду: Принц Імрагіл, Еомер, Гандальф, Арагорн і Ельрондові сини.

– Панове, – почав Гандальф, – вислухайте слова, що їх сказав перед смертю Намісник Гондору: «Ти можеш тріумфувати на Пеленнорських полях один день, але жодна твоя перемога не скине Силу, яка повстає на сході». Я прошу вас не впадати, як він, у відчай, а тільки поміркувати над правдою, що є в цих словах... Видючі Камені не брешуть. До цього їх не змусить навіть Володар Барад-дūra. Можливо, він і зумів би, та навіщо? Адже це його воля обирає, що повинні побачити слабші за нього духом, чи змушує їх помилятися у тлумаченні того, що вони бачать. Хай там як, а в тому, що Денетор побачив правду, коли угледів могутні війська, які Мордор виставив супроти нього, й ті, які щойно шикувались у бойові порядки, сумніватися годі... Нашої потуги ледве вистачило для того, щоби відбити перший великий наступ. Другий буде ще страхітливіший. Тож ми маємо мало надії на остаточну перемогу в цій війні, й Денетор знав про це. Зброя не допоможе нам перемогти, ні якщо ми сидітимемо тут і спробуємо перечікувати облогу за облогою, ні якщо виступимо на бій, аби нас здолали на протилежному березі Ріки. Вибирати треба менше з двох лих; і здоровий глузд підказує, що слід зміцнити ті твердині, які досі нам належать, і чекати нападу, – так, можливо, нам пощастить бодай ненадовго віддалити час кінця.

– Отже, ви волієте, щоби ми відступили до Мінас-Тіріта чи Дол-Амрота, чи до Смурного Капища і сиділи там, як дітлашня біля піскових замків, очікуючи на приплив? – запитав Імрагіл.

– Така порада була би для тебе не новою, – сказав Гандальф. – Хіба впродовж цілого Денеторового правління ти робив щось інше? Ні! Я ж лише сказав, що це було би розважливо. Проте я не раджу бути розважливими. Я сказав, що ми не здобудемо перемоги з допомогою зброї. Я сподіваюся на перемогу, та не збройну. Хоч би що вирішили ми тут, а в центрі всього перебуває Перстень Влади, він є основою Барад-дūra та Саурановою надією... Про цю річ, панове, ви всі нині вже знаєте достатньо, щоби зрозуміти і наше скрутне становище, і Сауранове. Якщо він поверне Перстень собі, тоді ваша відвага марна, бо його перемога буде швидкою та цілковитою – такою цілковитою, що ніхто, доки триватиме цей світ, не зможе передбачити, чим вона закінчиться. Якщо Перстень знищать, тоді Саурон

упаде. І впаде він так низько, що ніхто не зможе передбачити, чи підніметься колись. Адже разом із Перснем Темний Володар втратить більшу частину тієї своєї сили, яка була в нього від початку, й усе, що породила чи створила та сила, піде прахом, а сам Саурон довіку залишиться калікою, стане просто лютим духом, котрий поїдатиме сам себе в п'їтми й ніколи вже не зможе вирости і приборати тілесну подобу. Так зійде нанівець могутнє зло цього світу... Так, є інші втілення зла, які можуть з'явитися замість нього, бо і Саурон – лише прислужник чи емісар. Одначе нам не судилось опанувати всі течії світу – ми повинні лише віддати свої внутрішні сили заради того, щоби покращити ту епоху, в якій нам доводиться жити, щоби викоринити зло на відомих нам полях, аби ті, хто прийде після нас, бралися до обробітку чистої землі. А яка тоді буде погода – на те ми вплинути не владні... Саурон також знає все це, а ще знає, що коштовна річ, яку він загубив, знову знайшлася, проте він іще не відає, де вона, – на це ми принаймні сподіваємося. Тож зараз його долають страхітливі сумніви. Бо якщо ми знайшли її, то серед нас є немало сильних духом, аби заволодіти нею. Це він теж знає. Адже я не помилюсь, Арагорне, якщо скажу, що ти показав себе Сауронові в Камені Ортанка?

– Так, перш ніж виїхати з Горнбурга, – відповів Арагорн. – Я вважав, що вже час і що Камінь потрапив до наших рук саме з тією метою. Тоді минуло десять днів, відколи Персненосець подався на схід од Раурсу, тож я гадав, що Око Саурона слід відволікти від його земель. Після повернення до Вежі Темному Володареві нечасто кидали виклик. Однак, якби я завбачив, який блискавичний надійде удар у відповідь, то, можливо, і не наважився би постати перед ним. Мізерний час дали мені, щоби встигнути вам на допомогу.

– Як же це? – запитав Еомер. – Ти кажеш, що все буде марно, якщо Саурон отримає Перстень. А чому він не завдає нам удару, якщо думає, що Перстень у наших руках?

– Наразі він іще не впевнений у цьому, – сказав Гандальф, – і він ще не вибудував свою потугу, а тому й вичікує допоки ми ще в безпеці, як це робимо й ми. А ще ми могли би не встигнути навчитись уповні володіти Перснем за один день. Утім, Перстень може належати лишень одному господареві, а не багатьом, тож Саурон вичікуватиме, коли ми почнемо гризтися між собою, коли один із могутніх стане тим господарем і підкорить собі решту. Тоді Перстень зможе допомогти Ворогові, якщо той діятиме раптово... Він спостерігає. Він багато бачить і багато чує. Його назг'ули досі тут поблизу. Вони промайнули над цим полем перед сходом сонця, хоча мало хто зі стомлених і сплячих звернув на них увагу. Саурон вивчає знаки: Меч, який позбавив його скарбу, перековано; вітри долі повернули на нашу користь; несподівана поразка першого нападу; загибель його Капітана... Ми бесідуємо тут, а тим часом його сумнів зростає. Око Саурона прикипіло до нас і не бачить нічого, що рухається. Тож нехай так і буде надалі. У цьому наша надія. І ось що я раджу. Ми не маємо Персня. Мудрий чи нерозважний то був учинок, але ми відправили його на знищення, щоби він не знищив нас. Без Персня ми не зможемо силою подолати силу Ворога. Проте ми мусимо будь-якою ціною відвертати Око від справжньої небезпеки. Ми не здобудемо перемоги зброєю, та наша зброя дасть Персненосцеві єдиний, нехай і примарний, шанс... Ми мусимо продовжити те, що розпочав Арагорн. Мусимо підштовхнути Саурона до останнього удару. Ми повинні викликати на себе його приховану військову потугу, щоби його земля спорожніла. Ми мусимо стати наживкою, щоби його щелепи зімкнулися довкола нас. І він, піддавшись надії та жадобі, заковтне наживку, бо угледить у такому поспіху пиху нового Персневласника. І Ворог скаже: «Ну й ну! Він вистромив свою шию надто швидко і надто далеко. Нехай наближається, а я спостерігатиму, а тоді впіймаю його в пастку, з якої він уже не втече. Я розчавлю його, і те, що він так зухвало забрав у мене, навіки буде моїм»... Ми мусимо цілком свідомо впійматись у ту пастку – мужньо, проте майже без надії визволитися. Бо, любі панове, може статися так, що ми безповоротно загинемо в чорній битві далеко від живих земель, і навіть якщо Барад-д'ур буде повалено, ми не доживемо до того, щоби побачити нову епоху. Та це, гадаю, і є наш обов'язок. І краще вже загинути так, аніж просто загинути, – бо ми все одно загинемо, навіть якщо сидітимемо тут, – і, помираючи, знати, що нова епоха вже не настане ніколи.

На якийсь час запанувала тиша. Але згодом озвався Арагорн.

– Як я почав, так і продовжу. Ми дісталися до самісінького краю, де годі розрізнити надію та відчай. Зволікати – означає програти. Зараз ніхто з тих, чії тривалі труди задля Сауранової поразки врешті наразилися на випробування, не має права послухатися порад Гандальфа. Якби не він, то все було би втрачено вже дуже давно. Та, попри все, я не збираюся нікого ні до чого змушувати. Нехай інші вирішують що робити на власний розсуд.

Тоді заговорив Ельрогір:

– Ми прибули сюди з півночі саме для цього, й від Ельронда, нашого батька, принесли таку саму пораду. Ми не звернемо з цього шляху.

– Щодо мене, – озвався Еомер, – то я мало знаю про такі таємничі справи, проте глибших знань мені й не потрібно. Зате я знаю ось що, і цього з мене досить: друг мій, Арагорн, допоміг мені та моєму народові, тож я піду за ним туди, куди він покличе. Я йду.

– Особисто я, – сказав Імрагіл, – вважаю Володаря Арагорна своїм сувереном, заявляв він про це своє право чи ні. Його воля для мене – закон. Я також піду. Та на короткий час я замінив Намісника Гондору, і тепер мій обов'язок – спершу подбати про його народ. Слід бодай трохи зважати на обачність. Ми мусимо підготуватися до всіляких випадковостей, і добрих, і поганих. Адже ще є шанс, що ми переможемо, і, доки на це є надія, Гондор потрібно захищати. Я не хотів би, щоби ми триумфально повернулися до зруйнованого Міста і на сплюндровану землю. Адже від рогіримів нам відомо, що з північного флангу від нас є армія, яка ще не вступала у бій.

– Це правда, – відказав Гандальф. – Однак я і не прошу вас залишати Місто беззахисним. Власне, військо, яке ми поведемо на схід, не мусить бути надто чисельним, адже ми не маємо наміру справді нападати на Мордор. Воно лише мусить бути чисельним настільки, аби викликати на бій мордорських солдатів. І ще воно має швидко пересуватися. Тож я запитую Капітанів: скільки воїнів ми зможемо зібрати й повести за собою щонайдовше за два дні? То повинні бути люди несхитні, котрі підуть добровільно, знаючи, на яку небезпеку наражаються.

– Усі стомлені, а багато хто має поранення, легші чи важчі, – відказав Еомер, – і коней ми багато втратили, а це нелегко пережити. Якщо нам потрібно виїжджати невдовзі, то я сподіваюся повести за собою щонайбільше дві тисячі Вершників, а ще стільки само залишити для оборони Міста.

– Ми маємо враховувати не лише тих, хто боровся разом із нами на цих полях, – мовив Арагорн. – З південних феодів повинні от-от надійти нові сили, адже тепер узбережжями можна пересуватися вільно. Два дні тому я вирядив сюди з Пеларгіра через Лоссарнах чотири тисячі воїнів, очолених безстрашним Ангбором. Якщо ми виступатимемо за два дні, то вони майже дійдуть сюди. Крім того, я наказав багатьом людям плисти за мною вгору Рікою на будь-яких суднах, які їм поталанить здобути, а з таким вітром вони вже незабаром будуть поблизу. Втім, декілька кораблів уже прибуло до Гарлонда. Я стверджую, що ми зможемо вивести сім тисяч кінних і піших воїнів та залишити в Місті більше оборонців, аніж було тут, коли розпочався напад.

– Браму розтросчено, – зазначив Імрагіл, – а де нам тепер узяти таких майстрів, котрі змогли би її відбудувати і встановити заново?

– В Ереборі в Королівстві Даїна є такі майстри, – відповів Арагорн, – і якщо всі наші надії не зійдуть нанівець, тоді в належний час я виряджу Гімлі, Глоїнового сина, по ремісників із-під Гори. Та люди – це краще, ніж брами, бо жодна брама не встоїть супроти нашого Ворога, якщо люди покинуть її.

Отак і завершилася нарада володарів, і вони домовилися вирушати в дорогу вже наступного ранку зі сімома тисячами воїнів, якщо стільки пощастить зібрати. І більшість тих воїнів мала бути піша, бо прямували вони до страхітливих земель. Арагорн повинен був обрати дві тисячі з-поміж тих, кого привів із Півдня; Імрагіл мав знайти три з половиною тисячі; Еомер мусив надати п'ятсот рогіримів, котрі не мали коней, але були боєдатні, а сам він мав очолити ще п'ять сотень найкращих кінних Вершників; також слід було сформувати ще один загін із п'яти сотень верхівців, серед котрих мали бути Ельрондові сини з дунедайнами та лицарі з Дол-Амрота – разом шість тисяч піхотинців і тисяча кіннотників. Але головні сили рогіримів – понад три тисячі воїнів під орудою Ельфгельма – повинні були влаштувати засідку на Західній Дорозі, щоби затримати ворогів, котрі були в Анорієні. Найпрудкіших вершників негайно вирядили на північ – зібрати останні новини – й на схід від Осгіліата і дороги до Мінас-Моргула.

І, коли було перелічено всі їхні сили та обдумано, куди і якою дорогою їм слід рухатися, Імрагіл раптом голосно засміявся.

– Без сумніву, – скрикнув він, – це найбільший жарт за цілу історію Гондору: ми повинні зі сімома тисячами воїнів (а у дні слави цього королівства навіть його авангард був чисельніший!) напасти на гори та на непроникну браму Чорної Землі! Це все одно, що дитина погрожувала би луком із волосіні та з вербової галузки лицареві в обладунках! Якщо Темному Володареві відомо все, про що ви кажете, Мітрандіре, то він, мабуть, радше всміхнеться, ніж злякається, і розчавить нас своїм мізинцем, ніби комаху, що задумала його вжалити!

– Ні, він спробує впіймати комаху і вирвати в неї жало, – відказав Гандальф. – А дехто з нас має таке ймення, яке одне вартує більше, ніж ціла тисяча лицарів в обладунках. Ні, він не всміхатиметься.

– І ми – теж, – докинув Арагорн. – Якщо це жарт, то він надто гіркий, аби сміятися. Ні, це останній хід у великій партії, і для котроїсь зі сторін гра неодмінно завершиться, – й він видобув Андуріла, і меч зблиснув на сонці. – Я не заховаю тебе до піхов аж до завершення останньої битви.

Розділ 10

Чорна брама відчиняється

Ч

Через два дні ціла Західна армія вишикувалася на Пеленнорських полях. Військо орків і східнян звернуло туди з Анорієну, та зненацька мордорські вояки, котрих заскочили та розпорошили рогірими, похитнулись і майже без бою втекли до Кайр-Андросу. Тож цю загрозу було відвернуто, з Півдня до звитяжців надходили нові сили, й Місто було захищено якнайкраще. Розвідники доповідали, що на східних дорогах ворогів не видно ніде, аж до Роздоріжжя Скинутого Короля. Відтак усе було готово для останнього удару.

Леголас і Гімлі знову їхали разом у загоні Гандальфа й Арагорна, які перебували в авангарді з дунедайнами та з Ельрондовими синами. Проте, на прикрість, Мері вони зі собою не взяли.

– Ти не пристосований до такої подорожі, – сказав Арагорн. – І тут нічого соромитися. Навіть якщо ти під час цієї війни вже не спроможешся на подвиг, твої попередні діяння уславлять тебе навіки. Перегрін поїде на битву, щоби представляти ширський народ. І не заздри йому, бо, хоча він і виконував свої обов'язки так добре, як те йому дозволяла фортуна, до твого вчинку Піпінові ще тягнутись і тягнутися. Щиро кажучи, всі ми зараз в однаковій небезпеці. Так, можливо, нам судилося знайти свою смерть перед Мордорською Брамою, та, якщо ми і справді там загинемо, тоді й на тебе чекатиме останній бій. Байдуже, тут чи деінде – там, де захопить тебе чорний потік. Прощавай!

Тож Мері понуро стежив за останніми приготуваннями армії. Поряд стояв Бергіл, який теж був пригнічений: його батько очолював загін мешканців Гондору, бо не міг долучитися до Варти, доки його вчинок не розсудить Володар Міста. Піпін мав іти в тім самім загоні як солдат Гондору. Мері бачив його неподалік – невисоку виструнчену постать серед рославих чоловіків Мінас-Тіріта.

Нарешті заграли сурми, й військо рушило. Підрозділ за підрозділом, загін за загоном розвертались і прямували на схід. Вони вже давно зникли з очей, просуваючись великою дорогою до Насипу, а Мері ще довго не йшов звідтіля. Ранкове сонце востаннє зблиснуло на списах і на шоломах, а гобіт стояв із похиленою головою та з важким серцем, самотній і осиротілий. Усі, до кого він був небайдужий, подались у морок, що висів у далекому небі понад сходом; а в його душі залишилася хіба дрібка надії ще раз зустріти хоча б когось із них.

Ніби викликаний до життя розпачливим настроєм, у його руці знову озвався біль. Мері почувався старим і слабким, а сонячне світло не зігрівало його. Та Бергілів дотик пробудив гобіта.

– Ходімо, пане періане! – сказав хлопець. – Бачу, вам досі боляче. Я допоможу вам добратися до цілителів. Але не бійтеся! Вони повернуться. Людей із Мінас-Тіріта ще ніхто не перемагав. А тепер у них до того ж є Володар Ельфійський Самоцвіт і Бергонд із Варти також.

Перед полуднем армія дісталася до Оськіліата. Там метушливо працювали ремісники та майстри, котрі наразі не брали участі у боях. Одні зміцнювали пороми та кладки, які ворог, утікаючи, частково зруйнував; інші збирали запаси і трофеї; ще інші нашвидкуруч будували захисні споруди зі східного боку Ріки.

Авангард проминув руїни Старого Гондору та широку Ріку, а тоді поїхав далі довгою прямою дорогою, що у дні розквіту того королівства бігла від чудової Вежі Сонця до високої Вежі Місяця, яка згодом у тій моторошній долині перетворилася на Мінас-Моргул. Через вісім миль після Оськіліата військо зупинилося: завершився перший день маршу.

Зате кіннотники поскакали вперед і ще перед настанням вечора дісталися до Роздоріжжя та до великого кола дерев, де панувала тиша. Ніде не було помітно ні сліду ворогів, не чуто було перегуків чи крику, жодна стріла не протнула повітря від скелі чи від хащ, доки воїни їхали тим шляхом, але вони дедалі виразніше відчували настороженість тієї землі. Дерево та камінь, стеблина та листок – усе довкола прислуховувалося. Темрява розсіялась, і ген на заході понад Долиною Андуну сідало сонце, й у блакитному повітрі білі вістря гір зайшлися рум'янцем, та над Ефель-Дуатом й далі клубочився морок.

Тоді Арагорн вирядив сурмачів на кожну з чотирьох доріг, що збігалися до кола дерев, і під фанфари герольди голосно сповістили:

– Володарі Гондору повернулись, і вони знову вступають у володіння цією землею, що споконвіку належала їм.

Огідну орківську голову, яку вороги помістили на камінній статуї, скинули, і вона розбилася на друзки, а голову старого короля підняли й установили на належне їй місце, – ту голову й досі вінчали білі та золотисті квіти, а люди ретельно змили і зчистили всі жахливі орківські каракулі, якими було загіджено камінь.

І от серед воїнів розпочалася суперечка, бо дехто з очільників радив напасти спершу на Мінас-Моргул і, якщо їм поталанить захопити його, зруйнувати те місце дощенту.

– До того ж, – сказав Імрагіл, – дорогою, що веде звідти до високого переходу, нам буде легше підібратися до Темного Володаря, аніж з боку північної брами.

Та проти цього рішуче виступив Гандальф, адже в тій долині мешкало зло, від якого душі живих охоплювали жах і шаленство, а ще через новини, які повідав йому Фарамир. Бо якщо Персненосець і справді наважився йти тим шляхом, то їм передусім слід було подбати, щоб Око Мордору не зиркнуло туди. Тож наступного дня, коли надійшло головне військо, на Роздоріжжі поставили чималу варту – на той випадок, якщо Мордор вирішить вирядити війська Моргульським Переходом, аби викликати підкріплення з півдня. До варті було відібрано головню лучників, котрі добре знали стежки Ітілієну: вони мали залягти у сховках лісів і схилів – там, де сходилися дороги. А Гандальф і Арагорн разом із авангардом поїхали до входу в Моргульську Долину, щоби подивитися на лиховісне місто.

Воно було темне та безживне, бо орки і дрібні мордорські потвори, котрі жили там, усі загинули у битві, а назгґули літали деінде. Проте повітря долини здавалося важким од страху та ворожості. Тоді люди зруйнували страхітливий міст, підпалили віддавна сухі поля і поїхали геть.

Наступного дня, тобто на третій день після від'їзду з Мінас-Тіріта, армія почала марш дорогою на північ. Від Роздоріжжя до Мораннону треба було здолати понад сто п'ятдесят верст шляху, і що могло спіткати їх в таких далеких мандрах, не знав ніхто. Військо рухалося відкрито, проте обережно: попереду дорогою їхали кінні дозорці, обабіч дороги просувалися

піші розвідники, особливо пильнуючи східний бік, де розкинулися темні хащі та горбиста земля зі скелястими урвищами і бескидами, за якими здіймались у небо довгі понурі схили Ефель-Дуату. Довкола все ще було погідно, зі заходу дув вітер, але ніщо не могло розвіяти морок і сумну імлу, які огортали Гори Тіні: іноді за ними раптом здіймалися густі дими, розлітаючись на верхніх вітрах.

Гандальф раз у раз наказував грати в сурми, і тоді герольди кричали:

– Ідуть Володарі Гондору! Покиньте ці землі або підкоріться їм!

Але Імрагіл сказав:

– Гукайте не *Володарі Гондору*, а *Король Елессар*. Адже це правда, хай він іще й не зійшов на трон. І якщо герольди вигукуватимуть це ймення, то Ворог швидше зважить на нас.

Відтоді герольди тричі на день звітували прохід Короля Елессара, та ніхто не відповідав на цей заклик.

Однак, попри те, що військо просувалось уперед без зайвих турбот, серця всіх воїнів – од найвищого до найнижчого – були пригнічені, і з кожною верстою руху на північ передчуття біди дедалі важче тиснуло на них. Наприкінці другого дня маршу після від'їзду від Роздоріжжя їм уперше випала нагода для битви. Чисельне військо орків і східнян, улаштувавши засідку, спробувало захопити їхні передові загони саме в тому місці, де Фарамір атакував гарадримів і де дорога йшла у глибокому тунелі через відроги східних пагорбів. Але розвідники – майстри своєї справи з Геннет-Аннуу під орудою Маблунга – завчасно повідомили про це Капітанів Заходу, тож ворог сам потрапив у засідку. Кіннотники об'їхали їх далеко зі заходу й, ударивши з флангу та з тилу, розбили загони супротивника, а їхні залишки відігнали на схід до пагорбів.

Але ця перемога не вельми збадьорила Капітанів.

– Вони лише відвертали нашу увагу, – сказав Арагорн, – хотіли, щоби ми тішились оманливим припущенням про слабкість Ворога, а самі не мали наміру нам зашкодити. Ще ні.

Того вечора з'явилися назг'ули й узялися пильно стежити за кожним рухом армії. Вони літали високо, й, окрім Леголаса, їх ніхто не бачив, але Їхня присутність уже давалася взнаки: тіні глибшали, а сонце тьмяніло. І хоча Примари Персня поки що не нападали на свого супротивника і мовчали, не видавши жодного крику, люди все одно не могли звільнитися від нав'язаного ними жаху.

Так збігав час безнадійного походу. На четвертий день шляху від Роздоріжжя та на шостий після виступу з Мінас-Тіріта військо нарешті добралось до кінця живих земель і поступово перейшло на пустища, які розкинулися перед брамами Перевалу на Кіріт-Горгорі, звідкіля можна було вже побачити болота і пустелю, що простягалися зі заходу та з півночі до Емин-Муїлу. Ця місцина була така пустельна, а воїнів охопив такий нездоланий страх, що дехто геть занепав духом і вже не міг ані йти, ні їхати далі на північ.

Арагорн поглянув на них, і в його очах читався радше жаль, аніж гнів, бо то були молоді люди з Рогану та з далекої Західної Сторони, а ще землероби з Лоссарнаху, для котрих назва «Мордор» змалечку була зловісною, проте несправжньою легендою, що не мала нічого спільного з їхнім простим життям. Отож, тепер вони йшли, мов у моторошному сні, не розуміючи ні цієї війни, ні того, чому доля привела їх на такі стежки.

– Повертайтеся! – мовив Арагорн. – Але збережіть рештки гордості й не кидайтеся навтьоки! Є завдання, яке може бути вам до снаги, щоби ви не зазнали великої неслави. Рушайте на південний захід до Кайр-Андросу, і, якщо його, як я гадаю, досі утримують вороги, то відвоюйте острів, коли зможете, й утримуйте до останнього задля захисту Гондору та Рогану!

Тоді одні, присоромлені його милістю, подолали свій страх і пішли далі, а інші

вхопилися за цю надію та, дізнавшись про можливість здійснити мужній учинок, що був їм до снаги, відступили. Тож через те, а також тому, що чимало людей було залишено на Роздоріжжі, Капітани Заходу, врешті-решт, прибули кинути виклик Чорній Брамі та потузі Мордору менш як із шістьма тисячами воїнів.

Тепер вони просувалися повільно, бо щогодини могли отримати відповідь на свій заклик, і згуртовано, бо відокремлювати від основного війська розвідників чи невеликі загони – це означало даремно втрачати людей. З настанням ночі п'ятого дня маршу від Моргульської Долини звиязці влаштували свій останній табір і розклали довкола нього багаття з усього того, що поталанило знайти: зі сухої деревини та з вересу. Цілу ніч ніхто не зімкнув очей, усі відчували присутність ледве видимих істот, котрі ходили та плазували всюди, і чули вовче виття. Вітер стих, повітря здавалося безшелесним. Люди майже нічого не бачили: хоча ніч була безхмарна, а молодий місяць сходив чотири ночі поспіль, зі землі постійно вихоплювалися дими та пара, тож білий місячний серпик огортали мордорські тумани.

Похолоднішало. Уранці знову заворушився вітер, але він уже дув із півночі й невдовзі перетворився на буревій, що дедалі сильнішав. Усі нічні почвари зникли, і земля, здавалося, спорожніла. На півночі серед смердючих ям зависочіли перші великі кучугури та пагорби зі шлаку, з потрошеного каміння, з вивернутого назовні ґрунту – блювотиння мордорських підземних хробаків; а на півдні, вже зовсім поряд, бовванів могутній бастион Кіріт-Горгор із Чорною Брамою посередині та з високими й темними Вежами-Зубцями обабіч. Під час останнього маршу Капітани звернули зі старої дороги, що вела на схід, – аби уникнути небезпечних таємничих пагорбів, – а відтак надходили до Мораннону з північного заходу: як і Фродо раніше.

Двоє широких залізних стулок дверей Чорної Бра ми, під грізною аркою, були міцно зачинені. На зубчастій стіні не було видно нікого. Довкола панувала сторожка тиша. Їхня розпачлива подорож сягнула апогею: в сірому світлі ранку жалюгідні та померзлі Капітани Заходу стояли перед вежами і мурами, яких їхня армія не могла й сподіватися здолати, навіть якби вони привезли зі собою найпотужніші катапульти, а Ворог мав стільки вояків, що їх вистачило би лише для того, щоби розставити на мурі та при брамі. Проте люди знали, що всі пагорби та скелі довкола Мораннону зайняли невидимі вороги, а в тінистій, просвердленій і пронизаній тунелями ущелині далі за ними кишіли виплодки зловісних потвор. А ще люди помітили, що всі назгұли зібралися разом і ширяють понад Вежами-Зубцями, наче шуліки, і зрозуміли, що за ними стежать. Але Ворог не квапився.

Капітани Заходу не мали іншого вибору, крім догравати свою роль до кінця. Тож Арагорн так вишикував своє військо, щоби ним було якнайзручніше керувати: його воїни піднялися на два великі пагорби з роздовбаного каміння та із землі, – ці пагорби орки нагромадили за роки важкої праці. Перед ними в напрямку Мордору лежало, неначе рів, величезне болото зі смердючою грязюкою та зі затхлими плесами. Коли все було готово до бою, Капітани поїхали до Чорної Бра ми з чисельною кінною охороною, зі стягом, з герольдами та сурмачами. То їхали Гандальф – як головний герольд, і Арагорн із Ельрондовими синами, й Еомер Роганський та Імрагіл, і Леголас та Гімлі; Переґрінові теж наказали їхати, щоби кожен ворог Мордору мав свого свідка. І от вони під'їхали до Мораннону на відстань крику, і розгорнули стяг, і заграли в сурми, і герольди

виструнчилися, і їхні дзвінки голоси полинули вгору, до зубчастої стіни Мордору.

– Виходьте! – гукали вони. – Нехай Володар Чорної Землі вийде до нас! І нехай здійсниться правосуддя. Він-бо розпочав несправедливу війну з Гондором і захопив його землі. Відтак Король Гондору вимагає, щоби він відповів за скоєне лихо і щез навіки. Виходьте!

Довгою була тиша: ні з муру, ні від брами не долинали ні крику, ні звуку у відповідь. Але Саурон уже добре спланував свої дії, постановивши спершу жорстоко побавитися з цими мишами, а вже опісля їх убити. Так і сталося: щойно Капітани почали розвертатись, аби їхати геть, як тишу зненацька було порушено. Розлігся довгий розкотистий бій велетенських барабанів, схожий на грім у горах, далі пронизливо заграли ріжки, й від того звуку здригнулося каміння, а люди затулили вуха, бо їм стало боляче. І тієї самої миті двері Чорної Брами раптом відчинилися з голосним брязкотом, і з них виїхало посольство від Темної Вежі.

Попереду їхала висока зловісна подоба верхи на коні, якщо то, звісно, був кінь – велетенський і страхітливий звір, чия морда нагадувала огидну маску, більше схожу на череп, аніж на живу голову, а в його очницях і ніздрях палахкотіло полум'я. Вершник був одягнений у чорне, і його високий шолом теж був чорний, але то була не Примара Персня, а якась жива істота. То був Лейтенант Вежі Барад-дур, чийого імені не пригадує жодна легенда, бо і сам він його забув. І він сказав:

– Я Глашатай Саурона.

Оповідать, що то був відступник із роду тих, кого нарекли Чорними Нуменорцями, – вони заснували свої поселення в Середземні за часів правління Саурона й ушановували його, бо їх зачарували його зловісні знання. А цей Посланець перейшов на службу Темній Вежі, щойно вона вперше здійнялася після повалення, і, будучи дуже підступним, зумів здобути найвищу ласку свого Володаря, і вивчив усілякі чари, і збагнув багато прагнень Сауранового духа, і був жорстокіший за будь-якого орка.

І саме він виїхав тепер із Брами, а при ньому був лише нечисельний загін солдатів у чорних обладунках і єдиний стяг – чорне поле з червоним знаком Лихого Ока на ньому. Відтак, зупинившись за кілька кроків перед Капітанами Заходу, Лейтенант зміряв їх зверхнім поглядом і засміявся.

– Чи є хтось серед цієї черні, кому дано владу говорити зі мною? – запитав він. – Або кому вистачить клепки мене зрозуміти? Певно, що не тобі! – насміхався посланець, зневажливо звертаючись до Арагорна. – Щоби стати королем, потрібно мати більше, ніж дружку ельфійського скла чи цей набрид! Авжеж, будь-який розбійник на цих пагорбах може похизуватися кращим почтом!

Арагорн не відповідав нічого, тільки дивився супротивникові в очі, не відводячи погляду, тож вони кілька секунд змагалися так один із одним, а потому, хоч Арагорн і не поворухнувся чи не сягнув рукою до зброї, його суперник здригнувся й поточився, ніби ухиляючись од удару.

– Я герольд і посол, на мене не можна нападати! – скрикнув він.

– Там, де цього правила дотримуються, – озвався Гандальф, – посли зазвичай не поведуться так нахабно. Проте тобі ніхто не погрожував. Тобі нічого нас боятися, доки виконуєш своє доручення. Та якщо твій господар останнім часом не помудрішав, то тебе не порятують і всі його прислужники.

– Отже, – відказав Посланець, – це ти тут за промовця, сивобородий старцю? Чи це не про тебе, бува, нам інколи доводилося чути, і про твої мандри, під час яких ти плів свої вічні змови та здійснював їх чужими руками? Цього разу ти надто далеко запхав свого носа, пане Гандальфе, – тому побачиш, що спіткає того, хто необачно чіпляє свою павутину до ніг Саурона Могутнього. Я маю подарунки, які мені наказано показати – тобі зокрема.

Він подав знак одному з охоронців, той підійшов і підніс йому щось, загорнуте у чорні шмати.

Посланець зірвав їх і, на подив та жах усіх Капітанів, спершу показав їм короткий меч,

який належав Семові, тоді – сірий плащ із ельфійською прикрасою, а насамкінець – кольчугу з мітрилу, що її носив Фродо, загорнуту в його рам'я. Темрява заслала очі всім Лейтенантовим супротивникам, і в мить зловісної тиші їм здалося, ніби світ іще стоїть, як стояв, але серця їхні зупинились і померли, а остання надія зникла. Й Піпін, який стояв за Принцом Імрагілом, рвонувся було вперед, зойкнувши від горя.

– Цить! – кинув йому Гандальф суворо й відіпхнув гобіта назад, а Посланець голосно засміявся.

– То ти маєш при собі ще одного такого бешкетника! – скрикнув він. – Яка тобі з них користь – того я вгадати не можу, та вирядити їх шпигунами до Мордору – тут ти перевершив свою звичну глупоту! Проте все одно я йому вдячний, бо тепер стало очевидно, що цей розбишака уже бачив раніше ці подарунки, і ти цього не заперечиш.

– Я не маю наміру цього заперечувати, – відказав Гандальф. – Я справді знаю їх усіх і всю їхню історію, а ти, підступний Глашатаю Саурона, незважаючи на твої кпини, не зможеш похвалитися тим самим. Але навіть ти приніс мені ці речі?

– Гномівська кольчуга, ельфійський плащ, лезо переможеного Заходу та шпигун зі щурячого народу Ширу – ні, не заперечуй! Нам дуже добре все це відомо – ось і ознаки змови. Ну-бо, можливо, істота, котра все це носила, нічого для тебе не важила і ти не оплакуватимеш її як втрату, а може, й навпаки – вона була тобі дорога? Якщо так, то покопирсайся хутенько в рештках своїх мізків. Саурон не любить шпигунів, і якою буде доля цього – залежить од твого вибору.

Ніхто не відповів йому, та Посланець бачив їхні посірілі від страху обличчя і сповнені жахом очі, тому засміявся знову, бо вважав, що здійснив удалий хід.

– Гаразд, гаразд! – не вгавав Посланець. – Бачу, він таки був дорогий тобі. Чи, може, ти доручив йому таке завдання, яке він мусив не провалити? Проте провалив. І тепер зазнає пожиттєвої муки – такої довгої та повільної, яку лише здатні створити чари Великої Вежі: він ніколи не звільниться, хіба що зламається і стане геть інакшим, і тоді він прийде до тебе, аби ти побачив, що ти накоїв. Так, безперечно, і буде, якщо ти не пристанеш на умови мого Володаря.

– Оголоси їх, – відказав Гандальф упевнено, проте ті, хто був поруч, прочитали муку на його обличчі: тепер він й справді здавався старим і вичахлим, розчавленим, переможеним остаточно.

І вони не сумнівалися, що чарівник погодиться на все.

– Ось тобі умови, – відповів Посланець і всміхнувся, оглядаючи всіх, одного за одним. – Гондорський набрид і його обдурені союзники негайно відійдуть за Андуїн, заздалегідь присягнувши ніколи не виступати супроти Саурона Могутнього зі зброєю в руках, відкрито чи приховано. Усі землі на схід од Андуїну довіку належатимуть лише Сауранові. Землі на захід од Андуїну аж до Імлистих Гір і Роганської Ущелини будуть данниками Мордору, і люди там не матимуть зброї, проте їм дозволять керувати власними справами. Натомість вони допоможуть відбудувати Ісенгард, який так нерозважливо зруйнували, й він також належатиме Сауранові, і там мешкатиме його намісник, але не Саруман, а хтось більше вартий довіри.

Зазирнувши в очі Посланцеві, Капітани прочитали його думки. Він і прагнув бути тим намісником і зібрати все, що залишилося від Заходу, під своєю владою: він мав стати їхнім тираном, а вони – його рабами.

Та Гандальф промовив:

– Це – надмірна плата за позбавлення від мук одного служки. Твій пан хоче миттю отримати те, за що йому довелося б поборотися не в одній війні! Невже гондорські поля настільки знищили його воєнні надії, що він принизився до торгів із нами? Проте, якщо ми і справді так високо цінуємо цього бранця, звідки нам знати, чи Саурон, цей Верховний Майстер Зрадництва, дотримає свого слова? Де той бранець? Нехай його приведуть і віддадуть нам, а вже згодом ми обміркуємо ці умови.

Відтак Гандальфові – зосередженому й уважному, котрий розпочав суперечку зі

смертельним ворогом, – здалося, що Посланець, перевівши подих, на мить розгубився, та незабаром уже сміявся знову.

– Не будь зухвальцем і не кидайся намарно словами: ти-бо розмовляєш із Глашатаєм Саурана! – скрикнув він. – Звісно, ти багатимеш! Але Саурон не дасть нічого. Якщо ти просиш милості, то повинен спершу виконати його наказ. Такі умови. Або ти приймаєш їх, або відхиляєш!

– Ми зробимо ось що! – несподівано сказав Гандальф.

Й він відкинув свій плащ, і біле світло, разюче, мов меч, заструменіло в тій чорній місцині. Посланець із жахом відсахнувся від здійсненої вгору Гандальфової руки, а той, під'їхавши, схопив і видер у нього з рук усі «подарунки»: кольчугу, плащ і меч.

– Це ми візьмемо на згадку про свого друга! – скрикнув чарівник. – А щодо ваших умов, то їх ми відкидаємо раз і назавжди! Забирайся, бо час твого посольства збіг, а час смерті – наближається. Ми приїхали сюди не для того, щоби марнувати слова на домовленості зі Сауроном, зрадливим і проклятушим, а тим паче – з одним із його рабів. Їдь геть!

Тепер Посланець Мордору вже не сміявся. Обличчя його перекривилося від подиву та від гніву і стало схожим на морду дикого звіра, якого боляче хльснули прутом, коли він уже збирався було скочити на свою жертву. Він аж закипів од ненависті, почав пускати ротом слину, а з його горла виривався невиразний задушливий клекіт люті. Проте Лейтенант подивився в понурі обличчя Капітанів і в їхні жорстокі очі – й лють його поступилася місцем страху. Він голосно заволав, розвернувся, скочив на свого скакуна і разом із своїм загonom стрімголов помчав назад до Кіріт-Горгору. Його солдати на бігу засурмили в ріжки задалегідь домовлений сигнал – і, перш ніж вони дісталися до брами, Саурон замкнув свою пастку.

Загуркотіли барабани, запалали багаття. Величезні двері Чорної Брами знову широко відчинились. І звідти враз могутнім потоком, як бурхлива вода зі щойно піднятого шлюзу, викотилася могутня армія.

Капітани скочили на коней і помчали назад, а мордорське військо голосно верещало їм навздогін. У повітрі вирувала задушлива курява – то крокувала неподалік армія східнян, яка чекала на сигнал у мороці Еред-Літуї за дальньою Вежею. З пагорбів обабіч Мораннону посунули незліченні зграї орків. Воїни зі Заходу потрапили в пастку, бо вже от-от довкола сірих пагорбів, де вони стояли, мало зімкнулися кільцем море ворогів, котрі вдесятеро чи й у більше разів переважали їх кількісно. Саурон стиснув запропоновану йому наживку сталевими щелепами.

Арагорнові залишилося зовсім мало часу, щоби підготуватися до битви. Він стояв на одному з пагорбів поряд із Гандальфом, а біля них майорів чудовий і приречений стяг із Деревом і з Зірками. Зовсім поряд, на сусідньому пагорбі, стояли знамена Рогану та Дол-Амрота – Білий Кінь і Срібний Лебідь. Довкола кожного пагорба воїни утворили кільце, навсібіч наїжачене списами та мечами. Проте з боку Мордору, звідки мав нагрянути перший лютий наступ, ліворуч стояли Ельрондові сини, оточені дунедайнами, а праворуч – Принц Імрагіл із високими та вродливими людьми з Дол-Амрота і з вибраними мужами Вартової Вежі.

Подув вітер, заграли сурми, засвистіли стріли, а Сонце, яке поволі піднімалось у південному напрямку, заволокли мордорські випари, й воно мерехтіло крізь загрозливу імлу, віддалене і тьмяно-червоне, ніби наприкінці дня, чи, можливо, й наприкінці самого світу світла. Раптом із мороку, який гуснув на очах, вилетіли назг'улі, викрикуючи холодними голосами смертоносні слова; і тоді надія зникла остаточно.

Піпін схилився, прибитий жахом, коли почув, що Гандальф відмовився від Сауранових умов і прирік Фродо на тортури у Вежі, проте гобіт опанував себе і згодом уже стояв поряд із Берегондом у передовій шерензі Гондору серед Імрагілових людей. Йому здавалося, що найкраще тепер для нього – якнайхутчіше загинути, обірвати гірку історію свого життя, бо ж усе й так незабаром буде зруйновано.

– От якби Мері був тут, – почув він власний голос, і в його голові миттю промайнули розмаїті думки. – Ну й ну, зараз я, здається, починаю розуміти горопаху Денетора. Ми могли б померти разом, Мері та я, адже нам однаково судилося померти, то чом би й не разом? Але його тут немає, і я сподіваюся, що він бодай знайде легку смерть. Я ж нині мушу боротися з усіх сил.

Тож гобіт вихопив свого меча і подивився на нього – на перевиті червінні та золоті оздоби: плавні нуменорські літери вогненно спалахнули на лезі. «Його виготовили саме для такої години, – подумав Піпін. – Якби мені поталанило проштрикнути ним того гидкого Посланця, тоді я б майже зрівнявся у звитязі зі старим Мері. Ну, та перед загибеллю я все одно протну своїм мечем котрусь із цих огидних потвор. Та як би я хотів знову побачити спокійне сонячне світло та зелену траву!»

Щойно він устиг так подумати, як на них накопилася перша хвиля ворожого наступу. Орки, стримувані трясовинами, що розкинулися перед пагорбами, спинились і випустили хмари стріл у захисні ряди. Поміж підрозділів нападників рухався чисельний загін гірських тролів із Горгороту, і вони ревіли, як ті звірі. Тролі були вищі та кремезніші за людей і мали на собі тільки щільно прилеглі до тіл кольчуги з рогових лусок – а може, то була їхня страхітлива шкіра: у зморшкуватих руках вони тримали велетенські круглі чорні щити і важкі молоти. Й тролі, не задумуючись, стрибали у bagno та, ревучи, перебрідали стави. Неначе буря, налетіли вони на стрій гондорців, ударяючи їх по шоломах і по головах, по руках і по щитах – так ковалі б'ють по гарячому гнучкому залізу. Берегонда, який стояв біля Піпіна, оглушило ударом, і він, знепритомнівши, повалився додолу, а здоровенний ватажок тролів, котрий його збив, уже нахилився було над чоловіком, простягаючи до нього свою загребущу лапу, – ці підлі потвори залюбки роздирали зубами горла поранених жертв.

Але в цю мить Піпін штрикнув мечем угору, й оздоблене письменами лезо Вестернесу пробило шкіру і глибоко ввійшло в нутрощі троля, і чорна його кров потоком хлинула назовні. Троль повалився вперед, важко гепнувшись долі, мовби камінна брила, поховавши під собою тих, хто був унизу. Чорнота, сморід і нестерпний біль охопили гобіта, і його дух провалився в непроникну п'тьму.

«Усе закінчилося так, як я і гадав», – промайнула в його голові тріпотлива думка й ніби тихо засміялась усередині, відлітаючи: вона здалася йому майже веселою, бо всі сумніви, турботи і страхи нарешті відступили. Та раптом – щойно та думка зібралася пурхнути в небуття – залунали голоси, які в забутому горішньому світі кричали:

– Орли летять! Орли летять!

Й гобітова думка ще мить затрималася у просторі. «Більбо! – сказала вона. – Та ж ні! Це було в його історії, давно-предавно. А ця історія – моя, і вона вже закінчилася. Прощайте!» І полетіла дуже далеко, а Піпінові очі не бачили вже нічого.

Книга шоста

КНИГА ШОСТА

Розділ 1 Вежа Кіріт-Унголу

Сем насилу піднявся з землі. І якусь мить не міг зрозуміти, де він, а потім згадав усі свої нещастя й відчай: він стояв у непроглядній темряві перед нижньою брамою орківської фортеці, а її мідні двері було зачинено. «Напевно, я знепритомнів, ударившись об них, але скільки пролежав отак, навіть гадки не маю...» – подумав Сем. І якщо він раніше аж палав од відчаю і люті, то тепер – ловив дрижаки від холоду. Він підповз до дверей і притулив до них вухо.

Десь далеко в тунелі ледве чутно сперечались орки, та невдовзі вони припинили свою балачку чи відійшли вглиб, і все затихло. Семові боліла голова, перед очима літали блискучі цятки, проте він намагався опанувати себе та зібратися з думками. Хоч круть хоч верть, а пробратися до орківського лігвища через цю браму йому, вочевидь, не вдасться: хтозна, скільки днів доведеться чекати, доки її відчинять, а чекати йому ніколи. Час для нього безцінний. Сем уже не сумнівався щодо свого обов'язку: врятувати Фродо, або ж накласти головою, намагаючись здійснити це.

– Власне, я майже не сумніваюся, що накладу головою, але так буде навіть легше, – похмуро сказав собі гобіт, а потім заховав Жало до піхов й відвернувся від мідних дверей.

Не наважуючись скористатись ельфійським світлом, Сем поволі намацував шлях у темному тунелі й намагався скласти в єдину картину все, що сталося, відколи вони з Фродо пішли з Роздоріжжя. «Цікаво, котра зараз година, – подумав він. – Певно, десь між днем, що відходить, і днем, що надходить». Але він утратив лік дням. Гобіт був у краях темряви, де дні світу поволі забувалися, бо і про тих, хто потрапляв сюди, також забували.

– Чи хтось ще пам'ятає про нас? – знову сказав до себе Сем. – І як там усі наші друзі?

І він мляво помахав рукою в повітрі перед собою: проте гобіт ішов на південь, повертаючись до тунелю Павучихи, а не на захід. На заході ж, у зовнішньому світі, наближався полудень чотирнадцятого березня за Ширським літочисленням, і саме о цій порі Арагорн вивів чорний флот із Пеларгіра, Мері їхав разом із рогіримами Долиною Камінних Возів, у Мінас-Тіріті займалися пожежі, а Піпін спостерігав, як у Денеторових очах наростає безум. Однак, попри всі їхні турботи і страхи, думки друзів раз у раз зверталися до Фродо та до Сема. Про них не забули. Проте всі вони були надто далеко, щоби допомогти двом гобітам, і нічия думка не могла зарадити Семвайзові, сину Гемфаста: він був геть самотній.

Нарешті Сем знову дістався до камінних дверей орківського проходу, та не знайшов ані засува, ні замка, який замикав їх, а тому переліз через них, як раніше, і тихцем спустився на землю. Потому крадькома подався до виходу з тунелю Павучихи, де все ще гойдалися і тріпотіли на холодному перетязі клапті її велетенської павутини. Після задушливої темряви, з якої він вибрався, перетяг і справді здався Семові холодним, але водночас і підбадьорливим. Він обережно виповз назовні.

Довкола панувала зловісна тиша. Світла було не більше, ніж у сутінках наприкінці похмурого дня. У Мордорі піднімалися густі випари і, клубочачись низько над землею,

линули на захід – нескінченне товпище хмар і диму, яке зісподу освітлювала темно-червона заграва.

Сем звів очі на орківську вежу, і зненацька в її вузьких вікнах заблимало світло, ніби крихітні червоні очі. Може, це був якийсь сигнал? І гобіт згадав, як він боїться орків, – те, про що гнів і відчай змусили його забути на коротку часину. Судячи з усього, йому слід було зробити єдине: піти далі, щоби знайти головний вхід до страхотливої вежі. Семові підкосилися коліна, й він увесь затремтів. Відвівши погляд од вежі і виступів Розколини попереду, гобіт примусив свої неслухняні ноги рухатись і поволі, нашорошивши вуха та вдивляючись у густий морок скель понад шляхом, повернувся власними слідами до того місця, де впав Фродо і де досі тхнуло Павучихою, а потому посунув уперед і вгору, доки опинився в тій самій ущелині, де надягнув Перстень і побачив загін Шаграта.

Там Сем спинився й сів. Наразі він просто не міг рухатися далі і був певен: щойно перейде через маківку гори і зробить один-однісінький крок стежкою вниз до мордорської землі – ходу назад уже не буде. Він може ніколи не повернутися звідтіля. До пуття не уявляючи собі, що робить, вийняв Перстень, надягнув на палець і відразу відчув нестерпний тягар його ваги, а ще – і цього разу дужче та гостріше, ніж уперше, – лють Мордорського Ока, що шукало Перстень, прагнучи пронизати пільму, яку воно само витворило для захисту і яка нині перешкоджала його пошукам, збурюючи неспокій і сумніви.

Як і попереднього разу, Семів слух загострився, а зір натомість почав спотворювати цьогосвітні речі, роблячи їх тонкими та невиразними. Скелясті стіни стежки стали тьмяні, мовби він дивився на них крізь імлу, зате здалеку до нього долинали булькотіння пораненої Павучихи, а зовсім близько, виразно та голосно, було чути брязкіт металу і крики. Гобіт схопився на ноги і притиснувся до стіни біля шляху. Він зрадів, що має Перстень, адже сюди наближався ще один загін орків – так гобіт подумав спершу. А потім раптом збагнув, що помилився і що слух обдурив його: орківські крики долинали з вежі, найвищий виступ якої був тепер просто над його головою, ліворуч од Розколини.

Гобіт здригнувся і спробував примусити себе рухатися. Вочевидь, там коїлося щось лихе. Можливо, всупереч усім наказам, жорстокість орків перемогла, і тепер вони мучать Фродо чи по-дикунському роздирають його на шматки? Сем прислухався, й ураз у нього зблиснула надія. Сумнівів майже не було: у вежі зчинилася колотнеча, й орки билися між собою, а Шаграт і Горбаг зійшлися у двобої. Хоч якою примарною була надія, що її подарував гобітові цей здогад, але її вистачило, щоби підняти його на ноги. Ось він, сподіваний шанс! Любов до Фродо переборола все інше в його естві, й, забувши про небезпеку, Сем крикнув уголос:

– Я йду, пане Фродо!

А тоді побіг до шляху, що вів угору, й піднявся ним. Дорога несподівано звернула ліворуч, а потому стрімко зірвалась униз: Сем перетнув кордон Мордору.

Він зняв Перстень, спонуканий глибинним передчуттям якоїсь небезпеки, хоча сам подумав лише про те, щоби якнайкраще бачити.

– Треба дивитися страху в очі, – пробурмотів. – З мандрів у тумані пуття не буде!

Семів погляд упав на сувору, неприступну та понижену землю. Просто перед ним найвищий гребінь Ефель-Дуату стрімко зривався могутніми кручами вниз до темного рову, на протилежному боці якого здіймався ще один гребінь, значно нижчий, аніж цей, зі щербатим зазубреним краєм, із якого вистрілювали стрімчаки, ніби чорні зуби на тлі червоного світла за ними. То був грізний Моргай – внутрішнє кільце захисних бар'єрів тієї землі. Аж ген-ген за ним, проте майже просто попереду, по той бік широкого озера темряви, поцяткованого дрібними вогниками, видно було велику пломенисту заграву, з якої піднімалися гігантські колони завихреного диму, каламутно-червоні при основах і чорні

вгорі, де вони зливались у гойдливий балдахін, що накривав цілу ту прокляту землю.

Сем дивився на Ородруїн – Гору Вогню. Раз у раз десь у глибині попід її попелястим конусом горна розпалювалися, мов жар, і, натужно розхитуючись та двигтячи, вивергали ріки розплавленого каміння з бічних ущелин. Одні з тих рік, палахкочучи, текли до Барад-дұра велетенськими каналами, а другі зміїлися до кам'янистої рівнини, та згодом застигали й лежали, немовби дракони-покручі, яких виштовхнула зі себе змордована земля. Сем побачив Судну Гору в мить виверження, і її світло – закрите чималим щитом Ефель-Дуату від того, хто піднімався стежкою зі Заходу – відбивалося від поверхонь безплідних скель, так що вони здавалися просякнутими кров'ю.

Сем стояв, мов ошелешений, бо в тому жахливому освітленні він, поглянувши ліворуч, нарешті побачив Вежу Кіріт-Унголу та всю її міць. Відрога, яку він бачив із протилежного боку, була тільки її найвищою баштою. Східна частина Вежі трьома великими ярусами піднімалася з гірського виступу далеко вниз; задню її частину було звернено до могутньої скелі, з якої вона виступала шпильастими бастіонами, що дедалі меншали, піднімаючись один над одним, а північно-східна та південно-східна стіни, майстерно викладені з каменю, прямовисно спускались униз. Уздовж найнижчого ярусу, за п'ятнадцять сажнів од того місця, де стояв Сем, вузький двір обступила зубчата стіна. Поблизу, в південно-східному її краї, була брама, що виходила на широку дорогу, зовнішня огорожа якої тяглася понад краєм урвища, а далі зертала на південь і звивисто спускалась у темряву, щоби з'єднатися з дорогою, що вела через Моргульський Прохід. Згодом крізь зазубрену тріщину в Моргаї вона потрапляла в долину Горгороту, а вже звідти прямувала до Барад-дұра. Вужчий горішній шлях, на якому стояв Сем, стрімко збігав униз східцями та стежкою і долучався до головної дороги під грізними мурами неподалік од вежової брами.

Сем уважно розглядав її, й раптом його приголомшило усвідомлення того, що цю твердиню збудували не для того, щоби не впускати ворогів до Мордору, а щоби не випускати їх звідти. Власне, це було одне зі старовинних творінь Гондору – східний аванпост оборони Ітілієну, споруджений після Останнього Союзу, коли люди з Вестернесу наглядали за лихими Саурановими землями, де все ще вешталися його потвори. Але і тут, і в Нархості й Кархості – Вежах-Зубцях – вартові втратили пильність, а зрадництво допомогло завоювати Вежу Володареві Примар Перснів, і дотепер її вже багато років утримували лихі створіння. Вона виявилася корисною для Саурана, відколи той повернувся до Мордору: він мав мало слуг, зате багато рабів, котрі підкорялися йому через страх, отож, Вежа, як і колись давно, запобігала їхній утечі з Мордору. А якби котромусь із його ворогів забракло розважливості й він спробував потай пробратись у цю землю, то Вежа – цей останній недремний вартовий – напевно спинила би того, кому пощастило обминути сторожкий Моргул і Павучиху.

Тепер Сем добре розумів, яке це безнадійне завдання: крадькома проминути ті багатооокі стіни і пройти повз браму, де завжди чатувала варта. Навіть якщо він упорається з цим, то ледве чи далеко зайде дорогою по той бік брами, бо її теж пильно стережуть: чорна пітьма, що лежала, густа-прегуста, там, куди не досягали відблиски червоної заграви, ненадовго захистить його від призвичаєних до темряви орківських очей. Так, піти цим шляхом наважився би лише відчайдух! Одначе Семове завдання було стократно страшнішим: не обминути браму, не втекти, а ввійти в неї, самому.

Тепер його думка звернулася до Персня, та не зустріла нічого втішного, окрім жаху і небезпеки. Не встиг Сем іще й побачити Судну Гору, що палахкотіла ген удаліні, а вже відчув перемену, що сталася з його тягарем. Наближаючись до величезних горен, де у правічні часи його викували та надали йому форми, Перстень зріс на силі, став іще злостивішим, і його могла приборкати хіба що дуже сильна воля. Сем стояв, і, хоча Перстень лише висів на своєму ланцюжку в нього на шиї, гобіт почувався так, ніби цю річ раптом

збільшили, загорнувши у її власну велетенську спотворену тінь, – така велика та зловісна загроза застигла на стінах Мордору. Сем відчував, що віднині може або знехтувати Перснем, хоча той його таки мучитиме, або ж піддатися йому і кинути виклик тій Силі, що владарює у своєму темному сховку на протилежному боці долини мороку: так Перстень уже спокушав гобіта, в'їдаючись у його волю і у мозок. У Семовій голові поставали чудернацькі фантазії: він бачив Семвайза Дужого, Героя Епохи, який сягнистими кроками йшов тьмавою землею, тримаючи в руках племенистий меч, і армії гуртувалися довкола нього, зібравшись на його поклик – на поклик того, хто прямував руйнувати Барад-дур. Потім усі хмари розступилися, засяло біле сонце, і, за Семовим наказом, долина Горгороту перетворилася на сад із квітами та деревами, і зарясніла плодами. Гобітові слід було тільки надягнути Перстень і захотіти привласнити його – й усе це могло здійснитись...

У ту годину випробування не поступитися Персню Семові найбільше допомогла любов до свого пана, хоча простий і нескорений гобітський дух, що досі жив на денці його ества, теж став у пригоді: у глибині серця Сем знав, що цей тягар для нього завеликий, навіть якби всі ці видива не були звичайнісінькою оманю, покликаною схилити його до зради. Один маленький сад для вільного садівника, а не сад, що розрісся до цілого королівства, – ось усе, чого він потребував і на що заслуговував; він волів працювати власними руками, а не керувати чужими.

– Ці фантазії чи так, чи так – лише обман, – сказав сам собі Сем. – Він вистежить і залякає мене, а я не встигну й рота розтулити, щоби пискнути. Якщо я надягну Перстень тут, у Мордорі, він миттю мене вистежить. Ну, як мовиться, зараз мріяти про порятунок – це все одно, що сподіватися морозу влітку. Саме тоді, коли з невидимки був би найбільший зиск, я не можу скористатися цим Перснем! А якщо мені таки поталанить пробратися далі, то він буде лише тягарем, ускладнюючи кожен мій крок. Що ж мені робити?

Та насправді Сем не вагався. Він знав, що мусить негайно спуститися до брами. Тож знизавши плечима, щоби струсити зі себе тінь і розігнати фантомів, Сем почав поволі спускатися. Здавалося, ніби він меншає з кожним кроком. І недалеко зайшовши, Сем знову перетворився на дуже малого та переляканого гобіта. Він крокував просто під стінами Вежі й навіть своїм гобітським слухом чув крики та гамір бійки всередині. Тієї миті йому причулося, що шум долинає вже з подвір'я за зовнішнім муром.

Сем подолав уже половину шляху донизу, коли з темної арки на червоне світло вибігло двоє орків. До нього вони не повернули, а кинулися натомість до головної дороги, проте, мовби перечебившись на бігу, впали на землю й уже не встали. Сем не бачив стріл, але здогадався, що цих орків підстрелили інші, що були біля бійниць чи ховались у мороці брами. І гобіт рушив далі, притискаючись до стіни ліворуч. Кинувши єдиний погляд угору, він збагнув, що немає жодного шансу видертися на цю стіну. Кам'яна кладка здіймалася чотири сажні, і в ній не було ні тріщини, ні приступки аж до навислих угорі виступів, які нагадували перевернуті сходи. Брама була єдиним шляхом досередини.

Тож Сем тихцем пробирався далі, міркуючи тим часом, скільки орків жило у Вежі зі Шагратом і скільки їх мав при собі Горбаг, а також через що вони сварилися, якщо ті поганці й справді зчинили сварку. У Шагратовому загоні було близько сорока орків, а Горбаг мав принаймні вдвічі більше солдатів, однак патруль Шаграта був, напевно, лише частиною його гарнізону. Сем майже не сумнівався, що вони не поділили Фродо та здобич. І він зупинився на секунду, бо раптом зрозумів усе так виразно, ніби побачив на власні очі. Сорочка з мітрилу! Авжеж, Фродо мав її на собі, тож орки її побачили. І з того, що Сем почув, Горбаг точно захотів її привласнити. Проте накази Темної Вежі були наразі єдиним захистом Фродо, і якщо орки ослушалися їх, то Фродо могли будь-якої миті жорстоко вбити.

«Ну, вперед, ти, жалюгідний лінюху! – прикрикнув подумки на себе Сем. – Ну ж бо, ну!» І він оголив Жало й побіг до відчиненої брами. Та коли вже от-от мав проминути її могутню арку, його спіткало потрясіння: гобіт мовби заплутався в тенетах на кшталт тих, які плела Павучиха: тільки невидимих. Він не бачив попереду жодної перешкоди, проте щось дуже сильне, чого не могла здолати його воля, перепинило його. Сем роззирнувся й аж тоді у

тіні брами помітив Двох Сторожів.

Вони нагадували велетенські скульптури, які сиділи на тронах. Кожна мала по три зрослі до купи тіла та по три голови, звернені назовні, всередину і до протилежного боку брами. Голови були з мордами стерв'ятників, а на здоровенних колінах лежали руки, схожі радше на лапи. Здавалося, наче їх вирізьбили з гігантських камінних брил: вони були нерухомі, проте пильні: в них оселився дух якоїсь лиховісної недремності. Вони впізнавали ворога. Видимий чи невидимий, ніхто не міг пройти повз них непоміченим. І вони не дозволяли йому ні ввійти, ні втекти.

Зібравши усю свою волю в кулак, Сем знову кинувся вперед і різко спинився, поточившись, ніби від могутнього удару в груди й голову. Він не знав, що має чинити, тож, дуже ризикуючи, прислухався до несподіваного поклику, що пролунав у його голові: поволі вийняв піалу Галадріель і підняв її над собою. Біле світло швидко розгорілось, і тіні кинулись урозтіч із-під темної арки. Потворні Сторожі сиділи, холодні та незворушні, світло повністю викрило їхні страхітливі подоби. На мить Сем зауважив блиск у чорному камінні їхніх очей і вжахнувся від їхньої злости; та невдовзі відчув, як воля Сторожів похитнулася і потроху обертається на страх.

І гобіт проскочив повз них, заховав піалу на грудях і відразу непомітно відчув, як за ним, ніби сталеві ґрати, зімкнулася недремність, яка знову повернулася до Сторожів. Ті люті голови пронизливо й тонко закричали, і їхній крик відбився луною від височезних мурів попереду, а далеко вгорі, ніби подавши сигнал у відповідь, хрипко бамкнув дзвін – лишень один раз.

– Це геть недобре, – промовив Сем. – Отепер я точно подзвонив у вхідні двері! Ну-бо, виходьте хоч хто-небудь! – гукнув він. – Перекажіть капітанові Шаграту, що його кличе могутній ельфійський воїн, до того ж із ельфійським мечем!

Відповіді не було. Сем зробив крок уперед. Жало в його руці спалахнуло синім. У дворі стелився густий присмерк, але гобіт бачив, що бруківку всіяно тілами. Просто біля його ніг лежали два орки-лучники, а з їхніх спин стриміли ножі. Віддалік валялося ще багато трупів, які вчепились одні за одних, бо загинули в пориві різання, коління й кусання. Каміння було аж ковзке від темної крові.

Сем помітив дві накидки: одну зі символом Червоного Ока, а другу – з Місяцем, спотвореним жаским обличчям смерті, – проте не спинився, щоби придивитися до них. На протилежному краї двору, при основі Вежі, були великі, ледь прочинені двері. Звідти струменіло червоне світло, а на порозі лежав дебелий мертвий орк. Сем перескочив через його труп, але потрапивши всередину завмер, розгубившись.

Від дверей углиб, до гірського схилу, вів широкий лункий коридор. Його тьмяно освітлювало миготливе полум'я смолоскипів, устроєних у скоби на стінах, але дальній край коридору губився в мороці. З одного та з другого боків було видно безліч дверей і отворів, однак усюди було порожньо, якщо не зважати на ще два-три трупи, розпластані на підлозі. Підслухавши балачку капітанів, гобіт дізнався, що Фродо, живого чи мертвого, найімовірніше, тримають у покої високо у башті – хтозна, як далеко звідси: він може змарнувати цілий день, шукаючи ходу туди.

– Той хід, напевно, десь у глибині, – пробурмотів Сем. – Уся Вежа ніби прогинається вглиб. І хай там як, а мені таки найліпше йти за цими вогнями.

Тож гобіт подався коридором униз, але вже тихцем, наче неохоче роблячи кожен наступний крок. На нього знову напосідав жах. Ніде не чути було ні звуку, тільки рипіння його кроків, що перетворювалося на лункий виляск – мовби чийсь велетенські долоні ляскали по камінню. Мерці, порожнеча, вологі чорні стіни, які у світлі смолоскипів здавалися просяклими кров'ю; страх швидкої смерті, що витав у проймах дверей і в п'яті... А понад

усе – відчуте цілим нутром зловісне вичікування біля брами. Сем, хоч як силкувався, ледве давав собі з усім тим раду. Хай би уже розпочався бій – але щоби ворогів було не надто багато відразу, – ніж зносити цю страхітливу, дедалі більш гнітючу невизначеність. Сем примусив себе думати про Фродо, який лежить зв'язаний, зболений чи й мертвий десь у цьому моторошному місці. І пішов далі.

Світло смолоскипів сюди не досягало, бо Сем дійшов майже до самих великих склепінчастих дверей наприкінці коридору – до внутрішнього боку нижньої брами, як він правильно здогадався, – аж раптом високо вгорі пролунав жахливий придушений зойк. Гобіт ураз спинився. Тоді почув кроки. Хтось дуже швидко біг лункими сходами над його головою.

Й воля Сема виявилася надто повільна та слабка, щоби стримати його руку. Рука ж потягнула за ланцюжок і стиснула Перстень. Але Сем не встиг його надягнути, бо, щойно притиснув свій тягар до грудей, у коридор із тупотом спустився орк. Вискочивши з темного отвору праворуч, він помчав у бік гобіта й, підбігши на менш як шість кроків до нього, підвів голову і помітив його, – Сем чув, як ворог натужно дихає, і бачив вогники в його налитих кров'ю очах. Але орк перелякано завмер, адже бачив перед собою не малого настрашеного гобіта, котрий ледве міг рівно втримувати меч, а велетенську мовчазну примару, оповиту сірою тінню, і та примара бовваніла на тлі хисткого світла позаду неї: в одній руці вона тримала меч, блиск якого завдавав оркові лютого болю, а другу притискала до грудей і затуляла знак влади та приречення, якому немає назви.

На мить орк припав до землі, а потім, голосно верескнувши від ляку, розвернувся і чкурнув туди, звідки прибіг. Ще ніколи жоден пес так завзято не кидався навздогін своєму ворогові, який показував йому хвоста, як Сем після цієї несподіваної втечі: гобіт із криком розпочав гонитву.

– Так! Ельфійський воїн звільнився! – волав він. – Я йду. І ти маєш показати мені шлях нагору, інакше я здеру з тебе шкуру!

Втім, орк добре знав цю Вежу, був жвавий і добре вгодований. А Сем був тут чужинцем, до того ж голодним і стомленим чужинцем. Високі сходи стрімко зміїлись угору, і Семові почало забивати дух. Отож, невдовзі орк зникнув із його очей – чути було тільки приглушене ляпання його ніг, які піднімалися все вище і вище. Час од часу орк зойкав, і тоді вздовж стін пробігала луна. Проте згодом усі звуки стихли.

А Сем далі чвалав уперед. Він передчував, що обрав правильний шлях, і це додавало йому надії. Тож заховавши Перстень, гобіт тугіше затягнув пояс.

– Ну й ну! – промовив Сем. – Якщо всі орки так жахатимуться мене та Жала, то все складеться набагато ліпше, ніж я сподівався. Але, здається, Шаграт, Горбаг і їхні посіпаки виконали мою роботу за мене. Гадаю, в цьому місці, крім отого полохливого щуреняти, не залишилося нікого живого!

Сказавши це, гобіт зупинився мов міхом ударений, ніби раптом налетів головою на кам'яну стіну. Сенса його власних слів пронизав його, неначе стріла: не залишилося нікого живого! Чий же то був той моторошний передсмертний вереск?

– Фродо, Фродо! Пане! – слізно зойкнув Сем. – Що ж я робитиму, якщо тебе вбили? Ну... нарешті я піднімусь аж ген нагору і побачу те, що мушу.

Він ішов і йшов. Було темно, лише де-не-де – на повороті чи біля пройм, які вели до верхніх рівнів Вежі, – мерехтіли поодинокі смолоскипи. Сем спробував полічити сходинки, та після двохсоті збився з рахунку. Рухи його були скрадливі: гобітові причулися голоси, які перемовлялися між собою десь угорі. Здається, той уцілілий щур був тут не сам!

І коли Сем збагнув, що вже не витисне зі себе жодного подиху і не знайде сили ще бодай разочок зігнути коліна, сходи закінчилися. Він завмер. Голоси лунали гучно і близько.

Тоді Сем роззирнувся довкола. Він вибрався просто на пласку покрівлю третього, і найвишого, ярусу Вежі – відкритого простору завширшки понад вісім сажнів із невисоким парапетом. Сходи зникали посередині покрівлі в невеликій будівлі під банею, що мала низькі двері, які виходили на схід і на захід. На сході Сем побачив мордорську рівнину, розлогу й темну, а також гору, що палахкотіла вдалині. Її глибинні джерела знову нуртували, й вогняні ріки спалахували так сильно, що навіть тут, на відстані багатьох верст од гори, їхнє світло забарвлювало верхівку Вежі червоним полиском. На заході краєвид заступала основа чималої башти, що стояла у глибині верхнього двору і здіймала свій ріг високо понад гребенями довколишніх пагорбів. У вузькій щілині одного з її вікон блимало світло. Від Сема до дверей у тій башті було менш як п'ять сажнів. Двері були відчинені, але темні, проте саме в мороці поза ними лунали голоси.

Спершу гобіт не прислухався. Він вийшов на крок зі східних дверей, роззирнувся й одразу зрозумів, що тут бійка була найзапекліша. Цілий двір було завалено трупами орків і відтятими та розкиданими геть усюди головами й кінцівками. Звідусіль тхнуло смертю. Гарчання, а тоді удар і зойк змусили гобіта миттю шаснути до сховку. Орківський голос зірвався на гнівний крик, і Сем упізнав його: хрипкий, брутальний, холодний. То говорив Шаграт, Капітан Вежі.

– Кажеш, ти вже нікуди не підеш? Грець із тобою, Снаго, дрібний хробаче! Ти дуже помиляєшся, якщо думаєш, що я немічний і дозволю тобі безкарно нехтувати мої накази. Іди сюди, і я вичавлю тобі очі, як оце щойно Радбугові. А коли надійдуть інші хлопці, то я тебе покараю: пошлю до Павучихи.

– Ніхто не прийде... Тобто ти помреш раніше, – впевнено відповів Снага. – Я двічі казав тобі, що Горбагові свині першими дісталися до брами і не пропустили нікого з наших. Лагдуф і Музгаш прослизнули повз них, але і їх пристрелили. Це – правда, я сам бачив із вікна. Вони були останні.

– Тоді ти мусиш іти. А я мушу бути тут. Але я поранений. Чорні Негідники впіймають мерзенного бунтаря Горбага! – І Шаграт вивергнув зі себе потік лайок та прокльонів. – Я віддав йому кращу здобич, аніж узяв собі, а він, сволота, підрізав мене, перш ніж я встиг його задушити. Ти мусиш іти, бо я з'їм тебе. Треба передати новини до Лугбурца, інакше нас обох віддадуть Чорним Негідникам. Так, і тебе – теж. Ти не врятуєшся, зацаївшись тут.

– Ні, на ті сходи я не піду, – гаркнув Снага, – хоч ти і капітан. Гей! Тримай руки якнайдалі від ножа, бо я проштрикну твої кишки стрілою. Тобі недовго бути капітаном, якщо Вони дізнаються про все, що тут відбулося. Я бився за Вежу проти тих смердючих моргульських шурів, а ви, два премудрі капітани, товкли один одного за награване добро.

– Стули пельку, – прохрипів Шаграт. – Я виконував накази. То Горбаг розпочав усе – хотів украсти ту гарну сорочку.

– Ну, ти показав йому, де раки зимують, бо ти такий високий і дужий. Але в нього все одно більше мізків, аніж у тебе. Він не раз казав тобі, що найнебезпечніші з тих шпигунів досі на волі, а ти не хотів слухати. І зараз не хочеш. Горбаг був правий, повір. Тут поблизу вештається могутній воїн, один із тих ельфів із кривавими руками чи один із тих гидких *тарків*¹. Кажу тобі: він іде сюди. Він почув дзвін. Він пройшов повз Сторожів, а це – робота *тарків*. Він уже на сходах. І поки він звідти не забереться, я на сходи не піду. Навіть якби ти був назг'улом – не піду, і край.

– Он як ти заговорив? – заволав Шаграт. – Робитимеш те, не робитимеш того?.. А якщо він таки прийде сюди, ти дременеш і покинеш мене напризволяще? Ні, не покинеш! Спершу я вирю в твоєму пузі червоні хробачі нори...

І ось із дверей башти вискочив менший орк. Потім з'явився Шаграт – великий орк із довгими руками, які торкалися підлоги, коли він біг, припадаючи до землі. Одна його рука безвільно звисала і кровоточила, а друга обіймала чималий чорний пакунок. У червоному

---

¹ Див.: Додаток Д. – Ч. 3, с. 675.

світлі Сем, який причаївся за дверима біля сходів, мигцем побачив зле Шагратове обличчя, коли орк проминав його: посмуговане ранами від кігтистих лап, захляпане кров'ю, з великих його іклів крапала слина, а рот виширився, наче звіряча морда.

Наскільки міг бачити Сем, Шаграт ганявся за Снагою по покрівлі, доки, присідаючи та вивертаючись, менший орк знову з криком шаснув до башти і зник. Тоді Шаграт зупинився. З-за східних дверей гобіт бачив, як здоровецький орк стоїть біля парапету: важко дихає і то стискає, то розтискає німічну ліву лапу. Потім Шаграт поклав свій пакунок на землю, правою рукою вийняв довгого червоного ножа і плюнув на нього. Підійшов до парапету, перехилився і поглянув у зовнішній двір далеко вниз. Двічі гукнув, але відповіді не було.

І коли Шаграт перехилився через зубчасту стіну, повернувшись спиною до покрівлі, Сем здивовано помітив, що одне з розпростертих на землі тіл раптом заворушилося. Поповзло. Простягнуло лапу й ухватило пакунок. Зіп'ялося на ноги. У вільній руці той орк тримав списа зі широким і коротким надламаним вістря. Він замахнувся для рішучого удару. І саме тоді з його рила вилетіло сичання – зойк болю чи ненависті. Прудкий, наче змія, Шаграт вивернувся, крутнувся й устроїв свого ножа супротивникові в горлянку.

– Ось тобі, Горбагу! – крикнув він. – Ти ще не зовсім здох, еге ж? Ну, а тепер я з тобою покінчу.

Тоді Шаграт скочив на труп суперника, топтав його, гепав по ньому ногами, лютуючи та раз у раз нахилиючись, аби ще раз проштрикнути чи потяти тіло ножем. А коли нарешті вгамував свій гнів, то закинув голову назад і прокричав моторошний булькотливий клич перемоги. Потому лизнув ножа, затиснув його зубами, підхопив пакунок і пошкунтильгав до найближчих дверей біля сходів.

Сем не мав часу на роздуми. Він міг би вислизнути крізь інші двері, та його однаково помітили б; а він не зумів би довго гратись у хованки з цим страхітливим орком. Отож Сем зробив, либонь, найкраще з того, що міг: із криком вискочив навперейми Шагратові. Персня гобіт не стискав, але той тягар був при ньому – прихована сила, жахлива загроза для мордорських рабів, а в руці Сем тримав Жало, і його світло вдарило Шагратові в очі, наче мерехтіння жорстоких зірок у страшних ельфійських краях, видиво яких сповнювало холодним ляком увесь його рід. До того ж Шаграт не міг водночас і битись, і тримати свій скарб. Орк зупинився і загарчав, оголивши ікла. Потому ще раз, за орківським звичаєм, відскочив убік, і, коли Сем налетів на ворога, той, скориставшись паунком як щитом і як зброєю, щосили пожбував його в обличчя гобітові. Сем поточився, й, доки опанував себе, Шаграт проскочив повз нього і кинувся сходами донизу.

А Сем, лаючись, побіг за ним, але не далеко. За мить він знову згадав про Фродо і про те, що інший орк повернувся до башти. Перед Семом укотре постав жахливий вибір, але часу на роздуми не було. Якщо Шаграт утече, то невдовзі повернеться з підмогою. Та якщо Сем візьметься його переслідувати, другий орк може скоїти щось жахливе там, нагорі. Крім того, Шаграт може вислизнути від нього чи й убити його. Тож Сем хутко розвернувся і побіг сходами догори.

– Певно, я знову помилюся, – зітхнув він. – Але це мій обов'язок – піднятися на верхівку башти, а далі хай буде що буде.

Ген унизу Шаграт уже зіскочив зі сходів, перебіг двір і помчав до брами, несучи свій коштовний вантаж. Якби Сем бачив його і знав, скільки горя завдасть ця його втеча, він, можливо, завагався б. Та гобіт думав лише про останній етап своїх пошуків. Він обережно підійшов до дверей башти, і зайшов досередини. Там було темно. Проте незабаром його широко розплющені очі помітили тьмяне світло праворуч. Воно струменіло з пройми, що вела до інших сходів, темних і вузьких: здавалося, вони звивались угору на башту внутрішнім краєм округлої зовнішньої стіни. Десь угорі мерехтів смолоскип.

Сем тихо піднімався сходами. Дістався до пригаслого смолоскипа, що стримів над дверима ліворуч. Вони виходили до тонкого вікна, яке дивилося на захід, – одне з тих червоних очей, що їх Фродо та Сем бачили, коли були біля виходу з тунелю вниз. Сем хутко проминув двері, помчав на горішній поверх, щомиті остерігаючись нападу та боячись

відчути чіпкі пальці на своєму горлі. Він підійшов до наступного вікна, що виходило на схід, і до ще одного смолоскипа понад дверима, які вели в коридор через центр башти. Двері були відчинені, а коридор – темний, бо його освітлювали тільки мерехтливий вогонь смолоскипа та червоні відблиски, які пробивалися ззовні крізь щілину вікна. Тут сходи закінчувалися, і ходу вгору вже не було. Сем тихцем зайшов у коридор. Обабіч нього були низькі двері, зачинені і замкнені. Ніде не було чути ні звуку.

– Глухий кут, – пробурмотів Сем, – і навіть я здолав стільки сходів? Напевно, це ще не верхівка вежі... Що ж мені робити?

Тоді гобіт збіг на нижній поверх і посмикав двері. Вони навіть не ворухнулися. Сем знову помчав нагору: і піт цівками струменів по його обличчі. Він розумів, що зараз безцінна кожна мить і що вони одна по одній збігають, а він нічим не може зарадити. Йому стало байдуже до Шаграта, до Снаги та до решти орків, котрі будь-коли приходили на цей світ. Він тужив за своїм паном, потребував бодай одного погляду на його обличчя, одного дотику до його руки.

Урешті, почувуючись утомленим і остаточно переможеним, Сем сів на сходинку нижче від того рівня, де був прохід, і схилив голову на руки. Усюди було тихо, страхітливо тихо. Смолоскип, який догорав, іще коли Сем тільки прийшов, задимів і згас, і гобіт відчув, як темрява накриває його, наче якийсь потік. Тоді, здивувавши самого себе після такого прикрого завершення довгих мандрів, зворушений невідь-яким почуттям, що закралось у його серце, Сем почав ледве чути наспівувати.

Голос його здавався тоненьким і невпевненим у холодній п'яній вежі: то був голос самотнього та змореного гобіта – голос, якого жоден орк, котрий міг би його почути, не переплутав би з радісною піснею ельфійського вельможі. Сем бурмотів старі дитячі співанки зі Ширу, шматки віршів пана Більбо, які спливали в його голові, ніби побачені крадькома краєвиди рідної землі. А тоді раптом у ньому хтозна-як зринула нова сила, і голос його задзвенів, а тим часом непрошені слова лягли на просту мелодію.

*На землях західних, мабуть,
Весна, цвітуть квітки,
пташки співають, ще й течуть
потоки і струмки.
А може, там безхмарна ніч,
ряхтять на буках там
ельфійські зіроньки-вогні,
мов самоцвітний храм?*

*Хоч я лежу у тьмі страшній
наприкінці путі,
та там, де мури не міцні,
де гори не круті,
над тінню Сонечко пливе,
Зоря цвіте, гай-гай, –
я знаю: День іще живе,
ще, Зоре, не прощай.*

– «Та там, де мури не міцні...» – почав він знову, та різко урвав пісню. Семові здалося, що він чує примарний голос, який повторює за ним. Але, прислухавшись, він нічого не почув. Ба ні, щось таки чути, лише не голос. Наближалися кроки. Угорі в коридорі тихо відчинилися двері, скрипнули завіси. Сем зіщулився і нашорошив вуха. Двері зачинилися, глухо гупнувши; а тоді сердитий орківський голос гаркнув:

– Гей-го! Ти, там нагорі, смердючий щуряко! Перестань пищати, бо я прийду і розберуся з тобою. Чуєш?

Відповіді не було.

– Добре, – ревноу Снага. – Та я все одно піднімусь і гляну на тебе, – подивлюся, що ти там робиш.

Завіси скрипнули вдруге, і Сем, уже визираючи з-за кута біля порогу коридору, побачив миготіння світла у відчинених дверях і невиразну постать орка, котрий із них виходив. Здавалося, що він несе драбину. Раптом Сема осяяло: до найвищої кімнати можна було дістатися через лаз у покрівлі коридору. А Снага приставив драбину, зрівноважив її й поліз угору, зникнувши з очей. І Сем почув, як скрипить засув. Потому знов озвався бридкий голос:

– Лежи тихо, бо дістанеш од мене! Тобі, мабуть, недовго вже залишилося жити спокійно, та якщо ти не хочеш, аби веселоці розпочалися просто зараз, то стули писк, зрозумів? А це, щоби ти не забувався!

Пролунав звук, схожий на цвѣохкання батога.

І тієї миті в Семовому серці зненацька спалахнула нестримна лють. Він зірвався на ноги, побіг, і, наче кіт, виліз драбиною догори. Голова його опинилася посередині підлоги великого круглого покою. Зі стелі звисала червона лампадка, віконна щілина, звернена на захід, була висока й темна. На підлозі біля стіни під вікном щось лежало, а над ним здіймалася, широко розставивши ноги, чорна орківська постать. Орк було вдруге замахнувся батогом, але удар не впав на того, кому його було призначено.

Сем із криком кинувся до вікна, затиснувши в руці Жало. Орк крутнувся на місці, та, перш ніж він спромігся на якісь дії, Сем відтяв йому кисть, що стискала батіг. Виючи від болю та страху, орк, опустивши голову, відчайдушно кинувся на гобіта. Наступний удар Сема поцілів у порожнечу, він утратив рівновагу й упав навznak, чіпляючись за орка, котрий перечепився через нього. Не встиг гобіт зіп'ястися на ноги, як почув крик і глухий удар. Дико поспішаючи, орк перечепився за верхівку драбини й упав у прочинені двері лазу. Та Сем уже не зважав на нього. Він кинувся до постаті, що скоцюрбилася на підлозі. То був Фродо.

Він був роздягнений, лежав на купі брудного шмаття, ніби непритомний: руки здійняв угору, захищаючи голову, а на його боці закарбувався огидний шрам од батога.

– Фродо! Пане Фродо, миленький! – скрикнув Сем, якого майже засліпили сльози. – Це Сем, я прийшов!

Він трохи підняв свого пана і притиснув до своїх грудей. Фродо розплющив очі.

– Я досі марю? – пробурмотів. – Але інші марення були жахливі...

– Зовсім ти не мариш, пане, – відказав Сем. – Це все насправді. Це – я. Я прийшов.

– Я ледве вірю цьому, – сказав Фродо, хапаючись за друга. – Тут був орк із батогом, і раптом ворог перетворився на Сема! То мені не примарився твій спів десь унизу, на який я спробував відповісти? То був ти?

– Авжеж я, пане Фродо. Я майже втратив надію. Не міг тебе знайти.

– Але таки знайшов, Семе, любий Семе, – промовив Фродо й упав у ширі Семові обійми, заплющивши очі, як дитина, чий нічний жахіття розігнав люблячий голос чи рука.

Сем почував, що може вічність сидіти отак, безмежно щасливий, але де там... Мало було просто знайти свого пана – він ще мусив його врятувати. Сем поцілував Фродо в чоло.

– Ходімо! Прокидайся, пане Фродо! – мовив, намагаючись надати своєму голосові якомога бадьорішого тону, – як тоді, коли літнього ранку розсунув завіси в Торбиному Куті.

Фродо зітхнув і сів.

– Де ми? Як я сюди потрапив? – запитав.

– Ніколи теревенити, треба якнайхутчіше забиратися звідси, пане Фродо, – відповів Сем. – Ти-бо на вершечку тієї вежі, яку ми з тобою бачили, вийшовши з тунелю, ген ізнизу, де тебе схопили орки. Як давно це було, я не знаю. Певно, минуло понад добу.

– Тільки й того? – здивувався Фродо. – Я думав, кілька тижнів... Ти маєш усе мені розповісти, щойно випаде нагода. Щось ударило мене, чи не так? І я провалився в темряву та огидні марення, а коли прокинувся, то виявилось, що дійсність іще страхітливіша. Мене оточували орки. Гадаю, вони якраз залили мені в горло той пекучий напій. У голові мені прояснилося, та все боліло від утоми. Мене роздягнули догола, а потому підійшло двоє дебелих негідників, котрі безперервно допитували і допитували мене, і я думав, що з'їду з глузду: стояли наді мною, реготали і постукували пальцями по ножах. Ніколи не забуду їхніх лап і очей...

– Не забудеш, якщо говоритимеш про них, пане Фродо, – лагідно дорікнув йому Сем. – І якщо ми не хочемо побачити їх знову, то найліпше нам хутенько тікати звідси. Ти можеш іти?

– Так, можу, – відповів Фродо, кволо підводячись. – Я не поранений, Семе. Тільки почувуюся дуже втомленим і мені болить отут.

Він приклав руку до карку понад лівим плечем. Потім випростався, і Семові здалося, що його пан огорнутий полум'ям: гола гобітова шкіра відблискувала ясно-червоною барвою у світлі горішньої лампадки. Фродо зробив два кроки.

– Так уже ліпше! – сказав і трохи збадьорився. – Я не наважувався рухатися, коли був тут сам чи коли приходив один із вартових. Згодом зчинився гармидер і бійка. Ті двоє негідників, гадаю, посварилися. Через мене та через мої речі. Я лежав тут нажаханий. А тоді запала смертельна тиша, і це було найгірше.

– Так, здається, вони таки посварилися, – погодився Сем. – У цьому місці було кілька сотень тих брудних виродків. Скажеш, забагато для Сема Грунича?.. Так, але вони самі повбивали одні одних. Отож, нам пощастило, та пісень про це складати ніколи – потрібно вибиратися звідси. Що ж нам тепер робити? Ти ж не можеш вештатися Чорною Землею голяка, пане Фродо.

– Вони все забрали, Семе, – сказав Фродо. – Усе, що я мав. Ти розумієш? *Усе!*

Він знову зіщулився на підлозі, схиливши голову, бо власні слова змусили його усвідомити невинність цього лиха, і Фродо охопив розпач.

– Наша виправа закінчилася невдачею, Семе. Навіть якщо ми виберемося звідси, то врятуватися не зможемо. Тільки ельфи можуть урятуватись. Утекти зі Середзем'я далеко-далеко – далеко за Море. Якщо воно аж таке широке, щоб і його не здолала Тінь...

– Ні, *не* все, пане Фродо. Ми ще не програли, поки що ні. Даруй, пане Фродо, але то я взяв його. І надійно оберігав. Зараз він висить у мене на шиї, й це, скажу я тобі, страхітливий тягар, – Сем незграбно потягнувся по Перстень на ланцюжку. – Гадаю, це слід повернути тобі.

Але тепер, коли дійшло до справи, Сем не вельми хотів оддавати Перстень Фродо і знов обтяжувати свого пана.

– Він у тебе? – затамував подих його друг. – Він у тебе тут? Семе, ти справжнє диво!

Потому голос його несподівано і незвично змінився.

– Віддай його мені! – скрикнув Фродо, простягнувши тремтячу руку. – Віддай його мені негайно! Він не твій!

– Гаразд, пане Фродо, – відповів приголомшений Сем. – Ось він!

Сем поволі витягнув Перстень і зняв через голову ланцюжок.

– Але зараз ти на землях Мордору, господарю, і коли вийдеш звідси, то побачиш Вогняну Гору та ще купу всього. Перстень зараз украй небезпечний, його дуже важко нести. Якщо це така важка праця, то, можливо, я міг би розділити її з тобою?

– Ні, ні! – скрикнув Фродо і видер Перстень разом із ланцюжком зі Семових рук. – Ні, не розділиш, злодію!

Фродо натужно дихав, витріщаючись на Сема широкими від страху і ненависті очима.

Тоді раптом, заховавши Перстень у стиснутому кулаку, став, наче громом прибитий. Пелена, що застелила йому очі, розвіялась, і гобіт провів рукою по зболеному чолі. Для нього, майже ошелешеного – бо поранення і страх усе ще давалися взнаки, – жахливе видіння було надто справжнім: Сем просто в нього на очах обернувся знову на орка, котрий скося зиркав і обмацував лапами його скарб, – на огидну маленьку потвору з жадібним поглядом і слинявим ротом. Але все вже минуло. Сем стояв біля нього навколішки із перекошеним од болю обличчям, ніби його вразили в самісіньке серце, а з його очей бризнули сльози.

– О Семе! – скрикнув Фродо. – Що я сказав? Що я накоїв? Прости мені! Після всього, що ти зробив для мене... Це все жахна сила Персня. Краще ми б його ніколи-ніколи не знаходили! Не зважай на мене, Семе. Я мушу донести свій тягар до кінця. Цього не змінити. Ти не можеш захистити мене від цієї лихого долі.

– Нічого страшного, пане Фродо, – відказав Сем, змахнувши рукавом сльози. – Я розумію. Та я ще можу допомогти, чи не так? Я повинен вивести тебе звідси. Негайно, чуєш! Але спершу тобі потрібні хоч якісь одяг і зброя, а ще трохи їжі. З одягом буде найлегше. Ми в Мордорі, тому найліпше нам одягнутися за мордорським штибом, та й вибір, правду кажучи, в нас не великий. Боюся, доведеться тобі, пане Фродо, вбратися в орківське спорядження. І мені – теж. Якщо підемо далі разом, то маємо бути схожі. Ну-бо, загорнись ось у це!

Сем розстебнув свій сірий плащ і накинув його на плечі Фродо. Потім зняв торбину і поклав її на підлогу. Витягнув із піхов Жало. На лезі ледь блимало кілька бліків.

– Я мало не забув про нього, пане Фродо, – сказав Сем. – Ні, вони не все забрали! Ти позичив мені Жало, якщо пригадуєш, і келих Володарки. Вони досі в мене. Та дозволь мені ще трохи ними покористуватися. Я піду і погляну, чим пощастить розжитись. А ти будь тут. Походи, розімни ноги. Я швиденько. Далеко мені йти не доведеться.

– Будь обережний, Семе! – кинув йому услід Фродо.

Сем підійшов до ляди і спустився драбиною. За мить його голова знову вигулькнула з отвору. І він кинув на підлогу довгого ножа.

– Це може нам знадобитися, – сказав. – Той, хто вдарив тебе батою, мертвий. Так поспішав, що, здається, зламав собі шию. А тепер, пане Фродо, витягни драбину нагору, якщо маєш силу. І не спускай її, аж доки я гукну домовлене слово. Я крикну: *«Ельберет»*. Це – ельфійське слово. Його не вимовить жоден орк.

Спершу Фродо сидів і тремтів, а у його голові зринали жахливі побоювання – одне страшніше за інше. Потому він підвівся, загорнувся в сірий ельфійський плащ і, щоби чимось себе зайняти, взявся ходити туди-сюди і зазирати в усі куточки своєї в'язниці.

Минуло небагато часу – хоча страх нашіптував йому, що збігла щонайменше година, – коли він почув, як Семів голос тихо доноситься знизу: *«Ельберет, Ельберет»*. Тож Фродо спустив драбину Сем виліз нагору, сопучи та підтримуючи головою чималий пакунок, який відтак гупнув на землю.

– Поквапмося, пане Фродо! – сказав Сем. – Я мусив трохи покопирсатись у їхньому мотлоху, перш ніж знайшов щось придатне для таких здорованів, як ми з тобою. Одягаймося. Треба поспішати. Я не зустрів нікого живого й нічого такого не бачив, але мені тривожно. Гадаю, що за цим місцем стежать. Не можу цього пояснити, проте... ну, мені здається, що десь поблизу пролітав один із тих Вершників – угорі, в темряві, де його неможливо побачити.

Сем розгорнув пакунок. І Фродо з відразою поглянув на його вміст, але що вдієш? Слід було або вдягнутись у це, або йти голяка. Там були довгі ворсисті штани з невичиненого зв'язного хутра і туніка з брудної шкіри. Він одягнув їх. Потім на туніку натягнув кольчугу з великими кільцями – надто коротку для звичайного на зріст орка і надто довгу та важку для

Фродо. Поверх усього Фродо застібнув пояс, до якого було причеплено короткі піхви, в яких лежав гострий меч зі широким лезом. Сем приніс також кілька орківських шоломів. Один із них був якраз на Фродо – чорна каска зі залізним краєм і залізними, обшитими шкірою обручами, на яких понад схожим на дзьоб щитком для захисту носа було намальовано червоним Лихе Око.

– Моргульські речі, Горбагове спорядження, найліпше нам пасує і найдобротніше виготовлене, – пояснив Сем, – але просуватися далі в Мордор, маючи на собі його символи, гадаю, було би небезпечно з огляду на те, що тут відбулося. Ну, ось, пане Фродо, ти і готовий. Чудовий маленький орк, вибачай на слові... чи принаймні міг би ним бути, якби прикрив обличчя маскою та якби мав довші руки та кривіші ноги. Оце трохи приховає твою надмірну гобітськість, – і він накинув на плечі Фродо великий чорний плащ. – Ну, тепер ти точно готовий! Можеш вибрати собі в дорогу щит.

– А як же ти, Семе? – запитав Фродо. – Ти ж казав: ми маємо бути схожі?

– Ну, пане Фродо, я подумав, – відповів Сем, – і вирішив, що краще не залишати тут нічого з моїх речей, а знищити їх ми не можемо. І я не можу одягнути орківську кольчугу поверх усього свого одягу, чи не так? Тому я просто мушу дещо сховати.

Він став навколішки й акуратно згорнув свій ельфійський плащ, із якого, на диво, вийшов зовсім маленькій сувій. Його Сем уклав до своєї торбини, що лежала на підлозі. Потім гобіт підвівся, закинув її за плечі, надягнув на голову орківський шолом і накинув на себе інший чорний плащ.

– Ось! – сказав Сем. – Тепер ми схожі, бодай приблизно. Нумо, нам слід рушати!

– Я не зможу рухатися всю дорогу бігцем, Семе, – докинув Фродо, криво посміхаючись. – Сподіваюся, що ти вже напивав гарні заїзди поблизу дороги? Чи ти забув, що нам треба їсти і пити?

– Ой леле, паночку, таки забув! – зойкнув Сем і аж присвиснув од збентеження. – Не гнівайся, пане Фродо, але ти зник, і мені було геть не до їжі чи питва! Я вже і не згадаю, коли востаннє мав у роті бодай краплину води чи рїску чогось їстівного. Дай-но подумати! Коли я востаннє заглядав до торбини, там було ще вдосталь того дорожнього харчу, який дав нам Капітан Фарамир, аби я сяк-так протримався на ногах кілька тижнів. Але якщо в моїй флязі й була хоч крапелька води, то її вже там немає. Словом, того, що є, не вистачить на двох аж ніяк. Але хіба орки не їдять і не п'ють? Чи вони живляться затхлим повітрям і трутизною?

– Ні, Семе, вони їдять і п'ють. Тїнь, що їх породила, може лише насміхатися – вона не здатна творити щось своє та справжнє. Не думаю, що то вона дала життя оркам, – вона тільки понищила і спотворила їх, тож якщо вони живі, то мусять жити так, як інші істоти. Орки вживають затхлу воду і затхле м'ясо, якщо не можуть знайти нічого кращого, проте не трутизну. Вони нагодували мене, тому мені зараз ліпше, ніж тобі. І десь у цьому місці повинні бути їжа і вода.

– Проте ми не маємо часу їх шукати, – відказав Сем.

– Ну, справи наші трохи кращі, ніж ти думаєш, – наполог Фродо. – Поки тебе не було, мені тут трїшки пофортунило. Вони і справді забрали не все. Тут на підлозі серед шмаття я знайшов свій клуночок із харчами. Звісно, орки в ньому покопирсалися. Та, гадаю, сам вигляд і запах *лембаса* викликав у них відразу – навіть дужчу, ніж у Голума. Вони розкидали його, трохи потоптали і розкришили, та дещо я таки зібрав. Не набагато менше, ніж маєш ти. Проте орки забрали всю Фарамирову їжу і розтроцили мою флягу для води.

– Гарзд, тоді припиняймо балачки, – сказав Сем. – Для початку їжі нам вистачить. Але з водою справи кепські. Та ходімо, пане Фродо! Мусимо йти негайно – інакше й ціле озеро води нам не допоможе!

– Не раніше, ніж ти перехопиш чогось, Семе, – заперечив Фродо. – Доти я і з місця не зрушу. На, візьми цей ельфійський корж і випий останню краплю зі своєї фляги! Ми у безвихідному становищі, тож навіщо марно перейматися завтрашнім днем? Він може і не настати.

Нарешті гобіти таки пішли. Вони спустилися драбиною, яку Сем потому поклав у проході біля скоцюрбленого тіла мертвого орка. На сходах було темно, зате на верхівці даху досі ряхтіли відблиски Гори, хоча тепер вони вже стали тьмяно-червоні. Друзі підібрали два щити, щоби довершити своє маскування, і подалися далі.

Важкою ходою спускалися велетенськими сходами. Висока кімната башти, де вони знову зустрілися, залишилася позаду і здавалася їм майже привітною: гобіти вийшли на відкритий простір, і вздовж стін за ними біг страх. Можливо, вся залага Вежі Кіріт-Унголу й загинула, проте вежа й досі була просякнута жахом і злом.

Невдовзі друзі дісталися до дверей зовнішнього двору і спинилися. Навіть із того місця, де вони стояли, гобіти відчували спрямовану на них злобу Сторожів – чорних мовчазних потвор обабіч від брами, крізь яку невиразно пробивався відсвіт Мордору. Сем і Фродо прокладали собі шлях серед бридких орківських трупів, але кожен крок ставав дедалі важчим. Вони ще не дійшли до арки, а їх уже затримали – просунутись уперед бодай на п'ядь було болісно й утомливо і для духа, і для ніг.

Фродо забракло сил для такої боротьби. І він опустився на землю.

– Я не можу йти далі, Семе, – пробелькотів він. – Я от-от знепритомнію. Не знаю, що на мене найшло...

– Зате я знаю, пане Фродо. Тримайся! Це – брама. Там є якісь страхітливі чари. Та я вже раз пройшов через неї й збираюся вийти звідси. Ледве чи вона стала більш небезпечною, ніж раніше. Ну ж бо, вперед!

Сем знову вийняв ельфійський келих Галадріель. І, ніби для того, щоби вшанувати його незламність і розкішно винагородити вірну брунатну гобітську руку, що здійснила такий подвиг, піала враз спалахнула – й цілий двір освітило сліпуче сяйво, схоже на блискавицю, яке, проте, горіло рівно і не згасало.

– *Гільтоніель, А Ельберет!* – скрикнув Сем.

Невідь-чому його думка враз перелетіла назад, до ельфів у Ширі, й до тієї пісні, яка змусила Чорних Вершників ховатися серед дерев.

– *Айя еленіон анкаліма!* – й собі крикнув Фродо позаду нього.

Воля Сторожів миттю зламалася – порвалася, ніби напнута струна, – і Фродо та Сем вільно ступили вперед. Потому побігли. Через браму, повз велетенські статуї, які сиділи з мерехтливими очима... Пролунав тріск. Наріжний камінь арки впав одразу за ними, стіна покришилась і розсипалася на порошок. Гобіти ледве встигли врятуватися. Бамкнув дзвін, тонко й жахливо завили Сторожі. У темряві високо вгорі хтось їм відповів. І з чорного неба, роздираючи хмари, зі страхітливим вереском шугнула, наче блискавка, крилата подоба.

Розділ 2 Земля тіні

С

емові не забракло клепки заховати піалу за пазуху.

– Тікай, пане Фродо! – закричав він. – Ні, не в той бік! Там стіна закінчується стрімким урвищем. За мною!

І вони помчали дорогою вниз од брами. Через п'ятдесят кроків, різко звернувши за зубчастий бастион кручі, дорога захавала їх від Вежі. Їм поталанило врятуватися, принаймні цього разу. Притулившись спинами до скелі, гобіти перевели подих, але за мить схопилися за груди: всівшись на стіні біля зруйнованої брами, назгұл раз у раз страхітливо кричав. Усі довколишні кручі аж гули від луни.

Нажахані друзі подалися далі, ледве перебираючи ногами. Незабаром дорога стрімко звернула на схід, і коротку, проте страхітливу мить мандрівники мусили пройти так, що їх можна було помітити з Вежі. Перебігаючи через відкриту місцевість, гобіти озирнулись і побачили великий чорний силует на зубчастій стіні, а потім вже пірнули в западину між високих кам'яних стін, яка прямовисно збігала вниз і провадила до моргульської дороги. Врешті вони дійшли до того місця, де сходились обидва шляхи. Орків ніде не було видно, ніхто не відповів на назгұлове воання, проте друзі знали, що ця тиша не триватиме довго. Гонитва за ними могла розпочатися будь-якої миті.

– Це неправильно, Семе, – озвався Фродо. – Якби ми були справжні орки, то бігли би до Вежі, а не тікали б геть. Нам треба якось зійти з цієї дороги.

– Але це неможливо, – відповів Сем. – Хіба якщо в нас виростуть крила...

Східну грядку Ефель-Дуату утворювали стрімкі скелі й урвища, які спадали в чорне провалля між нею та внутрішнім пасмом гір. Недалеко від того місця, де сходилися шляхи, після ще одного крутого підйому через прірву перекинувся хисткий кам'яний міст, яким дорога бігла аж до горбистих схилів і полонин Моргаю. Фродо та Сем у розпачі промчали через міст на одному диханні, проте, щойно добігли до його протилежного кінця, знову почули крики і зрозуміли, що облава почалася. Далеко позаду й уже високо на схилі гір бовваніла Вежа Кіріт-Унголу, а її камені тьмяно поблискували. Несподівано знову бамкнув її хрипкий дзвін, а потім зайшовся оглушливим боєм. Загнали ріжки. За мостом пролунали крики у відповідь. Глибоко в темному проваллі, відрізані від пригаслого світла Ородруїну, Фродо та Сем нічого не бачили попереду, проте чули тупіт узутих у залізо ніг, а на дорозі швидко цокотіли копита.

– Хутко, Семе! Перелазьмо! – скрикнув Фродо.

Вони видерлися на невисокий парапет мосту. На щастя, схили Моргаю вже піднялися настільки, що були майже на одному рівні з дорогою, тому гобітам не довелося стрибати в жахливу порожнечу, та все одно було надто темно, щоби вгадати, чи довго доведеться падати.

– Ну, я стрибаю, пане Фродо, – сказав Сем. – Бувай!

І він скочив. Фродо стрибнув за ним. Та щойно вони впали, по мосту вихором промчали вершники, а за ними навздогін побрязкотіли, біжучи, орківські ноги. Сем розсміявся б, якби йому стало сміливості. Гобіти боялися, що під час падіння розіб'ються об невидимі скелі, а натомість, пролетівши з двадцять п'ятей, із хрускотом гупнули туди, куди найменше сподівались, – у кошлаті колючі чагарники. Там Сем і завмер, крадькома облизуючи подряпану руку.

Лише коли цілком затиш відгомін метушливих копит і ніг, він наважився прошепотіти.

– Хай мені грець, пане Фродо, я не знав, що в Мордорі щось може рости! Проте якби і знав, то саме таких рослин і чекав би тут. Ці колючки, певно, з півліктя завдовжки, якщо вірити відчуттям: вони проштрикнули геть усе, що на мені є. Ліпше би я начепив на себе кольчугу!

– Орківська кольчуга не захистить од цих шипів, – озвався Фродо. – І зі шкіряної куртки користі теж мало...

Гобітам довелося добряче пововтузитись, аби вибратися з чагарників. Шипи та колючки були товсті, як дроти, й чіпкі, як лапи. Тож вони подерли свої плащі на шмаття, перш ніж вивільнилися.

– Ну, тепер ми підемо донизу, Семе, – прошепотів Фродо. – Швидко спустимось у долину, а потому якомога швидше повернемо на північ.

У зовнішньому світі невдовзі мав настати день, і високо-високо понад пільмою Мордору над східним краєм Середзем'я вже викочувалося Сонце: проте тут було темно, як уночі. Гора лише диміла, її вогні вичахли. Відблиски на скелях позгасали. Східний вітер, який дмухав, відколи мандрівники покинули Ітілієн, здавалося, геть ущух. Гобіти повільно та болісно продиралися донизу, намагаючи шлях руками, перечіплюючись, лавіруючи серед каміння, шипів і мертвої деревини у сліпій пільмі, все вниз і вниз, доки вже не могли ступити і кроку.

Тому невдовзі спинились і посідали поряд, спершись спинами на якусь брилу. Обое добряче спітніли.

– Якби сам Шаграт подав мені зараз склянку води, то я потиснув би йому руку, – сказав Сем.

– Не кажи такого! – попрохав Фродо. – Від цього тільки гірше.

І він простягнувся на землі, сонний та стомлений, і трохи помовчав. Нарешті, доклавши чималих зусиль, знову підвівся. На свій великий подив, Фродо виявив, що Сем спить.

– Прокинись, Семе! – сказав Фродо. – Ну ж бо! Час спускатися далі.

Сем миттю зіп'явся на ноги.

– Але ж я ніколи... – відказав. – Напевно, я просто провалився у сон. Я вже давненько нормально не спав, пане Фродо, і мої очі заплющилися самі собою.

Тепер Фродо йшов попереду, прямуючи якомога точніше на північ поміж каміння та брил, які густо вкривали дно чималої ущелини. Аж раптом він знову спинився.

– Усе марно, Семе, – мовив. – Я не впораюся. Тобто з цією кольчугою. Не в такому стані, в якому я тепер є. Навіть моя мітрилова сорочка здавалася важкою, коли я був утомлений. А ця значно важча. І яка з неї користь? Ми ж не збираємось перемагати у бою.

– Та, можливо, нам таки доведеться битися, – заперечив Сем. – До того ж не слід забувати про ножі та пущені навмання стріли. Ну, і Голум іще не загинув. Мені нестерпна сама думка про те, що від підступного удару з темряви тебе захищатиме тільки шкіряна туніка.

– Послухай-но, Семе, любий хлопче, – наголосив Фродо. – Я стомлений, виснажений, у мене не залишилося надії. Та я мушу йти далі, мушу спробувати добутися до Гори – бодай і з останніх сил. Досить із мене й Персня. Ця додаткова вага вбиває мене. Я мушу йти. Проте не думай, що я невдячний. Мені серце крається, коли уявляю, скільки брудної роботи тобі

довелося виконати, щоби розшукати все це для мене серед мертвих орків.

– Не згадуй про це, пане Фродо. А бодай йому! Я поніс би тебе на спині, якби міг. Що ж, позбудься її!

І Фродо скинув плащ, зняв орківську кольчугу і пожбурич її геть. Він ледь тремтів.

– Що мені й справді потрібне, то це щось тепле, – сказав він. – Або надворі похолоднішало, або я застудився.

– Можеш накинути мій плащ, пане Фродо, – відказав Сем.

А тоді розв'язав свою торбину і вийняв звідти ельфійський плащ.

– Як щодо цього, пане Фродо? Загорнися в орківське шмаття, потому застебни пояс. А це накинь зверху. Він не вельми схожий на орківський, зате зігріє тебе та й од небезпек убереже краще, ніж будь-що інше. Його ж зробила Володарка...

Фродо взяв плащ і застебнув брошку.

– Так ліпше! – сказав він. – Мені й справді полегшало. І я можу йти далі. Та ця сліпа темрява, здається, вже закрадається мені в саме серце. Лежачи у в'язниці, Семе, я намагався пригадати Брендівинну, й Лісовий Кут, і Річку, що біжить і крутить млин у Гобітові. Та я вже не годен їх уявити...

– Ну ось, пане Фродо, цього разу ти перший заговорив про воду! – дорікнув Сем. – Якби лише Володарка могла нас чути чи бачити, я сказав би їй: «Ваша Величносте, все, що нам потрібно, – це вода і світло: тільки чиста вода та звичайне денне світло, це краще за будь-які коштовності, даруйте на слові». Проте до Лорієну звідси далеко.

Сем зітхнув і махнув рукою в бік висот Ефель-Дуату, які тепер ледь вгадувалися за темними плямами на тлі чорного неба.

Гобіти знову рушили в дорогу. Та за кільканадцять кроків Фродо зупинився.

– Над нами пролітає Чорний Вершник, – мовив. – Я його відчуваю. Краще нам зупинитися.

Тож вони зіщулилися під великою брилою, повернувшись спинами на захід, і якийсь час навіть не розмовляли. За якийсь час Фродо зітхнув полегшено.

– Полетів геть, – сказав.

Гобіти встали, проте знову завмерли, приголомшені. Віддалік на півдні, ліворуч од них, на тлі неба, що поволі сіріло, почали вимальовуватися темні, аж чорні, видимі обриси шпилів і високих гребенів найбільшої гряди. А за ними займалося світло. Воно поволі ширилося на Північ. Високо вгорі, у верхніх шарах повітря, зчинилася справжня битва. Здиблені вали мордорських хмар почали відступати, а їхні краї шматував вітер із живого світу, який налітав і гнав випари та дими до темної землі, де вони й народилися. З-під відкинутого пологу жакливого завіси тьмяне світло прослизнуло аж до Мордору – так блідий ранок зазирає до похмурого вікна в'язниці.

– Поглянь на це, пане Фродо! – сказав Сем. – Поглянь на це! Вітер змінився. Щось відбувається. Не все діється за Його задумом. Ген там, у світі, темрява відступає. От би побачити, що там відбувається!

То був ранок п'ятнадцятого березня, у Долині Андуну понад східною тінню піднімалося Сонце і віяв південно-західний вітер. На Пеленнорських полях помирав Теоден.

Поки Сем і Фродо стояли, вдивляючись у той бік, світловий пруг завиднів уже понад цілою смугою Ефель-Дуату, і тоді вони помітили істоту, котра на великій швидкості мчала зі Заходу, – спершу лише чорну цятку на тлі мерехтливої смуги понад вершинами гір, яка збільшувалася, доки, наче блискавиця, пірнула в темний балдахін хмар і пролетіла високо над ними. На льоту вона протяжно та пронизливо кричала назг'уловим голосом, але цей крик уже не нагнав жаху в серця гобітів: то було волення горя і страху, погані вісті для Темної Вежі. Володаря Примар Персня спіткала його судьба.

– А що я тобі казав? Щось таки відбувається! – скрикнув Сем. – «На війні все гаразд», – сказав Шаграт, але Горбаг не дуже йому вірив. І мав рацію. Усе потроху прояснюється, пане Фродо. Невже це не додає тобі надії?

– Ні, не дуже, Семе, – зітхнув Фродо. – Усе це відбувається далеко за горами. Ми ж ідемо на схід, а не на захід. І я такий утомлений... А Перстень такий важкий, Семе. І, навіть заплющивши очі, я постійно бачу, як у моїй голові обертається велетенське вогняне колесо.

Радість умиць вивітрилася зі Семового серця. Він із тривогою подивився на свого пана й узяв його за руку.

– Ходімо, пане Фродо! – сказав Сем. – Здійснилося бодай одне моє бажання: я побачив трохи світла. Його досить, аби нам стало легше мандрувати, проте, мабуть, і небезпечніше. Спробуй пройти ще хоч трішки, а тоді ми ляжемо один біля одного й відпочинемо. А ще ти мусиш кинути собі до рота бодай шматочок ельфійської їжі – може, вона додасть тобі снаги.

Поділившись коржем *лембаса* та розжовуючи його якомога ретельніше в пересохлих ротах, Фродо і Сем пошкандибали далі. Світла – хоч воно нагадувало тільки сіруватий присмерк – їм вистачило, щоби побачити, що вони перебувають глибоко в долині посеред гір. На півночі схили долини поволі здіймались угору, а на її дні пролягло ложе змалілого висохлого потоку. На протилежному боці його кам'янистої течії гобіти помітили второвану стежку, що звивалася біля підніжжя західних круч. Якби гобіти знали, то могли би дістатися до неї раніше, бо то була доріжка, що відгалужувалася від головної моргульської дороги біля західного краю мосту і спускалася на дно долини довгими вирубаними у скелі сходами. Нею ходили патрулі чи гінці, котрим потрібно було якомога швидше дістатися до малих постів і фортець десь аж ген на півночі, між Кіріт-Унголом і тісинами Залізної Пащі – залізними щелепами Карах-Ангрену.

Гобітам небезпечно було йти такою стежкою, та їм залежало на швидкості, а Фродо передчував, що не зможе витримати важкий підйом серед брил чи пере хід бездоріжжям високогірних долин Моргаю. А ще він вирішив, що їхні переслідувачі, либонь, найменше сподіватимуться впіймати їх на північному шляху. Дорога на схід од рівнини чи стежка назад на захід – їх передовсім шукатимуть там, і дуже наполегливо. Тільки відійшовши далеко на північ од Вежі, Фродо мав намір звернути й пошукати шлях, який привів би його на схід. На схід – це буде останній етап його відчайдушних мандрів. Отож, двоє друзів перетнули кам'янисте ложе струмка і стали на орківську стежку, певний час простуючи нею. Ліворуч над ними нависали кручі, тому згори їх не було видно; та стежка раз у раз петляла, і перед кожним поворотом подорожні хапалися за руків'я мечів, ідучи вперед дуже обережно.

Світло не сильнішало, бо Ородруїн і досі вивергав зі себе густі випари, і їх підганяли ввись низхідні повітряні потоки, і випари здіймались усе вгору й угору, доки досягали тих шарів, де вітру вже не було і де вони розповзалися навсібіч, мов безкрайне склепіння, центральна колона якого стриміла з мороку, куди не сягав погляд гобітів. Маленькі мандрівники долали цей шлях уже понад годину, коли почули шум, який змусив їх зупинитися. То було неймовірно, та помилитися вони не могли: дзюрчала вода! З вимойни ліворуч, такої прямовисної та вузької, що здавалося, ніби чорну кручу розрубала чиясь велетенська сокира, стікала вода – напевно, то були останні краплі запашного дощу, зібрані з випещених сонцем морів, – дощу, якого лиха доля змусила врешті випасти на стіни Чорної Землі й зійти нанівець у безплідній куряві. Потічок збігав зі скелі тоненькою цівкою, перетинав стежку і, звернувши на південь, прудко тікав геть, аби загубитися серед мертвого каміння.

Сем кинувся до потічка.

– Якщо я колись знову зустріну Володарку, то подякую їй! – скрикнув він. – Спочатку світло, а тепер і вода!

Потому спинився.

– Мабуть, я нап'юся першим, пане Фродо, – сказав Сем.

– Гаразд, але місця вистачило б і для двох.

– Я не про це, – заперечив Сем. – А ось про що: якщо ця вода отруєна чи погана і це швидко дасться взнаки, ну, то ліпше вже я, а не ти, господарю, якщо ти розумієш мене...

– Розумію. Та, гадаю, ми обоє маємо вірити в те, що нам пощастило... або, що ми прокляті. Проте будь обережний: вона дуже холодна!

Вода і справді була прохолодна, та не крижана, і мала неприємний смак: водночас і гіркий, і масний – принаймні так вони би назвали це вдома. Зате тут вона смакувала неймовірно, гобітів не могли би стримати ні страх, ані розважливність. Вони пили досхочу, Сем наповнив свою флягу. Після того Фродо полегшало, тож мандрівники здолали ще кілька верст шляху. Але далі дорога поширшала і початок збудованої нашвидкуруч стіни вздовж її краю попередив гобітів, що вони наближаються до наступного орківського лігва.

– Тут ми й повернемо, Семе, – сказав Фродо. – І звертати нам слід на схід.

Фродо зітхнув, поглянувши на понурі хребти на протилежному боці долини.

– Гадаю, мені якраз вистачить сили, щоби знайти якусь нору ген там, угорі. Опісля муситиму трохи відпочити.

Річкове ложе тепер було трохи нижче від стежки. Гобіти спустилися туди, почали переходити його і, на превеликий подив, побачили темні баюри, які живилися цівками води, що збігала від якогось джерела вгорі долини. На зовнішніх рубежах попід західними горами мордорська земля помирала, проте ще не була цілком мертва. Тут досі боролися за життя рослини: грубі, покручені, вичахлі. На полонинах Моргаю з протилежного боку долини крадькома чіплялися за схили низькі кущисті дерева, безформні сірі трав'янисті купини змагалися з камінням, на яке виповзали сухуваті мохи; всюди ширилися великі, виткі і сплутані пагони ожини. На одних були довгі жалкі колючки, на інших – гачкуваті шипи, гострі, мов ножі. На всіх висіли бляклі зів'ялі листки, які залишилися ще з минулого року. Вони терлись один об одного й шелестіли під млявими порухами вітру, а поїдені личинками бруньки лише мали розпуститися. Сіро-коричневі, зелені та чорні мухи, позначені, як і орки, плямами у вигляді червоного ока, дзижчали і жалили мандрівників, а понад заростями шипшини кружляли та звивалися хмари голодних мошок.

– Орківський одяг тут не допоможе, – сказав Сем, розмахуючи руками. – От мати б орківську шкіру!

Врешті-решт, Фродо геть вибився зі сил. Гобіти видерлися вгору вузькою ступінчастою ущелиною, та попереду на них чекав іще довгий шлях, перш ніж вони би дійшли бодай до останнього скелястого хребта.

– Я мушу відпочити, Семе, і трохи поспати, якщо поталанить, – сказав Фродо.

Він роззирнувся, проте здавалося, що до цієї понурої місцини ніколи не заповзала жодна тварина. Невдовзі зморені гобіти тихцем заховалися під завісою з ожинових гілок, які звисали, ніби килим, над низькою поверхнею скелі.

Там вони сіли і попоїли, що змогли. Відкладаючи безцінний *лембас* на чорні дні, які чекали їх попереду, гобіти спожили половину з того Фарамирового провіанту, що залишився у Семовій торбині: трохи сухих фруктів і крихітний шматочок в'яленого м'яса, зробили по кілька ковтків води. Вони попили ще з баюр у долині, та все одно відчували спрагу. Повітря Мордору мало гіркий гострий присмак, від якого пересихало у роті. Коли Сем подумав про воду, то навіть його обнадієний дух занепав. За Моргаєм пролягла страхітлива рівнина Горгорот, якою їм доведеться йти.

– Ну, ти краще спершу поспи, пане Фродо, – сказав Сем. – Уже знову темніє. Гадаю, цей день добігає кінця.

Фродо зітхнув і поринув у сон раніше, ніж його друг встиг домовити. Сем теж ледве долав власну втому, тож узяв Фродо за руку і нишком сидів так, доки запала глибока ніч. Тоді нарешті, щоби не дати сну себе перемогти, він виповз зі схованки і визирнув назовні. Звідусіль долинали скрипи, тріщання і таємничий шурхіт, але жодних голосів чи звуку кроків. Високо понад Ефель-Дуатом на Заході нічне небо все ще було бліде і тьмаве. І там, серед хмаротрощі, над темною скелястою вершиною високих гір визирнула біла зоря, і Сем бачив, як вона ненадовго зблиснула в небі. Краса зорі пронизала гобітове серце, коли він поглянув на неї з цієї самотньої землі, й до нього повернулася надія. Його раптом, як чистий і холодний промінь, осяяла думка, що Тінь – це лише дрібна та минуща загроза, бо понад нею завжди існуватимуть світло і вища краса, до яких їй зась. Семова пісня у Вежі була радше викликом, аніж надією, адже тоді він думав про себе. А зараз, нехай тільки на мить, його власна доля і навіть доля його пана перестали його хвилювати. Тож Сем знову заліз в ожинник, ліг поряд із Фродо й, відкинувши геть усі побоювання, поринув у глибокий спокійний сон.

Друзі прокинулися разом, рука в руку. Сем майже збадьорився і був готовий до ще одного дня ходи, а Фродо зітхнув. Його сон був важкий, йому постійно снівся вогонь, і пробудження не дало втіхи. Проте сон таки подіяв зцілююче на Фродо: він зміцнів і знову мав насагу нести свій тягар до мети. Гобіти не знали ні того, котра була година, ні як довго вони проспали, однак, трохи поївши та відпивши по ковтку із фляги, подались угору ущелиною, доки вона закінчилася стрімким укосом із голого та ковзкого каміння. Там останні живі істоти вже програли свою боротьбу: на вершинах Моргаю не росла навіть трава, і вони були голі, зубчасті й безплідні, як сланець.

Після довгих блукань і пошуків, гобіти нарешті знайшли, яким шляхом підніматись угору, і, здолавши останні чотирнадцять сажнів чіпких чагарів, опинилися на вершині. Вони дісталися до розколини між двох темних бескидів, здолали її й зупинилися на самому краєчку останнього рубежу Мордору. Внизу, на дні спуску завдовжки з тисячу ліктів, розкинулася його внутрішня рівнина, що тяглася ген у безформний морок, зникаючи з очей. Хоча вітер у світі дув зі Заходу і масивні хмари, піднімаючись високо-високо, пливли на схід, усе ж до моторошних полів Горгороту діставалося лише сіре світло. Дими там слалися понад землею, ховаючись у западинах, а з тріщин у ґрунті струмували гази.

Дуже далеко попереду – щонайменше за шістдесят верст – перед гобітами видніла Судна Гора. Її основа заховалася серед попелястих руїн, а гігантський конус здіймався на велику висоту, де його задимлену голову огортали хмари. Вогні Гори пригасли, і вона стояла, дрімотно жевріючи, загрозлива та небезпечна, мов сонний звір. А позаду неї висіла розлога тінь, зловісна, ніби грозова хмара, – покрови Барад-дұра, що стримів далеко-далеко на високому шпилі Попелястих Гір, які заступали обрій із півночі. Темна Сила поринула у глибоку задуму, Око було звернено всередину себе, обмірковуючи тривожні та загрозливі вісті: блискучий меч і суворе шляхетне обличчя, які воно побачило. Тож на короткий час усе інше залишилося поза його увагою, і цілу його могутню фортецю – браму за брамою, вежу за вежею – огортав дедалі густіший морок.

Фродо та Сем дивилися на цю ненависну землю зі змішаним почуттям огиди і зачудування. Поміж ними і задимленою горою, а також на півночі й на півдні все здавалося понищеним і мертвим, наче якась випалена задушлива пустеля. Їх дивувало, як Володар цього королівства спромагається годувати своїх рабів і свої армії. А армії він таки мав. Уздовж півніж Моргаю й аж ген на південь, скільки сягало око, стояли табори: одні наметові, а інші вже впорядковані, як невеликі міста. Одне з найбільших таких міст розпростерлося просто під гобітами. Виступаючи приблизно на півтори версти на рівнину, воно громадилося під горами, наче велетенське комашине кубло з прямими брудними вулицями, де стояли

халупи та довгі низькі незграбні забудови. Довкола них метушилися, ходячи туди-сюди, його мешканці; широка дорога бігла від містечка на південний схід, аби з'єднатися з моргульським шляхом, а нею поспіхом рухалося кудись багато рядів маленьких чорних істот.

– Не подобається мені вигляд усього цього, – зауважив Сем. – Безнадійно та й годі, сказав би я, але ж там, де є такий тлум народу, мусять бути колодязі з водою, не кажучи вже про їжу. І це – люди, а не орки. Або ж мої очі геть мене дурять.

Ні він, ані Фродо нічого не знали про великі поля, що їх обробляли раби, далеко на півдні цього широкого королівства – поза димами Гори біля темних і сумних вод Нерненійського озера; ані про великі дороги, які бігли на схід і на південь до територій данників, звідки солдати Вежі вертали з довгими валками возів, повних харчів, нагробованої здобичі, нових рабів. Але тут, на північних околицях, були копальні та кузні, а також місце військового збору на задалегідь підготовану війну. І тут Темна Сила, рухаючи своїми арміями, немов пішаками на шахівниці, виставляла їх у бойовому порядку, їхні перші ходи, перші проби їхньої сили перевірялися на лінії західної оборони, на півдні та півночі. На ту мить Темний Володар відкликав їх і привів натомість нові війська, зосередивши їх довкола Кіріт-Горгороту для удару у відповідь. Та якби його метою було захистити Гору від будь-чийого наближення, то йому ледве чи треба було робити для цього щось іще.

– Ну! – продовжив Сем. – Хай би що вони тут їли та пили, нам до того не дістатися. Я не бачу шляху, яким ми могли би спуститися донизу. Та, навіть опинившись унизу, ми, напевно, не перетнули б увесь той відкритий простір, де кишить ворогами.

– Але ми все одно мусимо спробувати, – відказав Фродо. – Я й не сподівався, що тут буде краще. Бо ніколи не мав надії дістатися до Гори. Та і зараз не маю. Проте однаково мушу зробити все, що від мене залежить. Наразі це означає – якнайдовше уникати хижих орківських лап. Тому, гадаю, нам слід іти далі на північ, аби поглянути, чи не легше буде пройти там, де рівнина вужчає.

– Здається, я знаю, на що це буде схоже, – сказав Сем. – Там, де вужче, орків і людей буде стільки, як ос у гнізді. От побачиш, пане Фродо.

– Авжеж, побачу, якщо нам поталанить зайти так далеко, – відповів Фродо й відвернувся.

Невдовзі гобіти з'ясували, що йти хребтом Моргаю просто неможливо, як і будь-де цими верховинами: суцільне бездоріжжя, порите глибокими яругами. Урешті-решт, вони змушені були спуститись ущелиною, якою нещодавно піднялись, аби пошукати шляху десь у долині. Було важко, бо мандрівники не наважувалися перебратися на стежку зі західного боку. Здолавши понад півтори версти шляху, вони побачили давно сподіване орківське лігво, яке розташувалось у западині біля підніжжя кручі: стіну та кільканадцять кам'яних халуп, споруджених довкола темного входу до печери. Ніде нічого не ворушилося, проте гобіти скрадалися обережно, тримаючись якомога ближче до колючих чагарників, які в цьому місці густо росли з обох боків старого водяного русла.

Фродо та Сем пройшли якісь три-чотири версти, залишивши орківське лігво позаду, та щойно вони зі тхнули з полегшенням, як почули хрипкі й гучні орківські голоси. Гобіти миттю вшилися з дороги, заховавшись за вичахлим бурим кущем. Голоси наблизилась. Аж ось з'явилося двоє орків. Один був одягнений у коричневе шмаття і мав роговий лук: цей орк походив із низькорослої породи, мав чорну шкіру та широкі рухливі ніздрі, – вочевидь, це був якийсь слідопит. Другий – великий бойовий орк, схожий на тих, котрі були в загоні Шаграта: він мав на собі символ Ока. Цей орк також ніс за спиною лук і короткий спис із широким вістряем. Вони, як завжди орки, сперечались, а тому, що походили з різних порід, говорили спільною мовою, хоч і на власний манір.

Менший орк спинився майже за двадцять кроків од гобітської схованки.

– Не! – гаркнув він. – Я йду додому, – і показав на орківське лігво на протилежному боці долини. – Не буду мучити свого носа серед цього каміння. Повір, тут уже немає жодного сліду. Я загубив той запах, бо послухався тебе. Кажу тобі: він вів у гори, а не вздовж долини.

– Шо ж, небагато користі з вас, дрібні винюхувачі, – відповів більший орк. – Я вважаю, що наші очі кращі від ваших нахабних носів.

– І що ти ними побачив? – пирхнув інший. – Довбень! Ти навіть не знаєш, що шукаєш.

– І хто в тому винен? – запитав солдат. – Не я. Це – наказ Згори. Спершу нам кажуть, що то великий ельф у блискучому обладунку, потім, – що то якась мала людина-гном, а далі виявляється, що то купка бунтівних урук-гаїв, а може, й усі ті потвори, разом узяті.

– Гар! – сказав слідопит. – Вони там усі позбулися мізків, от воно шо. А дехто з командирів скоро і шкури своєї збудеться, якщо те, що я чув, – правда: Вежу геть розграбовано, зарізано сотні твоїх хлопців, а бранець утік. Якщо твої бійці так поведуться постійно, то не дивно, що з поля битви надходять погані звістки.

– Хто тобі сказав, що звістки погані? – крикнув у відповідь солдат.

– Гар! А хто сказав, що ні?

– Це кляті бунтівні балачки, і я тебе проштрикну, якщо ти негайно не заткнеш пельку, вкурив?

– Добре, добре! – злагіднішав слідопит. – Я нічого не казатиму, тільки думатиму. А яке діло до всього цього має той чорний нишпорка? Той негідник із плескотливими руками?

– Не знаю. Може, й ніякого. Та не на добро він тут з'явився: б'юся об заклад, винюхе шось довкола. Шоб йому! Тільки-но він вислизнув од нас і втік, як прийшов наказ упіймати його живцем, і то вже.

– Ну, сподіваюся, його схоплять і добряче попомучать, – гаркнув слідопит. – Він змішав тут усі запахи: облапав ту кольчугу, яку загубили наші солдати і яку він знайшов, і потоптався скрізь, перш ніж я дістався до того місця.

– Хай там як, а це врятувало йому життя, – сказав солдат. – Ага, я ще не знав, що він буде потрібен, але вистрелив так, як і має бути: з п'ятдесяти кроків просто йому в спину. Та він утік.

– Гар! Ти прогавив його, – знову загарчав слідопит. – Спершу не вцілив, потім надто повільно біг, а потім узяв і послав по нещасних слідопитів. Буде з мене!

І підтюпцем подався геть.

– Повернися, ти, чуєш? – заволав солдат. – Або я донесу на тебе!

– Кому? Не своєму ж любому Шагаратові... Йому вже не бути капітаном.

– Я скажу твоє ім'я і твій номер назгұлам, – засичав солдат, стишивши голос. – Один із них тепер за головного у Вежі.

Й інший орк миттю спинився, а голос його сповнився страхом і люттям.

– Ах ти, клятий донощику, брудний злодію! – заверещав він. – Ти не можеш упоратися зі своєю роботою і не здатний навіть керувати своїми поплічниками. Іди до своїх падлючих Крикунів, і нехай вони відморозять тобі плоть! Якщо ворог не схопить їх іще до того. Я чув, ніби їхнього Головного вже прикінчили, і сподіваюся, що це правда!

Великий орк зі списом у руці кинувся за ним навздогін. Але слідопит, скочивши за камінь, випустив стрілу просто в око переслідувачеві: той спіткнувся і з гуркотом упав. А другий орк одразу ж чкурнув на протилежний бік долини і зник.

Гобіти ще трохи посиділи нишком. Невдовзі Сем поворухнувся.

– Ну, оце я називаю «так, як і має бути», – сказав він. – Якщо така люб'язна дружба пошириться цілим Мордором, то ми матимемо на один клопіт менше.

– Тихо, Семе, – прошепотів Фродо. – Поблизу можуть бути інші орки. Нам, вочевидь,

ледве пощастило втекти, бо гонитва по наших слідах була запекліша, ніж ми думали. Проте це і є дух Мордору, Семе, й він уже розповзся по всіх його закутках. Орки завжди так поводитися – принаймні про це розповідають усі історії, – коли залишалися самі. Та на це не слід покладати великих надій. Нас вони ненавидять значно дужче – всі й постійно. Якби ті двоє нас побачили, то облишили би сварки, щоби нас прикінчити.

Знову запала тривала тиша. Сем порушив її перший, але цього разу вже пошепки:

– Ти чув, що вони верзли про того *негідника*, пане Фродо? Я ж казав тобі, що Голум не загинув, чи не так?

– Так, я пам'ятаю. Я ще дивувався, звідкіля ти це знаєш, – відповів Фродо. – Ну ж бо, підсунься! Гадаю, нам ліпше нікуди не потикатися зі сховку, доки зовсім стемніє. Тож ти розповіси мені, звідки про все це знаєш і що тут відбувалося. Якщо, звісно, зможеш зробити це тихо.

– Спробую, – відказав Сем, – але коли я згадую про того Виродка, то так розпалююся, що мало не кричу.

Гобіти сиділи в захистку колючого куща, а жаске світло Мордору тим часом поволі гасло, перетворюючись на глибоку беззоряну ніч; і Сем розповідав Фродо на вухо все, що міг передати словами: про зрадливий Голумів напад, про страхітливую Павучиху та про власні пригоди з орками. Коли завершив, то Фродо лише мовчки взяв його за руку й міцно її потис. А за мить ворухнувся.

– Ну, гадаю, нам слід знову рушати в путь, – сказав він. – Цікаво, скільки мине часу, доки нас по-справжньому впіймають і всі наші марні труди та переховування нарешті закінчаться?

І підвівся.

– Уже темно, та ми не можемо скористатися келихом Володарки. Збережи його для мене, Семе. Я не маю, де його тримати, хіба що в долоні, а мені цієї глумої ночі знадобляться обидві руки. І Жало я віддаю тобі. Я маю орківську зброю, та не думаю, що мені доведеться ще раз завдати комусь удару.

Пересуватися поночі непрохідною територією було важко і небезпечно, проте, часто перечіплюючись, двоє гобітів усе-таки повільно, але невпинно, година за годиною, пробиралися на північ уздовж східного краю кам'янистої долини. Коли понад західними височинами знову засіріло світло, задовго по тому, як у долинах поза ними розквітнув день, мандрівники заховались і по черзі трохи поспали. Чатуючи, Сем із тривогою думав про харчі. Нарешті прокинувся Фродо і сам заговорив про їжу та приготування до наступного етапу їхньої нелегкої подорожі, й тоді Сем запитав про те, що його найбільше хвилювало:

– Даруй, пане Фродо, та чи тобі відомо – бодай приблизно, – скільки нам іще йти?

– Ні, я цього навіть не уявляю, Семе, – відповів Фродо. – У Рівендолі, перш ніж ми вирушили в дорогу, мені показали мапу Мордору, яку зробили ще до повернення туди Ворога, та я пригадую її дуже невиразно. Пам'ятаю тільки, що десь на півночі було місце, де західна та північна гряди майже сходилися своїми відрогамі. То мало би бути щонайменше за п'ятнадцять миль од мосту біля Вежі, й там, напевно, ми змогли б перейти. Проте, звісно, якщо ми дістанемося туди, то опинимося далі від Гори – гадаю, до неї буде верст із дев'яносто. Думаю, дотепер ми вже здолали п'ятнадцять миль на північ од мосту. Втім, навіть якщо ми з усім упораємося, я дійду до Гори хіба що за тиждень. Боюся, Семе, мій тягар дедалі важчатиме, і я рухатимуся тим повільніше, що ближче нам ставатиме до мети.

Сем зітхнув.

– Цього я і боявся, – сказав. – Ну, тоді нам, пане Фродо, потрібно якомога менше їсти, не кажучи вже про пиття, або ж рухатися бодай трішечки швидше – принаймні доки не виберемося з цієї долини. Ще раз чогось перехопимо – й у нас із їжі залишиться тільки

ельфійський дорожній харч.

– Я спробую йти трішечки швидше, – відказав Фродо, роблячи глибокий вдих. – Ну, гайда! Починаємо ще один перехід!

Ще не зовсім стемніло. Гобіти потроху брели просто в ніч. Минали години виснажливого переходу з кількома короткими зупинками. З першими променями світла на краях тінявого балдахіна хмар мандрівники заховались у темній улоговині попід навислою брилою.

Світло поволі яснішало й, урешті, стало яскравішим, аніж напередодні. Поривчастий вітер зі Заходу проганяв мордорські дими з верхніх шарів повітря, тож незабаром гобіти вже могли роздивитися обриси землі на кілька верст довкола. Яруга між горами та Моргаєм поступово меншала, піднімаючись угору, а її внутрішній гребінь був тепер лише виступом на стрімких поверхнях Ефель-Дуату. Проте на сході вона різко закінчувалася, переходячи в Горгорот. Попереду водне русло завершували розбиті камінні східці, бо з основного пасма гір раптом здіймався високий голий відріг, що стіною тягнувся у східному напрямку. Назустріч йому зі сірої та імлистої північної гряди Еред-Літуї стримів довгий зубчастий виступ. А між обома ними був вузький прохід – Карах-Ангрен – Залізна Паща, – за якою розкинулася глибока долина Удûн. У тій долині за Моранноном пролягли тунелі та глибокі зброярні, що їх служники Мордору спорудили для захисту Чорної Брами своєї землі: саме там їхній Володар нині з великим поспіхом збирав могутні військові сили, щоби зустріти наступ Капітанів Заходу. На витягнутих уперед відрогах було збудовано форти і вежі, там горіли сигнальні вогні, а довкола проходу раби звели земляний вал та викопали глибокий рів, який можна було перетнути тільки по єдиному мості.

За кілька верст на північ, високо в горах, у куті, де західний відріг відгалужувався від основного пасма, стояв стародавній замок Дуртанг, який тепер був одним із численних орківських лігвищ, що згромадилися довкола долини Удûн. У дедалі яснішому світлі було видно дорогу, яка, петляючи, спускалася від замку і за якісь півтори-три версти від того місця, де причаїлися гобіти, звертала на схід, а тоді бігла вздовж виступу, вибитого у бічній поверхні відрогу, аж до долини і навіть далі – до Залізної Пащі.

Й гобітам, котрі визирнули зі сховку, здалося, що їхня подорож на північ була марна. Долина праворуч од них була тьмяна і димчаста: там не було видно ні таборів, ані руху військ, але цілу ту територію недремно охороняли форти Карах-Ангрену.

– Ми потрапили у глухий кут, Семе, – сказав Фродо. – Якщо підемо далі, то дістанемося до тієї орківської вежі вгорі, проте для нас є лишень один вибір: або дорога, що веде звідтіля донизу, або повернення назад. Ми не можемо ні лізти вгору на захід, ані спускатися на схід.

– Тоді ходімо тією єдиною дорогою, пане Фродо, – відказав Сем. – Ми просто мусимо піти нею і випробувати свою фортуна, якщо в Мордорі взагалі доречно говорити про фортуна. Можна, звісно, й відмовитися від усього і продовжувати блукати чи спробувати повернутися назад, та їжі нам однаково не вистачить. Тож мусимо прориватись уперед!

– Гаразд, Семе, – погодився Фродо. – Веди мене! Доки в тебе є ще бодай дешиця надії. Бо в мене її вже немає. Проте я не спроможний на марш-кидок, Семе. Я просто брестиму за тобою.

– Перш ніж ти знову побредеш за мною, тобі будуть потрібні сон і їжа, пане Фродо. Ну-бо, поїж і поспи, скільки зможеш!

Він дав Фродо води та додатковий коржик дорожнього харчу і зробив зі свого плаща подушку, щоби підкласти йому під голову. Фродо був надто стомлений, аби сперечатись, а Сем не сказав другові, що той випив останню краплю їхньої води і з'їв свою та ще й Семову порцію їжі. Коли Фродо заснув, Сем нахилився над ним, прислухаючись до його дихання і

пильно вдивляючись у його обличчя. Воно було зморене та худе, проте вві сні здавалося задоволеним і спокійним.

– Що ж, поспи, пане! – пробурмотів Сем собі під ніс. – Я мушу на хвилинку тебе залишити, довірившись долі. Нам потрібна вода, інакше ми далеко не зайдемо.

І Сем виповз зі сховку і, перескакуючи з каменя на камінь навіть обережніше, ніж це зазвичай властиво гобітам, спустився до водного русла і доти йшов ним, піднімаючись на північ, доки дістався до кам'яних східців, де колись, без сумніву, било невеликим водограєм джерело. Тепер усюди було сухо й тихо, проте, тамуючи відчай, гобіт спинився, прислухався і, на свою превелику втіху, почув дзюрчання. Видершись на кілька сходинок догори, він натрапив на крихтний струмочок із темною водою, що витікала зі схилу пагорба та наповнювала невеликий ставок, звідки струмок знову вибігав і губився попід голим камінням.

Сем скуштував воду, і вона здалася йому доволі смачною. Тоді він напився досхочу, наповнив свою флягу і вже було розвернувся, щоб іти назад. Однак ураз мигцем помітив чорну постать чи тінь, яка метушилася серед скель ген біля схованки Фродо. Проковтнувши свій крик, гобіт прожогом кинувся рятувати друга, перестрибуючи з каменя на камінь. Напасник був дуже обачний, і його важко було розгледіти, проте Сем майже не сумнівався: він палко прагнув придушити цього поганця. Але ця істота почула, що хтось наближається, і хутко вшилася. Семові навіть здалося, що він побачив її останній хапливий рух, коли вона вже понад краєм східної ущелини озирнулася, перш ніж пірнути в темряву й розчинитись у ній.

– Ну, доля мене таки не зрадила, – пробурмотів Сем, – але до цього було дуже близько! Невже з нас не досить безлічі орків, аби з'явився ще й цей смердючий негідник-нюхач? Ліпше би його застрелили!

І Сем сів біля Фродо, та не розбудив його і не наважився заснути сам. Урешті, коли Семові вже злипалися повіки й він відчував, що от-от програє цю боротьбу зі сном, то лагідно розбудив друга.

– Боюся, пане Фродо, цей Голум знову тут, – повідомив. – Або то був він, або цих потвор є дві. Я пішов на пошуки води й угледів, як він винюхе довкола, щойно я відвернувся. Тому гадаю, нам небезпечно спати обом одночасно, а я – даруй, пане, – вже просто не можу розплющити очей.

– Бідолашний Семе! – мовив у відповідь Фродо. – Приляж і поспи, бо зараз і справді твоя черга! Я ж радше матиму до діла з Голумом, аніж із орками. Він принаймні не викаже нас їм... доки його не спіймають.

– Але і сам Голум здатен пограбувати нас чи й убити, – буркнув Сем. – Гляди, не склепи повік, пане Фродо! Ось повна фляга води. Попий. Ми зможемо знову її наповнити, коли підемо.

Сказавши це, Сем поринув у сон.

Коли він прокинувся, світло вже знову згасало. Фродо сидів, спершись спиною на скелю, і спав. Фляга була порожня. Голума не було видно ніде.

Мордорська пітьма наступала, і вартові вогні червоно та яро палахкотіли у високості, коли гобіти розпочали найнебезпечніший етап своїх мандрів. Спершу вони пішли до маленького джерела, потому, піднімаючись дуже обережно, дісталися до дороги в тому місці, де вона звертала на схід до Залізної Пащі, що була за тридцять верст од них. Дорога була неширока, з країв не мала ні стіни, ні парапету, а тим часом, поки вона прямовисно збігала вниз, стрімка прірва побіч неї дедалі глибшала. Ніде не було чути ні поруху, тож гобіти, трохи прислухавшись, розміреним кроком подалися на схід.

Здолавши приблизно вісімнадцять верст, вони спинилися. Недалеко позаду дорога ледь

звернула на північ, і та її ділянка, яку гобіти вже пройшли, зникла з очей. Це виявилось для них згубним. Подорожні відпочили кілька хвилин і рушили далі, проте не зробили й десяти кроків, як раптом у нічній тиші пролунав звук, який вони завжди остерігалися почути: маршовий тупіт ніг. Він був іще далеко, та, обернувшись, гобіти помітили, як менш ніж за півтори версти від них із-за повороту виринають мерехтливі вогні смолоскипів і дуже швидко наближаються – занадто швидко, щоби Фродо міг урятуватись, утікши дорогою вперед.

– Оцього я і боявся, Семе, – сказав Фродо. – Ми поклалися на фортуна, і вона нас зрадила. Ми – в пастці.

Вимовивши це, він розпачливо поглянув угору, де стародавні будівничі доріг обтесали скелю, перетворивши її на прямовисну та грізну стіну багато сажнів заввишки. Потім перебіг на інший бік і зазирнув через край у темну прірву мороку.

– Ми таки у пастці! – сказав урешті.

А тоді опустився на землю під скелястою стіною і похилив голову.

– Здається, так, – погодився Сем. – Утім, зачекаймо трохи... а вже тоді побачимо.

І сів поряд із Фродо в тіні кручі.

Довго чекати їм не довелося. Орки карбували широкі кроки. Ті, хто був у перших лавах, несли смолоскипи. Вони йшли вперед – червоні вогні в темряві, які швидко більшали. От уже і Сем похилив голову, сподіваючись так заховати обличчя від світла смолоскипів, коли воно досягне їх, і виставив попереду щити, щоби затулити ноги. «Хай би вони поспішали, і залишили двох натомлених солдатів у спокої, й пішли би собі далі!» – думав Сем.

Так начебто і мало статися. Перші орки підтюпцем пройшли повз гобітів, важко дихаючи й опустивши голови. То були солдати з низькорослої породи, котрих гнали на війни Темного Володаря всупереч їхній волі: все, чого вони хотіли, – це пережити той марш і не скуштувати канчука. Уздовж їхніх лав бігали туди-сюди два великі люті *уруки*, котрі хльоскали батогами та кричали. Орки йшли ряд за рядом, і лиховісне світло смолоскипів уже було далеко попереду. Сем затамував подих. Пройшла вже більша частина строю. Тоді раптом один із погоничів рабів помітив дві постаті на узбіччі дороги. Він тицьнув у їхній бік батогом і крикнув:

– Гей ви! Ану вставайте!

Гобіти не відповіли, і тоді він гаркнув так, що зупинив цілий загін.

– Ідїть сюди, ледацюги! – крикнув знову. – Годі валятися!

Він приступив на крок і навіть у мороці впізнав знаки на їхніх щитах.

– Дезертири, так? – фиркнув урук. – Або хочете ними стати? Все ваше плем'я повинно було бути в Удўні ще вчора перед вечором. Ви це знаєте. Піднімайтесь і ставайте у стрій, інакше я дізнаюся ваші номери й донесу на вас.

Гобіти ледве підвелись, а тоді, не розгинаючись і накульгуючи, як солдати з натрудженими ногами, потупцювали в кінець колони.

– Ні, не в кінець! – заволав погонич рабів. – На три шеренги вперед. І залишайтеся там, бо гаплик вам буде, коли я побачу вас деінде!

Він цьвохнув довгим ремінням свого батога просто в них над головами, потому – ще раз, і крикнув, і знову погнав загін уперед бистрим кроком.

Бідолашному змороному Семові було дуже важко, для Фродо ж настала справжня мука, а невдовзі – суцільний жах. Він зціпив зуби, спробував геть ні про що не думати і з останніх сил ішов уперед. Від смороду спітнілих орків йому забивало дух, Фродо почав сапати від спраги. А вони все йшли та йшли вперед, і він докладав щонайбільших зусиль, аби віддихатись і змусити свої ноги рухатися без упину: та все одно навіть не наважувався думати, до якого страшного кінця приведуть його всі труди та страждання. Надії вислизнути непоміченим не було. Бо орк-погонич раз у раз призупинявся, щоби поглумитися над ними.

– Ось вам! – сміявся, стьобаючи гобітів по ногах. – Де батіг, там і рух, ледацюги! Виструнчитися! Я вас тільки трохи освіжив, але вас відбатожать так, аби ваші шкіри полускали, якщо запізнитеся до свого табору. Це піде вам на користь. Хіба ви не знаєте, що ми на війні?

Вони пройшли вже кілька верст, і дорога нарешті побігла довгим схилом униз у долину, коли Фродо почали покидати сили і воля його похитнулася. Він поточився і спіткнувся. Сем відчайдушно намагався допомогти йому й підтримати друга, хоч і сам відчував, що вже недовго зможе йти в ногу з орками. Він знав, що будь-яка мить може стати для них останньою: його пан знепритомніє чи впаде – й усе розкриється, і їхні вистраждані зусилля зійдуть нанівець. «Ну, я принаймні порішу того триклятого здоровецького погонича рабів», – подумав Сем.

Але щойно він поклав долоню на руків'я свого меча, настало несподіване полегшення. Колона вже вийшла на рівнину і наближалася до входу в Удун. Трохи попереду, біля брами наприкінці мосту, західна дорога зливалася з іншими шляхами, які вели з півдня та від Барад-дұра. Ними рухалися різні війська, бо Капітани Заходу пішли у наступ і Темний Володар гнав свої сили на північ. Отож волею випадку на роздоріжжі зустрілося кілька загонів – у темряві, недосяжній для світла вартових вогнів на стіні. Відразу зчинилася страшена шттовханина, зусібч залунали лайки, бо кожен загін хотів першим дістатися до брами, щоби завершити марш. Хоча погоничі волали та без угаву батожили всіх довкола, зчинилися бійки і навіть зблиснули леза. Група озброєних до зубів *уруків* із Барад-дұра врзалась у стрій орків із Дуртангу і спричинила серед них чимале замішання.

Сем був сам не свій од болю та втоми, але отямився й міцно вчепився за цей шанс – упав на землю, потягнувши за собою Фродо. Згори на них навалились орки, ревучи і лаючись. А гобіти навкарачки повільно відповзали далі й далі від тієї колотнечі, доки, врешті, ніким не помічені перебралися через дальній край дороги. Вона мала високий бордю, за яким очільники загонів могли орієнтуватись уночі чи в тумані, бо він на кілька п'ядей здіймався над рівнем відкритої території.

Якусь часину втікачі лежали нерухомо. Для того, щоби шукати сховок, було надто темно, та і хтозна, чи він тут узагалі був; однак Сем збагнув, що їм слід принаймні відсунутися якнайдалі від битих шляхів і від ланцюжка палахкотливих смолоскипів.

– Ну-бо, пане Фродо! – прошепотів він. – Треба ще трішки поповзти, а опісля ти вже зможеш полежати спокійно.

Останнім розпачливим зусиллям Фродо змусив себе зіпертися на руки і ледве здолав якихось шість сажнів. А тоді скотився в неглибоку яму, що несподівано опинилася перед ними, й ліг там, неначе мертвий.

Розділ 3 Судна гора

Сем підклав свій подертий орківський плащ під голову панові, а потім накрив і себе, і його сірою лорієнською накидкою. І відразу його думки полинули до того чудового краю, до ельфів, адже гобіт сподівався, що зіткана їхніми руками тканина може і справді бути чудодійною, тож, усупереч безнадії, захистить бідолашних мандрівників у цій долині страху. Сем чув, як стихають завивання та крики, бо солдатня заходить углиб Залізної Пащі. Виглядало так, що після сутички і змішання багатьох загонів різних видів орків двох утікачів ніхто не шукатиме – принаймні поки що.

Сем сьорбнув води, а свого пана примусив добряче напитись і, коли той трохи очунав, дав йому цілий корж дорогоцінного дорожнього харчу та присилував з'їсти. Опісля – надто змучені, щоби навіть по-справжньому боятися, – друзі простягнуся на землі. Вони трохи поспали у незручних позах: піт висихав просто на їхніх тілах, холодячи їх, тверде каміння впивалось у шкіру, і вони тремтіли. А з півночі від Темної Брами через Кіріт-Горгор, землею й повітрям, розповзався якийсь шепіт.

Уранці знову зайнялося сіре світло, бо високо-високо вгорі досі дув Західний Вітер, але внизу між камінням за стінами Чорної Землі повітря було майже мертве, холодне, проте задушливе. Сем визирнув із западини. Довколишні землі були тьмяно-сірої барви, безплідні і рівнинні. На дорогах поблизу нічого не рухалося, проте Сем остерігався пильних очей на стінах Залізної Пащі, до якої було лише кілька верст у північному напрямку. Віддалік на південному сході темною прямовисною тінню бовваніла Гора. З неї клубочилися дими: одні піднімалися до верхніх шарів повітря і тяглися аж ген на схід, а інші тим часом велетенськими купчастими хмарами линули схилами вниз і розпливалися по цій землі. За кілька верст на північний захід біля підніжжя Попелястих Гір височіли пагорби, що нагадували грізних привидів, а за ними здіймалися, наче смуга хмар, північні вершини, які були не набагато темніші за нависле над ними небо.

Сем спробував на око визначити відстані та вирішити, куди їм найкраще прямувати.

– Здається, тут кожен крок – це все одно, що сімдесят п'ять верст, – понуро пробубонів він, вдивляючись у грізні гори, – і якщо насправді їх можна здолати за день, то ми йтимемо цілий тиждень – з огляду на те, як почувається пан Фродо.

Сем похитав головою, і, поки розмірковував про все потроху, в його голові поволи зринула ще одна похмура думка. У його мужньому серці надія зникала хіба на коротку мить, і донині він завжди знаходив, чим себе втішити, щоби її повернути. Аж ось він збагнув усю гірку правду: їжі їм вистачить щонайбільше для того, аби досягти мети, а коли вони виконають своє завдання, то тут і загинуть – самотні, бездомні і без харчів, посеред цієї страхітливої пустелі. Вороття для них немає.

«То ось що мені судилося здійснити ще від початку, – подумав Сем, – допомагати панові Фродо до останнього кроку, а потому померти разом із ним? Гаразд, якщо це і справді воно, то я мушу це зробити. Та я дуже-дуже хотів би ще раз побачити Брендівинну, і Рузю Домосіл та її братів, і Батечка та Нагідку, і всіх інших. Чомусь я не можу бодай уявити, що Гандальф вирядив пана Фродо в цю виправу без жодної надії на повернення... Та все пішло шкереберть, відколи Гандальф упав у безодню Морії. От якби він був із нами! Він напевно щось би придумав».

Але шойно у Семовому серці згасла – чи нібито згасла – надія, він здобув нову силу. Просте гобітське обличчя Сема стало суворим, майже грізним, бо його дух зміцнів, а тіло аж затремтіло від голови до п'ят, немовби гобіт перетворювався на нову істоту з каменю і сталі, котру не зламають ані відчай, ані втома, ні нескінченні пустельні версти.

З посиленням почуття відповідальності Сем опустил погляд на землю поблизу себе,

зважаючи наступний крок. Світла побільшало, і гобіт із подивом виявив: те, що здаля видавалося широкою та безформною площиною, було насправді нерівною горбистою територією. Власне, ціла поверхня рівнин Горгороту аж рябіла від чималих ям, ніби її обсіпали градом ядер і велетенського металнього каміння, доки вона була ще пустирищем із в'язкого багна. Найбільші з тих дір було обгороджено зубцями нерівних скель, і навсібіч від тих отворів розбігалися великі тріщини. То була земля, де здавалося цілком можливим прократатися від схованки до схованки не поміченими ніким, окрім хіба найпилініших очей, – можливим принаймні для когось дужого, хто не мав потреби квапитися. Але для істоти голодної й виснаженої, котрій треба було ще багато пройти, перш ніж у ній цілком згасне життя, місцина мала зловісний вигляд.

Міркуючи про все це, Сем повернувся до свого пана. Та будити його вже було не потрібно. Фродо лежав на спині, розплющивши очі, й дивився у хмарне небо.

– Ну, пане Фродо, – сказав Сем, – я тут роззирнувся довкола і трохи подумав. На дорогах нікого немає, тож найліпше нам забиратися звідси, доки є нагода. Ти впорасешся?

– Упораюся, – відповів Фродо, – бо мушу.

Вони знову рушили в путь, скрадаючись од западини до западини і переховуючись за тими прикриттями, які траплялися на їхньому шляху, та неухильно просуваючись навскіс до пагорбів біля підніжжя північної гряди. Гобітів постійно супроводжувала найсхідніша з доріг, яка згодом відбігла осторонь, огинаючи основу гір, до темної прямовисної тіні далеко попереду. Її пласким сірим полотном не рухалися наразі ні людина, ні орк, бо Темний Володар майже завершив перегруповувати свої війська і тепер потребував таємничості ночі навіть у твердині свого власного володіння, боячись вітрів світу, які, розриваючи його запони, обернулися проти нього, і тривожачись вістками про шпигунів-одчайдухів, котрі оминули його перепони.

Гобіти здолали ще кілька стомливих верст і зупинилися. Фродо був геть виснажений. Сем збагнув, що його пан не може просуватися далі так: плазуючи, пригинаючись, то спроквола вибираючи правильний шлях, то поспішаючи і ледь не падаючи з ніг.

– Я повертаюся на дорогу, доки ще світло, пане Фродо, – сказав він. – Ми знову довіримося фортуні! Минулого разу вона майже зрадила нас, але не до кінця. Пройдемо ще кілька верст рівною ходою, а потому відпочинемо.

Сем не усвідомлював, як сильно він ризикує, а Фродо надто переймався своїм тягарем і внутрішньою боротьбою, щоби з ним сперечатись, до того ж йому було байдуже, бо він геть утратив надію. Тож друзі вибралися на мощений путівець і попленталися понурою грізною дорогою, що вела просто до Темної Вежі. Та фортуна не відвернулася від них, і впродовж того дня мандрівники не зустріли жодної живої душі – нічого ніде не рухалося. Відтак із настанням ночі вони занурилися у темряву Мордору. Довколишню землю сповнювало передчуття страхітливої бурі, що от-от мала розпочатися: Капітани Заходу проминули Роздоріжжя й підпалили смертоносні поля Імлад-Моргулу.

Тож відчайдушна подорож тривала: Перстень просувався на південь, а королівські знамена мчали на північ. Та для гобітів кожен день, кожна верста були важчі за попередні, бо сили їхні танули, а терени ставали дедалі страшнішими. Удень ворогів вони не зустрічали. А вночі, коли малі мандрівники ховалися чи чуйно дримали в якомусь закапелку біля дороги, вони чули крики і тупіт численних ніг чи прудкий цокіт копит жеребця, що ніс на собі жорстокого вершника. Та всі ці загрози були нічим порівняно зі шокрок ближчою небезпекою, яка тиснула на гобітів: жахливе зло затаєної Сили, що завмерла у глибокій задумі, та недремна лють поза темним покровом довкола її Престолу. Вона була все ближче і ближче, ставала дедалі чорнішою, мовби стіна ночі, що невблаганно насувається на останній закуток світу.

Урешті, моторозна ніч таки запала; і коли Капітани Заходу дісталися до краю живих земель, двох подорожніх охопила година чорного розпачу. Минуло вже чотири дні, відколи вони втекли від орків, але час тягнувся за ними, як дедалі жахливіший сон. За весь той останній день Фродо не зронив і слова, тільки йшов, пригнувшись, і часто спотикався, мовби його очі вже не бачили дороги перед ногами. Сем здогадався, що з усіх страждань його друзів випало найскладніше – нести дедалі важчий Перстень, тягар для тіла та муку для духа. Сем із тривогою помічав, як лівиця його пана раз у раз знімалася, ніби відводячи удар чи захищаючи зболені очі від жахливого Ока, яке поривалося зазирнути у них. А правиця іноді крадькома притулялася до грудей, стискалась, а потім повільно, підкорившись волі, що знову її опановувала, відсувалася геть.

Тепер, коли знову стемніло, Фродо сів, сховавши голову між колін, і стомлено звів руки додолу, а його кисті лежали та ледь посмикувалися. Сем стежив за своїм паном, доки ніч поглинула їх обох і відмежувала один від одного. Йому теж забракло потрібних слів, тому він поринув у власні похмурі думки. Щодо нього, то він, попри втому та гнітючу тінь страху, ще зберіг трохи сил. *Лембас* мав безцінну властивість поновлювати їх, і без нього гобіти вже давно лежали би десь трупом. Утім, ельфійська їжа не гамувала бажання поїсти, тож інколи Семова голова переповнювалася спогадами про їжу, і він марив звичайним хлібом та м'ясом. Але цілющі властивості дорожнього харчу лише посилювалися, якщо мандрівники вживали тільки його, не змішуючи *лембас* із іншими стравами. Він живив волю, що додавала снаги зносити негаразди, керувати своїми сухожиллями та кінцівками понад уділені смертним можливості. Проте зараз гобітам слід було прийняти якесь нове рішення. Друзі не могли довше йти цією дорогою, бо вона простувала на схід до великої Тіні, а Гора височіла тепер праворуч од них, майже на півдні, тож і треба було рушати в тому напрямку. Однак перед Горою розкинулися широкі курні та безплідні регіони, де не було нічого, крім попелу.

– Вода, вода! – пробурмотів Сем.

Він обмежував себе в питті, і язик у його пересохлому роті здавався товстим та розпухлим: хоч яким він був обачним, у них залишилося зовсім мало води – лише півфляги, – а йти, мабуть, доведеться ще не один день. Якби гобіти не наважилися рушити орківською дорогою, то вже давно б усе випили. Бо через великі проміжки вздовж того шляху було збудовано цистерни, звідки мали пити вояки, змушені поспіхом долати ці безводні околиці. В одній із таких цистерн Сем знайшов трохи води, затхлої та забрудненої орками, проте придатної для пиття в їхньому безвихідному становищі. Це було день тому. Поповнити флягу ще раз надії не було.

І от, зморений клопатами, Сем задрімав, облишивши всі турботи про завтра на завтра, – більшого він зробити не міг. Сон і неспання злились у єдину тривогу. Він бачив вогні, які нагадували зажерливі очі темних скрадливих потвор, чув моторозні крики тортурованих істот і зривався на ноги, щоби застати світ усучіль темним, побачити довкола тільки порожню чорноту. Єдиний раз, стоячи та дико роззираючись навсібіч, гобіт уже начебто навсправжки помітив тьмяні вогники очей, але вони враз, блимнувши, зникли.

Ненависна ніч минала повільно і неохоче. За нею прийшло сутінкове світло: що ближче було до Гори, то темнішим ставало повітря, а від Темної Вежі розповзалась імла Тіні, в яку загортався Саурон. Фродо нерухомо лежав горілиць. Сем став біля нього – йому зовсім не хотілось озиватися, та він знав, що тепер усе залежить від нього: він повинен змусити волю свого пана запрацювати, щоби той здолав іще один шмат дороги. Тож невдовзі Сем нахилився, погладив чоло Фродо і сказав йому на вухо:

– Прокидайся, пане! Нам знову час вирушати!

Ніби почувши тривожний дзвін, Фродо вмить підхопився, став, подивився на південь і,

коли угледів Гору та пустелю, знов обм'якнув.

– Я не впораюся, Семе, – пробелькотів. – Його так важко нести, так важко...

Ще й не розтуливши рота, Сем знав, що ці його слова радше зашкодять, аніж допоможуть, одначе шкодував свого пана і тому не міг мовчати.

– Тоді дозволь мені понести його трохи замість тебе, пане, – сказав він. – Ти ж знаєш: я нестиму його, та ще й із радістю, доки матиму на те силу.

Та в очах у Фродо спалахнуло лихе полум'я.

– Не підходь! Не торкайся до мене! – скрикнув він. – Перстень мій, мій, кажу. Геть!

Його рука потяглася до руків'я меча. Та враз голос швидко змінився.

– Ні, ні, Семе, – сумовито додав Фродо. – Ти ж повинен мене розуміти. Це – мій тягар, і ніхто не може нести його замість мене. Тепер уже надто пізно, любий Семе. Тут ти вже мені не допоможеш. Я от-от скорюся його владі. Я не зміг би його віддати, а якби ти спробував забрати його, я б позбувся розуму.

Сем кивнув.

– Розумію, – відказав. – Але я оце подумав, пане Фродо, і, знаєш, у нас є те, без чого ми можемо обійтись... Чому би нам не полегшити свою ношу, га? Ми йдемо правильним шляхом, прямісінько туди, – і він показав на Гору, – тож навіщо нам тягнути те, в потрібності чого ми не впевнені?

Фродо ще раз глянув у бік Гори.

– Так, – погодився, – на тому шляху нам справді мало що знадобиться. А наприкінці його – і зовсім нічого.

Підібравши орківського щита, він пожбурих його геть, а за ним і шолом. Потім зняв сірий плащ, відчепив важений пояс і впустив його на землю разом із мечем у піхвах. Порвав на рам'я чорного плаща і розкидав клапти.

– Отепер я не орк! – скрикнув Фродо. – І вже не матиму зброї, ні брудної, ні гарної. Нехай ловлять мене, якщо хочуть!

Сем зробив те саме, відкинувши орківське спорядження та повиймавши всі речі зі своєї торбини. Вони були дуже близькі йому – бодай через те, що він доніс їх так далеко і з такими труднощами. Найважче було розлучатися з куховарським начинням. Від самої думки про те, що його доведеться покинути, в Сема з очей полилися сльози.

– Пригадуєш ті шматки кролятини, пане Фродо? – запитав він. – І нашу схованку під теплою кручею в країні Капітана Фарамира того дня, коли я побачив оліфанта?

– Ні, Семе, боюся, що ні, – відказав Фродо. – Тобто я знаю, що все це було, та вже не уявляю собі цього. Ні смаку їжі, ні дотику води, ні шуму вітру, не пам'ятаю ні дерев, ані трави, ні квітів – у мені не залишилось навіть спомину про місяць і зорі. Я нагий серед темряви, Семе, й між мною та колом вогню немає жодної перепони. Я вже бачу його навіть розплющеними очима, а все інше просто згасло...

Сем підійшов до нього і поцілував другові руки.

– Тоді що швидше ми його позбудемося, то швидше... відпочинемо, – сказав, затинаючись і не знайшовши більш вдалого слова. – Балачкою тут не зарадиш, – пробурчав собі під ніс, збираючи всі речі, які вони вирішили покинути.

Він не хотів, аби їхній крам просто так валявся в пустелі, щоб його могли бачити чужі очі.

– Виродок, здається, підібрав ту орківську сорочку, тож не треба йому давати до рук іще й меча. Він і голіруч може накоїти біди. А вже казанків моїх він точно не мацатиме!

Тож Сем відніс усі речі до однієї з широких тріщин, які зранили цю землю, і вкинув їх туди. Брязкіт його улюблених казанків, що покотились униз, у п'ятьму, лунав для його серця як смертельний подзвін.

Потім гобіт повернувся, відтяв невеликий шматок від ельфійської мотузки – на пояс для Фродо – і обв’язав його тісно поверх сірого плаща. Решту скрутив і поклав назад до торбини. Крім мотузки, Сем залишив там тільки рештки дорожнього харчу та флягу з водою, а при боці в нього і досі висіло Жало, та ще в нагрудній кишені туніки, поряд із серцем, було заховано піалу Галадріель і маленьку скриньку, яку вона подарувала особисто йому.

І ось нарешті гобіти повернулись обличчям до Гори і рушили в дорогу, вже не дбаючи про таємничість, долаючи втому та змушуючи залишки волі працювати лише заради одного – ходи вперед. За такого сутінкового страхітливого дня їх могли вистежити хіба кілька істот у всій цій недремній землі, та й то дуже зблизька. З-поміж усіх рабів Темного Володаря тільки назг’ули могли би застерегти його про небезпеку, що підкрадалася, дрібна й уперта, до самого осердя його пильно стереженого володіння. Проте назг’ули та їхні чорні крила були деінде й виконували інші доручення: вони зібралися віддалік, затіняючи марш Капітанів Заходу, до якого було звернено й думку Темної Вежі.

Того дня Семові здалося, що його пан звідкілясь черпає нові сили, бо їх приплив годі було пояснити лише тим, що вони позбулися частини речей. Тож кілька перших переходів гобіти здійснили швидше і зайшли далі, ніж сподівався Сем. Земля була малоприсадною для ходи та ворожою, проте вони таки просувались уперед, і Гора постійно наближалась. Однак день закінчився, і тьмяне світло почало швидко гаснути, а Фродо знову згорбився і раз у раз заточувався, ніби енергійний рух остаточно виснажив його.

І під час останньої зупинки він осів на землю і сказав:

– Я хочу пити, Семе, – і більше не озивався.

Сем дав йому добрячий ковток води, й у них залишився ще лиш один. Тож сам Сем не пив, і тепер, коли довкола них зімкнулася чергова мордорська ніч, усі його помисли були тільки про воду: кожен потічок, струмок і джерело, які він коли-небудь бачив під зеленими вербовими тінями чи в сяйливому дзюрчанні на сонці, танцювали та пускали ряботиння під повіками його невидющих очей, завдаючи нестерпної муки. Він відчував прохолодну грязюку на пальцях своїх ніг, наче хлюпався у Ставку біля Поріччя з Веселуном Домоселом, і з Томом, і з Великим Цабе та з їхньою сестрою Ружею.

– Але це було мало не сто років тому, – зітхнув Сем, – і далеко-далеко звідси. Шлях назад – якщо він узагалі існує – пролягає через Гору.

Він не міг заснути, тож узявся сперечатися сам зі собою.

– Ну ж бо, подумаймо: поки що все вдавалося нам краще, ніж ти сподівався, Семе, – сказав рішуче. – Принаймні початок був вдалий. Гадаю, ми здолали половину відстані, перш ніж зупинилися. Ще один день – і все.

Гобіт замовк.

– Не будь дурнем, Семе Груничу, – почувся його власний голос. – Він не пройде ще один день таким самим темпом, а може, й зовсім не зрушиться з місця. Та й ти не далеко зайдеш, віддаючи йому всю воду та більшість їжі.

– Я можу пройти ще багато і таки дійду.

– Куди?

– До Гори, звісно ж.

– А потім що, Семе Груничу, що потім? Ну, дістанешся ти туди, і що там робитимеш? Сам Фродо вже ні на що не здатний.

І Сем із жахом усвідомив, що на це він відповіді не має. Власне, навіть не має жодного уявлення, що й до чого. Фродо небагато йому розповідав про своє завдання, і Сем лише приблизно знав, що Перстень слід кинути у вогонь.

– Розколини Судьби, – пробурмотів він, видобувши з пам’яті давню назву. – Втім, якщо мій пан і відає, де їх шукати, то я – ні.

– Ось воно що! – прозвучала відповідь. – Усе це – марна робота. Він сам так казав. А ти дурень, бо й далі плекаєш надію і трудишся. Ви могли лягти і заснути собі разом іще два дні тому, якби ти не був такий упертий. Але ти все одно помреш – так чи навіть гірше. Тож можеш просто зараз лягти і скоритися долі. Ти, без сумніву, ніколи не доберешся до вершини.

– Доберуся, навіть якщо доведеться покинути тут усе, крім власних кісток, – заперечив Сем. – І понесу пана Фродо вгору на собі, навіть якщо від цього в мене луснуть спина та серце. Тому припини сперечатися!

Тієї миті Сем відчув, що ґрунт у нього під ногами дрижить, почув чи відчув глибокий віддалений гуркіт, ніби під землею було ув'язнено грім. Короткий червоний спалах зблиснув попід хмарами і згас. Гора теж спала неспокійно.

Розпочався останній етап їхніх мандрів до Ородруїну, і то була така страхітлива мука, що навіть Семові вона видавалася нестерпною. Боліло все тіло, а в роті було так сухо, що він не міг уже проковтнути навіть грудку їжі. Довкола було темно, і не тільки через чад із Гори: здавалося, наближається буря, і далеко на південному сході попід чорним небом уже мерехтять громовиці. Та найгіршим із усього було задимлене повітря – дихалося боляче й важко, паморочилось у головах, і гобіти заточувалися, часто падали. Та їхня воля була непохитною, тож вони пробиралися далі.

Гора підповзала все ближче і ближче, аж урешті, коли гобіти підвели вгору важкі голови, заступила їм увесь небокрай, розлого здіймаючись перед ними: велетенська купа попелу, шлаків та обгорілого каміння, з якої стримів конус із прямовисними боками, що підносився ген до хмар. І щойно денний присмерк перетворився на справжню ніч, подорожні, раз у раз спотикаючись, добулися до самого її підніжжя.

Фродо хапнув ротом повітря й упав. А Сем сів біля нього. Він почувався стомленим, але, на диво, йому полегшало й у голові знову прояснилося. Його вже не діймали жодні внутрішні суперечки. Він знав усі аргументи, які мали би загнати його у безвихідь, однак не прислухався до них. Сем прийняв рішення, і тільки смерть могла змусити гобіта змінити його. Він уже не мав ані бажання, ні потреби сну – сама настороженість. Знав, що всі загрози та небезпеки зібралися тут воедино: наступний день стане для них судним, днем вирішального зусилля чи катастрофи, останнім ривком.

Але коли ж він настане? Ніч здавалася нескінченним безчассям, хвилина по хвилині тихо вмирала і так долучалася до проминання години, втім нічого не змінювалося. Сем подумав, чи не настала, бува, вже друга темрява і чи той день узагалі прийде. Нарешті він намацав руку Фродо. Вона була холодна і тремтіла. Його пана лихоманило.

– Не треба було мені викидати коцка, – пробурмотів Сем і, лігши поряд, спробував зігріти Фродо своїм тілом і руками.

Потім поринув у сон, і останній день їхніх мандрів застав гобітів пліч-о-пліч на землі. Напередодні західний вітер ущух, а тепер дув дедалі сильніший вітер із Півночі, й світло невидимого Сонця поволі сочилось крізь морок туди, де лежали гобіти.

– Ну ж бо! Гайда, це останній ривок! – сказав Сем, силуючись підвестися.

Він схилився над Фродо, обережно будячи його. Фродо застогнав, але, доклавши неймовірних зусиль, таки зіп'явся на ноги. Потім важко звів погляд на темні схили Судної Гори, що височіла перед ним, знов упав навколішки, а тоді поповз уперед, спираючись на руки.

Сем дивився на нього, і серце його обливалося кров'ю, та на сухі й пекучі очі не навернулось ані сльозинки.

– Я сказав, що понесу його, навіть якщо зламаю спину, – буркнув Сем, – і таки понесу! Агов, пане Фродо! – гукнув. – Я не можу нести за тебе твій тягар, але можу нести і тебе, і його разом. Отож, вилазь! Ну-бо, пане Фродо, милий! Сем тебе покатає. Просто скажи йому, куди йти, – і він піде.

Фродо ледве видерся другові на спину, його руки мляво оповили Семову шию, ноги обхопили його тулуб попід пахвами. Тоді Сем підвівся і з подивом відчув, що його тягар – легкий. Він боявся, що йому не стане снаги підняти самого пана, а ще ж доведеться розділити з ним жахливу й обтяжливу ваготу триклятого Персня. Та все було інакше. Чи тому, що Фродо геть виснажили тривалі страждання, ножове поранення, отруйний укус і біль, страх, бездомні блукання, чи тому, що Семові дано було відчутти останній приплив сил, він підняв Фродо так само легко, як закинув би «на барана» яке-небудь гобітеня під час веселощів десь на моріжках чи на лугах Ширу. І Сем, глибоко вдихнувши, рушив до мети.

Гобіти дісталися до підніжжя Гори з північного чи то пак із північно-західного боку, де її довгі сірі схили були горбисті, проте не стрімкі. Фродо не озивався, і Сем щодуху дряпався вгору, керуючись єдиним поривом: видертися якомога вище, доки його покинуть сили, а воля зламається. Він натужно йшов, усе вгору й угору, петляючи туди й сюди, щоби зменшити кут підйому, часто оступаючись і, врешті, повзучи, мов равлик, із важким тягарем на спині. Коли гобітова воля уже не годна була підганяти його вперед, а кінцівки перестали слухатися, Сем зупинився і лагідно поклав свого господаря на землю.

Фродо розплющив очі й перевів подих. Тут, угорі, дихати було легше, бо випари клубочилися і розліталися навсібіч далеко вниз.

– Дякую, Семе, – сказав він хрипким шепотом. – Чи далеко ще йти?

– Не знаю, – відказав Сем, – адже я не знаю, куди ми йдемо.

Він озирнувся, потому глянув угору і дуже здивувався, побачивши, як далеко вони просунулися за час останнього переходу. Зловісна Гора, що стояла самотою, здавалася вищою, ніж була насправді. Сем побачив, що вона вища навіть за вершинні хребти Ефель-Дуату, які вони з Фродо здолали. Безладні та нерівні виступи здіймалися од її чималої основи десь на дві тисячі ліктів над рівниною, а понад ними приблизно ще на половину цієї висоти здіблювався гінкий головний конус, схожий на сушильну піч чи на комин і увінчаний зубчастим кратером. Але Сем піднявся вже далі, ніж до середини основи Гори, й рівнина Горгороту тьмяніла ген унизу, оповита димом і мороком. Поглянувши вгору, гобіт закричав би, якби не пересохлий рот: серед шпилястих горбів і схилів понад ним було виразно видно стежку чи то дорогу. Вона піднімалася на вершину, наче пояс, зміїлася, виринаючи зі заходу, по Горі, а тоді огинала її, зникаючи з очей, і досягала підніжжя конуса зі східного боку.

Сем не бачив, де саме дорога проходить безпосередньо над ним, себто найнижче, бо з того місця, де він стояв, здіймався стрімкий укіс, але здогадався, що, коли йому стане снаги

видертися хоч трохи вище, вони потраплять на той шлях. Й у гобіта знову зажеврила надія: вони ще можуть здолати цю Гору!

– Авжеж, цю стежку проклали навмисно! – сказав Сем сам до себе. – Якби її тут не було, мені, врешті, довелося б визнати свою поразку.

Та стежку на Горі було прокладено не навмисно для Сема. Він не відав того, проте дивився зараз на Сауранову дорогу від Барад-дўра до Саммат-Наура, Вогнених Палат. Вона стелилася від велетенської західної брами Темної Вежі широким залізним мостом над глибокою прірвою, а потім, спустившись на рівнину, не одну версту бігла між двома задимленими безоднями, доки діставалася до довгого висхідного насипу, що тягнувся до східного боку Гори. Звідти, завертаючи й оповиваючи всю її чималу окружність із півдня на північ, дорога, врешті, здіймалася ген високо на сам конус – утім ще доволі далеко від вершини, що випускала смердючий дим, – аж до темного входу, який з'яв осторонь на сході й дивився просто на Вікно Ока в огорнутій мороком Саурановій фортеці. Ту дорогу часто руйнували чи захаращували виверження внутрішнього вогню Гори, та завдяки праці незчисленних орків її завжди відновлювали.

Сем глибоко вдихнув. Стежка – ось вона, проте, як йому дістатися до неї, здолавши цей укіс, він не знав. Спершу треба полегшити біль у спині. Сем на хвилинку приліг поряд із Фродо. Ніхто з них не проронив і слова. Довкола поволі світлішало. Раптом Сема охопило незбагненне прагнення негайно почати діяти. Так, ніби його хтось закликав: «Ну ж бо, вперед, інакше буде надто пізно!» Тож він зібрався на силі й підвівся. Фродо, здавалося, почув той самий поклик. І він із натугою встав навколішки.

– Я повзтиму, Семе, – ледве видихнув.

Отак, п'ядь за п'яддю, вони дряпалися догори, наче якісь дрібні сірі комахи. Діставшись до стежки, вони з'ясували, що вона широка та вимощена потрісканими кругляками й ущільненим попелом. Фродо вибрався на неї й, ніби з чийогось примусу, повільно повернув обличчя на Схід. Оддалік нависав Сауронів морок, але – чи то його розірвав порив вітру зі світу, чи сколихнув жахливий внутрішній неспокій – хмари покрову раптом закружляли й на мить розступились, і тоді Фродо побачив високі й чорні, чорніші та грізніші за величезні тіні, серед яких вони стояли, неприступні шпилі й залізну корону горішньої вежі Барад-дўра. Вона відкрилася тільки на мить, але так, мовби з якогось страхітливого, незмірно високого вікна зненацька вдарило червоне полум'я, спрямоване на північ, – палахкотіння пронизливого Ока. Потім завіси п'тьми знов опустились, і моторошне видіння зникло. Око було звернене не до гобітів: воно пильнувало Північ, де стояли готові до наступу Капітани Заходу, і туди було скеровано всю його лють, бо Темна Сила збиралася завдати смертельного удару. Проте Фродо, побачивши це страхітливе видіння, впав, ніби його вразили в саме серце. І його рука потяглася до ланцюжка на шиї.

Сем опустився навколішки біля нього й почув, як Фродо ледь-ледь, майже нечутно, ворухить губами:

– Допоможи мені, Семе! Допоможи мені, Семе! Стримай мою руку! Я не можу її зупинити!

Сем одразу ж узяв руки свого пана, склав їх докупи – долоня до долоні – й поцілував, а потім лагідно затиснув між своїми. І зненацька йому спало на гадку: «Він вистежив нас! Треба йти вгору, вгору, бо інакше всьому кінець. Ну ж бо, Семе Груничу, це вже й справді кінець».

Тож він знову підняв Фродо, притягнувши його руки аж до своїх грудей і дозволивши господаревим ногам вільно хитатись у повітрі, похилив голову і поплентався дорогою вгору. Це було геть не так легко, як здавалося спершу. На щастя, вогонь, що вихлюпнувся з Гори під час потужних вивержень, коли Сем стояв ще на Кіріт-Унголі, стікав долі південним і західним схилами, тож дорога з цього боку була вільна. Та у багатьох місцях вона обсипалася чи її перетинали глибокі розлами. Але ця дорога недовго тяглася на схід і вгору, а згодом розвернулася під гострим кутом і короткий проміжок шляху бігла на захід. Саме на тому повороті вона проходила через глибокий перевал у скелі зі старого, побитого негодою

каміння, що його колись давно вивергнули зі себе полум'яні надра Гори. Задихаючись під вагою своєї ноші, Сем звернув за кут і відразу ж краєм ока помітив, як щось падає зі скелі – невеликий шматок чорного каменя, що відколовся від кручі, коли Сем проходив повз.

Несподівана важкість буквально приголомшила гобіта, й він поточився вперед і гепнувся на землю, відпустивши руки свого пана. Тоді Сем збагнув, що трапилося, бо почув над собою ненависний голос.

– Пасскудний госссподар! – сичав цей голос. – Пасскудний госссподар обдурив нас, обдурив Сссмеагола, голум . Йому не сслід іти сюди. Йому не сслід ображати Безцінного. Віддай його Сссмеаголові, так, ссправді, віддай його нам! Віддай його нам!

Одним різким ривком Сем зірвався на ноги і негайно вихопив меч, проте нічого не зміг удіяти. Голум і Фродо сплелися воєдино. Голум шматував гобітів одяг, намагаючись дістатися до ланцюжка і Персня. Але це, напевно, був той єдиний вчинок, який іще міг розпалити жаринки волі та серце Фродо: напад, спроба силоміць вирвати в нього його скарб. Тож він відбивався з такою люттю, якої Сем від нього не сподівався, як, утім, і Голум. Однак навіть попри це, все могло би бути інакше, якби сам Голум не змінився: всі ті жажливі стежки, самотні, голодні та безводні, якими він волочився, гнаний усеохопною жагою та невідступним страхом, залишили на ньому жажливі сліди. Він був худючий, виснажений, висушений аж до кісток, які туго обтягувала вицвіла шкіра. У його очиськах ще палахкотів дикий вогонь, але лють усередині вже не могла зрівнятися з його давньою чіпкою силою. Тож Фродо скинув покидька зі себе й підвівся, весь трясучись.

– Геть із мене, геть! – хрипів він, притискаючи руку до грудей, аби намацати Перстень під шкіряною сорочкою. – Геть, ти, повзуча потворо, геть із мого шляху! Твій час минув. Тепер ти не здатен ані зрадити мене, ні обхитрувати.

Потому раптом, як і тоді, в тіні Емин-Муїлу, Сем побачив обох суперників ніби якимсь іншим зором. Зіщулена постать, ледве чи більша за тінь живої істоти, потвора, котра зазнала цілковитої та нищівної поразки, проте сповнена страхітливого пожадання і люті; а перед нею стоїть сувора, цього разу безжальна, фігура, одягнута у біле, котра тримає біля грудей вогненне коло. Й із того вогню лунав владний голос:

– Забирайся і не тривож мене вже! Якщо ти ще коли-небудь торкнешся мене, то й тебе буде скинуто в Судний Огонь!

Зіщулена істота позадкувала, а в її вирячених очах був жах, та водночас і невгамовне пожадання.

Уже за мить видіння минуло, і Сем побачив Фродо, який стояв, приклавши руку до грудей, і дихав, хапаючи повітря великими ковтками, а Голум навколішки скоцюрбився біля його ніг, поклавши лапаті руки на землю.

– Стережися! – скрикнув Сем. – Він скочить!

І зробив крок уперед, розмахуючи мечем.

– Швидше, пане! – сказав на одному подиху. – Іди далі! Йди далі! Ніколи нам гаяти час. Я з ним упораюсь. Іди далі!

І Фродо поглянув на нього так, ніби той був уже далеко.

– Так, я мушу йти далі, – відказав він. – Прощавай, Семе! Це нарешті кінець. На Судну Гору зійде судьба. Прощавай!

Фродо розвернувся і пішов повільно, проте рівно стежкою вгору.

– Ну! – сказав тоді Сем. – Нарешті я поквитаюся з тобою!

Він метнувся вперед із оголеним для бою лезом. Але Голум не стрибнув. Він розпластався на землі й заскиглив.

– Не вбивай нас, – рюмсавав він. – Не кривдь нас тією госстрою болючою ссталлю! Дозволь нам пожити, так, пожити ще бодай трохи. Програли, програли! Ми програли! Коли Безцінного не сстане, ми помremo, так, перетворимося на порох.

І своїми довгими напівпрозорими пальцями він шкріб попів зі стежки.

– На порох! – засичав.

Семова рука завмерла. Дух його палав од люті та спогадів про зло. Було б цілком справедливо прикінчити цю зрадливу смертоносну потвору, справедливо й заслужено, неодноразово заслужено: це також було єдиним безпечним рішенням. Але глибоко в Семовому серці ворухнулося щось таке, що його стримало: він не міг убити цю істоту, котра лежала в пилюці, уопсліджена, знищена, геть розчавлена. Він сам теж, хоч і дуже коротко, носив Перстень, тому зараз невиразно, проте таки розумів судовну агонію Голумових тіла та розуму, які стали рабами Персня і не могли вже знайти ні спокою, ні полегшення. Та слів для того, щоби виразити свої почування, Сем не мав.

– Ох, щоб тебе... Ти, смердюху нещасний! – сказав він. – Іди геть! Зникни! Я тобі не довіряю, та не настільки, щоби побити, тому тікай. А ні – то я таки дістану тебе тією гострою болючою сталлю.

У відповідь Голум став на всі чотири, позадкував на кілька кроків, а тоді, щойно Сем зібрався дати йому добрячого стусана, чкурнув униз стежкою. Але гобіт уже не зважав на нього. Він раптом згадав про свого пана, але, поглянувши на стежку вгору, не побачив його. Тож якомога швидше потрюхикав на вершину. Та якби озирнувся, то побачив би Голума, який знову вигулькнув зовсім неподалік, а тоді, зі шаленим блиском люті в палахкотливих очах, поплазував услід за Семом: прудко та обережно, мовби скрадлива тінь між каміння.

Стежка вела далі вгору. Та невдовзі знову звернула, й остання її ділянка пролягла через заглиблення на поверхні конуса – до самих темних дверей на схилі Гори, до дверей Саммат-Науру. Віддалік, піднімаючись до Півдня, сонце пронизало дими й тумани, і його посоловілий блякло-червоний диск зловісно запалав, але землі Мордору, які розкинулися довкола Гори, здавалися мертвими, тихими, оповитими мороком, ніби чекали якогось страхітливого удару Сем підійшов до розверзтого входу й зазирнув усередину Там було темно та гаряче, а повітря аж двигтіло від глибинного гуркоту.

– Фродо! Господарю! – погукав Сем.

Відповіді не було. Тож він постояв якусь часину, бо серце його роздирали найдикіші жахи, а потому пірнув у п'тьму. А тінь шаснула за ним.

Спершу Сем нічого не бачив. Тож у годину гіркої скрути гобіт знову видобув піалу Галадріель, але вона була бліда та холодна в його тремтячій руці й не випромінювала світла в цій гнітючій темряві. Сем наближався до самого серця Сауранових володінь і до кузень, де постала прадавня міць Темного Володаря, найжахливіша в Середзем'ї, – тут усі інші сили скорилися йому. Наляканий Сем зробив кілька непевних кроків у морок, а тоді раптом угору вихопився червоний спалах і вдарився у чорне склепіння. Так гобіт побачив, що перебуває в довгій печері чи в тунелі, пробитому в задимленому конусі Гори. Неподалік од Сема підлогу та стіни тунелю розсікала велетенська тріщина, з якої струменіло червоне світло. Воно то стрибало вгору, то пригасало десь у п'тьмі, а глибоко внизу лунали неперервний гул і

дрижання, ніби там працювали пульсуючі потужні механізми.

Світло знову бухнуло вгору й вихопило з темряви Фродо, який стояв на краю прірви, біля самісінької Розколини Судьби, чорний на тлі вогняного полиску, напружений, випростаний і непорушний, мовби статуя.

– Господарю! – крикнув Сем.

Тоді Фродо поворухнувся й озвався чистим голосом – таким чистим і владним, якого Сем ніколи не сподівався від нього почути, – і голос той заглушив навіть пульсацію та клекіт Судної Гори, видзвонюючи під покрівлею і при стінах.

– Я прийшов, – сказав Фродо. – Та нині обираю не те, по що прийшов сюди. Я не здійсно сподіваного вчинку. Перстень – мій!

І зненацька, надягнувши Перстень на палець, він зникнув з-перед Семових очей. Сем лиш розтулив рота, проте не встиг крикнути, бо тієї миті відбулося надто багато всього.

Щось із усієї сили вперіщило його у спину, підбило ноги, й він упав на бік, ударившись головою об камінну підлогу, а на нього тим часом вистрибнула темна постать. Сем лежав непорушно, і на мить усе довкола почорніло.

А вдалині, щойно Фродо надягнув Перстень і назвав його своїм у Саммат-Наурі, в самому серці її володіння, Сила, що мешкала у Барад-дурі, стрепенулась, і Вежа задрижала від своєї основи аж до гордої та страхітливої корони. Темний Володар ураз відчув Фродо, і його Око, пронизавши море темряви, поглянуло через рівнину на двері, які він сам створив, і незмірна його глупота вмить відкрилася йому, й він прозрів, й усі підступи його ворогів воднораз стали явними. І Саурона охопив гнів, і злість його заяріла страхітливим полум'ям, але одразу ж на нього накотився, наче густий чорний дим, страх і здушив його. Бо Саурон збагнув, що він у смертельній небезпеці і що доля його зависла на тонкій волосині.

Від усілякої політики, плетіння тенет страху та зради, від усіляких стратегій і воєн умить звільнився його дух, і цілим Саурановим володінням пробіг дроз, і раби його перелякались, армії зупинились, а капітани раптом завмерли, бо, позбавлені підтримки його духу, втратили певність і впали в розпач. Про них забули. Дух і воля Сили, які керували ними, докладаючи титанічних зусиль, звернулися до Гори. На заклик Темного Володаря з оглушливим криком мчали в останньому відчайдушному пориві назг'ули, Примари Персня, – їхні крила зашуміли, наче буревій, вони наштотувались один на одного в повітрі й, випереджаючи вітер, летіли на південь до Судної Гори.

Сем підвіся. У голові йому паморочилось, а цівки крові з чола залили очі. Він навпомацки подався вперед і несподівано побачив щось дивне і жахливе. На краю безодні Голум, немов ошалілий, боровся з невидимим ворогом. Хитався туди й сюди, то підступав так близько до прірви, що мало не зривався вниз, то відступав назад, падаючи на землю, підводячись і падаючи знову. Він без угаву сичав, але не вимовив і слова.

А внизу прокинувся розгніваний вогонь, спалахнуло червоне світло, й усю печеру заповнили сліпуче сяйво і спека. Раптом Сем помітив, що довгі Голумові руки потяглись угору до його власного рота, білі ікла зблиснули, а тоді клацнули, ніби відкусивши щось. Фродо скрикнув і невідь-звідки вигулькнув на краю прірви, упавши навколішки. А Голум, танцюючи, як навіжений, високо підніс Перстень разом із застряглим у ньому пальцем. Перстень виблискував так, наче і справді був зроблений зі живого вогню.

– Безцінний, безцінний, безцінний! – волав Голум. – Мій Безцінний! О, мій Безцінний!

І враз, звівши погляд, аби позловтішатися своєю здобиччю, він відступив надто далеко, перехилився, на секунду завис над прірвою, а потім з вереском полетів униз. Уже зі самих надр долинув його останній зойк: «Безцінний!» – і Голума не стало.

У ту ж мить довкола розляглося ревище і запанував жахливий оглушливий гармидер. Полум'я рвалось угору і лизало стелю. Ритмічна пульсація перетворилася на безладне

дрижання, Гора задвигтіла. Тоді Сем підбіг до Фродо, підхопив його і поніс до дверей. І там, на темному порозі Саммат-Науру, високо-високо над рівнинами Мордору, його охопили такі подив і жах, що гобіт зупинився, забувши про все на світі, й лише витріщився просто перед собою, ніби скам'янілий.

На мить зринуло видіння завихреної хмари, всередині якої були вежі та зубчасті стіни заввишки, як пагорби, споруджені на могутньому гірському престолі понад нескінченними ямами; великі двори та підземелля, безокі в'язниці, стрімкі, ніби кручі, розверзті брами зі сталі й адаманту... Потім усе зникло. Вежі запалися, гори зсунулися, стіни обсипалися, розплавився чи з гуркотом попадали; широкі смуги диму і гінкі його струмені валували й валували, доки злились у гігантську хвилю, клекітливий гребінь якої з несамовитою пінявою силою навалився на довколишні землі. І тоді, врешті, неозорими верстами, які розділяли Вежу та Гору, прокотилося гудіння, що перейшло в оглушливий гуркіт і у рев: земля ходила ходором, рівнина здибилась і тріснула, Ородруїн затрявся. З його розколотої вершини вирвався вогонь. Висушене блискавицями небо відповіло громом. Чорний дощ жалкими пасмугами батожив землю. І враз із епіцентру бурі, заглушаючи своїм вереском усі інші звуки та роздираючи навпіл хмари, виринули назг'ули, метаючись, неначе запалені ядра, в полоні вогненної руїни гір і неба, потріскуючи, вицахаючи, гинучи...

– Ну, Семе, це вже й справді кінець, – почувся голос поряд із ним.

То був Фродо, блідий і виснажений, але таки Фродо, і в очах його світився тихий спокій: ані вольового напруження, ні шалу, ні бодай тіні страху. Тягар спав із нього. То був ласкавий Семів господар із милих серцю ширських часів.

– Пане! – скрикнув Сем і впав навколішки.

Світ довкола западався в руїну, проте він якусь мить не відчував нічого, крім радості, непереборної радості. Тягаря не стало. Його пан уцілів, і знову став собою, і був вільний. А тоді Семів погляд упав на його покалічену і закривавлену руку.

– Бідна твоя рука! – мовив гобіт. – А я навіть не маю, чим її перев'язати, щоби полегшити біль. Ліпше б він відгриз цілу мою руку. Ну, та тієї потвори вже ніщо не поверне й ніколи.

– Так, – відказав Фродо. – Та чи пригадуєш ти Гандальфові слова: «Голумові ще належить зіграти свою роль у цій історії»? Якби не Голум, Семе, я не зміг би знищити Персня. Наша виправа була би марною, хоча ми й дійшли до мети. Відтак пробачимо йому! Бо Виправу завершено вдало, і це вже все. Я радий, що ти тут зі мною. Тут, Семе, де всьому, що ми знали, настане кінець.

Розділ 4 Кормалленська лука

Д

о пагорбів із усіх-усюд стікалися мордорські війська. Капітани Заходу поволі тонули в їхньому грізному морі. Світило червоне сонце, і крила назг'улів відкидали на землю темні тіні смерті. Арагорн стояв під своїм стягом, мовчазний і суворий, ніби заблукав думками у днях давно минулих, але очі його світилися, мов зорі, – дедалі ясніше в густій нічній темряві. На вершині пагорба стояв Гандальф, білий і холодний, бо на нього не впала жодна тінь. Наступ Мордору нагадував хвилю, що накочується на оточені пагорби, голоси ревли, наче приплив, серед ударів і брязкоту зброї.

Ніби побачивши раптом несподіване видіння, Гандальф стрепенувся. Повернувся, озираючись, на північ, де небо було бліде та чисте. Потому здійняв руки і голосно вигукнув, перекикуючи галас:

– Орли летять!

І чимало голосів повторило за ним:

– Орли летять! Орли летять!

Мордорське військо позадирало голови, дивуючись, що би то мало означати.

А до них летіли Гвайгір, Володар Вітрів, і Землеліт, брат його, – найбільші з усіх орлів Півночі, наймогутніші з нащадків старого Торондора, який збудував свої гнізда на неприступних шпильях Окружних Гір, коли Середзем'я було ще молоде. Позаду них довгими меткими шерегами летіли всі їхні васали з північних гір. Вони линули разом із дедалі сильнішим вітром просто до назг'улів, несподівано кидалися на них із висоти, і шум їхніх широких крил нагадував рев урагану Проте назг'улі розвернулися, й утекли, і зникли в п'їтьмі Мордору, почувши несподіваний та жажливий поклик Темної Вежі, а все мордорське військо тієї миті здригнулося, сумнів стиснув серця його солдатів, сміх їхній урвався, руки затремтіли, а ноги підкошувалися. Сила, що підганяла їх і сповнювала ненавистю і люттю, похитнулася, її дух облишив їх: тому, поглянувши в очі своїм ворогам, мордорці побачили в них смертоносне світло і злякалися.

Тоді Капітани Заходу голосно скрикнули, бо серця їхні посеред темряви сповнила нова надія. Лицарі Гондору, Вершники Рогану, дунедайни Півночі зімкнули свої лави й рушили з обложених пагорбів у наступ на переляканих супротивників, протинаючи їхні ряди гострими списами. Проте Гандальф здійняв руки і знову загукав дзвінким голосом:

– Стійте, Люди Заходу! Спиніться і чекайте! Нині вершиться судьба!

Не встиг він договорити, як земля у них під ногами аж загула. Потому, швидко піднімаючись угору, високо понад Вежами Чорної Брама та високо понад горами в небо злетіла розлога п'їтьма, що мигтіла вогнем. Земля стогнала і трусилася. Вежі-Зубці похитнулися, гойднулися й упали; могутній бастіон осипався; Чорна Брама розлетілася на друзки, а здалеку, то стихаючи, то наростаючи, підносячись аж до хмар, долинали конвульсивні гуркіт і рев – довга розкотиста луна смертельної руїни.

*

– Сауранові володіння знищено! – промовив Гандальф. – Персненосець успішно завершив Виправу!

А Капітани Заходу подивилися на південь, на Землю Мордору, і їм здалося, що на тлі хмарної запони з мороку здійнялася величезна чорна примара, непроникна, увінчана блискавицями, що заступала собою ціле небо. Страхітлива, вона бовваніла понад світом і простягла до них широченну грізну руку, жажливу, проте вже безсилу: щойно рука нависла над ними, сильний вітер підхопив її й розвіяв навсібіч, і вона зникла. Враз запанувала тиша.

Капітани схилили голови, а коли знову поглянули вгору, то – о диво! – Їхні вороги втікали, й сили Мордору розпорошилися, ніби курява на вітрі. Мурашва, після того як смерть уражає їхню розпухлу матку, що заселяє їхній повзучий пагорб і тримає всіх у покорі, блукає безтямно та безцільно, а згодом поволі вмирає, – так і Сауранові виплодки, орки і тролі, всілякі звірі, що їх чарами було перетворено на рабів, металися бездумно туди й сюди, вбивали самих себе, чи кидалися до ям, чи з криком утікали назад, аби сховатись у якихось норах, у якихось темних безпросвітно безнадійних місцях. Так люди з Руну і з Гараду, східняни та південці, побачили завершення своєї війни і велику міць та славу Капітанів Заходу. А ті з їхніх ворогів, котрі найвідданіше та найдовше служили злу, ненавидячи Захід, але були горді й відважні, тепер згуртувалися для останнього зіткнення у відчайдушній битві. Проте більшість із них потроху відступила на схід, а дехто просто кидав зброю і благав милосердя.

Тож Гандальф, доручивши всі воєнні справи та командування Арагорнові й іншим володарям, став на вершині пагорба й гукнув, і до нього спустився велелепний орел – Гвайгір, Володар Вітрів, і став перед ним.

– Двічі носив ти мене на собі, друже Гвайгіре, – мовив Гандальф. – Третя подорож буде найкраща, якщо на те твоя воля. Я не буду для тебе важчим тягарем, аніж тоді, коли ти ніс мене зі шпилья Зіракзігілу, де догоріло моє давнє життя.

– Я понесу тебе, – відповів Гвайгір, – куди захочеш, навіть якби ти був із каменю.

– Тоді летімо, і нехай за нами летять твій брат і ще кілька найпрудкіших твоїх васалів! Нам-бо потрібна швидкість: ми мусимо мчати швидше за будь-який вітер і випередити крила назг'улів!

– Дує Північний Вітер, але ми переженемо його, – сказав Гвайгір, і підняв Гандальфа, і помчав на південь, а за ним полетіли Землеліт і Менельдор, молодий і меткий.

Вони вже залишили позаду Удун та Горгорот і побачили, що вся земля попід ними лежала в руїнах і у безладі, а попереду, вивергаючи вогонь, палахкотіла Судна Гора.

– Я радий, що ти тут зі мною, – сказав Фродо. – Тут, Семе, де всьому, що ми знали, настане кінець.

– Так, я з тобою, паночку, – відказав Сем, лагідно прикладаючи зранену руку Фродо до своїх грудей. – А ти – зі мною. І мандри завершено. Та, здолавши таку далеку путь, я ще не хочу здаватися. Певно, це не для мене... ти розумієш, про що я.

– Може, й ні, Семе, – сказав Фродо, – проте так воно вже є на світі. Надія колись помирає. І настає кінець. Нам залишилося почекати ще зовсім трішки. Ми забрели в саме осердя румовища та падіння, і звідси немає виходу.

– Ну, пане, ми могли би принаймні відійти якнайдалі від цього небезпечного місця, від Розколини Судьби, якщо її так називають. Хіба ж ні? Ходімо, пане Фродо, хоча б і стежкою вниз!

– Гаразд, Семе. Якщо ти хочеш, то я піду, – відказав Фродо. Й вони підвелись і почали поволі спускатися звивистим шляхом.

Але, щойно гобіти рушили до підніжжя Гори, яке страхітливо здригалось, Саммат-Наур виблював густий дим і пару, бічна частина конуса відкололась, і жажливі вогняні нутрощі викотилися назовні, посунавши повільним гуркітливим каскадом униз східним схилом Гори.

Фродо та Сем не могли йти далі. Останні зусилля їхнього духа й тіла швидко вичахали. Вони дісталися до невисокого пагорба з попелу, нагромадженого біля підніжжя Гори, проте звідти ходу вже не було. То був нетривкий острів серед вогнених мук Ородруїну. Довкола западалася земля, з глибоких ровів і ям бухали дим і сморід. Позаду гобітів билась у конвульсіях Гора: на її поверхні відкрилися величезні тріщини, і вогненні ріки мляво текли довгими схилами у бік гобітів. Невдовзі ці потоки поглинуть і їхній острів. А згори посипався гарячий попел.

Отак гобіти і стояли, й Сем і далі тримав руку свого пана та гладив її. Потім зітхнув.

– У гарну ж історію ми з тобою втрапили, пане Фродо, чи не так? Хотів би я почути, як її розповідатимуть! Думаєш, хтось колись скаже: «А зараз я розповім вам історію про Фродо Дев'ятипалого та Перстень Судьби»? І всі замовкнуть, як ми, коли слухали в Рівендолі легенду про Берена Однорукого та Величну Коштовність? От би й цю історію послухати! І ще цікаво, як воно все буде після нас?

Говорячи так, аби до останнього не піддатися страху, Сем раз у раз дивився на північ – на північ, в осердя вітру, де далеке небо було чисте, бо раптовий холодний порив, що перейшов у буревій, розігнав темряву та пошматовані хмари.

І сталося так, що далекозорий Гвайг'ір вгледів їх своїм гострим поглядом, коли, спустившись разом із потоком шаленого вітру, кружляв, наражаючи себе на смертельну небезпеку, в небесах. Він побачив дві маленькі темні постаті, котрі рука до руки сиротливо стояли на маленькому пагорбі, а світ під ними двигтів і западався, а вогненні ріки невпинно наближались... Щойно орел помітив їх і кинувся вниз, як побачив, що ці постаті вже впали від виснаження, чи від випарів, чи від спеки, чи, остаточно прибиті відчаєм, – падають, аби сховати очі від смерті.

Вони лежали поряд, і Гвайг'ір метнувся додолу, і полетіли за ним Землеліт і Менельдор Бистрий, і підхопили вони малих мандрівників, котрі, непритомні, вже не віддали, яка їх спіткала доля, і понесли їх далеко від темряви та вогню.

Коли Сем прийшов до тями, то побачив, що лежить у м'якому ліжку, а над ним лагідно гойдається букове гілля, а між молодого листя мерехтить сонячне проміння, зеленкаве та золотисте. У повітрі витав солодкий змішаний запах.

Гобіт пригадав його: це був аромат Ітілієну. «А нехай мені! – подумав він. – Як же довго я спав?» Адже цей запах повернув його в той день, коли він розпалив своє маленьке багаття біля осяяної сонцем кручі, й на якусь мить усе інше зникло з його напівсонної пам'яті. Сем потягнувся і глибоко вдихнув.

– Ого, нічогенький мені наснився сон! – пробурмотів. – Як же радісно прокинутися!

Тоді сів і побачив, що поряд із ним лежить Фродо і спокійно собі спить, закинувши одну руку за голову, а другу поклавши на покривало. То була правиця, і на ній бракувало третього пальця.

І до Сема вмить повернулись усі спогади, й він скрикнув:

– То був не сон! Де ж це ми?

Позаду нього озвався ласкавий голос:

– На землі Ітілієн, під опікою Короля. І він чекає на вас.

Сказавши це, Гандальф постав перед Семом, одягнений у біле, і борода його сяяла, ніби справжній сніг, у переливчастому сонячному світлі, що струменіло крізь листя.

– Ну, пане Семвайзе, як ви почуваетесь? – запитав він.

Сем відкинувся на ліжку, широко розплющивши очі й розкривши рота, і на мить утратив дар мови від збентеження та радості. Нарешті зойкнув:

– Гандальфе! Я ж думав, що ти помер! А потім думав, що і я помер. Невже всі прикросці минулися, як сон? Що діється у цьому світі?

– Велика Тінь щезла навіки, – відповів Гандальф, а тоді засміявся, і сміх його нагадував музику чи бриніння води в засушливому краю; слухаючи його, Сем раптом усвідомив, що не

чув сміху – цього чистого втілення веселощів – уже безліч довгих днів.

Сміх залетів йому до вух луною всіх пережитих насолод. Але сам він зайшовся плачем. Однак згодом його сльози висохли, а натомість полився сміх, – так після запашного дощу, який прилітає на крилах весняного вітру, з'являється ще ясніше сонце. І, сміючись, гобіт зіскочив з ліжка.

– Як я почувуюся? – скрикнув він. – Ну, я навіть не знаю, як це передати. Я почувуюся, я почувуюся... – Сем замахав руками в повітрі, – я почувуюся, як весна після зими, як сонце на листі, як сурми й арфи, як усі пісні, що їх я коли-небудь чув!

Він замовкнув і повернувся до свого господаря.

– А от як пан Фродо? – запитав. – Хіба ж не шкода його бідної руки? Та я сподіваюся, що, крім цього, з ним усе гаразд. Йому було важко.

– Так, у всьому іншому зі мною все гаразд, – озвався у цю мить Фродо, сідаючи і теж сміючись. – Я знову заснув, чекаючи на тебе, Семе, сплюху ти мій. Я прокидався ще рано-вранці, а зараз, напевно, вже полудень.

– Полудень? – повторив Сем, намагаючись порахувати. – Полудень якого дня?

– Чотирнадцятого дня Нового року, – сказав Гандальф, – або, щоби вам було зрозуміліше, восьмий день квітня за Ширським літочисленням². А от у Гондорі віднині й довіку новий рік починатиметься двадцять п'ятого березня, коли загинув Саурон і коли вас вирятували з вогню та принесли до Короля. Він виходив вас і тепер чекає на зустріч із вами. З ним ви поїсте і щось вип'єте. Коли будете готові, я проведу вас до нього.

– Король? – здивувався Сем. – Який король, і хто він?

– Король Гондору та Володар Західних Земель, – відповів Гандальф, – він повернув собі все своє предковичне володіння. Невдовзі вирушить на коронацію, проте зараз він чекає на вас.

– А що ми одягнемо? – запитав Сем, бо помітив лише складене на підлозі біля ліжок старе дрантя, в якому вони мандрували.

– Те, в чому ви були, коли йшли до Мордору, – сказав Гандальф. – Навіть орківське шмаття, що його ти, Фродо, носив у чорній землі, буде збережено. Жодні єдваби чи льон, ані обладунки чи геральдика не будуть у більшій пошані. Та згодом я, напевно, таки знайду вам інший одяг.

Тоді чарівник простягнув до них руки, і гобіти побачили, що одна з них аж сяє від світла.

– Що у тебе там? – скрикнув Фродо. – Може, це...

– Так, я приніс вам ваші скарби. Їх знайшли на Семі, коли вас урятували. Подарунки Володарки Галадріель: твій келих, Фродо, і твоя скринька, Семе. Ви зрадієте, коли вони знову будуть у вас і у безпеці.

Гобіти вмились, одяглися, злегка перекусили й пішли слідом за Гандальфом. Вони виступили з букового гаю, де лежали, пройшли довгим зеленим лужком, що переливався в сонячному світлі, весь обсаджений величними деревами з темним листям, на яких красувався ясно-червоний цвіт. Позаду них бриніла, спадаючи, вода, а попереду між квітучими берегами мчав струмок, що добігав до зеленого лісу наприкінці лужка і зникав під аркадою дерев, крізь яку було видно блиск води вдалині.

Коли Гандальф і його супутники дісталися до входу в ліс, то з подивом побачили там лицарів у сяйливих обладунках і високих вартових у срібно-чорній одежі, котрі шанобливо їх привітали й уклонилися. Потім один із присутніх засурмив у довгу сурму, і прибулі рушили

---

² У березні (реті) в Ширському календарі було тридцять днів.

далі проходом серед дерев, побіч співочого струмка. Так вони дісталися до розлогої зеленої галявини, за якою в срібній імлі розкинулася широка ріка, а вже на ній було видно довгий заліснений острів, біля берегів якого стояло чимало кораблів. А на луці, де зупинилися гобіти, вишикувалися рядами загони могутнього війська, яке аж сяяло на сонці. Коли гобіти наблизилися, то воїни оголили мечі, струснули списами, заграли в ріжки й у сурми та загукали безліччю голосів багатьма мовами:

*Многая літа півміркам! Прославляйте їх бучною хвалою!
Квіо і Феріайн ананн! Аглар'ні Феріаннат!
Прославляйте їх бучною хвалою , Фродо та Семвайза!
Даур а Берель , Конін ен Аннун! Еглеріо!
Прославляйте їх!
Еглеріо!
А лайта те, лайта те! Андаве лайтувалмет!
Прославляйте їх!
Кормаколндор, а лайта тарієнна!
Прославляйте їх! Персненосців, прославляйте бучною хвалою!*

І червона барва зарум'янила їхні щоки, й очі їхні засяяли від подиву, – Фродо та Сем рушили вперед і побачили, що серед цього галасливого воїнства на зеленому моріжку встановлено три високі престоли. За тронем праворуч майорів білий зі зеленим стяг – кінь, що вільно скаче; ліворуч був срібний із блакитним стяг – корабель із провою-лебедем, що плине морем; а за найвищим престолом, що стояв посередині, майорів на вітрі чудовий штандарт, на якому цвіло біле дерево на чорному полі під блискучою короною та сімома мерехтливими зірками. На тому престолі сидів чоловік в обладунку, могутній меч лежав упоперек його колін, але шолома він не мав. А коли гобіти підійшли до нього, він підвівся. І вони впізнали його, хоча він і змінився: величний, із радісним обличчям, маєстатний володар людей, темноволосий, зі сірими очима.

Фродо кинувся йому назустріч, а Сем побіг слідом.

– Гай-гай, це перевершує все, чого я сподівався! – сказав він. – Бурлако, це ти? Чи я досі сплю?

– Так, Семе, це Бурлака, – відповів Арагорн. – Довгою була дорога сюди з Брі, де тобі не сподобався мій вигляд, чи не так? Довгою для нас усіх, але ваша була найжахливіша.

Потому, на Семів подив і неймовірне збентеження, Арагорн схилив перед ними коліно, а тоді, взявши їх за руки: Фродо правицею, а Сема лівицею, – повів до престолу, висадив на нього і повернувся до воїнів та капітанів, котрі стояли на луці, й озвався так, аби голос його дзвенів понад усім воїнством:

– Прославляйте їх бучною хвалою!

І коли радісний гамір прокотився лавами і знову стих, на превелике та повне Семове задоволення і на його невимовну насолоду, вперед виступив гондорський менестрель, і став навколішки, і попрохав дозволу заспівати. І – о диво! – мовив:

– Слухайте, володарі та лицарі, воїни хоробрості непереможної, королі та вельможі, слухай, славний народе Гондору, слухайте, Вершники Рогану, і ви, Ельрондові сини, і дунедайни з Півночі, й Ельф та Гном, і відважні серця Ширу, й усі мешканці Заходу, – слухайте мою пісню. А співатиму я вам про Фродо Дев'ятипалого та про Перстень Судьби!

І коли Сем почув це, то засміявся вголос, пронизаний радістю, й устав, і гукнув:

– О, слава велика і розкіш! Здійснились усі мої бажання!

І заплакав.

І все воїнство сміялось і плакало, а понад тими веселощами та планами злетів чистий голос менестреля, забринів срібно й золото, й усі присутні затихли. А менестрель співав їм то

ельфійською мовою, то мовою Заходу, доки їхні серця, пройняті до живого красними словами, переповнилися, і радість їхня вихлюпнулася через край і стала, мовби гострий меч, і вони подумки полинули до тих сфер, де біль і насолода невіддільні одне від одного, а сльози є істинним вином благодаті.

Врешті, коли Сонце проминуло зеніт і тіні від дерев подовжилися, менестрель замовк.

– Прославляйте їх бучною хвалою! – сказав і став навколішки.

І тоді підвівся Арагорн, і всі воїни встали та подалися до заздалегідь приготованих шатер: їсти, пити й веселитися, доки ще було дня.

Фродо і Сема повели осібню до намету, де вони скинули свій старий одяг, який служники згорнули і шанобливо відклали осторонь, а гобітам дали чисте вбрання. Потому прийшов Гандальф, і в його руках, на превеликий подив Фродо, були меч, і ельфійський плащ, і сорочка з мітрилу, які у гобіта відібрали в Мордорі. Семові ж чарівник приніс позолочену кольчугу та його ельфійський плащ, із якого зникли весь бруд і сліди минулих страждань, а ще поклав перед гобітами два мечі.

– Я не бажаю мати жодного меча, – сказав Фродо.

– Тобі доведеться мати його при собі. Принаймні сьогодні, – наполог Гандальф.

Тож Фродо взяв невеликого меча, який належав Семові та якого поклали поряд із ним у Кіріт-Унголі.

– Жало я віддаю тобі, Семе, – сказав він другові.

– Ні, господарю! Пан Більбо подарував його тобі разом із цією срібною сорочкою, тож він не захоче, щоби їх носив хтось, окрім тебе.

Фродо погодився, і Гандальф, вдаючи їхнього зброєносця, став навколішки, оперезав гобітів і подав їм мечі, а підвівшись, поклав їм на голови срібні діадеми. Одягнувшись, гобіти пішли на пишній бенкет, де сиділи за королівським столом разом із Гандальфом, Королем Еомером Роганським, Принцом Імрагілом і головними капітанами, а також із Гімлі та Леголасом.

А коли після Хвилини Мовчання подали вино, до намету ввійшли двоє зброєносців, аби прислужувати королям, – принаймні вони виглядали як зброєносці: один був одягнений у срібно-чорний стрій Варти Мінас-Тіріта, а другий – у біло-зелені шати. Сема здивувало, що такі юні хлопці роблять в армії могутніх воїнів. А тоді враз, щойно ті наблизились і він зміг їх роздивитися, вигукнув:

– Отакої! Поглянь, пане Фродо! Поглянь сюди! Гай-гай, та це ж Піпін. Тобто пан Перегрін Тук! І пан Мері! Як вони виростили! Хай мені грець! Бачу, розповідати історії доведеться не лише нам.

– Авжеж, звісно, – відказав Піпін, повертаючись до нього. – І ми почнемо їх розповідати, тільки-но завершиться бенкет. Наразі можеш допитати Гандальфа. Він уже не такий потайний, як був раніше, і сміється більше, ніж говорить. А ми з Мері поки що маємо роботу. Ми-бо лицарі Міста і Марки, як, сподіваюся, ти помітив.

Зрештою, радісний день таки добіг кінця, і, коли Сонце зайшло, а круглий Місяць поволі викотився понад імлою Андуну й уже мерехтів крізь тріпотливе листя, Фродо та Сем сиділи під шепотливими деревами, вдихали аромат прекрасного Ітілієну і розмовляли до глибокої ночі з Мері, Піпіном і Гандальфом, а згодом до них долучились і Леголас та Гімлі. Тоді Фродо й Сем багато дізналися про те, що спіткало Загін після розпаду братства того

страхитливого дня в Парт-Галені біля Водоспаду Раурос, але вони все одно хотіли ще і ще запитувати і розповідати.

Орки та дерева, наділені даром мови, нескінченні версти трави, вершники, котрі летять чвалом, осяйні печери, білі вежі та золоті хорони, битви й високі кораблі на плаву – все це пролітало в уяві Сема, аж він геть заплутався. Та хоч би які дива йому ввижалися, його знай непокоїла думка про зріст Мері та Піпіна, тож він примусив їх стати спина до спини з Фродо й зі собою. А тоді, почухавши голову, сказав:

– Щось я не збагну – такий зріст у вашому віці! Ось вам, прошу: ви десь на півп'яді вищі, ніж повинні були бути, або ж я тоді гном.

– Оце вже ні, – відказав Гімлі. – Та що я казав? Смертні не можуть просто взяти й випити ентського напою, а потому гадати, що це мине їм так само легко, як гальба пива...

– Ентського напою? – перепитав Сем. – От ви знову згадуєте про ентів, а хто вони такі, я все ще не докумекав. Гай-гай, либонь, мине кілька тижнів, перш ніж ми складемо всі історії докупи!

– Ага, тижнів, – додав Піпін. – Але потім доведеться таки замкнути Фродо у вежі Мінас-Тіріта, щоби він усе це записав. Інакше він половину з того забуде, й бідолашний старий Більбо буде смертельно розчарований.

За якийсь час Гандальф підвівся.

– Руки Короля – це руки цілителя, любі друзі, – мовив він. – Але ви стояли на самісінькому краю смерті, поки він викликав вас до життя, докладаючи всю свою силу, а опісля занурив вас у солодкий сон забуття. І, хоча ви спали довго і безжурно, зараз вам час знову вкладатися до сну.

– І це стосується не лише Фродо та Сема, – додав Гімлі, – ай тебе, Піпіне. Я люблю тебе навіть за ті страждання, яких ти мені завдав і яких я ніколи не забуду. Як не забуду й тієї миті, коли знайшов тебе на пагорбі в час останньої битви. Якби не гном Гімлі, ти би загинув тоді. Зате я принаймні знаю тепер, як виглядають гобітські ступні, й не помилюся, навіть якщо з купи тіл стирчатимуть не лише вони. Та коли я витягнув звідти твоє понівечене тіло, то був певен, що ти мертвий. Я міг би тоді вискубти собі бороду. Минув-бо тільки один день, відколи ти вперше встав і вийшов надвір. Тож марш у ліжку. І я теж піду спати.

– А я, – озвався Леголас, – прогуляюся лісами цієї чудової землі й так відпочину. У майбутньому, якщо дозволять мої ельфійські володарі, дехто з мого народу переселиться сюди, і коли ми прийдемо, то край цей на якийсь час буде благословенний. Ненадовго: на місяць, на життя, на сотню людських літ. Але Андуїн близько, й Андуїн тече до Моря. До Моря!

*Білі чайки кричать: «До Моря, до Моря!»
І вітер віє, й лине піна прозора.
На заході – ген – сонце сідає.
Сірий човне, чи ти розпізнаєш
Клич роду мого, що відплив без мене?
Прощавай, прощавай, отче-лісе зелений;
Наші дні минають, і тьмяніють роки.
Сам-один пропливу між вод широких.
Б'ють довгі хвилі в Останній Берег,
Згублений Острів солодкий шле шерех.
На Ерессеа Ельфійський Дім – недосяжний він людям,
Де не пада лист – край мого роду є й буде!*

Отак співаючи, Леголас спустився з пагорба.

Інші теж розійшлись, і Фродо та Сем уклалися в ліжка й поснули. А вранці знову прокинулися з надією та спокоєм у серцях й немало днів пробули в Ітілієні. Кормалленська лука, де отаборилося військо, розкинулася поблизу Геннет-Аннуна, й уночі було чути, як потік, що збігав із тамтешнього водоспаду, стрімко мчить крізь скелясті ворота, пливучи квітучими лугами до течій Андуйну біля острова Кайр-Андрос. Гобіти блукали то тут, то там і навідували місця, в яких бували раніше, а Сем безперестанку мріяв побачити – бодай мигцем, десь у тіні серед лісу чи в якійсь потаємній долині – могутнього оліфанта. Коли ж він довідався, що під час облоги Гондору цих тварин було багато, проте їх усіх знищили, то назвав це прикрою втратою.

– Ну, гадаю, не можна отримати всього й одразу, – сказав гобіт. – Але, здається, я дуже за ним сумую.

Тим часом військо підготувалося до повернення в Мінас-Тіріт. Стомлені відпочили, а поранені зцілились. Адже дехто з воїнів трудився та завзято борової з рештками східнян і південців, доки всіх їх здолали. А найпізніше повернулися ті, хто ввійшов у Мордор і знищував фортеці на півночі тієї землі.

Проте нарешті, коли наближався травень, Капітани Заходу знову рушили в путь; і вони вирушили до Міста корабель із своїми воїнами, а самі попливли від Кайр-Андросу вниз Андуйном до Осгіліата і там пробули один день, а наступного дня дісталися до зелених Пеленнорських полів і побачили знову білі вежі під гінким Міндоллуїном – Місто Людей Гондору, останній спогад про Вестернес, що вцілів у темряві й у вогні та дожив до нового дня.

І там посеред полів було напнуто шатра, і мандрівники дочекалися ранку. То був переддень травня, і Король зі сходом сонця мав увійти у свою браму.

Розділ 5 Намісник і король

Н

ад містом Гондором нависли сумнів і непереборний жах. Чудова погода та ясне сонце здавалися просто насмішкою над людьми, в чиему житті залишилося мало надії, адже вони щоранку очікували фатальних звісток. Їхній володар помер на вогнищі. У їхній Цитаделі лежав мертвий Король Рогану, а новий король, котрого їм подарувала ніч, знову подався на війну зі силами надто темними та страхітливими, щоби їх могли здолати чийсь міць і відвага. Проте жодних новин не надходило. Після того як військо покинуло Моргульську Долину, ступивши на північну дорогу попід тінню гір, до Міста не повертався жоден гонець і не прибивалася жодна чутка про те, що діється на грізному Сході.

Коли Капітанів не було вже два дні, Володарка Еовин попрохала жінок, котрі її доглядали, принести їй одяг. І їй не відмовили, а дозволили встати. І вона одягнулася, й уклала руку в пов'язку, й пішла до наглядача Осель Зцілення.

– Пане, – сказала Еовин, – я вельми непокоюсь і не можу довше лежати без діла.

– Володарко, – відповів той, – ви нездужаєте, а мені наказали доглядати за вами з особливою турботою. Вам не слід було підніматися з ліжка ще сім днів, бо так мені було наказано. Благаю вас: повертайтеся до свого покою.

– Я видужала, – відказала Еовин, – принаймні тіло моє зцілилося, якщо не зважати на ліву руку, проте й вона вже не болить. Але я знову захворію, якщо для мене не знайдеться роботи. Звісток із війни немає? Мої доглядальниці нічого мені не розповідають.

– Звісток із війни немає, – відповів наглядач, – відомо лише тільки те, що Володарі поїхали до Моргульської Долини, і люди кажуть, що новий капітан із Півночі став на чолі армії. То могутній володар і цілитель, але я ніяк не можу збагнути, як рука цілителя може тримати меч. У Гондорі тепер усе інакше, хоча колись і тут було так, якщо вірити давнім легендам. Але вже багато років ми, цілителі, дбаємо тільки про те, щоби гоїти рани, завдані мечами. Роботи нам ніколи не бракує: у світі безліч бід і хвороб, а війни лише примножують їх.

– Аби розгорілася війна, потрібен лишень один ворог, пане наглядачу, а не два, – відповіла Еовин. – А той, хто не має меча, може однаково від нього загинути. Невже ви хотіли, щоби народ Гондору тільки те й робив, що збирав для вас трави, доки Темний Володар збирає армії? Не завжди добре, коли зцілюють лише твоє тіло. Не завжди погано гинути у битві, хай би і довелось умирати в муках. Якби я мала вибір, то в цей похмурий час вибрала б останнє.

Наглядач лише глянув на неї у відповідь. Вона стояла, висока – очі виблискували на блідому обличчі, правиця стиснулася у кулак, – і дивилася у вікно, що виходило на Схід. А він зітхнув і похитав головою. Помовчавши, Еовин знову звернулася до нього.

– Невже вам не потрібно діяти? – запитала вона. – Хто керує цим Містом?

– Я достеменно не знаю, – відповів наглядач. – Це не належить до моїх повноважень. Вершників Рогану очолює маршал, а Володар Гурін, як мене повідомили, командує гондорцями. Та законним Намісником у Місті є Володар Фарамир.

– Де його можна знайти?

– У цій оселі, панно. Його важко поранили, та нині він уже на шляху до одужання. Проте я не знаю...

– Чи не проведеш мене до нього? Тоді ти все знатимеш.

Володар Фарамир самотою гуляв у саду Осель Зцілення, сонячне світло зігрівало його, і він відчував, як у його судинах вирує життя, однак на серці йому було важко, й він дивився з-понад стін на схід. Наблизившись, наглядач звернувся до нього на ім'я, Фарамир обернувся і побачив Володарку Еовин Роганську, і жаль зворушив його, бо він помітив, що та поранена, а його ясний зір зауважив її страждання і тривогу.

– Повелителю, – сказав наглядач, – ось Володарка Еовин Роганська. Вона приїхала з королем і була важко поранена, тож нині перебуває під моєю опікою. Але вона невдоволена і прагне поговорити з Намісником Гондору.

– Не зрозумій його хибно, пане, – втрутилася Еовин. – Мене гнітить не те, що про мене тут недобре дбають. Це – найкраща оселя для того, хто прагне видужати. Проте я не можу лежати без діла, не можу байдикувати, бути, мов у клітці. Я прагнула смерті у битві. Та не загинула, а битва тим часом триває.

За Фарамировим знаком, наглядач вклонився й пішов геть.

– Чого ж ви сподіваєтеся від мене, панно? – запитав Фарамир. – Я-бо теж бранець цілителів.

Він глянув на Еовин, і тому, що був чоловіком, котрого глибоко зворушував жаль, відчув, що її приваба та горе не залишать байдужим його серце. І вона подивилася на нього, і побачила стриману ніжність у його погляді, й збагнула – бо виросла серед воїнів, – що жоден із Вершників Марки не зрівняється у битві з тим, хто стояв перед нею.

– Чого ви хочете? – знову запитав Фарамир. – Якщо це в моїй владі, то я виконаю ваше бажання.

– Я хотіла б, аби ти міг наказувати цьому наглядачеві й наказав йому відпустити мене, – відповіла Еовин, але, хоча слова її були горді, серце в неї тенькнуло, і вона вперше засумнівалась у собі.

Вона подумала, що цей високий чоловік, водночас суворий і лагідний, може вважати її просто вередливою, як дитина, котрій бракує твердості духу, щоби завершити марудну роботу.

– Я і сам під опікою цього наглядача, – відповім Фарамир. – І ще не перейняв на себе влади в Місті. Проте, навіть якби був при владі, все одно не мав би суперечити його волі в тому, що стосується його ремесла, – хіба що за великої на те потреби.

– Але я не прагну зцілення, – сказала Еовин. – Я хочу поїхати на війну, як мій брат Еомер чи радше як Король Теоден, бо він загинув із честю і спокійно.

– Наздоганяти Капітанів, панно, вже надто пізно, навіть якби вам вистачило для цього сил, – зазначив Фарамир. – А смерть у битві може спіткати всіх нас, хотітимемо ми цього чи ні. Ви тим краще приготуйтеся зустріти її так, як самі хочете, що сумлінніше, доки є час, чинитимете так, як наказує наглядач. Ви і я – ми мусимо терпляче пережити ці години чекання.

Еовин не відповіла, та, поглянувши на неї, Фарамир відчув, що якась дешиця її душі вже відтанула: лютий мороз відступив перед першим несміливим знаменням весни. В очах у неї зблиснули сльози, а одна скотилася по щоці, наче мерехтлива крапля дощу. І горда голова роганки ледь похилилася. Відтак Еовин тихо, радше сама до себе, ніж до нього, промовила:

– Але ж цілителі хочуть, аби я лежала в ліжку ще цілих сім днів. А моє вікно не виходить на схід...

Тепер у неї був голос сумної юної панни.

Фарамир усміхнувся, хоча серце його переповнював жаль.

– Ваше вікно не виходить на схід? – повторив. – Це можна виправити. У таких речах я маю право наказувати наглядачеві. Якщо ви, панно, залишитесь у цій оселі під нашою опікою та відпочиватимете, то зможете вільно гуляти в оцьому саду на осонні, коли захочете, і дивитиметеся на схід, куди лунуть усі наші надії. І я теж гулятиму тут і чекатиму,

поглядаючи на схід. Якщо ви озиватиметеся до мене чи інколи прогулюватиметеся зі мною, то я буду менше непокоїтися, ніж на самоті.

Тоді Еовин підвела голову і знову глянула йому в очі, й на блідому її обличчі заграє рум'янець.

– Як же я розвію ваше занепокоєння, пане? – запитала вона. – Я не прагну розмовляти зі живими.

– Хочете почути мою відверту відповідь? – і собі запитав Фарамир.

– Хочу.

– Тоді знайте, Еовин Роганська, що ви прекрасні. У долинах між наших пагорбів бувають квіти красиві та гожі, а діви наші ще вродливіші за них, але досі я не бачив у Гондорі ні квітки, ні панни такої чарівної, а водночас і такої скорботної, як ви. Можливо, за кілька днів цей світ поглине темрява, і, коли вона дійде сюди, я сподіваюся гідно її зустріти, проте на серці мені полегшає, якщо, доки світитиме Сонце, я зможу вами милуватися. Бо і ви, і я побували під крилами Тіні, й одна і та сама рука повернула нас сюди.

– На жаль, мене, пане, та рука не повернула! – відказала панна. – Тінь і досі гнітить мене. Тож не шукайте в мені розради! Я володарка щита, і рука моя – не лагідна. Та я вдячна вам щонайменше за те, що кімната моя вже не буде мені в'язницею. З ласки Намісника Гондору я гулятиму в саду.

Еовин уклонилося йому шанобливо й пішла до оселі. А Фарамир іще довго походжав самотою в саду, і погляд його тепер частіше звертався до оселі, ніж до стін, які виходили на схід.

Повернувшись до свого покою, він покликав наглядача й дізнався все, що міг, про Володарку Еовин.

– Однак я не сумніваюся, повелителю, – сказав на глядач, – що від півмірка, котрий теж є тут серед нас, ви довідаєтеся більше, бо він приїхав у почті короля й, подекують, був із панною до останнього.

Тож Мері вирядили до Фарамира, і вони бесідували, доки згаснув день, і Фарамир багато дізнався – навіть більше, ніж Мері міг передати словами, – і йому здалося, що тепер він бодай трохи розуміє горе та неспокій Еовин Роганської. А погожого вечора Фарамир і Мері гуляли в саду, проте вона не з'явилася.

Зате вранці, вийшовши з Осель, Фарамир побачив її на мурах: Еовин була у білому й аж світилася на сонці. Він гукнув її, й вона спустилася, і вони гуляли по траві та сиділи разом під зеленим деревом, то мовчки, то розмовляючи. І з дня на день чинили так само. І наглядач, визираючи з вікна, подумки радів, бо був цілителем, але тепер турбот у нього поменшало: хоча серця людей тримали в лещатах жах і лихі передчуття грядущих днів, ці двоє, котрих він опікав, безперечно, видужували і з кожним днем набиралися сил.

І от настав п'ятий день, відколи Володарка Еовин уперше вийшла до Фарамира, і вони знову стояли разом на мурах Міста, дивлячись удалину. Вже давно не надходило жодних новин, і на серцях у гондорців було важко. Погода теж спохмурніла. Стало холодно. Уночі здійнявся вітер, який тепер пронизливо віяв із Півночі й дедалі дужчав, а довколишні землі здавалися сірими та жахливими.

Еовин і Фарамир мали теплий одяг і цупкі мантії, а Володарка Еовин поверх накинула ще й широкий синій плащ кольору глибокої літньої ночі, оздоблений срібними зорями при подолі та шийному прорізі. Фарамир послав по той плащ, і сам загорнув її в нього, й упіймав себе на думці, що Еовин виглядає справді чарівно та велично, стоячи тут поряд із ним. Плащ той пошили для його матері, Фіндуїлас із Амроту, яка передчасно померла, залишившись для нього тільки спогадом про далекі щасливі дні і про перше горе; і її плащ, здавалося, дуже пасував вродливій і смутній Еовин.

Але вона тремтіла під тим зоряним плащем і дивилася на північ, понад сірими ближніми землями, просто в осердя морозного вітру, де небо в далечі було холодне та ясне.

– Що ви там виглядаєте, Еовин? – запитав Фарамир.

– Хіба не там Чорна Брама? – відказала вона. – Хіба він не мав уже дістатися туди? Минуло сім днів, відколи він поїхав.

– Сім днів, – повторив Фарамир. – Не подумайте про мене погано, коли я скажу вам, що ці сім днів подарували мені радість і біль, яких я вже не сподівався пізнати. Радість – бачити вас, а біль... Біль від того, що страх і сумнів у цей лихий час стали для мене особливо темними. Еовин, тепер я не хочу, щоби цей світ загинув, не хочу так швидко втратити те, що знайшов.

– Утратити те, що знайшли, пане? – перепитала вона, пильно дивлячись на нього, та в очах її була доброта. – Не відаю, що ви знайшли за ці дні таке, що можете втратити. Проте, друже мій, найкраще нам не говорити про це! Найкраще нам узагалі не розмовляти! Я стою на жакливому краю, перед моїми ногами розверзлася чорна-пречорна прірва, та чи є позаду мене бодай промінчик світла, я не знаю. Бо ще не можу обернутися. Чекаю якогось удару долі.

– Так, ми всі чекаємо на цей удар долі, – погодився Фарамир.

І вони вже не розмовляли, і їм, ще коли вони стояли на мурі, здалося, що вітер ущух, і Сонце затуманилося, й усі звуки в Місті й на довколишніх землях стихли: не було чути ні вітру, ні голосів, ані пташиного щебету, ні шелесту листя, ні їхнього подиху, навіть їхні серця наче сповільнили свій ритм. Час зупинився.

Доки Фарамир і Еовин отак стояли, їхні руки зустрілись і стиснули одна одну, хоча вони й не усвідомлювали, що роблять. Лише чекали невідь-чого. Їм раптом здалося, що понад хребтами далеких гір із темряви здійнялася ще одна гора й зависочіла, мовби хвиля, що збирається потопити світ, а вгорі над нею замиготіли громовиці; згодом задвигтіла земля, і вони відчули, що мури Міста теж дрижать. З довколишніх земель долинув звук, схожий на розкотистий хрип, і тоді серця чоловіка та жінки знову раптом затріпотіли.

– Це нагадало мені про Нуменор, – озвався Фарамир, і сам був вражений своїм голосом.

– Про Нуменор? – здивувалася Еовин.

– Так, – відказав Фарамир, – про землю Вестернесу, що затонув, і про велетенську темну хвилю, що піднялася понад зелені рівнини та понад пагорби і, налетівши, принесла темряву, від якої годі втекти. Це часто мені сниться.

– То ви вважаєте, що гряде Темрява? – запитала Еовин. – Неунікна Темрява?

І раптом пригорнулася до нього.

– Ні, – відказав Фарамир, поглянувши в її обличчя. – То був лишень образ у моїй уяві. Я не знаю, що відбувається. Розважливість тверезого розуму підказує, що сталося велике лихо і ми стоїмо на рубежі днів. Однак серце моє каже, що це не так, і ціле тіло моє відчувається легко, до мене повернулися надія та радість, яких не відкине жодна розважливість. Еовин, Еовин, Біла Панно Рогану, в цю годину я не вірю у тривкість Темряви!

І він схилився, і поцілував її в чоло.

Так вони і стояли на мурах Міста Гондора, і знову зірвався могутній вітер, і їхне волосся – вороново-чорне та золоте – розмаялось у його подиху та змішалось. І Тінь щезла, і виглянуло Сонце, і заясніло світло, і води Андуну заблищали, мов те срібло, і в усіх оселях Міста заспівали люди, бо радість забриніла в їхніх серцях, б'ючи з незнаного джерела.

І перш ніж Сонце відкотилося далеко від zenіту, зі Сходу прилетів могутній орел, принісши вісті, на які мало було надії, – вісті від Капітанів Заходу. Він вигукував:

*Співайте пісню, люди Вежі Арнору,
бо Земля Сауронова запалась навіки
і нема вже Темної Вежі.*

*Радо співайте, Вежі Дозорців бійці,
вартували ж не марно ви,
Чорну Брану вже розбито,
й увійшов ваш Король
звитяжно у неї.*

*Втішно співайте, ви, Заходу сини,
ваш Король повернеться
і житиме з вами
відтепер і повік.*

*І те Древо зів'яле знов зацвіте,
і посадить він його високо,
а на Місто зійде мир.*

Тож співайте, люди!

Потому настали золоті дні, весна та літо поєдналися і гуляли гондорськими полями. З Кайр-Андросу меткі гінці принесли вісті про все, що відбулось, і Місто приготувалося зустрічати Короля. Мері покликали в путь, і він поїхав разом із валкою возів, які мали доправити запас речей і харчів до Остіліата, а звідти кораблем до Кайр-Андросу; проте Фарамир не поїхав, бо, зцілившись, прийняв владу і став Намісником, хоч і ненадовго: його обов'язком було підготувати все для того, хто посяде його місце.

Еовин теж залишилася, хоча брат передав їй звістку і прохав приїхати на Кормалленську луку. І Фарамира це здивувало, проте він нечасто бачив її, бо мав багато всіляких клопотів, а вона все ще мешкала в Оселях Зцілення, гуляючи самотою в саду: обличчя її знову зблідло, і здавалося, що в цілому місті лише вона була квола й тужлива. Тож наглядач Осель стривожився і розповів про це Фарамирові.

Тоді Фарамир пішов її шукати, й вони знову стояли разом на мурі, й він сказав:

– Еовин, чому ви затрималися тут, а не поїхали на радісну зустріч на Кормаллені, що за Кайр-Андросом, де вас очікує брат?

І Еовин відказала:

– Невже ви не знаєте?

І Фарамир відповів:

– На це можуть бути дві причини, та яка з них істинна, я не знаю.

Еовин мовила:

– Я не хочу бавитись у загадки. Кажіть ясно!

– Що ж, коли ви так хочете, панно, – сказав Фарамир. – Думаю, це тому, що вас покликав лише ваш брат, а дивитися на Володаря Арагорна, Елендилового спадкоємця, в час його тріумфу вам буде нерадісно. Або, може, тому, що я не поїхав, а ви досі прагнете бути поряд зі мною. А можливо, і тому, і тому, бо ви й самі не можете визначитися щодо цього. Еовин, невже ви мене не кохаете і не покохаете ніколи?

– Я воліла б, аби мене кохав інший, – відповіла вона. – Та не хочу, щоби мене жалів жоден чоловік.

– Знаю, – відказав він. – Ви воліли б, аби вас кохав Володар Арагорн. Адже він шляхетний і маєстатний, а ви хочете визнання та слави, хочете піднятися високо понад мізерними істотами, котрі плазують по землі. Ви захоплюєтеся ним, як молодий солдат захоплюється видатним капітаном. Бо він такий – володар людей, наймогутніший із нині

сущих. Одначе, коли Арагорн запропонував вам тільки розуміння та співчуття, ви не захотіли нічого, обравши натомість хоробру смерть у бою. Погляньте на мене, Еовин!

Й Еовин подивилася на Фарамира довгим незворушним поглядом, і Фарамир сказав:

– Не зневажайте співчуття, що є даром чуйного серця, Еовин! Зрештою, я не пропоную вам свого співчуття. Бо ви панна шляхетна, відважна, і ви самі здобули собі незабутню славу, а ще ви, на мою думку, така прекрасна, що навіть ельфійськими словами годі описати вашу вроду. І я кохаю вас. Раніше я співчував вашому страдництву. Проте нині, хоч би ви не знали скорботи, ні страху, ні нужди і були щасливою Королевою Гондору, я все одно кохав би вас. Еовин, невже ви мене не кохаете?

І от серце Еовин перемінилося, чи то пак вона врешті зрозуміла, що воно каже їй. Зненацька їй зима минула, і засяло сонце.

– Я стою на Мінас-Анорі, на Вежі Сонця, – мовила вона, – і – о диво передивне! – Тінь зникла! Я вже не буду володаркою щита, і не змагатимуся з дужими Вершниками, і не черпатиму радість лишень у піснях убивства. Я буду цілителькою і любитиму все, що росте і плодоносить.

Вона ще раз поглянула на Фарамира і сказала:

– Я вже не хочу бути королевою.

Тоді Фарамир весело засміявся.

– Це добре, – відказав, – бо і я не король. Але я візьму за дружину Білу Панну Рогану, якщо вона дасть на те свою згоду. І, якщо вона захоче, ми у щасливі дні переправимось через Ріку й оселимось в Ітілієні, й обернемо його на сад. Усе радо ростиме там, якщо туди прийде Біла Панна.

– То мені доведеться покинути власний народ, гондорцю? – запитала вона. – А чи стерпиш ти, якщо твій гордий народ скаже: «Ось іде володар, котрий приборкав дикунку, володарку щита з Півночі! Невже не було гідної панни з нуменорської раси, що він обрав її?»

– Стерплю, – відповів Фарамир, і обняв її, й поцілував просто під осяяним сонцем небом, і йому було байдуже, що вони стоять високо на мурах на очах у багатьох людей.

А пару і справді бачило багато людей, як бачили всі й те світло, що огортало цих двох, коли вони спустилися з мурів і пішли, взявшись за руки, до Осель Зцілення.

І наглядачеві Осель Фарамир сказав:

– Ось Володарка Еовин Роганська, і вона вже зцілилась.

І наглядач відповів:

– Тоді я звільняю її з-під своєї опіки, і прощаюся з нею, і бажаю ніколи вже не зазнавати ні поранень, ані хвороб. Передаю її під опіку Намісникові Гондору, доки повернеться її брат.

Утім, Еовин відказала:

– Тепер, коли мені дозволено піти, я залишуся. Бо ця Оселя стала для мене найщасливішою з-поміж тих, де я жила.

І вона залишилася там до прибуття Короля Еомера.

Й ось у Місті вже все було готово, й зібралось там люду видимо-невидимо, бо новини миттю розлетілися в усі кінці Гондору від Мін-Ріммону аж до Піннат-Геліну та далеких морських узбереж, – тож кожен, хто міг прийти до Міста, поспішав туди. І в Місті знову було багато жінок і гарних діточок, котрі повернулися до своїх домівок із оберемками квітів. А з Дол-Амроту прибули найвправніші в тих краях арфісти, а також скрипалі та гравці на флейтах і на срібних ріжках, а ще й дзвінкоголосі співаки з долин Лебенніну.

Нарешті настав вечір, коли на полях за мурами прибулі воїни напнули шатра, і цілу ніч у Місті горіли вогні, бо люди чекали світанку. І коли погожого ранку понад горами на Сході, де не було вже мороку, зійшло денне світило, то вдарили в усі дзвони, розгорнули всі

знамена, і ті замайоріли на сонці, а понад Білою Вежею Цитаделі піднявся штандарт намісників: ясно-срібlistий, мов сніг, без жодних знаків і символів, – він піднявся над Гондором востаннє.

Капітани Заходу повели своє військо до Міста, і народ дивився, як вони наближаються, шеренга за шеренгою: їхні обладунки виблискували та мінилися у східному сонці, ніби срібні брижі на воді. Так крокували вони до Брами, й спинились на відстані кількох верст од мурів. Нових воріт іще не змайстрували, тому при вході до Міста поклали загороду, біля якої стояли люди у сріблясто-чорних латах і з довгими оголеними мечами. Перед загородою стояли Намісник Фарамир і Володарка Еовин Роганська разом із маршалом Ельфгельмом і з багатьма лицарями Марки, а обабіч Брами зібрався великий натовп людей у різнобарвних одягах і у вінках із квітів.

Отож, перед мурами Мінас-Тіріта утворився широкий простір, який тепер зусібіч заповнили лицарі та солдати Гондору та Рогану, міщани та краяни. Й тиша запанувала довкола, коли з лав війська виступили дунедайни у срібно-сірих латах, а перед ними повільно крокував Володар Арагорн. Він був одягнений у чорне, мав срібний пояс і довгу сліпучо-білу мантию, защепнуту біля шиї чималим зеленим самоцвітом, що сяяв звіддала, а на непокритій голові в Арагорна ясна зоря, закріплена на чолі тонкою срібною діадемою. Поряд із ним ішли Еомер Роганський, Принц Імрагіл і Гандальф, одягнений у біле, а ще чотири невисокі постаті, з котрих дуже чудувалися люди.

– Ні, кузино, то не хлопчак! – сказала Йорет своїй родичці з Імлот-Мелуї, котра стояла біля неї. – То *періайни* з далекої країни півмірків, де, подекують, ці четверо є преславними вельможами. Я знаю це достеменно, бо доглядала одного з них в Оселях. Вони не великі, проте відважні. Атож, кузино, один із них, узявши тільки свого зброєносця, подався до Чорної Країни, і сам-один бився з Темним Володарем, і – ти не повіриш! – підпалив його Вежу. Принаймні про таке балакають у Місті. Це той, що йде поряд із нашим Ельфійським Самоцвітом. Я чула, що вони друзі. А вже наш Володар, Ельфійський Самоцвіт, – той справжнє диво: мова його не надто лагідна, зваж, зате серце – зі щирого золота, як сказано у прислів'ї, а руки його мають цілющу силу. «Руки короля – то руки цілителя», – сказала якось я, і так ото все і виявилось. А Мітрандір, той мовив мені: «Люди довго пам'ятатимуть твої слова», – і...

Та далі Йорет не могла напучувати свою родичку з провінції, бо заспівала сурма, після чого запанувала мертва тиша. Від Брами виступили Фарамир і Гурії і Ключник – тільки вони двоє, – а поодаль за ними крокували ще четверо мужів у високих шоломах і в одностроях Цитаделі, несучи велику скриню з чорного *лебетрону*, окуту сріблом.

Фарамир зустрів Арагорна на середині шляху від Брами до війська, опустився на одне коліно і мовив:

– Останній Намісник Гондору просить дозволу за вершити свою службу.

І простягнув білий скіпетр, але Арагорн узяв той скіпетр і повернув його Фарамирові зі словами:

– Службу вашу не завершено, ви та ваші нащадки нестимете її, доки триватиме моя династія. Тож виконуйте свій обов'язок!

Тоді Фарамир підвівся і заговорив дзвінким голосом:

– Люди Гондору, вислухайте Намісника цього Королівства! Узрїть-бо: нарешті прийшов той, хто заявляє про свої королівські права. Ось Арагорн, син Араторна, проводир дунедайнів Арнору, Капітан Воїнства Заходу, носій Північної Зорі, власник Перекутого Меча, переможець у битві, чиї руки дарують зцілення, Ельфійський Самоцвіт, Елессар із династії Валандила, Ісільдурового сина, сина Елендила з Нуменору. Чи буде він королем, чи ввійде в це Місто й оселиться там?

Й усе військо та весь народ одностайно вигукнули: «Так!»

І Йорет сказала своїй родичці:

– Це, кузино, лише церемонія, якої споконвіку дотримуються в нашому Місті, бо король уже був у Мінас-Тіріті, як я тобі розповідала, й він сказав мені...

Втім вона знову була змушена замовкнути, бо Фарамир озвався вдруге:

– Люди Гондору, знавці премудрості повідають про давню традицію, за якою король повинен отримати корону з рук батька перед його смертю, а якщо це неможливо, то король має сам піти й узяти її з батькових рук у гробниці, де той спочиває. Та нині все повинно відбутись інакше, тож, скориставшись своєю владою Намісника, я приніс сьогодні сюди з Рат-Дінену корону Еарнура, останнього короля, чие життя добігло кінця ще за часів наших далеких праотців.

Потім уперед виступили охоронці, й Фарамир відчинив скриню, вийнявши старовинну корону. За формою вона була така сама, як і шоломи Вартових Цитаделі, тільки вища і геть біла, а обидва її крила було виготовлено з перлів і зі срібла, й нагадували вони крила морського птаха, бо такий був символ королів, котрі припливли з-за Моря. Сім коштовних адамантів утворювали на ній коло, а верхівку її оздоблювала одна-єдина коштовність, світло від якої струменіло вгору, ніби полум'я.

Тоді Арагорн узяв корону, підняв її і мовив: *Ет Еаренно Ендоренна утупієн. Сіноме маруван ар Гільдіньяр тенн ' Амбар-метта!*

То були слова Елендила, що їх він сказав, коли на крилах вітру приплив із Моря: «З Глибокого Моря до Середзем'я прибув я. У цьому місті житиму і я, і всі мої нащадки до кінця цього світу».

Проте, на подив багатьох, Арагорн не опустив корону собі на голову, а віддав її Фарамирові, сказавши:

– Завдяки праці та мужності багатьох я повернув собі свій спадок. На знак цього я хочу, щоби корону мені подав Персненосець, а Мітрандір – щоб увінчав мене нею, якщо буде на те його воля, бо саме він був провідником усього, що було здійснено, і це його перемога.

Тоді Фродо виступив уперед, і взяв корону з Фарамирових рук, і подав її Гандальфові, й Арагорн став навколішки, і Гандальф увінчав його голову Білою Короною, промовивши:

– Ось настають дні Короля, тож нехай вони будуть щасливі, доки престולי валарів стоятимуть непорушно!

Та, коли Арагорн підвівся, всі, хто бачив його, мовчки видивлялися на свого Короля, бо їм здавалося, ніби він оце щойно вперше постав перед їхніми очима. Високий, наче морський король давнини, він вивищувався понад усіма, хто стояв поблизу; літнім виглядав він, але й водночас у розквіті мужності; мудрість прикрашала його чоло, сила воїна та цілителя була в його руках, світло огортало його. І Фарамир вигукнув:

– Узріть Короля!

І тієї миті заграли всі сурми, і Король Елессар пішов уперед і приступив до загороди, і Гурін Ключник штовхнув її, й полилася музика арф, скрипок і флейт, і заспівали дзвінкі голоси, і Король рушив осипаними квітами вулицями, й дістався до Цитаделі, й увійшов туди, і на найвищій її вежі розгорнули стяг із Деревом та Зірками, і почалося правління Короля Елессара, яке оспівано не в одній пісні.

У його часи Місто стало таким чудовим, яким не було ніколи, навіть у дні первісної слави: там посадили безліч дерев, спорудили чимало водограїв, брами його виготовили з мітрилу та сталі, а вулиці вимостили білим мармуром. Облаштував Місто Народ із Гори, а Народ із Лісу радів, що прийшов сюди, бо все тут зцілилось, і добрим стало все, і чоловіки та жінки обжили оселі, й залунав там дитячий сміх, і не було ніде ні сліпого вікна, ні порожнього подвір'я, і після завершення Третьої Епохи світу Місто перейшло в нову, зберігши пам'ять і славу давно минулих літ.

Після коронації Король Елессар цілими днями сидів на троні в Залі Королів, виголошуючи накази. До нього прибули послы з багатьох країв і від багатьох народів: зі Сходу та з Півдня, з рубежів Морок-лісу, зі Смурних Земель на заході. Король дарував прощення східнянам, котрі здались, і відіслав їх геть вільними. Він уклав мир із народами Гараду, а мордорських рабів звільнив і подарував їм у власність землі довкола Нурненійського озера. І перед ним постало чимало звитяжців, аби отримати його похвалу та винагороду за мужність, а останнім до нього привели Капітана Варти, Берегонда, щоби Король судив його.

І Король сказав Берегондові:

– Берегонде, твій меч пролив кров у Святилищах, де це заборонено. Ти також покинув свій пост без дозволу Володаря чи Капітана. За це в давнину карали смертю. Тож нині я мушу оголосити свій присуд... Тебе звільнено від усіх покарань, бо ти був відважний у битві, а понад усе тому, що спонукою твоїх учинків була любов до Володаря Фарамира. Проте ти повинен залишити Варту Цитаделі й покинути Місто Мінас-Тіріт!

Рум'янець зійшов зі щік Берегонда, враженого до глибини душі. Він схилив голову, та Король сказав:

– Так мусить бути, бо тебе призначено воїном Білого Загону – Варти Фарамира, Принца Ітілієнського. Ти будеш його капітаном, житимеш в Емин-Арнені у спокої та в пошані й служитимеш тому, заради кого ризикував усім і кого врятував од смерті.

Тоді Берегонд, осягнувши милосердя і справедливість Короля, зрадів, опустився навколішки, і поцілував його руку, й пішов собі, радісний та задоволений. Арагорн же оголосив Ітілієн вотчиною Фарамира і наказав йому оселитися на пагорбах Емин-Арнену – так, аби видно було Місто.

– Бо, – мовив Король, – Мінас-Ітіл у Моргульській долині буде зруйновано дощенту, і, хоча з часом він очиститься, ніхто з людей не житиме там іще багато довгих років.

Останнім Арагорн привітав Еомера Роганського, і вони обнялися, й Арагорн сказав:

– Між нами не може бути і мови про те, щоби давати, чи отримувати, чи винагороджувати когось, бо ми брати. У щасливу годину Еорл приїхав із Півночі, й жоден союз між народами не був такий благословенний: ніхто з його учасників ніколи не підводив іншого й ніколи не підведе. Як тобі відомо, ми поклали Теодена Славетного до гробниці у Святилищі, й там він лежатиме довіку серед Королів Гондору, якщо на те буде твоя воля. А якщо ти забажаєш, то ми вирушимо до Рогану і повернемо його додому, щоби він спочивав поміж своїм народом.

І Еомер відповів:

– З того дня, коли ти з'явився переді мною просто зі зеленої трави на схилах, я полюбив тебе, і любов моя не мине. Та нині я мушу ненадовго поїхати до своїх володінь, де багато треба відновити й усюди навести лад. Але щодо Загиблого, то, підготувавши все, ми повернемося по нього, – а до того нехай він трохи спочине тут.

І Еовин сказала Фарамирові:

– Наразі я мушу поїхати до своєї рідної землі, поглянути на неї ще раз і допомогти братові у його праці, але коли той, кого я довго любила як батька, упокоїться навічно, я повернуся.

Так проминула щаслива пора; і восьмого дня травня Вершники Рогану були готові рушати додому Північним Шляхом, і з ними поїхали Ельрондові сини. Уздовж дороги від Брама Міста до стін Пеленнору стояли люди, котрі віддавали їм шану і хвалу. Потім усі, хто мешкав далеко від Мінас-Тіріта, повернулися до своїх домівок, радіючи; чимало доброзичливих рук доклало свою працю до відбудови і відновлення Міста, щоби вилікувати його від усіх шрамів війни та спогадів про темряву.

Гобіти затримались у Мінас-Тіріті разом із Леголасом і Гімлі, бо Арагорн не бажав, аби їхнє братство знову розпалося.

– Зрештою, все це таки закінчиться, – сказав він, – але я хотів би, щоби ви ще трохи зачекали: адже діянь, у яких ви брали участь, іще не завершено остаточно. Наближається день, якого я чекав, відколи змужнів, і, коли він настане, я хотів би, щоби мої друзі були поряд.

Але про той день Арагорн не мовив більше й слова.

У ту пору всі члени Загону Персня мешкали разом із Гандальфом у прегарному домі й гуляли собі, скільки душа бажала. А якось Фродо сказав Гандальфові:

– Чи знаєш ти, що то за день, про який мовив Арагорн? Ми щасливі тут, і я не хочу нікуди йти, проте дні збігають, Більбо чекає, а дім мій таки в Ширі.

– Щодо Більбо, – відказав Гандальф, – то він чекає того самого дня і знає, що тебе затримує. А щодо швидкоплинного часу, то зараз лише травень і до розпалу літа ще далеченько. І, хоч усе довкола змінилося так, ніби в цьому світі минуло ціле сторіччя, для дерев і трави не збігло ще й року, відколи ти вирушив з дому.

– Піпіне, – сказав Фродо, – здається, хтось твердив, що Гандальф став не таким потайним, як раніше? Напевно, тоді він був просто втомлений від своїх трудів. А тепер, бачу, потроху оклигує...

На те Гандальф відповів:

– Багато хто хоче заздалегідь знати, що подадуть до столу, а ті, хто готує бенкет, воліють тримати все в таємниці, бо подив робить гучнішими слова похвали. Та й сам Арагорн чекає на знак.

Одного дня Гандальфа ніхто не зміг знайти, і це змусило побратимів замислитися про те, що має відбутися. Тим часом Гандальф уночі вивів Арагорна з Міста і привів його до південного підніжжя гори Міндоллуїн, де вони відшукали стежку, яку проклали не одне століття тому і якою нині мало хто насмілювався ходити. Вона вела на вершину гори до високого святилища, куди було дозволено підніматися лише королям. Арагорн і Гандальф крокували прямовисними шляхами, доки дісталися до полонини, що була нижче від рівня снігів, які вкривали гінкі шпилі, й виходила до ущелини поза Містом. Стоячи там, вони оглянули довколишні землі, бо саме настав ранок, і побачили далеко внизу вежі Міста, ніби білі лінії, підсвічені сонцем, і вся долина Андуїну нагадувала сад, а Гори Тіні заволокла золотиста імла. По один бік їхні погляди сягали сірого Емин-Муїлу, і мерехтіння Раурсу нагадувало мигтіння віддаленої зорі, а по другий вони бачили Ріку, схожу на стрічку, що зміїлася до Пеларгіру, а далі на пружі неба яскріло світло, що говорило їм про Море.

І Гандальф сказав:

– Ось твоє володіння – осердя ще більшого королівства, яке невдовзі постане. Завершилася Третя Епоха світу, розпочалася нова ера, і твоє завдання – впорядкувати її початок і зберегти все, що тільки можна. Бо, хоча ми врятували безліч прекрасних речей,

немало їх повинно відійти в небуття, і сила Трьох Перснів також вичерпується. Усі землі, що ти їх оце бачиш, і ті, які оточують їх, будуть домівкою для людей. Адже гряде Правління Людей, а Старший Рід занепаде чи відпливе звідсіля.

– Це мені добре відомо, любий друже, – сказав Арагорн, – та я все одно потребую твоєї поради.

– Так буде вже не довго, – відказав Гандальф. – Третя Епоха була моїм віком. Я був Ворогом Саурона, і я звершив свою місію. Я теж незабаром відйду. А мій тягар ляже на тебе і на твій рід.

– Але ж я помру, – заперечив Арагорн. – Я смертний муж. Хоча я є тим, ким є, і належу до чистої раси Заходу, а відтак житиму значно довше, ніж інші люди, – це однаково мізерно мало; і коли ті, хто нині зароджується в лонах своїх матерів, народяться та постаріють, я теж постарію. І хто тоді правитиме Гондором і тими, хто нині дивиться на це Місто і на свого короля, якщо моє бажання не здійсниться? Дерево у Дворі з Водограєм досі сухе і безплідне. Коли я отримаю знак, що це зміниться?

– Відверни обличчя від світу зеленого і звернися до світу пустельного та холодного! – мовив Гандальф.

Арагорн обернувся, і побачив кам'янистий схил, що стрімко збігав позаду нього зі снігових узвиш, і, придивившись, помітив серед пустки єдину живу рослину. Тож він видерся туди й угледів на самому краю снігів паросток дерева зо два лікті заввишки. Він уже випустив молоді листочки, довгі та делікатні, темні вгорі і срібні зісподу, а на тендітній кроні красувалася невелика китичка квітів, білі пелюстки яких виблискували, як осяяні сонцем сніги.

Тоді Арагорн скрикнув:

– Є! *Утувієньєс!* Я знайшов його! О диво! Це – нащадок Найстаршого Дерева! Як же він потрапив сюди? Адже йому немає ще й семи років.

Гандальф теж підійшов, поглянув на деревце і сказав:

– Воістину це паросток із роду Німлота Прекрасного, який був нащадком Галатіліона, плоду Тельперіона Багатоіменного, Найстаршого з Дерев. Хтозна, як він потрапив сюди у призначений час... Однак це – стародавнє святилище, і, перш ніж занепає королівський рід і Дерево у дворі всохло, тут, напевно, посадили його плід. Адже сказано, що плоди того Дерева досягають нечасто, проте життя в їхньому осерді може зберігатись і дрімати впродовж багатьох років, і ніхто не здатен передбачити, коли воно прокинеться. Запам'ятай це. Бо хоч би коли дозрів той плід, його слід посадити, щоби рід цей не вимер у світі. Тут, у горах, плід отой переховувався від зла, як Еленділів рід переховувався в пустках Півночі. Проте родовід Німлота значно давніший, аніж твій, Королю Елессаре.

Потім Арагорн лагідно обхопив паросток, і – о диво! – виявилося, що він тільки ледь-ледь тримається за землю, тож вийшов із ґрунту без найменшої шкоди. Арагорн поніс його назад до Цитаделі. Засохле дерево викорчували з належною пошаною і не спалили, а поклали спочивати в тиші Рат-Дінену. Й Арагорн посадив нове дерево у дворі біля водограю, і воно почало швидко та радісно рости, і, коли до Міста ввійшов червень, воно вже пишалось у цвіті.

– Мені дано знак, – мовив Арагорн, – той день не далеко.

І поставив на мури сторожу.

У переддень Середліття з Амон-Діну до Міста прибули посланці й повідомили, що бачили кавалькаду світлого народу, що рухається з Півночі, наближаючись до стін Пеленнору. І Король сказав:

– Нарешті вони прийшли. Нехай усе Місто готується!

Увечері перед днем Середліття, коли небо було блакитне, мовби сапфірове, а на Сході

засвітилися білі зорі, хоча Захід іще золотів і повітря було прохолодне та духмяне, до брам Мінас-Тіріта з Північного шляху над'їхали вершники. Попереду гарцювали Елладан і Ельрогір зі срібним знаменом, далі – Глорфіндел, Ерестор і придворні з Рівендолу, за ними їхали на білих скакунах Володарка Галадріель і Келеборн, Володар Лотлорієну, а з ними чимало ельфів із їхнього чудового краю: в сірих плащах і з білими коштовностями у волоссі, а останнім виступав Володар Ельронд, наймогутніший поміж ельфами та людьми, везучи скіпетр Аннумінаса. Поряд із ним на сірому коні їхала Арвен, його донька, Вечорова Зоря її народу.

І Фродо, побачивши, як вона під'їздить – мерехтлива у присмерку, зі зорями на чолі, оповита запашним вітром, – невимовно здивувався і сказав Гандальфові:

– Нарешті я збагнув, чого ми чекали! Оце і є завершення. Тепер не лише день вабитиме серця, а й ніч теж буде прекрасна та щаслива, і її перестануть боятися!

Король привітав своїх гостей, вони спішилися, й Ельронд передав йому скіпетр, а руку своєї доньки вклав у руку Короля, і вони разом рушили до Верхнього Міста, й у височині понад ними зацвіли всі зорі небесні. Й Арагорн, Король Елессар, узяв шлюб із Арвен Ундоміель у Місті Королів у день Середліття, і легенда про їхнє тривале чекання та їхні поневіряння нарешті звершилася.

Розділ 6 Багато прощань

Коли минули дні святкувань, Побратими нарешті згадали про власні домівки. І Фродо пішов до Короля, який сидів із Королевою Арвен біля водограю, а вона співала пісню про Валінон за часів, коли тамтешнє Дерево ще росло і квітнуло. Вони привітали Фродо й підвелися йому назустріч, і Арагорн мовив:

– Я знаю, що ти прийшов сказати мені, Фродо: ти хочеш повертатися додому. Що ж, найдорожчий друже, дерево найкраще росте на землі своїх предків, але тебе завжди радо вітатимуть у всіх краях Заходу. І хоча про твій народ мало йдеться у славетних легендах великих світу цього, тепер він здобуде більше визнання, ніж чимало значних королівств минулого.

– Я справді хочу повернутися до Ширу, – відказав Фродо. – Та спершу повинен навідатися до Рівендолу. Бо, хоч і дивно, що в такий щасливий час хтось може бажати ще чогось, але я скучив за Більбо і дуже сумував, коли не побачив його серед усіх Ельрондових придворних.

– Невже тебе це дивує, Персненосцю? – запитала Арвен. – Ти ж знаєш, якою могутньою була річ, яку вже знищено, – тому все, що було зроблено з її допомогою, нині занепадає. Твій родич володів нею довше, ніж ти. Він уже ветхий старець – за мірилом його роду: та він чекає на тебе, адже йому не судилося більше вирушати у тривалі мандрівки, крім однієї.

– Тож я прошу дозволу поїхати якнайшвидше, – сказав Фродо.

– Вирушимо за сім днів, – мовив Арагорн. – Ми теж поїдемо з тобою, дуже далеко – аж до самого Рогану. За три дні Еомер повернеться сюди, щоби забрати Теодена на вічний спочинок у Марці, тож ми помандруємо з ним, аби вшанувати загиблого. Та перш ніж ти підеш, я підтверджу слова, які сказав тобі Фарамир: віднині ти можеш довіку вільно пересуватися Гондором – ти й усі твої приятелі. Якби я міг піднести тобі дар, гідний твого вчинку, то зробив би це, проте наразі можеш узяти зі собою все, що тільки забажаєш, і від'їздитимеш додому з почестями, одягнутий, як принц цієї землі.

Та Королева Арвен мовила:

– Я ж обдарую тебе інакше. Я, донька Ельронда. Проте я не поїду з батьком тепер, коли він відбуває до Гаваней, адже повторила вибір Лутієн, обравши те, що й вона: долю водночас гірку та солодку. Тож ти поїдеш замість мене, Персненосцю, – коли настане час і якщо ти сам цього захочеш. Якщо твої рани допикатимуть тобі, а спогад про колишній тягар стане гнітючим, тоді ти зможеш відплисти на Захід, аж доки й усі твої рани, й утома зціляться. А до тієї пори на згадку про Ельфійського Самоцвіта і Вечорову Зорю, з котрими переплелось твоє життя, носи оце!

І вона зняла білу коштовність, схожу на зірку, що висіла на ланцюжку в неї на грудях, і надягнула її на шию Фродо.

– Коли тебе тривожитиме спогад про страх і темряву, – сказала вона, – це тебе розрадить.

За три дні, як і сказав Король, до Міста приїхав Еомер Роганський, а з ним *еоред* добірних лицарів Марки. Його радо зустріли, і, коли всі сіли до столу в Меретронді, Великій Бенкетній Залі, він помітив красу володарок, котрих щойно побачив, і сповнився подивом. Тому, перш ніж піти спочивати, послав по гнома Гімлі й сказав йому:

– Гімлі, Глоїнів сину, чи готова твоя сокира?

– Ні, володарю, – відповів Гімлі, – та я можу миттю це виправити, якщо є потреба.

– Вирішувати – тобі, – мовив Еомер. – Коли пригадуєш, нас іще досі розділяють мої непоштиві слова про Володарку Золотого Лісу. А нині я на власні очі побачив її.

– Ну, добродію, – відказав Гімлі на те, – і що ж ти тепер скажеш?

– На жаль, – мовив Еомер, – я не можу визнати, що вона найвродливіша серед живих.

– Тоді мені доведеться-таки піти по свою сокиру, – відповів Гімлі.

– Тільки спершу вислухай моє виправдання. Якби вона була в іншому товаристві, я сказав би все, що ти хочеш почути. Проте зараз на перше місце я поставлю Королеву Арвен і від свого імені готовий стати до бою з кожним, хто мені заперечить. Чи йти мені по меча?

Тоді Гімлі низько вклонився.

– Ні, добродію, я вибачаю тобі, – сказав він. – Ти обрав Вечір, а моя любов належить Ранкові. І серце моє підказує, що невдовзі він відійде навіки.

Нарешті настав день від'їзду: численний і прекрасний загін приготувався вирушати з Міста на північ. І от королі Гондору та Рогану пішли до Святилищ, і винесли звідти на Золотих Ношах Короля Теодена, і пройшли через Місто в мовчанні. Потому поклали ноші на велику колісницю, яку оточили Вершники Рогану і перед якою несли його стяг: Мері, колишній Теоденів зброносець, їхав у колісниці, наглядаючи за королівською зброєю.

Інші члени Загону виступали на своїх жеребцях відповідно до власного становища: Фродо та Семвайз їхали біля Арагорна; Гандальф сидів на Тіньогриві; Піпін – із лицарями Гондору; Леголас і Гімлі, як завжди, – разом на Ароді.

У тій кавалькаді були також Королева Арвен і Келеборн та Галадріель із їхнім народом, і Ельронд зі синами, і принци Дол-Амрота й Ітілієну, і багато капітанів та лицарів. Ніколи ще жодного короля Марки не супроводжував у дорозі такий пишний почет, як Теодена, Тенгелового сина, коли той повертався додому.

Неквапно і спокійно проїхали вони Анорієном, і дісталися до Сірого Лісу попід Амон-Діном, і почули там гуркіт барабанів серед пагорбів, хоча ніде не було видно жодної живої душі. Тоді Арагорн наказав сурмити в сурми, і герольди проголосили:

– Узріть! Їде Король Елессар! Ліс Друадан він дарує Г'ан-бурі-Г'ану та його народу віднині й навіки, і відтепер ніхто не ввійде до цього лісу без їхнього дозволу!

Барабани загриміли ще гучніше, а потім стихли.

Минуло п'ятнадцять днів подорожі, й невдовзі колісниця Короля Теодена здолала зелені роганські луки та прибула до Едораса, де всі мандрівники перепочили. Золоті Хороми були прикрашені чудовими гобеленами й осяяні світлом, і там відбувся найпишніший бенкет із часу їхньої побудови. А через три дні люди Марки приготувалися до поховання Теодена.

Його поклали в камінний склеп разом зі зброєю та багатьма іншими чудовими речами, якими він володів, а згори насипали великий курган, укритий дерном, і травами, і білим цвітом вікоспомину. І тепер на східному боці Курганного поля було вже вісім могильників.

Потому Вершники з Королівського Дому на білих конях їздили довкруг кургану, співаючи пісню про Теодена, Тенгелового сина, яку склав його менестрель Глеовайн – той, котрий опісля не створив уже жодної пісні. Повільний спів Вершників зворушив серця навіть тих, хто не знав мови рогіримів, однак слова тієї пісні повернули світло очам народу Марки, коли вони знову почули звіддала грім підків Півночі й Еорлів голос, що лунав гучніше, ніж ревище битви на Келебрантській луці: історія королів розгорталась, і Гельмів риг дзвенів у горах, доки насунулася Темрява, й піднявся Король Теоден, і проїхав крізь Тінь до вогню, і помер, уславлений, щойно Сонце, яке повернулось усупереч безнадії, зблиснуло вранці над Міндоллуїном.

*Із вагань, зі смеркань, ще до сходу сонця
з піснею він поспішав – меч із піхов вийняв.
Збурих він надію й в надії згинув;
понад смерть, понад смерк і судьбу він злинув,
із життя, з забуття – в слави вічне укриття.*

Мері стояв біля підніжжя зеленого кургану і плакав, а коли пісня скінчилася, підвівся і вигукнув:

– Теодене Королю, Теодене Королю! Прощавай! Недовгий час ти був мені замість батька. Прощавай!

Коли похорон відбувся й ущухли жіночі ридання, і Теодена нарешті залишили самого спочивати в кургані, народ зібрався в Золотих Хоромах на тризну і відкинув скорботу, бо Теоден дожив до сивих літ і помер із честю, як найвеличніші його праотці. Коли настав час, за звичаєм Марки, випити на спомин про королів, наперед вийшла Еовин, Володарка Рогану, – золота, мовби сонце, й біла, наче сніг, – і піднесла наповнений кубок Еомерові.

А потім піднялися менестрель і знавець премудрості й назвали поіменно всіх Володарів Марки в належному порядку: Еорл Юний; Брего, будівничий Хоромів; Альдор, брат Бальдора Нещасного; Фреа та Фреавайн, і Гольдвайн, і Деор, і Грам; і Гельм, який переховувався в Гельмовому Яру, коли Марку захопили; і на ньому завершилися дев'ять курганів, які стояли зі західного боку, бо в ту пору рід королів обірвався. І далі перелічили кургани зі східного боку: Фреалаф, син Гельмової сестри, і Леофа, і Вальда, і Фолька, і Фольквейн, і Фенгел, і Тенгел, і останнім був Теоден. І, коли назвали Теодена, Еомер спорожнив кубок. А Еовин наказала прислузі наповнити кубки всім, і присутні в Хоромах піднялись і випили за нового короля, вигукнувши:

– Слава Еомерові, Королю Марки!

Урешті-решт, коли бенкет наближався до завершення, Еомер підвівся і мовив:

– Це поховальний бенкет Короля Теодена, та перш ніж ми всі розійдемося, хочу я оголосити вам новини радісні, бо він би не заперечував проти такого мого вчинку, адже завжди був батьком для Еовин, моєї сестри. Тож почувте мене, гості добрі, прекрасні народи з різних королівств, які ніколи раніше не збирались у цій залі! Фарамир, Намісник Гондору, Принц Ітілієнський, попрохав руки Еовин, Володарки Рогану, і вона дала йому свою цілковиту згоду. Відтак нині вони будуть заручені перед усіма вами.

Фарамир і Еовин рука до руки виступили вперед, і всі віншували їх і раділи.

– Так, – мовив Еомер, – дружбу Марки та Гондору зміцнять нові узи, і це мене вельми тішить.

– Ти надзвичайно щедрий, Еомере, – сказав Арагорн, – адже віддав Гондору найпрекрасніше, що було у твоєму володінні!

Тоді Еовин зазирнула в очі Арагорнові й мовила:

– Побажайте мені щастя, мій владарю та цілителю!

І він відповів:

– Я бажав вам щастя, відколи вперше побачив вас. Серце моє спокійне, адже бачить нинішню вашу радість.

Коли бенкет завершився, ті, кому треба було їхати, попрощалися з Королем Еомером. Арагорн і його лицарі, а також мешканці Лорієну та Рівендолу приготувалися рушати в дорогу, а Фарамир та Імрагіл залишилися в Едорасі. Й Арвен Вечорова Зоря теж залилася там і попрощалася з братами. Ніхто не бачив її останньої зустрічі з батьком, із вельможним Ельрондом, адже вони піднялися на пагорби і довго розмовляли вдвох, і гірка була їхня розлука, якій судилося тривати до скону світу.

Нарешті, перш ніж гості поїхали, Еомер і Еовин підійшли до Мері та сказали йому:

– Бувай наразі, Меріадоку зі Ширу, виночерпію Марки! Нехай тобі всюди таланти. Повертайся невдовзі до нас!

І Еомер мовив:

– У давнину за всі твої подвиги на полях Мундбурга королі осипали б тебе дарами, які не вмістилися б навіть на віз, але ти сказав, що не візьмеш нічого, крім зброї, яку тобі подарували. І мені дуже прикро, що я не маю гідного дару для тебе, проте моя сестра просить тебе прийняти цю невеличку річ на згадку про Дернгельма та про ріжки Марки, які заспівали з настанням ранку.

Відтак Еовин подала Мері старовинний ріг – невеликий, але майстерно виготовлений із чистого срібла, зі зеленою перев'яззю. А на ньому його творці вигравіювали прудкононого коня з вершником, і той кінь мчав смугою, що зміїлася вздовж рогу від одного його кінця до іншого, і покрили виріб витонченими рунами.

– Це – спадкова реліквія нашого дому, – сказала Еовин. – Її виготовили гноми, вона походить зі скарбниці Скати Хробака. Еорл Юний привіз її з Півночі. Той, хто засурмить у цей ріг у годину скрути, розбудить страх у серцях своїх ворогів і радість у серцях друзів, бо вони почують і примчать до нього.

Мері взяв ріжок, адже не міг відмовити їй, і поцілував руку Еовин, а брат і сестра обняли його, і так вони попрощалися того разу.

І от гості були вже готові, випили за від'їзд, і відбули собі з почестями та з запевненнями щирої дружби, і незабаром дісталися до Гельмового Яру, і там перепочивали два дні. За той час Леголас виконав обіцянку, яку він дав Гімлі, й навідав разом із ним Сяйливі Печери: і, коли вони повернулись, ельф тільки й мовив, що Гімлі єдиний здатен підібрати слова, щоб описати те диво.

– Ніколи раніше жоден гном не перемагав ельфа у красномовстві, – сказав Леголас. – Ходімо тепер до Фангорну, щоби я міг поквитатися!

З Ярового Падолу кавалькада поїхала до Ісенгарда, де всі побачили, як потрудилися енти. Усе камінне коло було розтрощено і розібрано, земля всередині цього кола

перетворилася на сад із квітниками та деревами, між якими біг струмок, а в самому центрі постало озеро з чистою водою, понад якою досі стриміла Вежа Органка, і чорний шпиль, високий і неприступний, віддзеркалювався у його плесі.

Якусь часину мандрівники посиділи на початку оточеної зеленню доріжки, що вела до Органка, де раніше були давні брами Ісенгарда, а тепер стояли, неначе вартові, два високі дерева. Мандрівники з подивом дивилися на все, що зробили енти, проте не бачили жодної живої істоти ні поблизу, ні віддалік. Аж ось пролунав голос, що вигукував: «Бум-бом, бум-бом», – і на стежці з'явилися Деревобородий і Спритнодрев, які прийшли привітати прибулих.

– Ласкаво просимо до Древосаду Органка! – озвався Деревобородий. – Я знав, що ви їдете, проте працював у долині, бо нам іще багато слід зробити. Проте я чув, що ви теж не байдикували ген-ген на півдні та на сході, й усе, що я чув, припало мені до вподоби – дуже-дуже.

І Деревобородий узявся вихвалити їхні вчинки, про які, здавалося, знав геть усе, а потім нарешті замовк і довго дивився на Гандальфа.

– Ну, що ж, так – то й так! – сказав ент. – Ти виявився наймогутнішим, і всі твої задуми завершилися вдало. Куди ти нині зібрався йти? Навіщо навідався сюди?

– Щоби побачити, як просувається твоя робота, друже, – відказав Гандальф. – І щоби подякувати тобі за допомогу в усьому, чого ми досягнули.

– *Грум*, що ж, це таки справедливо, – сказав Деревобородий, – бо енти, безперечно, добре впоралися зі своїм завданням. І не лише знищуючи тих, *грум...* тих проклятущих убивць дерев, котрі мешкали тут. Адже у нас була велика навала тих *бурарум*, тих злооких чорноруко-кривоного-крем'яносердо-кігтепальце-дірявочерево-спраглокрових *морімайте-сінкагонда*, *грум*, ну, ви народ квапливий, а їхнє повне ймення так само довге, як роки муки... тих орків-паразитів. Вони приходили з-за Ріки і з Півночі, а ще з усіх околиць Лауреліндоренану, куди не могли дістатися завдяки Великим, котрі там мешкають.

Він уклонився Володареві та Володарці Лорієну.

– Ті потворні істоти були дуже здивовані, натрапивши на нас на Пустирі, бо ніколи про нас не чули, хоча те саме можна сказати і про кращі народи. Мало хто з них нас пам'ятатиме, бо небагато їх уціліло після зустрічі з нами, а більшість тих, хто вцілів, забрала Ріка. Та це було добре для вас, адже якби вони нас не зустріли, то король зелених луків не далеко заїхав би, а якби і заїхав, то не мав би дому, до якого міг би повернутися.

– Це нам добре відомо, – сказав Арагорн, – і про це ніколи не забудуть ані в Мінас-Тіріті, ні в Едорасі.

– *Ніколи* – слово занадто довге, навіть для мене, – відказав Деревобородий. – Краще скажи: доки триватимуть ваші королівства. Та їм доведеться тривати справді довго, щоби виглядати тривалими в очах ентів.

– Почалася Нова Епоха, – озвався Гандальф, – і в цю епоху може статися так, що королівства людей перетривають тебе, друже Фангорне. Проте повідай мені: чи впорався ти з дорученням, яке я дав тобі? Як Саруман? Він іще не стомився від Органка? Тому зрадникові, напевно, стає кепсько, коли він дивиться на краєвид за його вікном, який ти вдосконалив.

І Деревобородий кинув на Гандальфа довгий погляд, – майже хитрий, подумав Мері.

– Ет! – сказав ент. – Я чекав, що до цього дійде. Стомився від Органка, еге ж? Власне, він справді нарешті дуже стомився, проте не від своєї вежі, а радше від мого голосу. *Грум*! Я розповідав йому довгі історії чи принаймні такі, які можна вважати довгими у вашій мові.

– Тоді чому ж він слухав їх? Ти заходив до Органка? – запитав чарівник.

– *Грум*, ні, я не заходив до Органка! – відповів Деревобородий. – Він сам підходив до свого вікна і слухав, адже не міг здобути новин у жоден інший спосіб, і, хоча новини були для нього вкрай невтішні, він жадібно прагнув їх, і я бачив, що він усе чує. Та я додав до вістей іще чимало того, про що йому варто було поміркувати. Він страшенно втомився. Бо завжди був квапливий. І це його знищило.

– Я помітив, добрий Фангорне, – зауважив Гандальф, – що ти надто ретельно

наголошуєш: *був, підходив, слухав*. А тепер що? Невже Саруман мертвий?

– Ні, не мертвий, наскільки мені відомо, – відказав ДЕРЕВОБОРОДИЙ. – Але його тут немає. Так, ось уже сім днів, як його тут немає. Я його відпустив. Од Сарумана залишилося мало, коли він виповз назовні, а щодо тієї червоподібної істоти, котра була при ньому, то вона взагалі нагадувала зблідлу тінь. І не кажи мені тепер, ГАНДАЛЬФЕ, що я обіцяв охороняти його, бо я це знаю. Та відтоді багато змінилося. Я утримував його, доки Саруман став безпечний, адже він уже не зможе нікому зашкодити. Ти маєш розуміти, що понад усе я ненавиджу, коли живе створіння ув'язнюють у клітці, тому не міг витримати, щоби навіть такі потвори, як ці двоє, ниділи в полоні без великої на те потреби. Змія, що не має отруйних зубів, може повзати, де їй заманеться.

– Можливо, ти і маєш рацію, – погодився ГАНДАЛЬФ, – але, гадаю, в цієї змії залишився ще один зуб. Саруман не позбувся свого отруйного голосу, відтак, припускаю, він умовив тебе – навіть тебе, ДЕРЕВОБОРОДИЙ! – знаючи слабінку твого серця. Що ж, Сарумана немає, і додати тут нічого. Проте Вежа Ортанк нині повертається у володіння Короля, котрому належить. Утім, напевно, вона йому не потрібна.

– Це ми ще побачимо, – озвався АРАГОРН. – Однак я дарую ентам цілу цю долину, щоби вони впорядкували її на власний розсуд, а тим часом наглянули й за Ортанком і подбали, щоби ніхто не заходив туди без мого дозволу.

– Ортанк замкнено, – сказав ДЕРЕВОБОРОДИЙ. – Я змусив Сарумана замкнути його й віддати ключі мені. Вони – у Спритнодрева.

Спритнодрев уклонився, як дерево, що гнеться від вітру, і вручив Арагорнові два великі чорні ключі химерної форми, з'єднані сталевим кільцем.

– Дозволь іще раз тобі подякувати, – додав Арагорн, – і попрощатися з тобою. Нехай твій ліс знову росте спокійно. Коли оживиш цю долину, то для тебе знайдеться місце на захід од гір, де ти вже колись давно походжав.

Обличчя ДЕРЕВОБОРОДОГО посмутніло.

– Ліси можуть рости. Деревя множитимуться. Тільки не енти. У нас немає ентингів.

– Однак тепер ваші пошуки матимуть більше надії на успіх, – сказав Арагорн. – Адже перед вами відкриються східні простори, куди раніше вам не випадало вирушати.

ДЕРЕВОБОРОДИЙ похитав головою і мовив:

– Туди далеко йти. І там наразі надто багато людей. Але я геть забув про гостинність! Може, залишитеся тут і трохи перепочинете? А може, серед вас є такі, хто захоче пройтися лісом Фангорна і скоротити шлях додому?

І він поглянув на Келеборна та Галадріель.

Але всі, крім Леголаса, сказали, що повинні прощатись і рушати на південь чи на захід.

– Ходімо, Гімлі! – озвався Леголас. – Тепер, із Фангорнового дозволу, я відвідаю найдальші закутки Ентівського Лісу і побачу такі дерева, яких годі знайти деінде в Середзем'ї. Ти підеш зі мною і дотримаєш свого слова, і так ми разом дістанемося до наших земель у Морок-лісі та поза ним.

Гімлі пристав на це, хоча, здавалося, не вельми охоче.

– О тепер Братство Персня розпадається остаточно, – мовив Арагорн. – І все-таки я сподіваюся, що невдовзі ви повернетесь до моєї країни з обіцяною допомогою.

– Ми прийдемо, якщо нам дозволять наші володарі, – відповів Гімлі. – Ну, бувайте, любі гобіти! Тепер ви вже безпечно дістанетеся додому, і я не прокидатимуся зі сну, боячись, що вам щось загрожує. Ми пришлемо вам звістку, щойно випаде така нагода, і дехто з нас іще може колись зустрітись, проте, боюсь, усі разом ми не зберемось уже ніколи.

Потому ДЕРЕВОБОРОДИЙ попрощався з кожним із мандрівників зокрема і тричі з великою шанобою повільно вклонився Келеборнові та Галадріель.

– Давно, дуже давно ми вже не стрічалися ні між дерев, ні при камені. *А ванімар, ванімаліон ностарі!* – мовив він. – Бо сказано, що ми зустрінемося лише так – перед кінцем. Адже світ змінюється: я відчуваю це у воді, я відчуваю це в землі, я чую це в повітрі. Не думаю, що ми колись зустрінемося ще раз.

І Келеборн відповів:

– Не відаю, о Найстаріший.

Але Галадріель сказала:

– Не в Середзем'ї та не раніше, ніж землі, поховані під водою, виринуть на поверхню. Тоді ми знову зможемо зустрітися навесні на вербових луках Тасарінану. Прощавай!

Останніми прощалися з древнім ентом Піпін і Мері, і той аж повеселішав, коли поглянув на них.

– Ну, мої кумедні приятелі, – звернувся до гобітіи, – не хочете випити зі мною ще по ковтку ентського трунку, перш ніж підете?

– А таки вип'ємо! – відповіли ті, й ент відвів їх убік, у тінь одного з дерев, і там вони побачили чималий камінний глек. ДЕРЕВОБОРОДИЙ наповнив із нього три чаші, й вони напились і побачили, як його чудернацькі очі зиркають на них понад вінцями його посудини.

– Обережно, обережно! – сказав ент. – Ви вже і так добряче підросли, відколи я бачив вас востаннє.

Усі троє засміялися й осушили чаші.

– Ну, що ж, прощавайте! – мовив ДЕРЕВОБОРОДИЙ. – Але не забувайте: якщо почуєте новини про ентійок у своїм краю, то пришліть мені звісточку.

І він помахав своїми великими руками всьому товариству і подався поміж дерев.

Прямуючи до Роганської Ущелини, мандрівники їхали швидко; й Арагорн урешті теж попрощався з гобітами біля того самого місця, де Піпін зазирнув у Камінь Ортанка. Мандрівників засмутило це розставання, бо Арагорн ніколи не покидав їх і провадив у багатьох небезпеках.

– Хотів би я мати такий Камінь, у якому було б видно всіх наших друзів, – сказав Піпін, – і щоби ми могли розмовляти на відстані.

– На світі залишився тільки один такий камінь, яким ви могли б скористатися, – відповів Арагорн, – адже ви не захотіли б побачити те, що покаже вам Камінь Мінас-Тіріта. Проте Палантир Ортанка буде у Короля, щоби він міг оглядати свої володіння та бачити, що роблять його піддані. Бо, якщо ти не забув, Перегріне Туку, ти є лицарем Гондору, і я не звільнив тебе від цієї служби. Зараз ти на відпочинку, але я можу покликати тебе. І пам'ятайте, любі друзі зі Ширу, що моє королівство простягається аж до Півночі, тож колись я приїду туди.

Арагорн попрощався й із Келеборном та Галадріель, а Володарка сказала йому:

– Ельфійський Самоцвіте, крізь темряву пройшов ти, і зустрів свою надію, і маєш тепер усе, чого прагнув. Не втрачай днів даремно!

А Келеборн додав:

– Прощавай, родичу! Нехай твоя доля буде відмінна від моєї, а твій скарб залишиться з тобою до кінця!

Відтак вони роз'їхались, і саме була пора, коли сідало сонце. І, озирнувшись за якийсь час, вони побачили Короля Заходу верхи на скакуні, в оточенні лицарів: спадне Сонце сяяло понад ними, а їхні обладунки мінилися, ніби червоне золото, й біла Арагорнова мантия перетворилася на полум'я. Тоді Арагорн узяв свій зелений самоцвіт і підняв його, і з його руки заструменів зелений вогонь.

Невдовзі чимраз менший загін, рухаючись уздовж Ісену, звернув на захід і проїхав через Ущелину до пустельних земель по той бік ріки, а потім повернув у північному напрямку і перетнув кордони Смурних Земель. Їхні мешканці повтікали та поховалися, бо боялись ельфійського народу, хоча мало хто з ельфів бував у їхньому краю: проте мандрівники на тубільців не зважали, бо все ще були доволі численні й мали все необхідне, тож звільна їхали своїм шляхом і напинали намети, коли тільки бажали.

Шостого дня з часу від'їзду Короля вони їхали крізь ліс, спускаючись із пагорбів біля підніжжя Імлистих Гір, які вишикувалися праворуч. А коли надвечір знову вибралися на відкриту місцевість, то наздогнали старця, котрий спирався на палицю, сам був одягнутий у сіре та брудно-біле рам'я, а при його ногах волікся ще один жебрак, шулячись і повискуючи.

– Гей, Сарумане! – гукнув Гандальф. – Куди це ти?

– А тобі що до того? – кинув у відповідь Саруман. – Чи ти й досі наказуєш мені, куди йти, чи все ще не задоволений моєю поразкою?

– Ти знаєш відповіді на свої запитання, – відказав Гандальф, – ні й ні. Та хай там як, а час моїх трудів добігає кінця. Король узяв цей тягар на себе. Якби ти зачекав в Ортанку, то побачив би його, а він виявив би мудрість і співчуття до тебе.

– То лише зайвий привід забратися звідти якнайшвидше, – відказав Саруман, – я не хочу від нього ні того, ні іншого. Утім, якщо ти ще чекаєш відповіді на своє перше запитання, то я шукаю виходу з цього королівства.

– Тоді ти знов ідеш не в той бік, – сказав Гандальф, – і я не бачу жодної надії у твоїх мандрах. Невже ти знехтуєш нашу допомогу? Ми пропонуємо її тобі.

– Мені? – перепитав Саруман. – Ні, благаю, не насміхайся з мене! Я волю вислуховувати твої докори, бо присутній тут Володарці довіряю ще менше: вона завжди ненавиділа мене і плела інтриги на твою користь. Не сумніваюся, що саме вона повела тебе цим шляхом, аби отримати задоволення і позлортішатися з моєї нужденності. Якби мене застерегли про це переслідування, то я позбавив би вас такої насолоди.

– Сарумане, – мовив Гандальф, – ми маємо інші завдання й інші турботи, які здаються нам значно нагальнішими, ніж гонитва за тобою. Краще скажи, що ми наздогнали тебе завдяки добрій фортуні, бо ти отримав останній шанс.

– Якщо він і справді останній, тоді я радий, – відказав Саруман, – адже мені не доведеться відмовлятися від нього всоте. Усі мої сподівання зруйновано, а твоїх я не поділятиму. Якщо вони в тебе є.

На мить його очі спалахнули.

– Забирайся! – продовжив він. – Я не витрачатииму багато часу на ці марні балачки. Ви прирекли себе, і ти це знаєш. Тож я бодай трохи порадію, поневіряючись світом, коли згадаю, що ти зніс також і свій власний дім, коли руйнував мій. Отож, який корабель перевезе тебе через таке широке море? – додав Саруман, глузуючи. – Напевно, то буде сірий, повний привидів.

І він засміявся, проте голос його був скрипучий і жахливий.

– Вставай, бовдуре! – гаркнув Саруман уже на жебрака, що сидів на землі, й ударив його палицею. – Розвертайся! Якщо цей чудовий народ іде нашим шляхом, то ми знайдемо інший. Уперед, бо не дам тобі на вечерю жодної крихти!

Жебрак розвернувся і пошкутильгав повз мандрівників, скавулячи:

– Бідолашний старий Гріма! Бідолашний старий Гріма! Завжди його б'ють і лають. Як я ненавиджу його! Як хотів би я його покинути!

– То й покинь! – сказав Гандальф.

Але Змієязикий лише квапливо зиркнув на нього затуманеними очима, сповненими страху перед Гандальфом, й далі поволікся за Саруманом. Проминаючи загін, ця мерзенна парочка підійшла до гобітів, і Саруман зупинився, витріщившись на них, а вони з жалем дивилися на нього.

– Отже, ви теж прийшли позловтішатися, чи не так, шибеники? – запитав він. – І вам байдуже, що жебракові всього бракує, адже так? Бо ви маєте все, чого забажаєте: їжу, гарний одяг і найкраще зілля для ваших люльок. О, так, я знаю! Я знаю, звідки воно у вас. Але жебракові ви не дали б і жменьки, чи не так?

– Я дав би, якби мав, – відповів Фродо.

– Можеш узяти те, що залишилось у мене, – додав Мері, – тільки хвилинку зажди.

Мері зіскочив додолу й узявся копирсатись у сумці, причепленій до сідла. А тоді подав Саруманові шкіряну торбинку.

– Візьми собі те, що тут є, – сказав гобіт. – Пригощайся, ми розжилися цим на румовищі Ісенгарда.

– Моє, моє, так, і куплене дорогою ціною! – скрикнув Саруман, хапаючи торбинку. – Це лише дрібна заплата, бо ви взяли більше, щоби я провалився! Проте жебрак повинен бути вдячний, навіть коли злодій повертає децицю вкраденого. Що ж, він вам знадобиться, коли ви дістанетеся додому, якщо в Південній Чверті все буде не так добре, як ви хотіли б. На вашій землі довго може не бути врожаю листка!

– Дякую! – сказав Мері. – У такому разі я заберу назад свою торбинку, бо вона не твоя і довго мандрувала зі мною. Загорни зілля у своє шмаття.

– Один злодій вартий другого, – буркнув Саруман, повернувся спиною до Мері, штурхнув Змієязикового і подався геть у напрямку лісу.

– Ну, це мені подобається! – сказав Піпін. – Злодій, ага! А як щодо того, що нас переслідували, поранили і волочили через цілий Роган його орки?

– Ех! – озвався Сем. – Він сказав: *Куплене*. А як, цікаво знати? І мені геть не сподобалося те, що він патякав про Південну Чверть. Час нам повертатися.

– Звісно, час, – погодився Фродо. – Та ми ніяк не можемо йти швидше, якщо хочемо зустрітись з Більбо. Спершу я, хоч би що сталося, навідаюся до Рівендолу.

– Еге ж, краще тобі вчинити саме так, – сказав Гандальф. – Але Сарумана таки шкода! Боюся, ми вже нічим йому не допоможемо. Він геть-чисто зсохся. І все одно я не певен, що Деревобородий не помилився: гадаю, Саруман іще здатен на якісь дрібні підлі капості.

Наступного дня мандрівники подалися на північ Смурних Земель, де на ту пору ніхто не мешкав, хоча то був зелений і приємний край. Надійшов вересень зі золотими днями та срібними ночами, а вони спокійно собі їхали, доки дісталися до ріки Лебединої і знайшли старий брід на схід од водоспаду, який стрімко спадав у низину. Далеко на заході лежали в імлі озера й острівці, між якими звивалася ріка, шукаючи шляху до Сірянці: там в очеретяних заростях гніздилося чимало лебедів.

Так подорожні й дісталися до Ерегіону, і нарешті настав світанок погожого ранку, що яснів понад мерехтливими туманами; і, поглянувши зі свого табору на невисокий пагорок, мандрівники побачили ген на сході Сонце, що осявало три шпилі, які пробивались у небо крізь перелітні хмари: Карадрас, Келебдил і Фануїдол. Вони були недалеко від Морійських Брам.

Тут кавалькада затрималася на сім днів, бо настав час іще одного прощання, якого ніхто не хотів. Невдовзі Келеборн, Галадріель і їхній народ мали повернути на схід, проминути Брану Червонорогу, Східці Тьмавих Струмків, дістатися до Срібножилої, а згодом і до свого краю. Вони й так уже далеко забрели західними шляхами, бо мали багато про що поговорити з Ельрондом і Гандальфом, але й тут їх також затримала дружня бесіда. Ці четверо після того, як гобітів огортав сон, ще довго сиділи попід зорями, то пригадуючи

минулі віки та всі свої радості й труди у світі, то радячись стосовно майбутнього. Якби тут пройшов випадковий подорожній, він би мало почув чи побачив: йому здалося б, що в темряві майнули тільки сірі вирізьблені з каменю статуї, пам'ятні знаки забутих речей, які й самі загубились у знелюднілих землях. Адже ніхто з чотирьох не розтуляв уст, а лише читав думки співрозмовників: тільки їхні ясні очі раз у раз оживали та зблискували, а думки тим часом перелітали від одного до іншого.

Проте невдовзі все вже було сказано, і вони знову попросилися – до того часу, коли Три Персні повинні будуть зникнути з цього світу. Хутко розчиняючись серед каміння й тіней, загорнутий у сірі плащі, лорієнський народ поїхав у напрямку гір. А ті, хто прямував до Рівендолу, сиділи на пагорбі, проводжаючи його поглядами, доки в дедалі густішій імлі щось раптом зблиснуло – і потім ельфів уже не було видно. Фродо знав, що то Галадріель високо піднесла свій перстень на знак прощання.

Сем обернувся й зітхнув:

– Ліпше б і я зараз повертався до Лорієну!

Нарешті одного вечора мандрівники перейшли високогірний пустир і зненацька – як те завжди здається подорожнім – опинилися на краю глибокої долини Рівендолу, побачивши далеко внизу вогні світильників у Ельрондовому домі. Тоді спустилися, проїхали міст, наблизилися до дверей, і вже вся оселя сповнилася світлом і радісними піснями на честь Ельрондового повернення.

Перш за все, навіть не поївши, не помившись і не скинувши плащів, гобіти подалися на пошуки Більбо. І застали його самого-самісінького в маленькій кімнатці. Вона була захищена паперами, перами й олівцями, а Більбо сидів у кріслі перед невеликим яскравим полум'ям: він здавався дуже старим, однак спокійним і дрімав.

Та коли гобіти увійшли, Більбо розплющив очі й підвів голову.

– Привіт, привіт! – озвався. – Отож, ви повернулись? А завтра у мене день народження, так. Які ви розумники! Знаєте, мені виповниться сто двадцять дев'ять! Ще рік, якщо я звісно доживу, – і я буду перевесником Старого Тука. Звісно ж, я волів би його і перевершити, але хтозна, хтозна...

Відсвяткувавши день народження Більбо, четверо гобітів іще трохи побули в Рівендолі й частенько сиділи разом зі своїм давнім другом, котрий тепер більшість часу проводив у своїй кімнаті чи за столом для трапез. У питаннях харчування Більбо був майже такий самий пунктуальний, як і раніше, тому зовсім нечасто просипав сніданок, обід чи вечерю. А гобіти, розсідаючись довкола каміна, розповідали старому все, що пам'ятали про свої мандри та пригоди. Спершу Більбо вдавав, ніби щось занотовує, проте нерідко засинав, а коли прокидався, то вигукував:

– Як чудово! Як дивовижно! Та де це ми?

І тоді вони переповідали історію знову з того місця, на якому Більбо почав куняти.

Єдина частина оповіді, яка, здавалося, справді його збурила і зацікавила, – то був опис коронації та одруження Арагорна.

– Звісно, мене запросили на це весілля, – сказам Більбо. – І я довгенько чекав на нього. Та якось уже так сталося, що, коли дійшло до справи, виявилось, що я маю надто багато клопотів тут, бо пакувати речі – це така морока.

Коли збігло вже майже два тижні, Фродо визирнув зі свого вікна і побачив, що вночі був мороз, бо павутиння нагадувало білі мережива. Тоді він раптом схаменувся, що мусить піти й попрощатися з Більбо. Погода все ще була тиха і гарна – після одного з найкращих на людській пам'яті літ, – але вже настав жовтень. Тож незабаром погода мала змінитися: знову задощить і посильнішає вітер. А попереду ще добрячий шмат дороги. Проте насправді думка про погоду його майже не хвилювала. Фродо відчув, що настав час повертатися до Ширу. І Сем відчув те саме. Тільки напередодні вночі він сказав:

– Ну, пане Фродо, ми далеко зайшли і багато всього побачили, та ледве чи знайшли деінде місце, ліпше за це. Тут є всього потроху, якщо ти мене розумієш: і Ширу, і Золотого Лісу, і Гондору, і королівських палаців, і заїздів, і лук, і гір – тут усе перемішалось. Та чомусь мені здається, що невдовзі ми повинні піти звідси. Я, правду кажучи, хвилююся за Батечка.

– Так, Семе, тут і справді є всього потроху, крім Моря, – відповів Фродо і повторив сам собі: – Крім Моря...

Того дня Фродо поговорив із Ельрондом, і було домовлено, що гобіти вирушать у путь наступного ранку. На радість малим мандрівникам, Гандальф сказав:

– Напевно, я теж піду з вами. Принаймні до Брі. Хочу побачити Кремену.

Увечері вони подалися прощатися з Більбо.

– Ну, якщо треба, то треба, – сказав той. – Мені прикро. Я сумуватиму за вами. Приємно знати, що ви вештаєтеся десь поблизу. Та я стаю великим сплюхом...

Він подарував Фродо сорочку з мітрилу та Жало, забувши, що вже колись дарував їх «племінникові»; а ще Більбо вручив йому три книги знань, що їх він написав у різні часи своєю павучою рукою, а на червоній обкладинці ззаду вказав: «З ельфійської переклав Б.Т.».

А Семові Більбо дав невелику торбинку зі золотом.

– Це, власне, майже остання дециця Смогового скарбу, – сказав старий гобіт. – Може виявитися корисною, якщо ти надумаєш одружитися.

Сем зашарівся.

– Проте я не маю нічого, щоби подарувати вашим юним друзям, – звернувся Більбо до Мері та Піпіна, – крім доброї поради.

І, навівши їм для прикладу кілька гарних порад, завершив у суто ширській манері:

– Нехай ваші голови завжди вміщаються у ваші капелюхи! Та якщо ви невдовзі не припините рости, то капелюхи й одяг стануть для вас задоволенням не з дешевих.

– Ти ж бо хочеш перевершити Старого Тука, чи не так? – жартома дорікнув у відповідь Піпін. – То чому би й нам не спробувати перевершити Бикореву?

І Більбо засміявся й витягнув з кишені дві чудові люльки з перловими держаками та чубуками з майстерно обробленого срібла.

– Згадуйте про мене, коли куритимете їх! – сказав старий. – Тю, про що це я? А, звісно, я роздавав подарунки. І це мені нагадало ось що: забув спитати, то що сталося з моїм перснем, Фродо, – з тим, якого ти забрав?

– Я загубив його, Більбо, любий, – відказав Фродо. – Позбувся його, розумієш.

– Як шкода! – сказав Більбо. – Я хотів би ще разочок на нього поглянути. Але ж ні, що за дурниці я верзу! Ти для того й пішов, чи не так: аби позбутися його? Проте все це таке заплутане, з ним, здається, пов'язано стільки різних речей: Арагорнові справи, Біла Рада, Гондор, вершники, південці й оліфанти – ти і справді бачив одного з них, Семе? – печери, вежі та золоті дерева і ще хтозна-що... Вочевидь, я повернувся зі своєї мандрівки надто прямою дорогою. Гадаю, Гандальф міг би показати мені бодай трохи її околиць. Але тоді розпродаж мого майна закінчився б раніше, ніж я дістався б додому, й у мене було би ще більше клопоту, ніж я мав. Хай там як, а нині розмірковувати про це вже надто пізно. Утім, я вважаю, що сидіти тут і слухати про все це набагато зручніше, ніж брати в тім участь. Тут вельми затишний камін, і їжа *дуже* добре смакує, і є ельфи – саме тоді, коли вони потрібні. Чого ще можна бажати?

*Дорога знов біжить, біжить,
Комусь рушати за поріг.
Оцю Дорогу, що манить,
Хай хтось би ще здолати зміг!..
Або нову почне хтось путь,
А я нарешті заверну
Туди, де б ноги простягнуть, –
Назустріч спокою та сну.*

Й щойно Більбо пробурмотів останні слова, його голова опустилася на груди, й він міцно заснув.

*

У кімнаті густішав присмерк, вогонь у каміні горів дедалі яскравіше: гобіти поглянули на сонного Більбо, і побачили, що він усміхається. Якусь часину посиділи мовчки, а потім Сем роззирнувся по кімнаті, і, задивившись на мерехтливі тіні, тихо промовив:

– Не думаю, пане Фродо, щоби він багато писав за час нашої відсутності. Більбо вже ніколи не задокументує нашої історії.

Аж тут Більбо розплющив одне око, так ніби почув те, що було сказано. І прокинувся.

– Бачите, я стаю справжнім соньком, – сказав. – І коли маю час писати, то надаю перевагу писанню поезії. Цікаво, Фродо, любий мій племіннику, чи не захочеш ти, бува, перш ніж підеш, трохи дати лад речам у цій кімнаті? Позбирати всі мої нотатки, папери, о, і щоденник також, і взяти їх зі собою, якщо твоя ласка. Розумієш, я мав надто мало часу для добору, впорядкування й усього такого. Гукни собі за помічника Сема, а коли ви складете все докупи, то повертайтеся: я перегляну ваші писульки. Обіцяю не бути надто суворим!

– Звісно ж, я візьмуся за це! – відказав Фродо. – І звісно, я невдовзі повернуся: шлях сюди вже безпечний. Тепер у світі є справжній король, і він швидко наведе лад на дорогах.

– Дякую тобі, любий племіннику! – мовив Більбо. – Це справді дуже велика полегша для мого духа.

І він знову заснув.

Наступного дня Гандальф і гобіти попрощалися з Більбо в його кімнаті, бо надворі було холодно, а згодом вони попрощалися і з Ельрондом та його двором.

Коли Фродо вже ступив на поріг, Ельронд побажав йому гарних мандрів, благословив і мовив:

– Думаю, Фродо, ти не матимеш потреби повертатися сюди, хіба що зробиш це одразу. Тож приблизно о цій самій порі року, коли листя золоте, проте ще не опадає, чекай на Більбо в лісах Ширу. І я прибуду з ним.

Ці слова ніхто, крім Фродо, не чув, і гобіт зберіг їх у таємниці.

Розділ 7 Домашній рубіж

Нарешті гобіти стали на шлях додому. Тепер вони палко прагнули знову побачити Шир, але спершу їхали повільно, бо Фродо було тривожно на серці. Коли дісталися до бродів на ріці Бруїнен, він зупинився, наче гидуючи ввійти в потік. І його друзі зауважили, що очі Фродо певний час не бачили ні їх, ані довколишнього світу. Потому він цілий день їхав мовчки. А то був шостий день жовтня.

– Тобі боляче, Фродо? – нишком запитав Гандальф, під'їхавши до гобіта.

– Ну, напевно, так, – відказав Фродо. – Моє плече. Рана ние, і мене гнітить спогад про темряву. Це сталося рівно рік тому.

– На жаль, є такі рани, які ніколи не затягнуться повністю, – сказав Гандальф.

– Певно, моя – саме з таких, – зітхнув Фродо. – Насправді шляху назад немає. Я можу приїхати до Шир, та він уже буде іншим, бо і я вже не такий. Мені завдали поранень ніж, жало, зуби і тривалий тягар. Де мені знайти спочинок?

Гандальф лиш промовчав у відповідь.

До кінця наступного дня біль і тривога минули, Фродо знову був веселий – такий веселий, наче не пам'ятав темряви пережитого. Після того подорож стала приємною, дні швидко збігали, адже мандрівники їхали вільно, часто зупинялись у чудових лісистих місцинах, де листя було червоне та золоте під осіннім сонцем. Невдовзі вони добулися до Вершини Вітрів. Саме наближався вечір, і на дорогу лягли темні тіні від пагорба. Фродо попрохав усіх поквартитися, він навіть не глянув у напрямку пагорба, тільки проїхав у його тіні, похнюпившись та щільно загорнувшись у плащ. Тієї ночі погода змінилася, налетів обважнілий від дощу вітер зі Заходу, дуючи гучно та холодно, а жовте листя кружляло в повітрі, ніби птаство. Коли подорожні дісталися до Хет-лісу, гілля вже було майже голе, а густа дощова завіса сховала від їхніх поглядів пагорб Брі.

І трапилося так, що наприкінці шаленого та мокрого вечора в останніх днях жовтня п'ятеро мандрівників піднялися висхідною дорогою і постукали в Південну Браму Брі. Її було міцно замкнено, дощ перішив їм в обличчя, а в дедалі темнішому небі мчали кудись низькі хмари, тож серця подорожніх злегка тенькнули, бо вони мріяли про кращий прийом.

Вони погукали не раз і не два, й аж тоді сторож Брами вийшов. І прибулі побачили, що він тримає велику палицю й поглядає на них зі страхом та підозрою. Збагнувши, що перед ним Гандальф, а його супутники, попри дивний одяг, – гобіти, він приязно привітав їх, і його обличчя проясніло.

– Заходьте! – сказав сторож, відмикаючи браму. – Ми не балакатимемо тут цього холодного і вологого – ну, чисто тобі розбійницького – вечора. Старий Ячмінь, без сумніву, буде радий бачити вас у «Поні», де ви почуєте все, що треба почути.

– І там ти почуєш усе, що ми хочемо розповісти, і навіть більше, – засміявся Гандальф.
– Як Гарі?

Сторож накупився.

– Його немає, – буркнув у відповідь. – Та ви ліпше запитайте про це в Ячменя. Гарного вам вечора!

– І тобі гарного вечора! – відказали подорожні, заходячи, а тоді помітили, що за живоплотом уздовж узбіччя збудували довгу низьку хижку, з якої висипало кільканадцять людей, котрі саме придивлялися до них із-за огорожі.

Коли чарівник і гобіти дійшли до оселі Біла Папоротняка, то побачили, що живопліт біля неї здичавів і поріс бур'яном, а всі вікна забито дошками.

– Гадаєш, ти вбив його тим яблуком, Семє? – запитав Піпін.

– Не маю на те великої надії, пане Піпіне, – відказав Сем. – Однак я дуже хотів би знати, що трапилося з його бідолашним поні. Я не раз згадував і його, і те вовче виття, й усе інше.

Нарешті мандрівники дісталися до «Брикливого поні», який принаймні зовні здавався незмінним; за червоними фіранками в його нижніх вікнах горіло світло. Вони подзвонили у дзвінок, тоді до дверей підійшов Ноб, відчинив їх зі скрипом і визирнув надвір, а коли в мерехтінні лампадки побачив мандрівників, то скрикнув од здивування.

– Пане Кремено! Господарю! – зарепетував Ноб. – Вони повернулись!

– Ох, та невже? Ну, то я їх провчу! – долинув голос Крємени, а потім, кваплячись, вийшов і він сам із палицею в руці.

Та коли побачив, що то за «вони» – завмер на місці, а грізний вишкір його обличчя змінився на подив і невимовну радість.

– Нобе, ти, напханий соломою бевзю! – закричав Ячмінь. – Хіба ж ти не міг назвати давніх друзів за іменами? Не можна так мене лякати, та ще й у нинішні часи. Ну й ну! І звідки це ви прийшли? Я вже й не сподівався побачити хоч когось із вас удруге – це факт: податись у Нетрі, та ще й із тим Бурлакою та з усіма тими Чорнюхами на хвості!.. Проте я радий бачити вас, а особливо Гандальфа. Заходьте! Заходьте-бо! Прошу до тих самих кімнат, що й раніше. Вони вільні. Власне, останнім часом у нас багато порожніх кімнат, і я не приховуватиму цього від вас, бо ви невдовзі самі би це виявили. Піду-но я подбаю про вечерю та про те, щоб її подали якомога швидше, бо наразі мені нічим похвалитися. Гей, Нобе, сонна мухо! Перекажи Бобові! Ой, я і забув, що Боба немає: повертається додому, до свого народу, оце щойно настане ніч. Гарзд, відведи поні наших гостей, Нобе! А ти, Гандальфе, мусиш сам завести свого коня до стайні. Гарна тварина, як я і сказав, коли вперше побачив її. Ну, заходьте! Почувайтесь як удома!

Пан Кремена геть не змінився: теревенив без угаву і, здавалося, досі жив у звичній метушні. Та в заїзді майже нікого не було, всюди панувала тиша, а зі Спільної Зали долинав шепіт заледве двох голосів. Й у світлі двох запалених свічок обличчя власника «Поні», якщо придивитися до нього пильно, було дуже зморщене і виглядало виснаженим од тривоги.

Він провів їх коридором до вітальні, де вони пере бували тієї дивної ночі понад рік тому, і гості йшли за ним, трохи занепокоєні, бо розуміли, що старий Ячмінь навмисно бадьориться, приховуючи від них якусь прикрість. Усе було не так, як раніше. Та подорожні мовчали й чекали.

Як вони і сподівалися, пан Кремена після вечері зайшов до вітальні запитати, чи їм, бува, чого не бракує. І їм таки нічого не бракувало, бо, на щастя, погані зміни не торкнулися в «Поні» ні пива, ні смаколиків.

– Ну, тепер я наважуся запропонувати вам вийти цього вечора до Спільної Зали, – озвався Кремена. – Ви, певно, стомились, але тепер у нас тут вечорами все одно не вельми людно. Проте, якщо ви вділите мені бодай півгодинки, перш ніж полягаєте спати, то я залюбки переговорив би з вами тишком: тільки ви і я.

– Ми теж цього дуже хочемо, – відказав Гандальф. – І ми не стомилися. Ми були легковажні. Ми змокли, змерзли та зголодніли, проте ти змінив нас від усього цього. Підходь, сідай! І, якщо в тебе є дрібка люлькового зілля, ми благословимо тебе.

– Ет, якби ви попросили будь-чого іншого, я почувався би ліпше, – відказав Кремена. – Нам і самим тут цього бракує, адже, розумієте, ми маємо лише те зілля, яке самі й вирощуємо, а цього замало. З Ширу останнім часом нічого не надходить. Але я зроблю, що

зможу.

Повернувшись, Ячмінь приніс стільки зілля, що їм мало би вистачити на день-два – пачку неподрібненого листа.

– Південне зілля, – сказав він, – найліпше, яке в нас є, хоча воно й не зрівняється з листям із Південної Чверті, – це я завжди стверджував, хоча в інших питаннях завжди є патріотом Брі, даруйте на слові.

Гості посадили господаря у велике крісло біля багаття, Гандальф сів із іншого боку каміна, а гобіти повмощувалися на низеньких стільцях між ними; і вони розмовляли кільканадцять разів по півгодини, обмінявшись усіма новинами, які пан Кремена хотів і почути, і розповісти. Більшість із того, що розповідали гості, було для їхнього господаря приводом для здивування та сум'яття, він не міг усього того збагнути і лише раз у раз повторював нехитрі коментарі.

– І не кажіть! – часто вигукував він, ніби власні вуха зраджували пана Кремену. – І не кажіть, пане Торбине чи то пак пане Підгорбине! Я геть заплутався. І не кажіть, пане Гандальфе! Ой, та я би ніколи! Хто би міг про таке подумати в наші часи?

Зате про себе він розповів чимало. Усе тут геть не так гарно, як здається. Справи не те, що не добрі, а зовсім кепські.

– Ніхто ззовні й близько не підходить до Брі, – сказав він. – А тутешні мешканці здебільшого сидять удома, тримаючи двері замкненими. І все через тих новоприбулих і зайд, котрі почали з'являтися на Зеленшляху торік, як ви, можливо, пригадуєте: а пізніше їх іще побільшало. Траплялися серед них і горопашні злидарі, котрі тікали від бід, але головню то були всілякі поганці, здатні на грабунки та різні капості. І тут, у Брі, одного разу скоїлася пригода, погана пригода. Знайте: тут зчинилася справжня бійка, в якій декого навіть убили, вбили на смерть, атож! Якщо ви можете в таке повірити...

– Особисто я вірю, – відказав Гандальф. – Скількох убили?

– Трьох і двох, – відповів Кремена, говорячи про великий і про малий народи. – То були бідолаха Мет Вересоніг, Ровлі Яблукар і малий Том Зірвишип із-за Пагорба; й Білі Крутосхил із верхнього шляху, і ще один із Підгорбинів зі Стога: все хороші парубки, котрих дуже бракує. І Гарі Козолист, який зазвичай був коло Західної Брами, і той Біл Папоротняк – ці двоє стали на бік чужинців і забралися звідси разом із ними, і – я майже переконаний – саме вони впустили їх сюди. У ніч бійки себто. А сталося це після того, як ми показали їм на двері і виштовхали геть, – десь наприкінці року то було, а сама бійка зчинилася рано-вранці на Новий рік, коли падав густий сніг... І вони подались у грабіжники, і живуть десь ззовні, ховаються в лісах за Архетом і в нетрях на далекій півночі... Ми наче потрапили в одну зі страхітливих давніх легенд, скажу я вам. На дорогах небезпечно, ніхто не відходить далеко від дому, двері замикають рано. Ми мусимо виставляти сторожу вздовж усього живоplotу і ночами приставляти до брам чимало людей.

– Ну, нас ніхто не потурбував, – сказав Піпін, – а ми йшли повільно й не виставляли варти. Думали, що всі біди вже позаду.

– Ох, пане, ви помиляєтеся, хоч як прикро це казати, – мовив Кремена. – Та це й не дивно, що вас не зачепили. Озброєних мандрівників вони не зачіпають – тих, котрі з мечами, шоломами, щитами і з усім іншим. Принаймні двічі подумують, перш ніж напасти. Тому я і привітав вас так, коли побачив.

Тоді гобіти збагнули, що мешканці дивилися на них приголомшено, дивуючись не з їхнього повернення, а з убрання. Самі вони так звикли до військових обладунків і мандрів у добре споряджених загонах, що цілком забули: блискучі панцирі, які виглядають із-під їхніх плащів, шоломи Гондору та Марки і пречудові символи на щитах здаватимуться чужинецькими в їхньому рідному краю. Та й Гандальф теж їхав на своєму високому сірому коні, в білосніжній одежі, загорнувшись у синьо-срібну мантию, а при боці в нього висів його довгий меч Гламдрінг.

Гандальф засміявся.

– Ну й ну, – сказав він, – якщо вони бояться нас п'ятьох, то під час подорожей ми

зустрічали і страшніших ворогів. Тому, принаймні доки ми тут, вони дадуть вам спокій.

– А ви до нас надовго? – запитав Кремена. – Не заперечую: нам буде затишно, коли ви якийсь час у нас погостюєте. Розумієте, ми не звикли до таких клопотів, та ще й, подекують, кудись поділись усі блукачі... Здається, дотепер ми недооцінювали те, що вони для нас робили. Проте Брі спіткало і дещо гірше за грабіжників. Минулої зими за нашими парканами навіть вили вовки. У лісах з'явилися грізні примари та моторошні потвори, вже від думки про котрих кров холоде в тілі. Це дуже нас непокоїло, якщо ви мене розумієте.

– Певно, що так, – сказав Гандальф. – Останнім часом майже в усіх землях було неспокійно, дуже неспокійно. Але вище носа, Ячменю! Ти стояв на самісінькому краю неймовірних жахів, тож я можу лише радіти, що ти не загруз у них по самі вуха. Кращі часи не за горами. Можливо, кращі за всі, які ти пам'ятаєш. Блукачі повернулися. Ми прийшли сюди з ними. І знову з'явився король, Ячменю. Невдовзі він зверне свої помисли в цей бік... Тоді Зеленшлях буде відкрито знову, і королівські посланці помчать на північ, почнуться приїзди та від'їзди, а лихих створінь виженуть із пустищ. Утім, і самі ці пустища згодом уже не будуть пустищами, а будуть мешканці та поля там, де раніше була глушина.

Пан Кремена похитав головою.

– Якщо дорогами снуватиме кілька шляхетних подорожніх, то це нам не зашкодить, – сказав він. – Але грабіжників і розбійників із нас досить. І чужинці нам у Брі не потрібні, ба навіть і поблизу Брі. Воліємо радше, щоби нас залишили у спокої. Я не хочу, щоби цілий натовп незнайомих улаштував тут табір, осів тут і шматував наш первозданний край.

– Вам дадуть спокій, Ячменю, – відказав Гандальф. – Між Ісеном і Сірянцею чи вздовж прибережних земель Брендівинної багато вільного простору, де ніхто не живе, і його вистачить на кілька королівств, а до Брі звідтіля не один день верхи. Чимало істот мешкало ген на півночі, за понад півтори сотні верст звідси, на дальньому кінці Зеленшляху: на Північних Схлах чи біля Озера Вечірніх Сутінків.

– Десь угорі біля Насипу Мертвяків? – перепитав Кремена зі зрислою підозрою. – Кажуть, там оселилися примари. Туди може податися хіба що грабіжник.

– Слідопити бувають там, – зазначив Гандальф. – Насип Мертвяків, кажеш? Так ту землю називали довгі роки; проте справжня її назва, Ячменю, – Форност-Ерайн, Королівський Північград. І одного дня туди знову прийде Король, і тоді тут проїде кавалькада світлого народу.

– Ну, що ж, як на мене, це звучить привабливо, – сказав Кремена. – І мені, власникові заїзду, з цього, гадаю, буде якийсь хосен. Якщо потім король залишить Брі у спокої...

– Залишить-таки, – відказав Гандальф. – Він знає цей край і любить його.

– Невже знає? – спитав Кремена, виглядаючи збентежено. – Я впевнений, що не розумію, звідки він може знати цей край, сидючи у своєму великому кріслі у здоровенному замку за сотні верст звідси. І п'ючи вино зі золотого кубка, напевно. Що для нього «Брикливий поні» чи кухлі з пивом? Це я не про те, чи добре моє пиво, Гандальфе. Воно було навдивовижу смачне, відколи ти навідав мене восени минулого року і наклав на нього закляття смакоти. Власне, це єдине, що втішало мене у дні тривоги.

– Тю! – озвався Сем. – А Король каже, що твоє пиво завжди було смачне.

– Король каже?

– Звісно, що так. Адже це – Бурлака. Ватажок блукачів. Хіба ти ще не докумекав?

І Кремена, врешті-решт, таки докумекав. А на його широкому обличчі змінилися усі можливі відтінки подиву: очі вирячилися, рот широко відкрився, і Кремені перехопило дихання.

– Бурлака! – вигукнув Ячмін, перевівши подих. – На ньому корона, а сам він пишній-препишний та ще й зі золотим кубком?! Гай-гай, до чого ми дожилися!

– До кращих часів, принаймні для Брі, – сказав Гандальф.

– Сподіваюся, щиро сподіваюся, – відказав Кремена. – Ну, це були найліпші теревені за цілий місяць, який ніби складався всуціль із понеділків. Не заперечуватиму: сьогодні я спатиму спокійно і на серці мені буде легко. Завдяки вам я тепер маю багато, про що

поміркувати, проте це я відкладу на завтра. Я йду спати і не сумніваюся, що ви теж радо позасинаєте. Агов, Нобе! – гукнув він, підходячи до дверей. – Нобе, сонна ти мухо! Нобе! – повторив уже тихіше, ляснувши себе по чолі. – Ну, і про що ж це мені нагадує?

– Сподіваюся, не про ще один забутий лист, пане Кремено? – запитав Мері.

– Цить, цить, пане Брендіцапе, не дорікайте мені цим! Ну, от, маєш тобі – ти перебив мою думку. Про що це я? Ноб, стайні... ага! Ось воно. У мене є те, що належить вам. Пригадуєте такого собі Біла Папоротняка та викрадення коней? Ви купили в нього поні, й той коник зараз тут. Так-так, придибав сюди сам-самісінький. Шолудивий, наче старий пес, і худючий, мовби тріска, зате живий. Ноб його доглядав.

– Невже? Мій Біл? – скрикнув Сем. – Ну, я таки щасливець, хай би що там казав Батечко. Ще одне моє бажання здійснилося! Де ж він?

І Сем не ліг спати, доки не навідав Біла у стайні.

Мандрівники пробули у Брі цілий наступний день, і пан Кремена вже не скаржився на брак відвідувачів, принаймні наступного вечора. Допитливість перемагає будь-який страх, і в його заїзді зібрався справжній натовп. Гобіти з чемності ввечері завітали на часину до Спільної Зали й відповіли на купу запитань. Пам'ять у брійців була чіпка, тож Фродо не раз питали, чи він уже дописав свою книгу.

– Ще ні, – відповідав той. – Я саме повертаюся додому, щоби дати лад своїм нотаткам.

І він пообіцяв, що опише там незвичайні події у Брі, чим викликав хоч якусь цікавість до книги, в якій, цілком імовірно, йтиметься здебільшого про віддалені та не вельми важливі справи «десь на півдні».

А коли хтось із молодих відвідувачів попрохав Фродо заспівати, то решта присутніх замовкла, на прохача звернулися насуплені погляди, й він уже не озивався. Вочевидь, ніхто не бажав, аби у Спільній Залі знову трапилося щось незвичайне.

Доки мандрівники гостювали у Брі, його спокій не порушили ні денні біди, ні нічні звуки, але одного ранку вони прокинулися дуже рано, бо погода все ще була дощова, подорожні хотіли встигнути дістатися до Ширу ще до настання ночі, а їхати треба було довго. Тож усі брійці висипали на вулицю, щоби провести прибульців у дорогу, й усі мали кращий гумор, аніж упродовж цілого минулого року. Той, хто ще не бачив чужинців і їхнього вигляду, тепер із подивом витріщався на них: на Гандальфа, який мав білу бороду та неначе випромінював світло, а його синя мантия нагадувала хмарину, що затуляла сонце; і на чотирьох гобітів, схожих на мандрівних лицарів із майже забутих легенд. Навіть ті, хто сміявся з балачок про Короля, почали припускати, що в тих теревенях, напевно, є якесь зерно правди.

– Ну, щастя вам у дорозі та щасливого повернення додому! – побажав пан Кремена. – Треба було вас раніше попередити, що й у Ширі не все гаразд, якщо вірити чуткам. Веселого від'їзду, як-то кажуть. Але одне зачіпає інше, а голова в мене забита власними клопотами. І, даруйте мою сміливість, подорожі вас змінили: тепер, судячи з вашого вигляду, ви можете впоратися навіть із небуденними проблемами. Не сумніваюся: невдовзі ви все впорядкуєте. Щастя вам! Що частіше ви сюди повертатиметеся, то ліпше: мені буде приємно!

Мандрівники попрощались і рушили через Західну Брану в напрямку Ширу. З ними був поні Біл, який, як і раніше, віз чималий вантаж, але, трюхикаючи біля Сема, здавався цілком задоволеним.

– Цікаво, на що нам натякав старий Ячмінь? – озвався Фродо.

– Про дещо я здогадуся, – похмуро відказав Сем. – Я бачив це в Дзеркалі: зрубані дерева й усе таке; мій старий, котрого вигнали з Узвозу. Треба було якнайхутчіше їхати додому.

– Та й у Південній Чверті теж, очевидно, щось не гаразд, – додав Мері. – Надто вже всім бракує люлькового зілля.

– Хоч би що там трапилося, – втрутився Піпін, – але все це зійдеться на Лото, можете бути певні.

– Багато що, проте не все, – зазначив Гандальф. – Ви забули про Сарумана. Він зацікавився Широм раніше, ніж Мордорський Володар.

– Але ж у нас є ти, – сказав Мері, – тож незабаром усе владнається.

– У вас поки що є я, – відказав Гандальф, – але невдовзі вже не буде. Я не їду до Ширу. Ви мусите самі впоратися з тутешніми клопотами – для цього вас тренували. Невже ви не збагнули? Мій час добігає кінця: розставляти все на свої місця чи допомагати це робити різним народам – то вже не моє завдання. А щодо вас, любі друзі, то допомога вам і не знадобиться. Ви вже виростили. Виростили дуже високими: ви тепер серед великих, і я вже не потерпаю за жодного з вас... Аби ви знали: незабаром я зверну вбік. Матиму довгу розмову з Бомбадиллом – таку, якої в мене не було за увесь мій вік. Він є збирачем моху, а я був перекотикаменем, приреченим катулятися туди й сюди. Та пора моїх блукань завершується, і тепер ми мусимо багато сказати один одному.

Невдовзі мандрівники дісталися до того місця на Східній Дорозі, де вони колись попрощалися з Бомбадиллом, тож тепер сподівались і майже очікували побачити, що він стоїть там, аби привітати їх на шляху додому. Проте Тома ніде не було видно, Курганні Пагорби на півдні огортав густий туман, а далекий Праліс заступила непроглядна пелена.

Подорожні зупинились, і Фродо з надією подивився на південь.

– От би ще раз зустрітися з тим старим, – сказав він. – Як йому ведеться, хотів би я знати?

– Добре, як і завжди, можеш бути певен, – відповів Гандальф. – Його, припускаю, нічого не тривожить і мало цікавить із того, що ми зробили чи побачили, крім хіба що візиту до ентів. Можливо, згодом ви матимете час прийти і побачитися з ним. Але якби я був на вашому місці, то притьмом помчав би додому, бо інакше ви не дістанетеся до Мосту на Брендівинній, доки там зачиняють брами.

– Але ж там немає ніяких брам, – озвався Мері. – Принаймні немає на Дорозі, й тобі це добре відомо.

– Не було ніяких брам, ти хотів сказати, – заперечив Гандальф. – Тепер, гадаю, ти їх там побачиш. Та й біля Брами Цапокраю тебе може спіткати більший клопіт, аніж ти припускаєш. Але ви впораетесь з усім. Прощайте, любі мої! Не востаннє – наразі ще ні. Прощайте!

В ту мить Тіньогрив, могутній кінь, на чарівникове веління, зійшов із Дороги і перестрибнув через зелений насип, що тягнувся обіч неї в цій місцині, а тоді Гандальф гукнув йому – й кінь помчав, летячи до Курганних Пагорбів, немовби північний вітер.

– Ну, ось ми, четверо друзів, котрі разом вирушали в мандри, – сказав Мері. – Усі інші один по одному залишилися позаду. Це майже нагадує сон, який потроху відходить.

– Не для мене, – відказав Фродо. – Я радше почуваюся так, наче сон знову надходить.

Розділ 8 Звільнення Ширу

У

же настала ніч, коли мокрі й утомлені мандрівники нарешті дісталися до Брендівинної, а там виявили, що шлях перекрито. По обидва кінці Мосту стояли великі гостроверхі брами, а на протилежному боці річки видно було новозбудовані споруди: триповерхові, з вузькими прямими вікнами, голі й тьмяно освітлені – надто понурі та надто неширські.

Гобіти постукали в зовнішню браму і погукали, проте відповіді спершу не було, а потім, на їхній подив, хтось засурмив у ріжок – і світло у вікнах згасло. Й темряву пронизав голос:

– Хто там? Забирайтеся! Чи вам повилазило? Є ж табличка: «Від заходу до сходу сонця вхід заборонено»?

– Не повилазило, просто довкола темно, – і собі крикнув Сем. – А якщо гобітам з Ширу доведеться стирчати надворі мокрими в таку ніч, як ця, то я зірву твою табличку, щойно її знайду.

Після цього гримнуло вікно і з будинку ліворуч висипав натовп гобітів із ліхтарями. Вони відчинили дальню браму, і дехто з них перетнув міст. Але побачивши мандрівників, вони наче налякалися.

– Ну ж бо! – озвався Мері, впізнавши одного з гобітів. – Ти ж маєш знати мене, Гобе Сіннику, принаймні мав би. Я Мері Брендіцап, і мені цікаво, що тут узагалі відбувається і що тут робить цапокраєць, як оце ти? Ти жив біля Брами Живоплоту.

– А нехай мені! Це ж пан Мері, точно він, тільки вбраний, мовби до бійки! – сказав старий Гоб. – Егей, а казали, що ти помер! Заблукав у Пралісі, якщо вірити розповідям. Радий бачити тебе живого!

– Тоді припини витріщатися на мене крізь ґрати й відчини браму! – наполіг Мері.

– Шкода, пане Мері, та ми виконуємо накази.

– Чиї накази?

– Боса з Торбиного Кута.

– Боса? Якого Боса? Тобто пана Лото? – перепитав Фродо.

– Певно, так, пане Торбине, та нині ми зобов'язані говорити просто *Боса*.

– Та невже? – сказав Фродо. – Ну, мене тішить уже й те, що він не називає себе Торбином. Але, здається, зараз саме час родичеві порозумітися з ним і вказати йому на його місце.

Гобіти за брамою пришикнули.

– Від таких балачок нам добра не буде, – сказав один. – Він обов'язково про це дізнається. А якщо ви так галасуватимете, то розбудите Здорованя нашого Боса.

– Ми розбудимо його так, що він добре здивується, – відказав Мері. – Якщо ти натякаєш, що твій дорогоцінний Бос найняв собі негідників із нетрів, тоді ми мало не спізналися.

Опісля він зіскочив з поні, побачив у світлі ліхтарів табличку, зірвав її і пожбурих за браму. А гобіти позадкували, проте не зробили і руху, щоби її відчинити.

– Сюди, Піпіне! – гукнув Мері. – Тут упораються і двоє!

Тож Мері та Піпін вилізли на браму, а гобіти втекли. В ту мить загравав інший ріжок. І з найбільшого будинку праворуч на тлі світла у дверях висунулася велика масивна постать.

– Що тут таке? – гарикнула вона, виходячи. – Зламали браму? Ану забирайтеся звідси, бо я поламаю ваші гидкі дрібні шиї!

Та цей здоровань умить спинився, бо помітив блиск мечів.

– Ага, Біл Папоротняк, – сказав Мері. – Та якщо ти не відчиниш цю браму через десять секунд, то пошкодуєш. Якщо не послухаєшся, я полоскочу тебе цією сталлю. А коли

відчиниш браму, то вийдеш крізь неї, щоб уже ніколи не повертатися. Ти, розбійник і грабіжник із битого шляху!

І Біл Папоротняк здригнувся, метнувся до брами і відімкнув її.

– Віддай мені ключі, – наказав йому Мері.

Та розбійник пожбурихав їх гобітові в голову, а сам дременув у темряву. Та коли пробігав повз поні, то один коник хвицьгнув ногами і таки дістав його на бігу. Біл із криком помчав у ніч, і більше про нього ніколи не чули.

– Молодчина, Біле, – похвалив Сем, звертаючись до поні.

– Так тобі й треба, Здорованю, – докинув Мері. – А про Боса подбаємо згодом. Тим часом нам треба десь перебути цю ніч, а оскільки ви, здається, знесли заїзд біля мосту і збудували натомість оцю огидну халупу, вам доведеться впустити нас туди.

– Даруйте, пане Мері, – відказав Гоб, – але це заборонено.

– Що заборонено?

– Брати до себе когось без попередження, і витратити зайву їжу, й усе таке, – відповів Гоб.

– Та що ж тут діється, хай йому грець? – запитав Мері. – Поганий випав рік чи що? Я гадав, що літо й урожай були хороші.

– Ну, ні. Рік був доволі непоганий, – відповів Гоб, – ми виростили багато поживи, та не розуміємо до пуття, куди вона згодом поділася. Гадаю, це все через тих «збирачів» і «розподільчів»: вони тут усюди рахують, зважують і забирають усе на склад. Власне, вони більше забирають, аніж розподіляють, і ми не бачимо більшості з того, що вони гребуть.

– Та ну вас! – озвався Піпін, позіхнувши. – Усе це занадто стомливо для мене вночі. Ми маємо їжу в торбах. Просто дайте нам кімнату, де можна прилягти. І в ній буде ліпше, ніж у багатьох місцях, які я бачив.

Але гобіти біля брами все одно почувалися незручно – вочевидь, вони так чи так порушували якісь правила. Втім суперечити таким владним мандрівникам при повному озброєнні, двоє з котрих були надивовижу великі та дужі на вигляд, ніхто не наважувався. Тож Фродо наказав, аби браму знову замкнули. Поки довкола вешталися розбійники, виставляти сторожу було й справді розважливим рішенням. Потому четверо супутників подалися до гобітської вартівні й розташувалися там якомога зручніше. Місце те було порожнє та огидне, з поганеньким каміном, у якому не можна було розпалити порядного вогню. У верхніх кімнатах стояли маленькі ряди твердих ліжок, а на кожній стіні висіли табличка і список Правил. Піпін одразу позривав їх. Пива тут не було, їжі – обмаль, але, доклавши ту, яку принесли мандрівники, всі гобіти влаштували непогану учту, а Піпін порушив 4-те Правило, кинувши у вогонь завтрашній оберемонок хмизу.

– Ну, а як щодо того, щоби перекурити, доки ви розповідатимете нам, що відбувається в Ширі? – запитав він.

– Зараз у нас немає люлькового зілля, – відповів Гоб, – а якщо і є, то тільки для служак Боса. Усі наші запаси, здається, вичерпано. Та ми чули, що цілі вози, навантажені зіллям, котилися старою дорогою з Південної Чверті кудись через Сарн-Бхід. То було наприкінці минулого року – після того, як вас тут не стало. Проте все це робилось і раніше, тільки нишком і потроху. Той Лото...

– Ану заткайся, Гобе Сіннику! – скрикнуло кілька інших гобітів. – Ти знаєш, що нам заборонено провадити такі розмови. Бос дізнається – й усім нам добряче перепаде.

– Він би ні про що не дізнався, якби дехто з вас не шпигував, – запально відрізав Гоб.

– Гаразд, гаразд! – утрутився Сем. – Годі. Нічого не хочу чути. Ніхто нас не привітав, немає пива, немає курива, зате є безліч правил і орківські балачки натомість. Я сподівався тут відпочити, а тепер бачу, що в нас знову повно роботи і клопотів. Тож поспімо і забудьмо їх до ранку!

Новий ширський Бос, очевидячки, вмів дізнаватися новини. Від Мосту до Торбиного Кута було добрих шістдесят верст, але хтось таки здолав їх, причому вельми швидко. Так Фродо та його друзів невдовзі було викрито.

Вони ні про що достеменно між собою не домовлялися, та все одно кожен подумав, що спершу слід податися до Струмкової Улоговини і трохи відпочити. Проте, побачивши, що діється в них на батьківщині, мандрівники вирішили йти просто до Гобітова. Тож наступного дня четверо друзів вийшли на Дорогу і неквапно почимчикували вперед. Вітер ущух, але небо було сіре. Земля здавалася дуже сумною і занедбаною; ну, зрештою, було вже перше листопада – настала пізня осінь. Але довкола було незвично багато пожеж, дим здіймався з різних куточків краю. Велика димова хмара вгорі линула в напрямку Лісового Кута.

Коли запов вечір, подорожні наблизилися до Жаболотина – села, що примістилося просто на Дорозі за тридцять три версти від Мосту. Там вони хотіли перебути ніч: у Жаболотині був гарний заїзд – «Плавуча колода». Підійшовши до східного краю села, гобіти наштотхнулися на загороду з великою табличкою з написом: «ШЛЯХУ НЕМАЄ», – а за нею стояла чимала компанія ширифів із палицями у руках та пір'їнами в капелюхах. Цей загін мав одночасно поважний і дуже наляканий вигляд.

– До чого все це? – запитав Фродо, відчуваючи, що от-от засміється.

– До того, до чого треба, пане Торбине, – відказав очільник ширифів, гобіт із двома перами в капелюсі. – Вас заарештовано за Незаконний Перетин Брами, за Зривання Правил, за Напад на Прибрамну Сторожу, за Порушення Кордонів, за Спання в Ширських Оселях без Дозволу, за Об'їдання Вартових.

– А ще за що? – запитав Фродо.

– Для початку досить і цього, – кинув у відповідь ватажок ширифів.

– Я можу додати ще кілька злочинів, якщо вам цікаво, – озвався тоді Сем. – За обзивання вашого Боса, за бажання натовкти його припухлу пику, за думку про те, що ви, ширифи, дуже схожі на блазнів.

– Ну, все, пане, цитьте. Бос наказав, аби ви йшли мовчки. Ми маємо відвести вас до Поріччя, а тоді передати слугам Боса; і коли він розгляне вашу справу, тоді й побалакаєте собі. Проте, якщо ви не хочете сидіти в буцегарні довше, ніж належить, я би на вашому місці притримав язика.

Та за мить ширифи вже не знали, куди себе подіти, бо Фродо та його супутники зайшлися голосним реготом.

– Не будь дурилом! – сказав Фродо. – Я піду туди, куди схочу і коли вважатиму за потрібне. Наразі я збираюсь у справах до Торбиного Кута, але, якщо ви хочете піти зі мною, що ж, ласкаво прошу.

– Гаразд, пане Торбине, – відказав очільник, відштотхуючи загороду. – Та не забувай, що я тебе заарештував.

– Не забуду, – запевнив його Фродо. – Ніколи. Та можу тобі пробачити. Утім, сьогодні я не піду далі, тож буду тобі вельми вдячний, якщо ти зволиш провести мене до «Плавучої колоди».

– Я не можу цього зробити, пане Торбине. Заїзд зачинено. Затє на дальньому краю села є дім ширифів. Я відведу тебе туди.

– Добре, – сказав Фродо. – Іди вперед, а ми рушимо слідом.

Коли Сем роздивився всіх ширифів із голови до п'ят, то помітив серед них одного знайомого.

– Агов, ходи-но сюди, Робіне Дрібноноре! – погукав він. – Хочу тобі дещо сказати.

Боягузливо зиркнувши на очільника, котрий здавався розгніваним, але не наважився втручатися, шириф Дрібнонір відстав од своїх і закрокував поряд зі Семом, який зіскочив зі свого поні.

– Послухай-но, друже Робіне! – сказав Сем. – Ти народився в Гобітові, тож тобі мало би стати клепки не лізти в усі ці справи з арештом пана Фродо. І цікаво знати, навіщо зачинили тутешній заїзд?

– Їх усіх тепер зачинено, – відповів Робін. – Бос ненавидить пиво. Принаймні так усе почалося. Та, гадаю, всеньке пиво просто випивають його служаки. А йому не подобається, коли мешканці кудись ходять, тому якщо вони хочуть чи їм потрібно кудись податися, то спершу вони мусять зайти в дім ширифів і пояснити, які в них справи і де.

– Тобі має бути соромно за те, що ти встряг у це безглуздя, – сказав Сем. – Ти завжди полюбляв сидіти в заїзді, а не валандатися надворі. Тож ти частенько зазираєш досередини, навіть коли був при виконанні.

– Ох, Семе, хай би і далі так було... Та не суди мене надто суворо. Що я міг удіяти? Ти ж пам'ятаєш, чому я пішов у ширифи сім років тому, перш ніж усе це почалося? Ширифство – то була нагода гуляти цілим краєм, зустрічати різний народ, вивідувати новини та місця, де було добре пиво. Тепер усе інакше.

– Але ж ти можеш покинути роботу, перестати бути ширифом, якщо це вже не гідне діло, – зауважив Сем.

– Нам не дозволено, – відповів Робін.

– Якщо я ще бодай раз почую це «не дозволено», – відказав Сем, – то візьму і розізнаюся.

– Не можу навіть висловити, як мені буде прикро це бачити, – стиснув голос, сказав Робін. – Якби ми розлютились усі разом, то змогли би щось удіяти... То все ті кляті служаки, Семе, служаки Боса. Він посилає їх усюди, і, якщо хтось із нас, із маленького народу, стає на захист своїх прав, вони відразу волочать його до буцегарні. Вони забрали старого Галушку, старого Віла Білостопа, нашого голову, і ще багатьох. А віднедавна стало ще гірше... Тепер вони б'ють тих, кого забирають.

– То навіщо ти виконуєш за них їхню роботу? – сердито запитав Сем. – Хто послав тебе до Жаболотина?

– Ніхто. Ми були тут, у великому домі ширифів. Ми – себто Перший Загін Східної Чверті. Кажуть, тепер у нашому краю сотні ширифів, але з цими новими правилами їх треба ще більше. Здебільшого ширифами стають проти волі, та не всі. Навіть у Шири є такі, котрим подобається втручатися у чужі справи і багато пащекувати. Проте найгірше ось що: дехто з нас шпигує на користь Боса та його служак.

– Тю! То ось як ви довідалися про нас, еге ж?

– Авжеж. Нам не дозволено відсилати листів, але ці негідники використовують колишню Екстренну Вістову Службу й утримують спеціальних бігунів у різних точках Ширу. Один бігун минулої ночі прибув із Білоровів із «таємним посланням», а другий поніс його звідси далі. А сьогодні пополудні надійшла відповідь, у якій було сказано, що вас треба заарештувати й відвезти до Поріччя, а не просто до буцегарні. Вочевидь, Бос хоче негайно вас бачити.

– Він не буде таким запальним, коли пан Фродо з ним покінчить, – завершив розмову Сем.

Жаболотинський дім ширифів був такий самий незугарний, як і той, що біля Мосту. Він мав лише два поверхи, але такі самі вузькі вікна, і був збудований із гідкої тьмяної цегли, до того ж погано покладеної. Усередині було волого і безрадісно, а вечерю подали на довгому голому столі, якого не чистили вже, певно, кілька тижнів. Однак їжа й не заслуговувала кращої стільниці. Тож мандрівники радо покинули це місце. До Поріччя було приблизно двадцять сім верст, і вони вирушили туди о десятій годині ранку. Могли би рушити і раніше, проте їх потішало те, як зволікання надто очевидно дратувало очільника ширифів. Західний вітер змінився північним, похолодніло, зате ущух дощ.

Кавалькада, що вийшла з села, була доволі кумедною, хоча тих кілька мешканців, котрі наважилися поспостерігати за підйомом мандрівників, не були цілком певні, чи можна їм сміятися. Дванадцяттеро ширифів мали бути конвоєм для «в'язнів», але Мері змусив їх крокувати попереду, тож Фродо та його друзі їхали слідом за своїми конвоїрами. Й Мері, Піпін і Сем спокійнісінько собі трюхикали, сміючись, балакаючи та співаючи, а ширифи тупцями вперед, напускаючи на себе суворість і поважність. Однак Фродо був мовчазний і здавався дуже сумним та задуманим.

Останнім, кого вони проминули, був статечний старий гобіт, котрий підрізав живопліт.

– Здоровенькі були, здоровенькі! – хихикнув він. – Ну, і хто тут кого заарештував?

Тож двоє ширифів негайно вийшли зі строю і рушили до старого.

– Гей, ватажку! – гукнув Мері. – Накажи своїм хлопцям повернутися на місце, і хутко, якщо не хочеш, аби я їх уколошкав!

І ті двоє гобітів, скорившись суворому наказу ватажка, неохоче попленталися назад.

– Ну, рушай! – скомандував Мері, й мандрівники раптом збагнули, що їхні поні могли йти швидко настільки, щоби добряче гнати поперед себе ширифів: ті бігли щодуху.

Вийшло сонце, і, незважаючи на холодний вітер, бідолахи невдовзі захекалися та спітніли.

Біля Тричвертного Каменя ширифи здалися. Подорожні здолали майже двадцять одну версту, зробивши тільки одну зупинку – опівдні. Зараз була вже третя година. Усі зголодніли, ширифам боліли ноги, і вони вже не могли йти далі в такому темпі.

– Ну, можете собі відстати, як хочете! – сказав Мері. – А ми поїхали вперед.

– Бувай, друже Робіне! – гукнув Сем. – Я почекаю тебе біля «Зеленого дракона», якщо ти ще не забув, де це. Не гайся в дорозі!

– Ви порушуєте правила арешту. Ось що ви робите, – з докором сказав очільник ширифів, – і я за це не відповідатиму.

– Ми порушимо ще чимало всляких правил і не просимо вас відповідати за це, – кинув у відповідь Піпін. – Щастя вам!

Мандрівники попростували далі й, коли сонце покотилося до Білих Схилів далеко на західному горизонті, наблизилися до широкого Поріччянського Ставу, а там уперше були болісно приголомшені. То був рідний край Фродо та Сема, і, як виявилось, вони любили його понад усі інші місця на світі. Тепер тут бракувало багатьох знайомих будинків. Деякі з них, здається, згоріли. Симпатичний ряд старих гобітських нір у Прибережній кручі з північного боку Ставу спорожнів, а невеличкі сади, які колись збігали від них до самого краю води, поросли бур'янами. А ще гіршим було те, що з боку Ставу, де Дорога тяглася біля самого берега, постала ціла низка нових огидних будинків. Раніше там росла смуга дерев. Їх усіх не стало. І коли двоє друзів з острахом глянули вздовж дороги вгору – в бік Торбиного Кута, – то побачили здалеку високий цегляний комин. З нього у вечірне повітря бухали клуби чорного диму.

Сем оскаженів.

– Я їду простісінько туди, пане Фродо! – гукнув він. – Я мушу подивитися, що там діється. Я хочу знайти свого Батечка.

– Спершу ми повинні дізнатись, у що ми влипли, Сем, – сказав Мері. – Гадаю, що той *Бос* зібрав при собі банду розбійників. Найліпше нам знайти когось, хто розповість, що тут і до чого.

Та в Поріччі всі оселі й нори було зачинено, і їх ніхто не привітав. Друзів це здивувало, та незабаром вони з'ясували, чому це так. Діставшись до «Зеленого дракона» – останньої будівлі з боку Гобітова, яка тепер стояла порожня та з розбитими вікнами, гобіти з тривогою помітили шістьох великих і лихих на вигляд чоловіків, котрі сперлися на стіну заїзду: вони мали розкосі очі та землісті обличчя.

– Схожі на нашого друга, Біла Папоротняка з Брі, – сказав Сем.

– І ще на багатьох із тих, котрих я бачив в Ісенгарді, – пробурмотів Мері.

У розбійників були палиці в руках і різки при поясі, та іншої зброї вони не мали, чи принаймні її не було видно. Коли ж подорожні підїхали, то чужинці відійшли від стіни й рушили на дорогу, перегордивши їм шлях.

– Куди це ви, по-вашому, їдете? – запитав один, найбільший і найлихіший із вигляду злочинець. – Далі вам шляху немає. І де ж це ваші дорогенькі шриффи?

– Чемно чимчикують позаду, – відказав Мері. – Здається, їм трохи болять ноги. Ми пообіцяли їх тут зачекати.

– Тьху, і що я казав? – гаркнув розбійник своїм посіпакам. – Я ж казав Шаркі: нічого довіряти тим дрібним дурням. Треба було послати когось із наших хлопців.

– Даруйте, а що би від того змінилося? – зауважив Мері. – Ми в цій країні не звикли до бандитів, але знаємо, як з ними поводитися.

– Бандитів, кажеш? – сказав тоді чоловік. – То он як ти заговорив, га? Ану проси вибачення, бо інакше ми тебе до цього змусимо. Ви, малюки, стаєте надто зухвалими. Не дуже покладайтеся на добре серце Начальства. Бо вже прийшов Шаркі, й Начальство робитиме все, що Шаркі накаже.

– І що ж він накаже? – спокійно запитав Фродо.

– Цій країні потрібно прокинутися, їй потрібно дотримуватися Правил, – сказав розбійник, – і Шаркі збирається це зробити, і буде жорстоким, якщо ви його змусите до цього. Вам потрібне велике Начальство. І ви його отримаєте ще до кінця року, якщо хтось бодай щось устругне. Тоді вас раз і назавжди навчать, як треба жити, мізерний щурячий народцю.

– Звичайно. Я радий був довідатися про ваші плани, – відказав Фродо. – І тепер піду погукаю пана Лото, бо, можливо, і йому буде цікаво про них дізнатися.

Розбійник засміявся.

– Лото! Він усе прекрасно знає. Не хвилюйся. Він зробить усе, що накаже Шаркі. Бо, якщо начальство завдає клопоту, його можна змінити, хіба ні? А якщо мізерний народ пхатиметься туди, куди не слід, то ми зможемо вберегти його від бешкетів. Допетрав?

– Так, допетрав, – відповів Фродо. – Все, крім одного. Мені здається, що ви тут відстали від часу та від новин. Відколи ви пішли з півдня, багато змінилося. Ваша пора і пора інших злочинців закінчилася. Темна Вежа впала, в Гондорі тепер є Король. Ісенгард зруйновано, а твій дорогоцінний господар старцює тепер у нетрях. Я зустрів його дорогою. Тепер Зеленшляхом їздитимуть королівські посланці, а не посіпаки з Ісенгарда.

Чоловік вирячився на нього і зареготав.

– Старцює у нетрях! – передражнив він. – Ой, та невже? Дзявкай, дзявкай, мій маленький крикливий пустодзвоне! Але твоє гавкотіння не вижене мене з цієї ласої маленької країни, де ви й так надто довго жирували. А, – він клацнув пальцями перед носом у Фродо, – королівські посланці! Так я їх! Коли побачу бодай одного, то, може, і зверну на нього увагу.

Піпінові цього було вже занадто. Думки його полинули назад, до Кормалленської луки, а тут якийсь косоокий негідник називає Персненосця «маленьким крикливим пустодзвоном!» Тож Піпін скинув плаща, і меч його засяяв, вихопившись із піхов, а срібно-чорний стрій Гондору замерхтів, коли гобіт рушив уперед.

– Я посланець Короля, – мовив він. – Ти розмовляєш із другом Короля, вельми славним у всіх західних землях. Ти розбійник і дурень. Стань навколішки на дорозі й проси прощення, або ж я проштрикну тебе цим убивцею троля!

Меч виблискував у промінні спадного сонця. А Мері та Сем і собі вихопили мечі та під'їхали вперед, аби підтримати Піпіна. Проте Фродо навіть не поворухнувся. Та розбійники відступили. Залякувати селян у Брі, тримати в покорі збентежених гобітів – така була їхня робота. А безстрашні гобіти з блискучими мечами та рішучими обличчями стали для них неабияким сюрпризом. До того ж у голосах цих новоприбулих дзвеніли нотки, яких вони ніколи раніше не чули. Розбійники аж похоліли від страху.

– Геть! – наказав їм Мері. – Бо якщо ви ще раз потривожите це село, то дуже пошкодуєте.

Троє гобітів наступали далі, тож розбійники розвернулись і кинулися навтьоки, помчавши вгору Дорогою до Гобітова: але, біжачи, вони сурмили в ріжки.

– Ну, ми повернулися майже вчасно, – зауважив Мері.

– Ага, майже вчасно. Проте запізно принаймні для того, щоб урятувати Лото, – сказав Фродо. – Жалюгідний дурень, однак мені його шкода.

– Урятувати Лото? Це ще як? – перепитав Піпін.

– Можливо, ти хотів сказати: знищити його?

– Здається, Піпіне, ти не цілком розумієш, що саме тут відбувається, – сказав Фродо. – Лото ніколи не хотів, аби все сталося так, як сталося. Він був нещасним дурнем і нарешті втрапив у власну пастку. Розбійники взяли гору, вони грабують, відбирають і залякують, керують усім, як їм заманеться, чи нищать усе, прикриваючись його ім'ям. Або вже і не прикриваючись. Гадаю, він тепер у Торбиному Куті ніхто інший, як в'язень, і дуже наляканий. Ми таки мусимо спробувати врятувати його.

– Щось я геть заплутався! – відказав Піпін. – Це – найменш очікуване з усіх можливих завершень нашої подорожі: я змушений битися з грабіжниками-напіворками в самому серці Ширу, щоб урятувати Лото Прищика!

– Битися? – перепитав Фродо. – Що ж, гадаю, може дійти і до цього. Та запам'ятай: тут не повинно скоїтися гобітовбивство, навіть якщо йдеться про гобітів, котрі переметнулись на чужий бік. Тобто по-справжньому переметнулись, а не просто слухаються наказів розбійників, боячись їх. Жоден гобіт у Ширі ніколи не вбив іншого навмисно, тож цього не буде і зараз. Краще взагалі нікого не вбивати, якщо нам пощастить. Стримуйте свої пориви та руки до останнього можливого моменту!

– Якщо цих розбійників багато, – сказав Мері, – то бійка, безперечно, буде. Ти не врятуєш Лото чи Шир тільки своїм приголомшеним сумним виглядом, любий мій Фродо.

– Ні, – додав Піпін, – удруге ми вже їх так легко не налякаємо. Цих ми захопили зненацька. Та, коли вони зберуться разом і їх побільшає, вони стануть значно сміливіші. Нам треба подумати про сховок на цю ніч. Зрештою, нас лише четверо, хоча ми й озброєні.

– У мене є ідея, – озвався Сем. – Ходімо до старого Тома Домосела на Південній Вулиці! Він завжди був хоробрим гобітом. І в нього є багато хлопчисьок, із котрими я приятелював.

– Ні! – відказав Мері. – Нічого думати про *сховок на ніч*. Саме це наш народ і робив, і саме це до вподоби цим розбійникам. Тоді вони просто наскочать, зібравшись на силі, затиснуть нас у куток і схоплять або викурять звідси. Ні, ми повинні діяти негайно.

– Діяти? Як? – запитав Піпін.

– Підняти Шир! – відповів Мері. – Зараз! Збудити цілий народ! Вони ненавидять усе це, ти ж бачиш: усі, крім хіба одного-двох негідників і жменьки дурнів, котрі хочуть бути важливими, проте геть не розуміють, що тут відбувається насправді. Ширським мешканцям

так довго жилося затишно, що вони просто не знають, що робити. Потрібен лише сірник – і всі вони як один запалають. Служакам Боса про це відомо. Вони спробують розчавити нас і заглушити наш голос. У нас обмаль часу... Семе, можеш збігати до Домоселової садиби, якщо хочеш. Він головний у цій окрузі й найхоробріший. Ну ж бо! Я збираюся засурмити в роганський ріжок – нехай усі послухають музику, якої ніколи не чули раніше.

Вони поїхали назад до центру села. Там Сем повернув і помчав учвал вулицею, що вела на південь до Домоселів. Але не встиг він далеко від'їхати, як почув несподівано дзвінкий клич ріжка, що зірвався у небо. Клич той відлунув од далеких пагорба та полів і був такий переконливий, що Сем мало сам не розвернувся і не кинувся назад. А його поні став дибки і заіржав.

– Уперед, друже, вперед! – гукнув Сем. – Невдовзі ми повернемося.

Потім він почув, що Мері змінив тон сигналу, й угору вже полинув ріжковий клич Цапокраю, від якого забриніло повітря:

Вставайте! Вставайте! Страх, вороги, вогонь!
Вставайте!
Страх, вороги, вогонь!

І позаду себе Сем уже чув гудіння голосів, гучний шум і гупання дверей, а попереду в мороці зблиснули вогні, загавкали пси, затупотіли прудкі ноги. Перш ніж він устиг дістатися до кінця вулиці, назустріч йому вже вибіг фермер Домосіл із трьома своїми хлопцями: юним Томом, Веселуном і Ніком. Вони мали сокири в руках і заступили йому дорогу.

– Ні, це не один із розбійників, – почув Сем фермерів голос. – Це гобіт, судячи з розмірів, але якось дивно одягнений. Агов! – гукнув він. – Хто ти, і що тут відбувається?

– Це Сем Грунич. Я повернувся.

Фермер Домосіл підійшов ближче і став розглядати його в сутінках.

– Отакої! – вигукнув він. – Голос у тебе той, та і обличчя не інакше, ніж було, Семе. Проте я проминув би тебе на вулиці через оце твоє вбрання. Здається, ти побував десь у чужинських землях. А ми боялися, що ти помер.

– Е, ні! – відказав Сем. – Ні я, ні пан Фродо. Він тут, і його друзі – теж. Оце й відбувається. Шир повстає. Ми збираємося витурити звідси цих розбійників разом із їхнім Босом. Починаємо негайно.

– Добре, ой добре! – вигукнув фермер Домосіл. – Отож, це нарешті почалось! У мене руки свербіли вже цілий рік, але приятелі не хотіли мені допомогти. А я ж мусив дбати про дружину і про Рузю. Для цих розбійників немає нічого святого. Ну, то ходімо, хлопці! Поріччя піднялося! Ми мусимо бути в осерді подій!

– А як же пані Домоселова та Рузя? – запитав Сем. – Їх небезпечно залишати вдома самих.

– З ними мій Нібс. Але якщо маєш настрій, то можеш піти і допомогти йому, – вишкірившись, сказав фермер Домосіл.

А тоді він і його сини побігли до села.

Сем поспішив до будинку. З широкого подвір'я сходи вели до великих округлих дверей, біля яких стояли пані Домоселова та Рузя, а перед ними – Нібс із вилами в руках.

– Це я! – закричав Сем, під'їжджаючи ближче. – Сем Грунич! Не намагайся мене проштрикнути, Нібсе. На мені все одно кольчуга.

І Сем зіскочив із поні та піднявся східцями. Троє гобітів лиш мовчки вирячилися на

нього.

– Доброго вечора, пані Домоселова! – привітався він. – Привіт, Рузю!

– Привіт, Семе! – відказала Рузю. – Де ти був? Подейкували, що ти помер, але я чекала на тебе ще з весни. Ти не квапився, чи не так?

– Напевно, ні, – відповів Сем приголомшено. – Та отепер поспішаю. Ми оточуємо розбійників, і я мушу повертатися до пана Фродо. Проте я подумав, що повинен поглянути, як ведеться пані Домоселовій і тобі, Рузю.

– Нам ведеться добре, дякую, – відказала пані Домоселова. – Чи то пак велося би, якби не ці злодійкуваті розбійники.

– Ну, тоді йди собі! – сказала Рузю. – Якщо ти цілий цей час піклувався про пана Фродо, то як же тобі кидати його тепер, коли довкола стільки небезпек?

Цього Семові було вже занадто. Щоби відповісти Рузі, треба було говорити цілий тиждень поспіль чи, навпаки, мовчати. Тож він розвернувся і скочив на поні. Та щойно від'їхав, Рузю збігла східцями вниз.

– Ти гарно виглядаєш, Семе, – сказала вона. – Їдь-бо! Та будь обережний і повертайся просто сюди, як тільки владнаєш усе з розбійниками!

Приїхавши до друзів, Сем виявив, що повстало вже ціле село. Крім багатьох молодиків, тут зібралося понад сотню відважних гобітів зі сокирами та важкими молотами, з довгими ножами і чималими палицями, а у кількох були навіть мисливські луки. Ще більше селян надходило з віддалених садиб.

Дехто з мешканців розпалив велике багаття – просто щоб оживити все довкола, а також тому, що Бос забороняв навіть це. Насувалася ніч, вогонь горів дедалі яскравіше. Інші мешканці, за наказами Мері, встановлювали на дорогах загороди в усіх кінцях села. Коли ширифи прибули до нижньої брами, то оторопіли: проте, придивившись, що тут діється, більшість із них скинула свої пера та приєдналася до повстанців. Інші крадькома вшилися.

Сем застав Фродо та своїх друзів коло багаття за розмовою зі старим Томом Домоселом, а багато поріччянців з'юрмилося поблизу і приглядалося до них.

– Ну, який буде наш наступний хід? – запитав фермер Домосіл.

– Наразі не можу сказати, – відповів Фродо, – мені потрібно більше відомостей. Скільки загалом тих розбійників?

– Важко визначити, – відказав Домосіл. – Вони крутяться всюди, то приходять, то відходять. Іноді в хижках угорі на шляху до Гобітова їх буває з п'ятдесят, але вони розходяться звідти в усі кінці, щоб обкрадати нас – чи то пак «збирати крам», як вони це називають. Однак біля Начальства, як вони його кличуть, цих розбишак рідко буває менше, ніж двадцять. А він сидить у Торбиному Куті – чи сидів, бо вже давненько не показувався з нори. Його взагалі ніхто не бачив уже тиждень чи навіть і два, та служаки нікого туди і близько не підпускають.

– Але вони є не тільки в Гобітові? – запитав Піпін.

– На жаль, ні, – відказав Домосіл. – Чимало їх є і ген на півдні в Довгодолі та біля Сарн-Броду – так я чув; іще кільканадцять вештається в Лісовому Куті, а їхні хижі є також у Шляхостріччі. І не забуваймо про буцегарні, як вони їх називають: старі складські тунелі в Міхоритові, які розбійники перетворили на в'язниці для тих, хто повстає супроти них. Однак не думаю, що в Ширі їх набереться бодай три сотні разом узятих. Ми зможемо їх здолати, якщо діятимемо всі гуртом.

– А зброю вони мають? – запитав Мері.

– Батоги, ножі та палиці – цього досить для виконання їхньої брудної роботи. Принаймні це все, що вони наразі показували, – відказав Домосіл. – Але, мабуть, у них знайдеться й інша зброя, якщо дійде до бійки. Дехто має луки – це точно. Бо вони

підстрілили одного-двох наших гобітів.

– От тобі й на, Фродо! – сказав Мері. – Я знав, що нам доведеться битися. Ну, що ж, убивати почали вони.

– Не зовсім так, – поправив його Домосіл. – Стріляли вони не перші. Стрілянину розпочали Туки. Розумієш, твій батько, пане Перегріне, – він від самого початку не мирився з Лото: казав, якщо комусь заманулося побавитись у проводиря в такі часи, то на це радше має право Ватаг Ширу, а не якийсь вискочка. І, коли Лото вирядив до нього своїх служак, Тук не змінив своєї думки. Тукам узагалі пощастило: вони мають глибокі нори в Зелених Пагорбах, Великі Сміали й усе таке, тож розбійники не годні до них дістатись, а Туки не пускають розбійників на свою землю. Якщо ті таки пролазять, то Туки полюють на них. Трьох пристрелили за шпигунство та грабіж. Після того розбійники стали жорстокіші. Й дуже пильно наглядають за Тукокраєм. Тепер ніхто не заходить туди і не виходить звідти.

– Молодці Туки! – скрикнув Піпін. – Але зараз дехто таки пробереться туди. Я – до Сміалів. Хто зі мною до Туківців?

І Піпін поїхав геть із півдужиною молодиків на поні.

– Невдовзі побачимося! – гукнув він. – Туди тільки двадцять одна верста чи десь так, якщо через поля. Уранці я приведу сюди цілу армію Туків.

А Мері заграв ріжковий клич їм услід, коли гобіти вже зникали в дедалі темнішій ночі.

– Та все одно, – сказав Фродо тим, хто стояв поблизу, – краще обійтися без кровопролиття, і це стосується навіть розбійників. Хіба що в разі нагальної потреби, щоби не дозволити їм скривдити гобітів.

– Гарзд! – погодився Мері. – Проте зараз, гадаю, на нас щомиті може напасти банда розбійників із Гобітова. І вони не будуть просто собі плескати язиками. Ми поводитимемося стримано, проте повинні підготуватися до найгіршого. І я маю план.

– Дуже добре, – сказав Фродо. – Тож і влаштуй усе.

Тієї миті до них прибігли гобіти, котрих вислали в напрямку Гобітова.

– Розбійники йдуть! – закричали вони. – Двадцятєро чи й більше. А двоє подалися через наш край на захід.

– Тобто до Шляхостріччя, – зазначив Домосіл, – аби покликати підмогу. Що ж, туди й звідти – це десь двадцять три версти. Поки що нам не варто хвилюватися.

І Мері побіг кудись віддавати накази. Фермер Домосіл очистив вулицю, порозганявши всіх по домівках, окрім кількох літніх гобітів, котрі мали сяку-таку зброю. Довго їм чекати не довелося. Вже незабаром почулися гучні голоси та гупання важких ніг. Й ось увесь розбійницький набір з'явився на дорозі. Побачивши загороду, розреготалися. Вони не могли навіть уявити собі, що в цій маленькій країні хтось наважиться повстати супроти двадцятьох людей.

Гобіти відчинили загороду й відступили.

– Дякуємо! – пирснули служаки. – А тепер біжіть-но додому, до ліжок, доки вас не відшмагали.

І подалися вулицею, горлаючи:

– Гасіть вогні! Розлазьтеся по норах і не витикайтеся звідти! Або ми заберемо п'ятдесят гобітів до буцегарень на цілий рік. Розлазьтеся! Начальнику вривається терпець.

Утім, ніхто не зважав на їхні накази: щойно розбійники пройшли, гобіти тихцем зачинили загороду і рушили слідом за ними. Коли ж ці служаки дісталися до багаття, там стояв лише фермер Домосіл і грів руки.

– Хто ти, і що це ти робиш? – запитав ватажок розбійників.

Фермер Домосіл повільно глянув на нього і відповів:

– Я збирався запитати те саме в тебе. Це – не твоя земля, і ти тут небажаний гість.

– А ти – бажаний, – гаркнув ватажок. – Ти нам потрібен. Узяти його, хлопці! Буцегарня за ним плаче, та спершу змусьте його замовкнути!

Розбійники зробили крок уперед і завмерли як укопані, бо довкола них здійнялося ревище голосів і до них, нарешті, дійшло, що фермер Домосіл тут аж ніяк не один. Їх

оточили. У темряві на краю світла від багаття колом стояли гобіти, виринувши просто з мороку. Їх було не менше як сотня, й усі тримали наготові сяку-таку зброю.

Вперед виступив Мері.

– Ми вже зустрічалися, – звернувся він до ватажка, – і я застерігав тебе не потикатися сюди вдруге. Повторюю своє застереження: ти стоїш на світлі, й у тебе ціляться лучники. Якщо зачепиш бодай пальцем цього фермера, то помреш на місці. Складіть усю вашу зброю на землю!

Ватажок роззирнувся. Він потрапив у пастку, але не злякався, бо мав біля себе двадцятьох друзяк. Бідака надто погано знав гобітів, аби усвідомлювати всю небезпеку. Тож нерозважно вирішив битися, вважаючи, що прорватися буде легко!

– Атакуйте, хлопці! – крикнув він. – Всипте їм добряче!

Затиснувши в лівиці довгого ножа, з палицею в правиці ватажок кинувся на лави гобітів, намагаючись прокласти собі шлях назад до Гобітова. Він вирішив завдати потужного удару саме Мері, який стояв з його боку. Але в цю ж мить упав мертвий, пронизаний чотирма стрілами.

Цього вистачило для решти. Вони здалися. Їх роззброїли, зв'язали разом і відвели до порожньої халупи, яку вони самі й збудували, а вже там кожному міцно скрутили руки та ноги й замкнули під вартою. Мертвого ватажка відтягнули геть і поховали.

– Щось аж надто легко це в нас вийшло, хіба ні? – запитав Домосіл. – Я ж казав, що ми зможемо їх здолати. Потрібен був тільки клич. Ти прийшов дуже вчасно, пане Мері.

– Але в нас іще повно роботи, – відказав Мері.

– Якщо ти правильно порахував, то ми не впоралися навіть із третьою тих голодранців. Але вже темно. Думаю, наступний удар почекає до ранку. Тоді ми навідаємося до Боса.

– Чому не вже? – запитав Сем. – Адже зараз тільки трохи по шостій. А я хочу побачити свого старого. Не знаєш, що з ним, пане Домоселе?

– Йому не вельми добре, але й не вельми погано, Семе, – відказав фермер. – Торбинівський Узвіз розкопали, і це завдало йому дошкульного удару. Тепер він в одному з тих нових домів, що їх збудували служаки Боса, ще коли робили бодай щось, окрім підпалів і грабунку: десь за півтори версти вище від Поріччя. Твій старий заходить до мене, щойно випадає така нагода, і, здається, його годують ліпше, ніж декого з інших горопах. Звісно, все це – проти *Правил*. Я би залишив його в себе, та й це теж не дозволено.

– Дуже тобі дякую, пане Домоселе, я ніколи цього не забуду, – мовив Сем. – Але я таки хочу його побачити. Той Начальник і Шаркі, якщо вірити тому, що про них розповідають, можуть іще до ранку щось утнути.

– Гаразд, Семе, – сказав Домосіл. – Візьми собі одного чи двох молодців, і підіть та приведіть його до мого дому. Вам не треба проходити поблизу старого села Гобітова за Річкою. Мій Веселун знає дорогу.

Сем пішов. А Мері організував на ніч варту довкола села та сторожу біля загород. Потому він і Фродо пішли до фермера Домосела. Вони сиділи з родиною в теплій кухні, й Домосели поставили кілька ввічливих запитань щодо їхніх мандрів, однак ледве чи слухали відповіді: їх більше цікавили події в Ширі.

– Усе почалося з Прищика, як ми його називаємо, – сказав фермер Домосіл, – і почалося чи не відразу після того, як ти поїхав, пане Фродо. Він мав кумедні думки, той Прищик. Здавалося, він хотів усе привласнити, а потім ще й командувати іншими. І невдовзі з'ясувалося, що він уже має стільки всього, скільки йому було явно забагато, а він постійно гріб усе більше й більше, хоча звідки брав на те гроші, було таємницею: млини, молотарні та заїзди, садиби та листові плантації. Гадаю, він придбав млин Пісковика ще до того, як

переїхав у Торбин Кут... Звісно, все це почалося з величезних маєтків у Південній Чверті, які залишив Лото у спадок його батько, а ще він начебто тихцем продавав кудись дуже багато найкращого люлькового зілля – два чи й три роки поспіль. Але наприкінці минулого року Прищик почав вивозити зі Ширу безліч речей, а не тільки листок. Ми вже потроху злидарювали, до того ж насувалася зима. Мешканці були злі, та Прищик знав, як їм відповісти. Сюди припхалося багато людей, здебільшого розбійників, із великими возами: одні, щоб відвезти наше добро на південь, а інші – щоб тут осісти. Згодом прийшли ще люди. І доки ми второпали, в яку халепу втрапили, їх уже надто розвелось і тут, і там, і по цілому Ширу: вони валили дерева, копали та будували собі хижі й будинки – такі, які були до смаку їм. Спершу Прищик платив за відібране майно та відшкодовував збитки, проте невдовзі розбійники почали керувати всім самі й брати все, що заманеться... Тоді ми мали трохи клопоту, проте, певно, ще мало. Старий голова Віл подався до Торбиного Кута, щоби висловити своє невдоволення, але так і не повернувся звідти. Розбійники ввіймали його і замкнули в норі у Міхоритові – він і досі там. А згодом – це було незабаром після Нового року, – тому що голови вже не було, Прищик проголосив себе Босом ширифів, себто просто Босом, і почав чинити все, що лише хотів, а той, хто ставав «зухвалим», як вони це називають, повторював долю Біла. Тож наше життя дедалі гіршало. Зілля для нас уже не було – тільки для служак, вони позачиняли всі заїзди, й усього, крім Правил, ставало щораз менше, хіба що мешканці встигали заховати якусь дрібку свого майна, перш ніж розбійники приходили збирати данину «задля справедливого розподілу». Це означало, що вони мали їжу, а ми – ні, за винятком тих скупих пайків, на які можна було розжитись у домах ширифів і які ледве чи можна було перетравити. Кепсько тут було. Та суцільна руїна почалася, відколи прийшов Шаркі.

– Хто такий той Шаркі? – запитав Мері. – Я чув, як один із розбійників згадував про нього.

– Здається, найбільший розбишака з їхнього кодла, – відповів Домосіл. – То було після збору минулорічного врожаю, можливо, наприкінці вересня – тоді ми вперше почули про нього. Ми ніколи його не бачили, та він десь у Торбиному Куті, й зараз, гадаю, саме він є справжнім Босом. Усі розбійники виконують те, що він наказує, а він переважно велить лише грабувати, палити і нищити, а тепер-от дійшло й до вбивства. І ніхто вже навіть не називає це поганим. Вони зрізають дерева і покидають їх гнити, руйнують оселі й нічого не будують натомість... Візьмімо хоча б і млин Пісковика. Прищик зніс його майже відразу після того, як переселився до Торбиного Кута. Потім привів набрид брудних людців, аби збудувати більший млин і вщерть напхати його колесами та чужоземними механізмами. Це тішило тільки того дурня Теда, та він працює на служак і чистить колеса, замість того щоб, як і його батько колись, бути справжнім мірошником і самому собі паном. Прищикові залежало на тому, щоб молоти якнайбільше та якнайшвидше, – так він принаймні казав. Він спорудив й інші млини на кшталт оцього. Проте, щоби молоти, спершу треба мати, що молоти, а для нових млинів роботи було не більше, ніж для старих. Однак, відколи з'явився Шаркі, млини взагалі перестали молоти зерно. Вони постійно гудуть і бухають димом та смородом, і в Гобітові тепер неспокійно навіть уночі. А ще вони зумисно виливають різний непотріб: ці млини забруднили всі низовини Річки, і їхні гидотні стоки вже підбираються до Брендівинної. Якщо хтось хоче перетворити Шир на пустелю, то він просувається у правильному напрямку. Не думаю, що за всім цим стоїть отой бевзь Прищик. Це – Шаркі, я цілком певен.

– Це правда! – втрутився Юний Том. – У Прищика навіть забрали його стару мамку, Лобелію, а він же так її любив, як нікого у світі. Дехто зі старожилів Гобітова, подекують, бачив це. Вона йшла вулицею зі своєю старою парасолькою. А назустріч їй сунуло кілька розбійників із великим возом. «Куди це ви вибралися?» – запитала вона. «До Торбиного Кута», – відповіли ті. «Навіщо?» – знову запитала вона. «Щоб спорудити кілька хиж для Шаркі», – відповіли ті. «А хто вам до зволив?» – запитала вона. «Шаркі, – відказали ті. – Тому забирайся з дороги, стара шкапо!» «Я вам покажу Шаркі! Ах, ви брудні злодійкуваті

розбійники!» – закричала вона, схопила парасолю і замахнулася просто на їхнього ватажка, вдвічі більшого за неї... Тож її й за брали. Поволокли до буцегарні, і це в її літа! Вони за брали й інших, за котрими ми сумуємо значно дужче. Але того, що стара Лобелія показала крутіший норів, аніж більшість із нас, ніхто не заперечить.

Посеред цієї розмови з'явився Сем, удершись до кухні разом зі своїм Батечком. Старий Грунич не дуже постарів, але таки трохи оглух.

– Доброго вечора, пане Торбине! – сказав він. – Вельми радий бачити, що ти повернувся здоровий. Але я маю з тобою неподілену кістку, так би мовити, даруй мені мою сміливість. Тобі не слід було продавати Торбин Кут – я це завжди казав. Ось із чого почався весь цей клопіт. І доки ти розгулював собі чужинськими краями, переслідуючи десь по горах Чорних Людей, – судячи з того, що розказав мені Сем, хоч я до пуття і не збагнув, навіщо, – ці розбійники розкопували тут Торбинів Узвіз і винищували мою бульбу!

– Мені страшенно прикро, пане Груничу, – відказав Фродо. – Та я повернувся і зроблю все, що від мене залежить, аби виправити це.

– Ну, ліпше й не скажеш, – мовив Батечко. – Пан Фродо Торбин – справжній джентльгобіт, – я завжди це стверджував, хоч би що хто собі думав про інших носіїв цього прізвища, даруйте на слові. Сподіваюся, мій Сем поведився гарно і ти ним задоволений?

– Цілком задоволений, пане Груничу, – відповів Фродо. – Втім, повіриш ти чи ні, він тепер один із найвідоміших гобітів у всіх краях, про його вчинки складають пісні народи звідси й аж до Моря, що по той бік Великої Ріки.

Сем зашарівся, проте з вдячністю зиркнув на Фродо, бо Рузині очі аж засяяли і вона усміхнулася йому.

– Щоб у це повірити, треба дуже постаратися, – сказав Батечко, – хоч я і знав, що він злигався з дивною компанією. Який зиск із того його панцира? Не люблю, коли вдягають на себе залізччя, – байдуже, пасує воно чи ні.

Фермер Домосіл, ціла його родина й усі гості наступного ранку прокинулися ще до світ сонця. Уночі нічого не було чути, проте до кінця дня клопоти, безперечно, передбачалися.

– Здається, ніби в Торбиному Куті не залишилося жодного розбійника, – сказав Домосіл, – але банда зі Шляхостріччя може наскочити будь-якої миті.

Після сніданку приїхав посланець із Тукокраю. Він був у піднесеному настрої.

– Ватаг збунтував цілу нашу землю, – повідомив посланець, – і ця новина поширюється навсбіч зі швидкістю пожежі. Розбійники, котрі наглядали за нашим краєм, утекли на південь – ті, що вирвалися живими. Ватаг рушив навперейми великій банді з того боку, а пана Перегріна з усіма, кого міг йому надати, вирядив назад.

Наступна новина була не така втішна. Приблизно о десятій над'їхав Мері, якого не було цілу ніч.

– За шість верст звідси на нас суне численна банда, – сказав він. – Вони йдуть дорогою від Шляхостріччя, проте до них долучилося чимало інших розбійників, що блукали у цих краях. Їх там майже сотня, і вони палять усе на своєму шляху. Бодай би вони сказались!

– Овва! Ці не спиняться, щоби побалакати, – вони вбиватимуть за першої-ліпшої можливості, – зазначив фермер Домосіл. – Якщо Туки не прибудуть швидше за них, то нам найкраще буде заховатися в укриття і стріляти без попередження. Бійки таки не минути, пане Фродо, перш ніж усе це скінчиться.

Але Туки прибули швидше. Невдовзі вони ввійшли в село – сотня молодців із Туківців та Зелених Пагорбів на чолі з Піпіном. Тепер Мері мав удосталь хоробрих гобітів, аби впоратися з розбійниками. А розвідники доповіли, що ті вже зімкнули свої лави, бо знають, що проти них постала ціла сільська місцевість, і, вочевидь, мають намір жорстоко провчити повстанців, розгромивши їх у самому серці бунту – в Поріччі. Проте, хай би якими грізними здавалися розбійники, вони не мали ватажка, котрий розумівся би на військовій справі. Вони просто йдуть уперед без жодних застережень. Тож Мері миттю склав чудовий план.

Розбійники галасливо надійшли Східною Дорогою і, не зупиняючись, подалися до Поріччянської дороги, що якийсь час бігла вгору між високими кручами з низькими живоплотами нагорі. За поворотом на відстані кількох миль від головної дороги вони наштотувалися на чималу загороду з перекинутих возів. Це їх зупинило. Тієї ж миті розбійники побачили, що за живоплотами обабіч просто над їхніми головами вишикувалися гобіти. А позаду них інші гобіти вже штотували інші вози, які було сховано в полі, перекриваючи банді шлях до відступу. Згори до розбійників озвався голос.

– Отже, ви забрели в пастку, – сказав Мері. – Ваші поплічники з Гобітова схибили так само: тепер один із них мертвий, а решта стала в'язнями. Складіть зброю! А тоді відступіть на двадцять кроків назад і сядьте на землю. Кожного, хто спробує вирватися, ми застрелимо.

Та цього разу розбійників залякати було не так легко. Кілька послухалося, та їх відразу ж приструнчили їхні «колеги». Понад двадцять бандюків метнулося назад і накинuloся на вози. Шістьох із цих відчайдушів застрелили, та решта прорвалася, убивши двох гобітів, і кинулася врозтіч, біжачи в напрямку Лісового Кута. Двоє з них загинули. Тоді Мері просурмив гучний клич, і здалека почулися сигнали у відповідь.

– Далеко вони не зайдуть, – сказав Піпін. – Цілий край вже аж кишить од мисливців.

Унизу спіймані в пастку служаки, котрих було щонайменше чотири рази по двадцять, намагалися видертися на загороду та на кручі, тож гобіти змушені були багатьох із них застрелити чи зарубати сокирами. Проте чимало найсильніших і найбільш відчайдушних розбійників таки вилізло нагору зі західного боку й люто накинuloся на своїх ворогів, бо тепер вони прагнули вбивати, а не втікати. Кілька гобітів загинуло, а решта похитнулася, але Мері та Піпін, які були зі східного боку, перебралися до них і контратакували розбійників. Мері власноруч убив їхнього ватажка – могутнього косоокого здоровила, схожого на гігантського орка, – потім зімкнув лави своїх вояків, оточивши рештки банди широким колом лучників.

І ось усе закінчилося. Майже сімдесят розбійників полягли на цьому полі, дванадцять потрапили в полон. Загинули дев'ятнадцять гобітів, а тридцять зазнали поранень. Мертвих розбійників поскидали на вози, відтягнули до старої піщаної ями неподалік і там поховали – в Ямі Брані, як її згодом назвали. Загиблих гобітів поклали разом у могилу на схилі пагорба, де згодом установили великий камінь, довкола якого посадили сад. Так завершилася Поріччянська Битва 1419 року, остання битва у Ширі та єдина з часів битви на Зеленопіллі в 1147 році, аж у Північній Чверті. Відтак і цій битві, хоча жертв у ній було не вельми багато, присвятили окремий розділ у «Червоній книзі», а імена всіх, хто брав у ній участь, ширські історики записали до спеціального Сувою та вивчили напам'ять. Відтоді почався неймовірний злет слави і талану Домоселів, однак першими – і вельми справедливо – у Сувої фігурували імена капітанів Меріадока та Перегріна.

Фродо теж брав участь у битві, проте не витягав меча. І його роль зводилася лише до стримування люті гобітів, до захисту їх від зайвих втрат і до запобігання вбивствам тих ворогів, котрі склали зброю. По закінченні бою, роздавши накази щодо подальших дій, Мері, Піпін і Сем долучилися до нього та поїхали назад разом із Домоселами. Вони добряче пообідали, і тоді Фродо, зітхнувши, мовив:

– Ну, гадаю, нам саме час поквитатися з *Босом*.

– Авжеж, і що швидше, то краще, – погодився Мері. – І не будьмо надто лагідними! Він відповідальний за те, що впустив сюди цих грабіжників, а отже, і за все те зло, яке вони накоїли.

Тож господар Домосіл зібрав ескорт із двох дюжин відважних гобітів.

– Адже те, що в Торбиному Куті немає розбійників – лише припущення, – сказав він. – Достеменно ми нічого не знаємо.

Опісля вони пішки рушили в путь: Фродо, Сем і Мері на чолі, разом із Піпіном.

То була одна з найсумніших годин у їхньому житті. Ось перед ними вже виріс здоровенний димар, і коли вони наблизилися до старого села по той бік Річки, пройшовши повз ряди огидних нових будинків обабіч дороги, то побачили новий млин у всій його грізній і брудній відразливості: велетенську цегляну будівлю, механізми якої крутив потік, який вона забруднювала своїми відходами, що парували та смерділи. А вздовж Поріччянської дороги було повалено всі дерева.

Коли гобіти перетнули міст і поглянули вгору на Пагорб, їм аж забило дух. Навіть Семове видіння в Дзеркалі не підготувало його до того, що вони побачили. Стару Садибу зі західного боку знесли, а на її місці з'явилися ряди просмолених халуп. Тут уже не було жодного каштана. Кручі та зарості живоплоту було понищено. На голому, навіть без трави, полі безладно стояли великі вози. Торбинів Узвіз перетворився на розритий кар'єр для видобутку піску та гравію. А сам Торбин Кут ховався за купою великих хиж.

– Його зрізали! – зойкнув Сем. – Зрізали Вечіркове Дерево!

І він показав туди, де колись росло дерево, під яким Більбо виголосив свою Прощальну Промову. Воно лежало на полі, розпиляне і мертве. Сем розридався, – здавалося, то була остання соломинка, за яку він тримався.

Та чийсь сміх поклав край його плачу: біля невисокого паркана, що обгороджував подвір'я біля млина, стояв, спершись на цю огорожу, гобіт. У нього було похмуре обличчя і чорні руки.

– Що, не подобається, Семе? – гмикнув той. – Ти завжди був тюхтієм. Я вже було подумав, що ти подався кудись одним із тих кораблів, про які постійно базикав: попливу та попливу! Навіщо ти сюди вернешся, га? Тепер у нас тут, у Ширі, багато роботи.

– Бачу, – відрізав Сем. – Помитися ніколи, а пашекувати біля плоту можна. Послухай ти, Пісковіку, я маю у цьому селі боржників, тож не ляпай надурно язиком, бо дістанеш такий рахунок, од якого твій гаманець лусне.

Тед Пісковик сплюнув за мур:

– Тьху! Ти мене не зачепиш. Я друг Начальника. А от він тебе добряче зачепить, якщо не припиниш молоти дурниці.

– Не гайнуй слів на дурня, Семе! – втрутився Фродо. – Сподіваюся, ніхто інший із гобітів не став таким, як ото він. То була би найбільша з усіх шкод, що їх завдали ті служаци.

– Ти бридкий і нахабний, Пісковіку, – озвався Мері. – Ще й відстав од життя. Ми піднімаємося на Пагорб, аби прогнати твого безцінного Начальника. Й уже подбали про його служак.

Тед замовк і лише витріщився на них: тієї ж миті він помітив загін, який, за знаком Мері, перейшов через міст. А тоді він метнувся назад до млина, вибіг звідти з рижком у руці й подув у нього.

– Побережи дихання! – засміявся Мері. – Я маю ліпший.

Потім, здійнявши свій срібний ріжок, він засурмив у нього, і гучний поклик задзвенів довкола Пагорба, і з нір, і з повіток, і з хистких хатинок Гобітова йому відповіли гобіти, і

висипали назовні, й із підбадьорливими криками та галасом подалися слідом за всім товариством дорогою до Торбиного Кута.

Наприкінці вулиці натовп спинився, а Фродо та його друзі пішли далі й нарешті дісталися до колись наймилішого їм місця. У саду було безліч хиж і повіток, а деякі з них стояли так близько до старих вікон, які виходили на захід, що геть відрізали їх од світла. Усюди валялися купи непотребу. Двері було обдерто, ланцюжок від дверного дзвіночка теліпався в повітрі, а сам дзвіночок втратив свій голос. На їхній стук ніхто не відгукнувся. Тож четверо друзів увійшли всередину. В оселі тхнуло, всюди панували бруд і безлад: здавалося, що тут уже довгенько ніхто не жив.

– Де ж ховається той мерзений Лото? – запитав Мері.

Вони обнишпорили кожную кімнату, проте не знайшли нікого живого, крім пацюків і мишей. – Може, накажемо іншим обшукати повітки?

– Тут гірше, ніж у Мордорі! – сказав Сем. – По-своєму, звісно, проте набагато гірше. Так, наче сам Мордор, як то кажуть, прийшов до нас додому, бо це і є наш дім, і ми пам'ятаємо його таким, яким він був до знищення.

– Так, це Мордор, – погодився Фродо. – Це ще один із його злочинів. Саруман завжди виконував його роботу, навіть коли вважав, що працює на себе. Те саме стосується і тих, кого Саруман обдурив, як-от Лото.

Мері з жахом і відразою роззирнувся довкола.

– Ходімо звідси! – сказав він. – Якби я знав, скільки лиха він накоїв, то запхнув би свою торбину Саруманові в горлянку.

– Авжеж, авжеж! Але ти цього не зробив, тож я можу сказати тобі: ласкаво прошу додому.

На порозі стояв Саруман власною персоною, вгодований і задоволений на вигляд, а його очі аж палали від люті й захвату.

Фродо раптом осяяло.

– Шаркі! – скрикнув він.

А Саруман засміявся у відповідь.

– Тож вам знайоме це ім'я, чи не так? Цілий мій народ, гадаю, називав мене так в Ісенгарді. Напевно, на знак приязні³. Та ти, вочевидь, не сподівався побачити мене тут.

– Не сподівався, – відказав Фродо. – Проте міг би здогадатися. Дрібне паскудство: Гандальф застерігав мене, що ти ще здатний на таке.

– Цілком здатний, – погодився Саруман, – і не лише на дрібне. Ви добряче мене насмішили, ви, гобітські паночки, коли їхали сюди в гурті могутніх людей, такі безпечні й такі горді своїми маленькими персонами. Ви думали, що чудово виплуталися з усього, можете просто собі повернутися назад і тихо-мирно жити у своєму краю. Саруманів дім можна перетворити на руїни, його самого витурити хтозна-куди, а от вашого дому ніхто не зачепить. Еге ж! Бо Гандальф подбає про ваш добробут.

Саруман знову засміявся.

– Дзуськи! Коли той, хто був знаряддям у його руках, виконує своє завдання, Гандальф покидає його. А ви їдете за ним хвостом, шкіритесь і балакаєте, долаючи вдвічі довшу відстань, аніж потрібно. «Ну, – подумав я, – якщо вони такі дурні, то я випереджу їх і провчу. Зуб за зуб». Наука моя була би для вас гіркішою, якби ви тільки дали мені трохи більше часу і людей. Та я все одно заподіяв цій землі чимало такого, що вам буде важко чи й неможливо виправити протягом усього вашого життя. Мені приємно буде згадувати це, гоючи свої образи.

– Ну, якщо це і є джерело твоєї втіхи, – відказав Фродо, – то мені тебе шкода. Тому що, боюся, це задоволення буде лише спогадом. Забирайся звідси негайно і ніколи не повертайся!

---

³ Імовірно, це слово було орківського походження й означало «шаркў» – старець.

А сільські гобіти, побачивши, як Саруман виходив із халупи, одразу з'юрмилися біля дверей Торбиною Кута. Коли ж почули наказ Фродо, то сердито забурчали:

– Не відпускай його! Убий його! Він злочинець і вбивця! Убий його!

А Саруман окинув оком їхні ворожі обличчя й осміхнувся.

– Убий його! – передражнив він. – Убийте його, якщо вам на це стане духу, хоробрі мої гобіти!

Він виструнчився й утупився в них темним поглядом чорних очей.

– Ви ж не думаєте, що, втративши все своє майно, я втратив і свою силу! Хто нападе на мене, того я прокляну. І якщо моя кров заплямує Шир, то він зачахне й ніколи вже не відновиться.

Гобіти позадкували. Та Фродо крикнув:

– Не вірте йому! Він втратив усю свою силу, крім голосу, з допомогою якого він досі може залякати й одурити вас, якщо ви йому це дозволите. Проте я не хочу вбивати його. Марно відповідати помстою на помсту: це не залікує нічиїх ран. Забирайся, Сарумане, і якнайшвидше!

– Зміюко! Зміюко! – погукав тоді Саруман, і з сусідньої халупи з'явився Змієязикий, плазуючи, наче пес. – В дорогу, Зміюко! – скомандував Саруман. – Ці милі гобіти і їхні панки знову проганяють нас геть. Тож ходімо!

І чаклун повернувся, наче збирався піти, а Змієязикий посунув було за ним. Однак, коли Саруман порівнявся з Фродо, в його руці зблиснув ніж і він завдав блискавичного удару. Втім лезо ковзнуло по прихованій кольчuzі й випало з руки. В цю мить дюжина гобітів зі Семом на чолі з криком кинулася на негідника, повалила його і притисла до землі. Сем вихопив меч.

– Ні, Семе! – крикнув Фродо. – Навіть зараз він не вартує того, щоб його вбивати. Саруман не поранив мене. Не хочу, щоби його прикінчили, навіть якщо він і такий лютий. Колись він був могутній і належав до шляхетного роду, на який ми не маємо права здійсмати руку. Він зазнав поразки, зцілити його ми не можемо, та я виявлю щодо нього милосердя – в надії, що він це зцілення таки знайде.

Саруман підвівся і втупився у Фродо. І його очі мали дивний вираз: у них перемішалися подив, повага і ненависть.

– Ти виріс, півмірку, – мовив. – Так, ти помітно виріс. Ти мудрий і жорстокий. Ти позбавив мою помсту солодкості, й нині я покидаю Шир із гіркотою: я боржник твого милосердя. Але я ненавиджу і його, і тебе! Я піду й ніколи вже тебе не потривожу. Проте навіть не сподівайся, що я багатиму тобі здоров'я та довгого життя. Тобі не судилося мати ні те, ні інше. Хоч не я в тому винен. Я лише провіщаю.

Сказавши це, Саруман подався геть, і гобіти розступились, аби він міг пройти: але всі вони й далі так міцно стискали зброю, що в них аж побіліли суглоби. А Змієязикий, мить повагавшись, кинувся наздоганяти свого пана.

– Змієязиче! – гукнув до нього Фродо. – Тобі не обов'язково йти за ним. Ти не заподіяв мені жодного зла. Поїж і відпочинь тут трохи, доки оклигаєш, а тоді зможеш іти на всі чотири сторони.

Змієязикий зупинився, озирнувся на Фродо, і здалося, наче він уже збирався залишитись. Але обернувся й Саруман.

– Жодного зла! – буркнув він. – Авжеж! А ночами він вештався довкола, тільки щоби милуватися зорями... Та, здається, хтось тут запитував, де ховається бідолаха Лото? Ти ж знаєш, Зміюко, чи не так? Може, розповіси їм?

Змієязикий від тих слів аж припав до землі й заскавулів:

– О, ні, ні!

– Тоді я розповім, – вів далі Саруман. – Зміюка убив вашого Боса, того маленького нещасливця, вашого милого дрібного Начальника. Чи не так, Зміюко? Зарізав уві сні, я гадаю. І, сподіваюся, закопав: утім, віднедавна, Зміюка був дуже голодний. Ні, ваш Зміюка насправді зовсім не добрий. Краще залиште його мені.

Від цих слів у червоних очах Змієязикового спалахнула дика ненависть.

– Це ти мені наказав, це ти мене змусив, – просичав він.

Саруман зареготав у відповідь:

– Ти завжди робитимеш те, що накаже Шаркі, чи не так, Зміюко? Тож нині він наказує тобі: йди слідом!

І Саруман, ударивши Змієязикового, який припав йому до ніг, в обличчя, повернувся та пішов. Але тієї миті щось дзенькнуло: Змієязикий раптом підвівся, вихопив захованого ножа і, гавкнувши як той пес, скочив Саруманові на спину, рвучко задер йому голову, різонув по горлянці і з вереском помчав вулицею вниз. Перш ніж Фродо схаменувся чи зміг вимовити бодай слово, тенькнули три гобітські луки і Змієязикий упав мертвий.

Ті, хто з'юрмився довкола Саруманового тіла, раптом злякано відсахнулися: над загиблим згустився сірий туман, мовби дим над багаттям, і, повільно піднімаючись високо-високо вгору, набув подоби розмитої, загорнутої в саван постаті, котра нависла над Пагорбом. Вона якийсь час погойдалась у повітрі, повернувшись на Захід, але звідти налетів холодний вітер, і постать змаліла, а потім, зітхнувши, розтанула в небі.

Фродо поглянув на мертве тіло з жалем і жахом, а воно тим часом зісохлося, ніби смерть торкнулася його вже давним-давно: перекошене обличчя перетворилося на обвислу шкіру моторошного черепа. Піднявши брудний плащ, що валявся поруч, Фродо накрив ним труп і відвернувся.

– Нарешті й Саруманові настав кінець, – сказав Сем. – Поганий кінець, й ліпше б я його не бачив, але щасливої йому дороги!

– Еге ж, і сподіваюся, що це остаточний кінець Війни, – додав Мері.

– І я сподіваюся, – погодився Фродо й зітхнув. – Останній удар. Але я і припустити не міг, що його буде завдано тут, біля самих дверей Торбиного Кута! І у своїх надіях, і у своїх страхах цього я очікував найменше!

– А я не називав би це кінцем, адже спершу треба дати лад усьому тутешньому неподобству, – понуро буркнув Сем. – На це знадобиться багато часу та праці.

Розділ 9 Сірі гавані

Д

ля того, щоб усе впорядкувати, і справді довелося докласти чимало зусиль, але на це знадобилося значно менше часу, ніж гадав Сем. Наступного дня після битви Фродо поїхав до Міхоритова і випустив з буцегарень усіх в'язнів. Одним із перших він звільнив бідолашу Фредегара Виприна, який був сам не схожий на себе, бо дуже схуд. Його схопили, коли розбійники викурили групу повстанців на чолі з Фетті з криївки в Борсучанах, за пагорбами Страшківців.

– Ліпше би ти пішов тоді з нами, бідолашний старий Фредегаре! – сказав Піпін, коли вони винесли його, бо він був надто слабкий, аби йти самотужки.

Той розплющив одне око і спробував із вдячності посміхнутися.

– Хто цей молодий велетень із гучним голосом? – прошепотів. – Це ж не малюк Піпін? Якого розміру тепер твій капелюх?

Наступною була Лобелія. Горопашна істота здавалася старезною і худющою, коли її випустили з темної та вузької камери, проте наполягла, щоби їй дозволили шкандибати на власних двох. Її радо вітали, а коли вона з'явилась, опершись на руку Фродо і не випускаючи парасольки, зустріли такими оплесками й підбадьорливими вигуками, що Лобелія була вельми зворушена і навіть розплакалася: раніше тут її ніколи не любили. Проте новина про смерть Лото так її вразила, що вона не захотіла повертатися до Торбиного Кута. Вона віддала його Фродо і подалася до Тугопасків із Твердонорів.

Коли ця бідолаха померла наступної весни – їй, зрештою, було понад сто літ, – Фродо був здивований і дуже розчулений: вона залишила рештки своїх грошей і статків Лото саме йому, щоби він допомагав гобітам, котрі втратили житло в усій цій халепі. Так завершилася їхня ворожнеча.

Старий Віл Білостоп пробув у буцегарнях довше за інших, і, хоча до нього ставилися, можливо, не так жорстоко, як до решти, його довелося добряче відгодувати, перш ніж він став схожий на колишнього Голову: тож Фродо погодився бути його заступником, доки пан Білостоп знову набуде відповідної форми. Єдине, що Фродо зробив на посаді заступника голови, – це зменшив кількість ширифів і приставив їх до виконання належних їм функцій. Вилонити останніх розбійників доручили Мері та Піпінові, й вони швидко впоралися з цим завданням. Південні банди, почувши про Порічнянську Битву, втекли зі ширської землі й майже не чинили опору Ватагові. А ще до кінця року групку уцілілих розбійників оточили в лісах і тих, хто здався, витурили за кордони краю.

Тим часом роботи з відновлення Ширу невпинно тривали, і Сем був дуже заклопотаний. Гобіти вміють трудитися, наче бджоли, якщо мають для того настрої і потребу. Тож тоді до роботи взялися тисячі охочих рук: від маленьких, але спритних рученят хлопчаків і дівчаток до спрацьованих і загрубілих рук дідусів і бабусь. Ще до Різдяна од колишніх ширифських осель не залишилося цегли на цеглі, як і від усього того, що збудували «службаки Шаркі»; а цеглу використали для відбудови багатьох старих нір, зробивши їх ще просторішими та сухішими. У сховках розбійників – у повітках, на фермах і в покинутих норах, а особливо в тунелях Міхоритова й у старих кар'єрах Страшківців, – було знайдено чималі запаси всілякого краму, харчів і пива: тож на Різдян того року веселощів було більше, аніж будь-хто сподівався.

Та перше, що зробили в Ширі – навіть раніше, ніж знищили новий млин, – то очистили Пагорб і Торбин Кут, а також відновили Торбинів Узвіз. Передню частину нової піщаної ритвини засипали, зрівнявши з землею, і перетворили на великий затишний сад, а у зверненій на південь поверхні Пагорба прорили нові нори, обклавши їх цеглою. Батечко Грунич знов оселився там: у хатині під номером три. І він часто повторював, не дбаючи про

те, хто його чує:

– Немає лиха без добра, я це завжди казав. І добре те, що закінчується ще ліпше!

І певний час серед гобітів точилася суперечка, як же назвати новий узвіз. Одні пропонували назву *Сади Брані*, а інші – *Кращі Сміали*. Але згодом, згідно з розважливою гобітською традицією, його назвали просто – *Новий Узвіз*. Та в Поріччі його довгенько ще жартома згадували як *Шарків Кут*.

Винищення дерев було однією з найважчих гобітських втрат і шкод, заподіяних їм, бо, за наказом Шаркі, дерева бездумно позрізали в цілому Ширі. Сема це засмучувало чи не найдужче. Бодай тому, що цю рану належало загоювати дуже довго, й тільки його правнуки, думав Сем, зможуть побачити Шир таким, яким він має бути.

Тоді раптом одного дня – адже Сем тижнями був надто заклопотаний, аби міркувати про свої пригоди, – він згадав про подарунок Галадріель. Витяг скриньку, показав її іншим Мандрівникам (так усі тепер називали чотирьох друзів) і запитав їхньої поради.

– А я все думав, коли ж ти про неї згадаєш, – сказав Фродо. – Відчиняй!

Усередині скриньки був сірий пил, м'який і дрібний, у якому лежало зерня, схоже на горіх у срібній шкаралупі.

– Ну, і що мені з цим робити? – запитав Сем.

– Підкинь його в повітря у вітряний день – хай буде, що буде! – озвався Піпін.

– А де? – запитав Сем.

– Вибери собі одну ділянку як розсадник і подивися, що там діятиметься з рослинами, – порадив Мері.

– Я певен, що Володарка не хотіла б, аби я приберіг це тільки для свого саду, коли довкола стільки постраждалих, – сказав Сем.

– Добряче подумай чи то пак помізкуй, Семе, – мовив Фродо, – а тоді використай подарунок так, аби він допоміг у твоїй роботі й удосконалив її. Використовуй пил ощадливо. Тут його, вочевидь, не багато, тож, гадаю, кожна пилінка коштовна.

І Сем висадив нові саджанці в тих місцях, де росли його особливо гарні чи улюблені дерева, які знищили розбійники, а потім поклав по зернині коштовного пилу в ґрунт біля коренів кожного з них. Трудячись отак, він обійшов цілий Шир, але якщо і звернув виняткову увагу на Гобітів і на Поріччя, то ніхто його за це не звинуватив. Зрештою, Сем виявив, що в нього ще залишилося трохи пилу, тож він подався до Тричвертного Камея, який лежав найближче до центру Ширу, й підкинув пил у повітря, поблагословивши його. А маленький срібний горішок Сем посадив на Полі для Вечірок, де колись росло могутнє дерево, і гобітові було страшенно цікаво, що з того горішка виросте. Цілу зиму він був терплячим і стримувався, щоби не ходити довкола того місця колами, вичікуючи, що ж станеться.

Весна перевершила найшаленіші Семові сподівання. Його саджанці випустили бруньки і почали рости так, ніби час квапився та хотів, аби один рік здався їм двадцятьма. На Полі для Вечірок із землі вибилося чудове деревце зі срібною корою та довгим листям і вже у квітні зацвіло. То був справжній *малорн* – диво дивне для всіх сусідів. З роками, коли дерево стало справді витонченим і красивим, про нього дізнались усі народи, які долали чималі відстані, щоби побачити його – єдиний *малорн* на захід од Гір і на схід од Моря, до того ж найгарніший у світі.

Утім, 1420 рік узагалі був дивовижний. Не лише завдяки чудовому сонячному світлу та запашному дощу (і світла, і дощу було саме стільки, скільки потрібно, й у належний час), а й дечому незвичайному: почуттю насичення та росту, проблескам неймовірної краси, яку годі було пояснити самим лише смертним літом, що спалахує і гасне в Середземні. Всі діти, народжені чи зачаті того року – а таких було багатенько, – були вдатними на вроду та сильними, й більшість із них мала густе золотаве волосся, що раніше серед гобітів траплялося нечасто. Плодів було стільки, що молоді гобіти ледь не купались у полуницях із вершками; а згодом сиділи попід сливами та їли, доки перед ними виростали цілі пагорки кісточок, схожі на маленькі піраміди, або ж у них починали боліти щелепи, – тоді вони йшли собі далі. Ніхто не хворів, усі були задоволені: крім тих, кому доводилося підстригати траву.

У Південній Чверті дозрівали вина, й урожай «листка» просто вражав; а збіжжя вродило так щедро, що в день Урожаю всі комори були заповнені вщерть. Ячмінь у Північній Чверті був такий добірний, що пиво 1420-го пам'ятали ще довго, й воно навіть стало приказкою. Власне, пізніші покоління гобітів частенько чули, як старий дідуган у корчмі, вицмуливши добрячу гальбу заслуженого елю, ставив свій кухоль на стіл і зітхав:

– Ех! То було точнісінько, як у 1420-му!

Сем разом із Фродо спершу зупинився у Домоселів, та, коли добудували Новий Узвіз, перебрався до батька. До всіх інших турбот він іще був дуже заклопотаний, керуючи розчищенням Торбиного Кута, проте частенько їздив у різні куточки Ширу в лісничих справах. Тож трапилося так, що на початку березня Сема не було вдома й він не знав, що Фродо занедужав. Тринадцятого дня того місяця фермер Домосіл застав Фродо в ліжку: хворий стискав білу коштовність, що висіла на ланцюжку в нього на шиї, й ніби марив.

– Його не стало навіки, – белькотів Фродо, – тепер усе чорне та порожнє.

Проте напад минув, і коли двадцять першого березня Сем повернувся додому, Фродо вже одужав і нічого не розповів йому про це. Тим часом упорядкували Торбин Кут, і Мері та Піпін навідалися туди зі Струмкової Улоговини, перевізши усі старі меблі та речі, – тож невдовзі стара нора знову була майже такою, як завжди.

Щойно все стало на свої місця, Фродо сказав:

– Коли ти плануєш переїхати сюди, до мене, Семе?

Сем почувався трохи незручно.

– Можеш іще не перебиратися, якщо не хочеш, – правив далі Фродо. – Ти ж бо знаєш, що Батечко твій тут поблизу, і за ним гарно нагляне вдовиця Громиха.

– Річ не в тому, пане Фродо, – відказав Сем і густо почервонів.

– Ну, а в чому ж тоді?

– У Рузі, тобто в Ружі Домосіл, – відповів Сем. – Здається, їй узагалі не подобається, що я кудись ходжу. Бідолашне дівча, я з нею ні про що не говорив, тож і вона не могла мені нічого сказати. А не говорив я тому, що мав спершу переробити всю роботу. Та ось я поговорив, і вона сказала: «Ну, ти все одно змарнував рік, то навіщо чекати довше?» «Змарнував? – перепитав я.

– Я би так не сказав». Одначе я розумію, про що вона. І, можна сказати, розриваюся навпіл.

– Звісно, – сказав Фродо, – ти водночас хочеш і одружитись, і жити зі мною в Торбиному Куті? Ех, любий мій Семе, тут усе дуже легко! Одружуйся якнайшвидше – і переселяйтеся разом із Рузею сюди. У Торбиному Куті вдосталь місця для якої завгодно великої родини.

На тім і порішили. Сем Грунич одружився з Ружею Домосіл навесні 1420 року (той рік прославився ще й кількістю весіль), і вони оселились у Торбиному Куті. Якщо Сем вважав себе щасливцем, то Фродо був переконаний, що йому пощастило ще більше: за жодним гобітом у Ширі не доглядали так дбайливо. Після того як запланований ремонт завершився, Фродо провадим тихе життя, багато писав і переглядав нотатки. Він відмовився від посади заступника голови на Вільному Ярмарку того Середліття, тож старий любий Віл Білостоп іще сім років поспіль головував на бенкетах.

Мері та Піпін певний час жили разом у Струмковій Улоговині, тому між Цапокраєм і Торбиним Кутом почався жвавий рух. Двоє молодих Мандрівників добряче розворушили Шир своїми піснями, легендами, пишним одягом і вечірками. Їх називали «величавими», не маючи на увазі нічого поганого, бо серця всіх зігрівалися, коли гобіти бачили, як ці двоє їдуть кудись у своїх блискучих кольчугах, із чудовими щитами, сміючись і співаючи пісень про далекі краї. Хоча Мері та Піпін були великі й могутні, ні в чому іншому друзі не змінилися, хіба що й справді говорили піднесеною мовою та були такі радісні й веселі, як ніколи до того.

Фродо та Сем, однак, повернулися до своєї звичної одежі й тільки за нагальної потреби вдягали довгі сірі плащі з вишуканої тканини, які заціпалися під горлом прегарними брошками, та ще пан Фродо завжди носив білу коштовність на ланцюжку, який часто перебирав пальцями.

Усе було добре й заповідалося хіба що на покращення, а Сем був такий заклопотаний і такий радісний, яким і воліє бути гобіт. Ніщо не затьмарювало йому цей рік, окрім невиразної тривоги за свого пана. А Фродо тихцем усунувся від усіх ширських справ, і Семові боліло, коли він помічав, як мало шанси виявляють до його друга в рідному краї. Мало хто знав чи хотів знати про його подвиги та пригоди: захоплення і повага перепадали головно панові Меріадоку та панові Перегріну, а ще (якби він тільки це знав!) самому Семові. Але восени раптом озвалася тінь колишніх гризот.

Одного вечора Сем увійшов до кабінету і побачив, що його пан має якийсь дивний вигляд. Фродо був дуже блідий, а його очі, здавалося, вдивляються у щось неймовірно далеке.

– Що сталося, пане Фродо? – запитав Сем.

– Мене поранили, – відповів той, – поранили, і рана ніколи по-справжньому не загоїться.

Він підвівся, і мана ніби зникла, і наступного дня Фродо вже був сам собою. Лише згодом Сем пригадав, що то було шосте жовтня: два роки тому цього дня в долині під Вершиною Вітрів було дуже темно.

Збігав час, настав 1421 рік. Фродо знову занедужав у березні, та, доклавши надзвичайних зусиль, приховав це, бо Сем і без нього мав удосталь клопотів. Двадцять п'ятого березня (і цю дату Сем відзначив) у Сема та Рузі народилася перша дитина.

– Ну, пане Фродо, – сказав він, – я зараз трохи збентежений. Ружа та я – ми, з твого дозволу, вирішили назвати нашого первістка Фродо, тільки-от халепа: це не *він*, а *вона*. Утім, дівчинка просто справжнісінька краля, бо вдалася, на щастя, більше в Ружу, ніж у мене. Тож ми не знаємо, що робити.

– Але ж, Семе, – відповів Фродо, – чому ти не хочеш скористатися нашим давнім звичаєм? Вибери їй квіткове ім'я, як-от Ружа. Половина дівчаток-немовлят у Ширі отримують такі ймення, тож що може бути ліпше?

– Напевно, ти маєш рацію, пане Фродо, – погодився Сем. – Я чув прекрасні ймення під

час мандрів, але вони, либонь, надто пишні, щоби носити їх на щодень, так би мовити. Батечко каже: «Вибери коротке, тоді не перейматимешся, як його скоротити, перш ніж вимовити». Проте якщо це має бути квіткове ім'я, то до його довжини мені байдуже: це мусить бути гарна квітка, бо, розумієш, моя донечка вже вродлива, а потім стане ще красивішою.

Фродо хвилину поміркував.

– А що ти, Семе, скажеш про *еланор* – сонцезір? Пригадуєш ту маленьку золотаву квіточку в травах Лотлорієну?

– І знову ти правий, пане Фродо! – задоволено відповів Сем. – Це саме те, що я хотів.

Маленькій Еланор було майже шість місяців, і настала осінь 1421-го, коли Фродо покликав Сема до себе в кабінет.

– У четвер буде день народження Більбо, – сказав Фродо. – І він перевершить Старого Тука. Йому виповниться сто тридцять один!

– Атож! – відказав Сем. – Він у нас справжнє диво!

– Ну, Семе, – правив далі Фродо, – я хочу побачити Ружу і з'ясувати, чи зможе вона тебе відпустити, щоби ми разом вирушили в мандри. Звісно, ти зараз не можеш відлучатися з дому далеко чи надовго... – сказав він ледь насмішкувато.

– Ну, це добре, та не дуже, пане Фродо.

– Певно, що ні. Та не зважай. Можеш просто провести мене. Скажи Ружі, що ти не затримаєшся і повернешся за два тижні, не довше; і можеш вертати додому цілком безпечно.

– Хотів би я здолати з тобою увесь шлях до Рівендолу, пане Фродо, і побачити пана Більбо, – сказав Сем. – І все-таки єдине місце, де я по-справжньому хочу бути, – це тут. І ось я знову розриваюся навпіл.

– Бідолаха Сем! Гадаю, ти й справді так почуваєшся, – відказав Фродо. – Проте ти зцілишся. Ти створений цілісним і непохитним, тож таким і будеш.

Наступні день-два Фродо переглядав свої папери та записи разом зі Семом і передавав йому ключі. Фродо мав велику книгу з простою червоною обкладинкою; її великі сторінки майже всі були заповнені. На початку чимало листків було списано розгонистою рукою Більбо: та більшість усе-таки було змережано впевненим і рівним почерком Фродо. Увесь текст було розділено на глави, але «Глава 80» не була завершена, а після неї залишалося ще кілька порожніх сторінок. На титульному аркуші стояло багато назв, виписаних одна за одною так:

Мій щоденник. Моя несподівана подорож. Туди і звідти.

Що сталося потому.

Пригоди п'ятьох гобітів. Легенда про Величний

Перстень, яку уклав Більбо Торбин із власних спостережень і з розповідей його друзів.

Що ми зробили під час Війни за Перстень.

На цьому почерк Більбо завершувався, і Фродо дописав:

ПОРАЗКА
ВОЛОДАРЯ ПЕРСНІВ

I

ПОВЕРНЕННЯ КОРОЛЯ

(з погляду Малого Народу; спомини Більбо та Фродо зі Ширу, з додатками у вигляді розповідей їхніх друзів і вчень Мудрих)

А також витяги з «Книг премудростей»,
що їх переклав Більбо в Рівендолі.

– Ого, ти майже завершив її, пане Фродо! – вигукнув Сем. – Ну, й потрудився ти над нею, треба сказати.

– Власне, я цілком завершив її, Семе, – відповів Фродо. – А останні сторінки – для тебе.

Двадцять першого вересня вони разом вирушили в путь: Фродо верхи на своєму поні, який привіз його аж із Мінас-Тіріта і якого кликали тепер Бурлакою; і Сем на своєму улюбленому Білі. Був погожий золотий ранок, Сем не питав, куди вони їдуть, бо вважав, що знає і сам.

Гобіти виїхали на Дорогу біля Стога і подалися через пагорби до Лісового Кута, дозволивши поні самим обирати темп руху. Потім влаштували табір у Зелених Пагорбах і з настанням вечора двадцять другого вересня повільно спустилися до узлісся.

– Хіба це не те саме дерево, за яким ти ховався, коли Чорний Вершник з'явився вперше, га, пане Фродо! – сказав Сем, показуючи ліворуч. – Тепер це все нагадує сон.

Звечоріло, у східному небі мерехтіли зорі, коли двоє гобітів проминули понівечений дуб, звернули і продовжили спуск із пагорба між ліщинових заростей. Сем мовчав, заглибившись у спогади. Раптом він почув, що Фродо нишком наспівує про себе стару прогулянкову пісеньку, трохи змінивши там слова.

*І все ж за рогом – що там жде:
Ворота, брама, пощо й де?
Хоч пролягала путь моя
Повз них, настане день – і я
Подайсь туди, де Сонця схід,
Де захід Місяця, і квіт.*

І ніби у відповідь аж ген унизу, з дороги, що виходила на долину, озвалися голоси:

*А! Еньберет Гільтоніель!
сілвірен пенна міріель*

*о менел атлар еленат,
Гільтоніель, А! Ельберет!
Ми всі, з цих лісових земель,
Ще пам'ятаєм блиск Зорі
Над гладдю Західних Морів.*

Фродо та Сем зупинились і сиділи мовчки у м'якій сутіні, аж поки побачили якесь мерехтіння: до них наближались подорожні.

То був Гільдор і з ним іще чимало світлого ельфійського народу, а серед гурту, на Семів подив, їхали Ельронд і Галадріель. Ельронд був у сірій мантиї й зі зорею на чолі, в руках тримав срібну арфу, а на пальці в нього виблискував золотий перстень із великим блакитним каменем – Вілья, наймогутніший із Трьох. А Галадріель їхала на білому скакуні, вдягнута в переливчасто-білі шати, схожі на хмари довкола місяця, та й сама вона сяjala м'яким світлом. На її пальці була Ненья – перстень, виготовлений із *мітрилу*, на якому мигтів, немовби крижана зоря, єдиний білий камінь. А за ними на маленькому сірому поні повільно, ніби дримаючи на ходу, їхав сам Більбо.

Ельронд привітав гобітів стримано та вишукано, а Галадріель усміхнулася до них.

– Ну, пане Семвайзе, – сказала вона, – я чую і бачу, що ти вміло скористався моїм подарунком. Шир тепер буде щасливий і гарний як ніколи.

Сем уклонився та не зміг нічого відповісти. Він уже й забув, яка вродлива Володарка.

Тоді прокинувся Більбо і розплющив очі.

– Привіт, Фродо! – сказав він. – Що ж, сьогодні я перевершив Старого Тука! Це мені таки вдалось. І тепер, гадаю, я цілком готовий вирушити у ще одну мандрівку. Ти зі мною?

– Так, я з тобою, – відказав Фродо. – Персненосці повинні бути разом.

– Куди це ти зібрався, пане Фродо? – скрикнув Сем, хоча, правду кажучи, він збагнув, що відбувається.

– До Гаваней, Семе, – відповів Фродо.

– А мені туди зась.

– Так, Семе. Принаймні зараз... Власне, ти можеш їхати хіба що тільки до Гаваней. Утім, ти теж був Персненосцем, бодай і недовго. Твій час іще настане. Не надто сумуй, Семе. Ти не можеш вічно розриватися навпіл. У тебе попереду ще стільки радості й роботи.

– Але... – почав Сем, і на очі йому навернулися сльози, – я думав, що ти теж насолоджуватимешся Широм іще багато-багато років після всього, що ти для нього зробив.

– І я теж так думав, колись. Але мені завдано надто глибоких ран, Семе. Я намагався врятувати Шир, і він урятований, однак не для мене. Певно, так часто буває, Семе, коли речі, краї чи друзі в небезпеці: хтось мусить відмовитися від них, втратити їх, аби зберегти для інших. Але ти є моїм спадкоємцем: усе, що я мав чи міг би мати, я залишаю тобі. А ще ти маєш Ружу й Еланор; і будуть іще синочок Фродо та донечка Рузя, і Мері, й Вербозоля, й Піпін; і, може, навіть ті, кого я зараз не бачу. Твої руки та розум будуть потрібні всюди. Ти, звісно, станеш Головою і будеш ним стільки, скільки захочеш, а ще станеш найвідомішим садівником в історії, і прочитаєш усе в «Червоній книзі», й живитимеш пам'ять про минулу епоху, щоби наш народ не забував про Велику Небезпеку та якнайдужче любив свою рідну землю. Цього тобі вистачить, аби бути таким заклопотаним і таким щасливим, як ніхто інший, доки триватиме твоя частина Оповіді. Ну ж бо, поїхали зі мною!

Ельронд і Галадріель рушили далі, бо Третя Епоха завершилась і Дні Перснів минули, тож добігають кінця і розповідь та пісня про ті часи. З ними пішла безліч ельфів із Високого Роду, котрі не хотіли довше затримуватись у Середземні; а серед них, сповнені щасливого смутку, в якому не було ні дрібки гіркоти, їхали Сем, Фродо та Більбо, й ельфи раділи, що можуть ушанувати їх.

Хоча вони мандрували Ширум цілий вечір і цілу ніч, ніхто не бачив їх, окрім дикої звірини та ще кількох випадкових подорожніх, котрі помічали хіба що швидке мерехтіння в темряві попід деревами чи світлотінь, яка пролітала у траві, коли Місяць котився на захід. А виїхавши зі Ширу і рухаючись південними околицями Білих Схилів, кавалькада дісталася до Далеких Схилів і до Веж, звідки вже було видно далеке Море, а потім спустилася нарешті до Мітлонда, до Сірих Гаваней у довгій затоці Дюну.

Коли подорожні наблизилися до брам, назустріч їм вийшов Кірдан Корабельник. Ельф той був дуже високий, борода його була довга, а сам він був сивий і літній, тільки мав блискучі, мов зорі, очі. Він поглянув на них, уклонився і мовив:

– Усе вже готово.

Потому Кірдан провів їх до Гаваней, де погойдувався білий корабель, а на причалі біля могутнього сірого коня стояв чоловік, одягнутий у білі шати, і чекав на прибулих. Коли він обернувся і рушив до них, Фродо побачив, що то Гандальф, і він теж уже відкрито одягнув на палець Третій Перстень – Нар'ю Величну, – і камінь на ньому був червоний, наче вогонь. Й ті, хто мав відпливати, зраділи, бо збагнули, що і Гандальф також зійде з ними на корабель.

Але в Семовому серці оселилася скорбота: йому здавалося, що він витримає гірке прощання на березі, та ледве чи переживе самотнє повернення додому. Проте, доки друзі стояли на пристані, ельфи піднімалися на борт корабля й усі готувалися відпливати, до пристані стрімголов прискакали Мері та Піпін. І Піпін сміявся крізь сльози.

– Якось ти, Фродо, вже намагався вислизнути від нас і не зумів, – сказав він. – Цього разу тобі майже пощастило, але ти знову зазнав невдачі. Проте нині тебе виказав уже не Сем, а сам Гандальф!

– Так, – озвався Гандальф, – адже назад найкраще їхати втрюх, а не самому. Що ж, любі мої, тут, на березі Моря, нарешті настає кінець нашого братства на теренах Середзем'я. Їдьте з миром! Не прошу вас: не плачте, бо не всі сльози – породження лихого.

Фродо поцілував Мері та Піпіна, а наостанок – і Сема й зійшов на борт корабля. Підняли вітрила, подув вітер, судно поволі попливло довгою сірою затокою, а келих Галадріель у руці Фродо зблиснув і погас. І корабель полинув у Верхнє Море і плыв на Захід, доки нарешті однієї дощової ночі Фродо відчув у повітрі солодкі пахощі та почув звуки пісні, які долинали ген з-за води. Йому здалося, що, мов уві сні, який він бачив у домі Тома Бомбадила, сіра дощова запона обернулася на сріблясте скло й відкотилась, і він угледів білі береги, за якими в лагідному світлі східного сонця розкинулася далека зелена країна.

А Сем стояв у Гавані, й вечір перетворився для нього на темну ніч. Глянувши на сіре море, він побачив у воді лише тінь, яка хутко зникла на Заході. Сем стояв там, нерухомий, до глибокої ночі, чуючи тільки зітхання та шепіт хвиль на узбережжях Середзем'я, і їхній гомін запав йому глибоко в душу. Поряд із ним стояли Мері та Піпін і теж мовчали.

Нарешті троє побратимів рушили у зворотну путь. Жодного разу не озирнувшись, вони повільно їхали додому і не перекинулися ні словом, доки дісталися до Ширу. Проте кожен щиро радів, що на цьому довгому сірому шляху його супроводжують друзі.

І от гобіти проминули схили і виїхали на Східну Дорогу, звідки Мері та Піпін подалися до Цапокраю і тоді вже співали їдучи. А Сем повернув до Поріччя й дістався до Пагорба, коли добігав кінця ще один день. Він піднявся до оселі, де горіло жовте світло, палахкотів вогонь, а на столі стояла вечеря: його тут чекали. Ружа впустила його в дім, посадила в улюблене крісло і поклала йому на коліна Еланор.

Сем вдихнув на повні груди.

– Ну, от я і повернувся, – сказав він.

Додатки

ДОДАТКИ

Додаток А

Аннали королів і правителів

Щодо джерел, які лягли в основу більшості матеріалів, уміщених у цих «Додатках» (зокрема, від А до Д), див. примітку наприкінці «Прологу». Розділ А ІІІ («Даринів народ»), імовірно, записано з уст гнома Гімлі, який товаришував із Перегріном та Меріадоком і не раз зустрічався з ними в Гондорі й у Рогані.

Обсяг легенд, історій і традиційних вірувань, що їх можна віднайти в тих джерелах, доволі великий. Тож тут подано лише вибрані фрагменти, істотно скорочені у багатьох місцях. Головна їхня мета – висвітлити перебіг Війни за Перстень та її витoki, а також заповнити деякі прогалини основної розповіді. Стародавні легенди Першої Епохи (які найбільше цікавили Більбо) згадано тільки побіжно, бо вони стосуються родоводу Ельронда, нуменорських королів і ватажків. Безпосередні витяги з розлогих анналів і переказів узято в лапки. Вставки, датовані пізнішим часом, узято в дужки. Примітки, наведені в лапках, запозичено з джерел. Примітки без лапок є редакторськими⁴.

Наведені дати стосуються Третьої Епохи або ж мають відповідні позначки Д. Е. (Друга Епоха) чи Ч. Е. (Четверта Епоха). Вважають, що Третя Епоха завершилася зі зникненням Трьох Перснів у вересні 3021 року, та, за системою літочислення Гондорських хронік, початок 1 року Ч. Е. припадає на 25 березня 3021 року. Щодо узгодження дат Гондору та Ширського літочислення дивись ч. 1, с. 14 і ч. 3, с. 639-640 цієї книги. Дати, які в реєстрах наведено вслід за іменами королів і правителів, позначають час їхньої смерті. Знак † указує на передчасну загибель (у битві чи за інших обставин), але описи відповідних подій подано не завжди.

I

Нуменорські королі

i

Нуменор

За здібностями та знаннями, як і щодо гордині та свавілля, серед ельдарів не було рівних Феанорові. Він виготовив Три Коштовності, *Сильмарили*, і наповнив їх сяйвом Двох Дерев – Тельперіона та Лауреліні⁵, які освітлювали землю валарів. Тими Коштовностями жадав заволодіти Ворог Моргот, який викрав їх і, знищивши Древа, забрав ці скарби до Середзем'я, де пильно стеріг їх у своїй могутній фортеці в Тангородрімі⁶. Зневаживши волю валарів, Феанор покинув Благословенний Край і пішов у вигнання до Середзем'я, ще й повів за собою більшість свого народу. Адже, осліплений пихою, він замислив силою відібрати

---

⁴ Тут наведено (із зазначенням сторінки) кілька посилань на це видання *Володаря Перснів* (2013 року), а також на 3-тє (2012 року) видання *Гобіта*.

⁵ Порівн.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 415; ч. 2, с. 319; ч. 3, с. 394-395: у Середзем'ї вже не залишилося бодай подоби Лауреліні Золотої.

⁶ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 414; ч. 2, с. 512.

Коштовності у Моргота. Тоді й було розпочато безнадійну війну ельдарів і едайнів проти Тангородріму – війну, в якій вони, зрештою, зазнали нищівної поразки. Союзниками ельдарів у боротьбі з Ворогом стали три народи людей – едаїни (*атани*), котрі перші прибули на Захід Середзем'я та до берегів Великого Моря.

Відомо про три шлюбні союзи між ельдарами та едаїнами: шлюби Берена та Лутієн, Ідріль і Туора, Арвен і Арагорна. Останній возз'єднав розрізнені тривалий час роди напівельфів, і їхню династію було відновлено.

Лутієн Тінувіель жила в Першу Епоху, і була вона донькою Короля Тінгола Сіроплашого з Доріату, а матір'ю її була Меліан, яка походила з валарських підданців. А Берен був сином Барагіра з Першого Дому Едайнів. Разом Берен і Лутієн вирвали *сильмарил* із Залізної Корони Моргота⁷. Лутієн стала смертною, відтак уже не належала до ельфійського народу. Вона народила Діора, чиєю донькою була Ельвінг, і їй перейшов *сильмарил*.

Ідріль Келебріндаль була донькою Тургона, короля прихованого міста Гондоліна⁸. А Туор був сином Гуора 3 Дому Гадора – Третього Дому Едайнів – саме того Дому, який здобув найбільшу славу під час воєн із Морготом. Їхнім сином був Еарендилл Мореплавець.

Еарендил одружився з Ельвінг і з допомогою сили *сильмарила* проминув Тіні⁹ й дістався до Крайнього Заходу, ставши послом водночас і ельфів, і людей та прикликавши допомогу, завдяки якій Моргота було знищено. Еарендилові заборонили повертатися на смертні землі, а його корабель зі *сильмарилом* на борту піднявся на небеса, щоби линути ними як зоря та символ надії для мешканців Середзем'я, котрих гнобили Великий Ворог чи його прислужники¹⁰. Стародавнє світло Двох Дерев Валінору збереглося, уникнувши Морготової скверни, тільки в *сильмарилах*; але два з них зникли наприкінці Першої Епохи. Детальну історію цих коштовностей і ще чимало цікавого про ельфів та людей викладено в «Сильмариліоні».

Еарендил мав двох синів: Ельроса й Ельронда – *Передилів*, або Напівельфів. Вони були єдиними нащадками звитяжних ватажків едайнів Першої Епохи; а після загибелі Гіл-галада¹¹ тільки їхній рід продовжував спадкову лінію Високоєльфійських Королів Середзем'я.

Наприкінці Першої Епохи валари надали Напівельфам право незворотно вибрати, до котрого з родів їм належати довіку. Ельронд вирішив залишитись ельфом і став хранителем премудрості. Відтак йому було подаровано не меншу ласку, ніж тим Високим ельфам, котрі продовжували мешкати в Середземні: стомившись од смертних земель, вони, зрештою, змогли зійти на корабель у Сірих Гаванях і відплисти до Крайнього Заходу; цього не було скасовано й опісля зміни світу. Проте Ельрондовим дітям теж запропонували вибір: піти разом із ним поза кола світу або, залишившись, стати смертними й закінчити свої дні в Середзем'ї. Тож хоч якими були би підсумки Війни за Перстень, Ельронда вони так чи так

---

⁷ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 334; ч. 2, с. 512.

⁸ Див.: *Гобіт*, с. 76; *Володар Перснів*, ч. 1, с. 537.

⁹ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 397-619.

¹⁰ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 608-619; ч. 2, с. 512, 525-526; ч. 3, с. 296, 308.

¹¹ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 93, 320.

обтяжували смутком¹².

Тим часом Ельрос обрав рід людський і залишився з едайними: єдине, що йому було подаровано, – це довгий вік, значно довший, аніж у звичайних людей.

Як винагороду за страждання під час борні з Морготом валари – Охоронці Світу – подарували едайнам віддалений од небезпек Середзем'я край. Тому більшість едайнів рушила за Море та, плывучи вслід за Еарендиловою Зорею, дісталась урешті до великого острова Елени, найзахіднішого з усіх Смертних земель. Там едаїни заснували королівство Нуменор.

Посеред того острова височіла гора Менельтарма, з вершини якої зіркі люди могли роздивитися білу вежу ельдарської Гавані на Ерессеа. Тамтешні ельфи навідувалися до едайнів і збагачували їх знаннями та численними дарунками; проте свободу нуменорців обмежувало одне-єдине табу – «Заборона Валарів»: їм не було дозволено відпливати так далеко, щоби береги їхнього острова зникали з очей, чи ступати на Невмирущі Землі. Бо хоч едайнам і було вділено довгого віку (попервах утричі довшого, ніж звичайним людям), але вони залишилися смертними, адже валари не мали права відняти в них Людський Дар (чи то, як назвали його пізніше, Судьбу Людей).

Першим королем Нуменору був Ельрос, згодом відомий як носій високоельфійського імені Тар-Міньятур. Нащадки його вікували довго, та, врешті-решт, таки помирали. Утім, через певний час, ставши могутніми, вони пожалкували, що їхній праотець зробив саме такий вибір, і зажадали стати безсмертними ще в межах світу, долучившись до долі ельдарів, тож і нарікали на Заборону. Через те і спалахнуло повстання нуменорців, наслідком якого – не без лихих Сауранових напучувань – стало Повалення Нуменору та знищення стародавнього світу, про що й розповідає «Акаллабет».

*

Ось перелік імен Королів і Королев Нуменору : Ельрос Тар-Міньятур, Вардамир, Тар-Амандилл, Тар-Елендил, Тар-Менельдур, Тар-Альдаріон, Тар-Анкаліме (перша Королева-Правителька), Тар-Анаріон, Тар-Суріон, Тар-Тельперієн (друга Королева), Тар-Мінастір, Тар-Кір'ятан, Тар-Атанамир Величний, Тар-Анкалімон, Тар-Телеммайте, Тар-Ванімельде (третя Королева), Тар-Алькарін, Тар-Кальмакіл, Тар-Ардамін.

Ардамінові наступники, переймаючи скіпетр, обирали нуменорські (адунайські) імена: Ар-Адунахор, Ар-Зіратон, Ар-Сакальтор, Ар-Гімільзор, Ар-Інзіладун. Ін-зіладун покався за вчинки своїх попередників і прибрав собі ймення Тар-Палантир – «Далекозорий». Його донька повинна була зійти на престол як четверта Королева Тар-Міріель, однак скіпетр захопив Королів небіж, котрий став Ар-Фараздом Золотим – останнім Королем Нуменору.

Перші кораблі нуменорців повернулися до Середзем'я у дні правління Тар-Елендила. Його найстаршою дитиною була донька Сильмарієн. Її сином був Валандил, перший із-поміж Володарів Андуніє на західних теренах, славних своєю дружбою з ельдарами. Його нащадки – Амандил, останній із Володарів, і Амандилів син Елендил Високий.

---

¹² Див.: *Володар Персів*, ч. 3, с. 397, 404.

Шостий Король залишив по собі єдину дитину – доньку. Вона і стала першою Королевою; і саме тоді нуменорці ухвалили новий закон про успадкування титулу, згідно з яким скіпетр переходив до найстаршої дитини короля, байдуже, чи чоловік це, чи жінка.

Королівство Нуменор існувало до кінця Другої Епохи, примножуючи владу та розкіш; і до середини тієї Епохи дедалі зростали також мудрість і радість нуменорців. Перші ознаки тіні, якій судилось упасти на них, з'явилися у дні Тар-Мінастіра, одинадцятого Короля. Саме він вирядив могутнє військо на допомогу Гіл-галадові. Він любив ельдарів, але й заздри їм. На ту пору нуменорці, дослідивши всі східні моря, стали видатними мореплавцями і прагнули поплисти на Захід, у заборонені води: і що щасливішим ставало їхнє життя, то сильніше ждали вони ельдарського безсмертя.

До того ж, опісля Мінастіра, Королів полонила жадоба багатства та влади. Спершу нуменорці прибували до Середзем'я як наставники і друзі звичайних людей, котрим дошкуляв Саурон; але згодом нуменорські гавані перетворилися на фортеці, які тримали в покорі великі прибережні території. Атанамир і його наступники обклали людей високими податками, а нуменорські кораблі поверталися додому, навантажені багатою здобиччю.

Саме Тар-Атанамир уперше відкрито оскаржив Заборону та заявив, що й він справедливо заслуговує поділяти ельдарське безсмертя. І тінь почала густішати, і думка про смерть очорнила серце цього народу. Тоді нуменорці розділилися: по один бік опинилися Королі й ті, хто їх підтримував, – вони відчужилися од ельдарів і валарів; а по інший – нечисленні Вірні (так вони себе називали), котрі жили головно на заході країни.

Королі та їхні послідовники поступово відмовилися від ельдарських мов; і, зрештою, двадцятий Король прибрав собі королівське ім'я нуменорською, нарікшись Ар Адунахор – «Володар Заходу». Вірні сприйняли це за лихий знак, адже доти таким титулом годилося величати винятково когось із валарів або й самого Старшого Короля¹³. Власне, Ар-Адунахор і почав переслідувати Вірних, караючи тих, котрі відкрито послуговувались ельфійськими мовами; а ельдари вже не припливали до Нуменору.

Влада та багатство нуменорців дедалі множилися; проте тривалість їхнього життя скоротилась, а страх смерті посилювався, відтак вони втратили радість. Тар-Палантир спробував виправити скоєне зло, та було вже занадто пізно: в Нуменорі спалахнули повстання і чвари. По смерті цього Короля скіпетр захопив його небіж, очільник повстання, і на престол зійшов Король Ар-Фаразѳн. Ар-Фаразѳн Золотий був найпихатішим і наймогутнішим із правителів і бажав здобути ні більше ні менше як титул короля світу.

Тож він вирішив кинути виклик одноосібному правлінню Саурона Величного в Середземні й по якомусь часі, відпливши з величезним флотом, висадився в Умбарі. Міць і пишнота нуменорців були такі приголомшливі, що Сауранові слуги покинули його; і Саурон принизився до того, що віддав шану Королю і вимолив у нього прощення. Тоді Ар-Фаразѳн, засліплений гординою, повіз бранця до Нуменору. І вже зовсім скоро Саурон зачаклував Короля і запанував над його радниками, а відтак знову навернув серця всіх нуменорців – за винятком дещиці Вірних – до темряви.

Темний Володар збрехав Королю, сказавши, що вічне життя належить тому, хто володіє Невмирущими Землями, і що Заборону вигадано хіба для того, щоби Королі Людей ні в чому не перевершили валарів.

– Але ж великі Королі здобувають те, що належить їм за правом, – мовив Саурон.

І невдовзі Ар-Фаразѳн прислухався до тієї поради, бо відчув, що дні його добігають кінця, а страх перед Смертю позбавив його розуму. Тож він зібрав якнайбільше озброєне

---

¹³ Див.: *Володар Пернів*, ч. 1, с. 399.

військо – якого ще не бачив світ, – а коли все було готово, віддав наказ сурмити в сурми і рушив у путь; і, попливши виборювати війною у Володарів Заходу вічне життя, він порушив Заборону Валарів. І коли Ар-Фаразѳн ступив на береги Благословенного Краю, валари зреклися своїх повноважень Охоронців і звернулися до Єдиного, і світ змінився. Нуменор запався, і його поглинуло Море, а Невмирущі Землі навіки зникли з кіл світу. Так канула в небуття слава Нуменору.

Останні ватажки Вірних: Елендил і його сини – врятувалися під час Повалення і попливли у безвісті, дев'ятьма кораблями, забравши зі собою пагін Німлота й Сім Видючих Каменів (подарунки ельдарів їхньому Дому)¹⁴; і штормовий вітер викинув їх на береги Середзем'я. Там, на північному заході, вони облаштували нуменорські володіння у вигнанні – Арнор і Гондор¹⁵. Елендил став Верховним Королем і оселився на Півночі в Аннумінасі; а сини його, Ісільдур і Анаріон, правили на Півдні. Поміж Мінас-Ітілом і Мінас Анором¹⁶, неподалік од кордонів Мордору, вони заснували Осгіліат. Нуменорці вважали, що руїна, з якої вони видобулися, прислужилася добру бодай тим, що поховала під собою Саурона.

Та вони помилялися. Саурон і справді потрапив у колотнечу під час знищення Нуменору, й тілесна оболонка, в якій він перебував уже давно, загинула; проте сам він утік до Середзем'я – дух ненависті на крилах лихого вітру. Відтоді Саурон не міг прибрати подоби, яка здавалася б людям прекрасною, а став натомість чорним і жахливим, правлячи тільки з допомогою страху. Він знову подався до Мордору і на деякий час зачався там. Однак, дізнавшись, що Елендил, якого він ненавидів найдужче, врятувався і тепер править сусіднім володінням, Темний Володар уже не стримував гніву.

Відтак згодом він виступив на війну супроти Вигнанців: хотів устигнути здолати їх іще до того, як вони пустять коріння в тій землі. Знову спалахнули вогні Ородруїну, й у Гондорі ту гору почали називати Амон-Амарт – Судна Гора. Проте Саурон ударив надто рано, не до кінця відновивши власні сили; а от міць Гілгалада за час Сауронової відсутності зроста. Тож завдяки Останньому Союзу, зібраному проти нього, Саурона було переможено й відібрано Єдиний Перстень. Так завершилася Друга Епоха.

ii

Королівства у вигнанні

Північна династія

Ісільдурові спадкоємці

Арнор. Елендил †Д.Е. 3441, Ісільдур †2, Валандил 249¹⁷, Ельдакар 339, Арантар 435, Таркіл 515, Тарондор 602, Валандур †652, Елендур 777, Еарендур 861.

Артедайн. Амлайт Форноський¹⁸ (найстарший Еарендурів син) 946, Белег 1029, Малор 1110, Келефарн 1191, Келебріндор 1272, Мальвегіл 1349¹⁹, Аргелеб 111356, Арвелег I

---

¹⁴ Див.: *Володар Перснів*, ч. 2, с. 316-317; ч. 3, с. 394.

¹⁵ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 413.

¹⁶ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 415.

¹⁷ Він був четвертим сином Ісільдура й народився в Імладрісі. Його брати загинули на Ірисових Луках.

¹⁸ Після Еарендура королі вже не прибирали високоельфійських імен.

¹⁹ Після Мальвегіла королі Форноста знову заявили про своє право володіти цілим Арнором і на знак цього почали додавати до своїх імен префікс ар(а).

1409, Арафор 1589, Аргелеб II 1670, Арвегіл 1743, Арвелег II 1813, Аравал 1891, Арафант 1964, Арведуї Останній Король 1975. Загибель Північного Королівства.

Ватажки. Аранарт (найстарший син Арведуї) 2106, Арагел 2177, Арануір 2247, Аравір 2319, Арагорн I †2327, Араглас 2455, Арагад I 2523, Арагост 2588, Араворн 2654, Арагад II 2719, Арассуїл 2784, Араторн I †2848, Аргонуї 2912, Арадор †2930, Араторн II †2933, Арагорн II Ч. Е. 120.

Південна династія Анаріонові спадкоємці

Королі Гондору. Елендил, (Ісільдур та) Анаріон †Д. Е. 3440, Менельдил, син Анаріона 158, Кемендур 238, Еарендил 324, Анардил 411, Остогер 492, Ромендакіл I (Тарозір) †541, Турамбар 667, Атанатар I 748, Сірїондил 830. Наступні в цьому переліку – четверо «Корабельних Королів»:

Таранон Фаластур 913. Він був першим бездітним королем, і після нього на престол зійшов син його брата Таркір'ян. Еарніл I †936, Кір'яндил †1015, Г'ярмендакіл I (Кір'ягер) 1149. На ту пору Гондор досяг вершини могутності.

Атанатар II Алькарін «Славетний» 1226, Нармакіл I 1294. Він був другим бездітним королем, і після нього на престол зійшов його молодший брат. Кальмакіл 1304, Міналькар (регент 1240-1304), коронований як Ромендакіл II 1304, помер 1366, Валакар 1432. У той час у Гондорі сталося перше лихо – Родові Чвари.

Ельдакар, син Валакара (його попервах іменували Вінитар'я), скинутий 1437. Кастамир Узурпатор †1447. Відновлення у правах Ельдакара, який помер 1490.

Альдамир (другий Ельдакарів син) †1540, Г'ярмендакіл II (Віньяріон) 1621, Мінардил †1634, Телемнар †1636. Телемнар і його діти загинули під час мору; натомість на престол зійшов його племінник, син Мінастана, другого сина Мінардила. Тарондор 1798, Телумехтар Умбардакіл 1850, Нармакіл II †1856, Калімехтар 1936, Ондогер †1944. Ондогер і двоє його синів полягли у битві. За рік, у 1945-му, корона перейшла до переможного генерала Еарніла, нащадка Телумехтара Умбардакіла. Еарніл II 2043, Еарнур †12050. Саме на ньому обірвалася лінія Королів, яку лишень у 3019 році відновив Елессар Тельконтар. Доти королівством правили намісники.

Намісники Гондору. Дім Гуріна: Пелендур 1998. Він правив упродовж року після загибелі Ондогера та порадив Гондору відхилити претензії Арведуї на корону. Ворондил Мисливець 2029²⁰. Мардил Воронве «Незламний» – перший Намісник-Правитель. Його наступники вже не прибирали собі високоельфійських імен.

Намісники-Правителі. Мардил 2080, Ерадан 2116, Геріон 2148, Белегорн 2204, Гурін I 2244, Турін I 2278, Гадор 2395, Барагір 2412, Діор 2435, Денетор I 2477, Боромир 2489, Кіріон 2567. У час його правління рогірими прийшли в Каленардон.

Галас 2605, Гурін II 2628, Белектор I 2655, Ородрет 2685, Ектеліон I 2698, Егальмот 2743, Берен 2763, Берегонд 2811, Белектор II 2872, Торондір 2882, Турін II 2914, Тургон 2953, Ектеліон II 2984, Денетор II. Він був останнім Намісником-Правителем, а його наступником став його другий син, Фарамір, Володар Емін-Арнену, Намісник при Королі Елессарі, Ч. Е. 82.

iii

Еріадор, Арнор та Ісільдурові спадкоємці

---

²⁰ Див.: *Володар Перснів*, ч. 3, с. 24. За легендою, дикі білі корови, на яких тоді ще можна було натрапити поблизу Моря Р'уну, походять од Корови Арава – валара-мисливця, котрий єдиний із-поміж богів часто навідувався до Середзем'я у Прадавні Часи. Високоельфійською його називали Ороме (див.: *Володар Перснів*, ч. 3, с. 170).

«У давнину Еріадором називали цілу територію від Імлистих Гір до Синіх, обмежену на півдні Сірянницею та Гландуїном, що впадає в неї вище від Тарбада.

У час розквіту до складу Арнору входив цілий Еріадор, за винятком областей по той бік Люну та земель на схід од Сірянниці й Шумноводої, де були Рівенділ і Край Гостролиста, або ж Падубу. По той бік Люну лежала ельфійська країна, зелена та спокійна, куди не доходили люди, а натомість мешкали (та й досі мешкають) гноми, – на східному схилі Синіх Гір, але особливо багато їх на південь од Затоки Люну, де розкинулися їхні й донині робочі копальні. З цієї причини гноми призвичаїлися ходити на схід Великою Дорогою, бо робили так уже багато літ перед нашим приходом до Ширу. У Сірих Гаванях жив Кірдан Корабельник, і, як стверджує дехто, він житиме там доти, доки на Захід відпливе Останній Корабель. У часи Королів Високі ельфи, котрі затримались у Середземні, мешкали разом із Кірданом чи на приморських землях Ліндону. Та нині тих, котрі досі перебувають на цій землі, залишилося вельми небагато».

Королівство Півночі та дунедайни

Після Елендила й Ісільдура Арнором правило ще восьмеро Верховних Королів. Адже після Еарендура через незгоду між його синами їхнє володіння було поділено на три частини: Артедайн, Рудаур і Кардолан. Артедайн був на північному заході й охоплював території між Брендівинною та Люном, а також землю, що пролягла на північ од Великої Дороги аж до Погодних Пагорбів. Рудаур бум на північному сході між Еттенським Пустощем, Погодними Пагорбами й Імлистими Горами та охоплював іще і Стрілку поміж Сиводжерельною та Шумноводою. Кардолан розкинувся на півдні, й за кордони йому правили Брендівинна, Сірянниця та Велика Дорога.

В Артедаїні династія Ісільдура збереглась і не переривалась, а от у Кардолані та Рудаурі невдовзі зникла. Ці королівства часто встрявали в міжусобиці, які й пришвидшили занепад дунедайнів. Основним предметом їхніх суперечок були Погодні Пагорби і територія на захід од Брі. І Рудаур, і Кардолан прагнули заволодіти Амон-Сулом (Вершиною Вітрів), що опинився на рубежі їхніх володінь, – адже Вежа Амон-Сулу була прихистком головного палантира Півночі, тоді як два інші перебували в Артедаїні.

«Зло прийшло до Арнору на початку правління Мальвегіла Артедаїнського. У той час на Півночі по той бік Еттенського Пустоща постало королівство Ангмар. Землі його простягалися обабіч од Гір, і там зібралося чимало лихих людей, орків та іншої нечисті. [Володарем тієї землі вважали Короля-Відьмака, і лише пізніше стало відомо, що насправді то ніхто інший, як ватажок Примар Персня, котрий прибув на північ, аби знищити дунедайнів Арнору, скориставшись розбратом у їхніх лавах, адже Гондор на той час іще не ослабнув.]»

У дні Аргелеба, сина Мальвегіла, королі Артедаїну, зваживши на те, що в жодному з королівств не залишилося нащадків Ісільдура, знову заявили про свої права на володіння цілим Арнором. Рудаур відкинув їхні претензії. Дунедайнів там було небагато, тож влада перейшла до рук лихого володаря горян, котрий уклав таємну спілку з Ангмаром. Відтак Аргелеб укріпив Погодні Пагорби²¹, проте сам він загинув у битві з Рудауром і Ангмаром.

Арвелегові, сину Аргелеба, вдалося з допомогою Кардолану та Ліндону відтіснити ворогів од Пагорбів: і багато років Артедаїн і Кардолан силою втримували кордон, що

---

²¹ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 320.

пролягав уздовж Погодних Пагорбів, Великої Дороги та низовин Сиводжерельної. Кажуть, саме в той час Рівенділ було взято в облогу.

1409 року з Ангмару вийшло численне військо та, переправившись через ріку, вступило в Кардолан і оточило Вершину Вітрів. Дунедайни зазнали поразки, Арвелег загинув. Вежу Амон-Сулу було спалено та зруйновано вщент; але *палантир* пощастило врятувати, й під час відступу його доправили до Форноста. Рудаур заповнили підвладні Ангмару лихолюдці²², тож тамтешні дунедайни хто наклав головою, хто втік на захід. Кардолан було сплюндровано. Арафор, син Арвелега, ще не досяг зрілості, проте виявився звитязцем і з допомогою Кірлана прогнав недругів із Форноста й Північних Схилів. Залишки вірних дунедайнів Кардолану також утримували Тирн-Гортад (Курганні Пагорби) чи знайшли прихисток у Лісі позаду нього.

Мовлять, ніби Ангмар на певний час опинився під владою ельфійського народу з Ліндону, а також із Рівендолу, бо Ельронд, перейшовши Гори, привів підмогу з Лорієну. Саме в той час війни, страх перед Ангмаром, зубожіння земель і несприятливість клімату в Еріадорі – особливо у східній його частині, яка стала майже не придатною для життя, – змусили стурів, котрі мешкали на Стрілці (між Сиводжерельною та Шумноводою), тікати на захід і на південь. Деякі з них повернулися до Дикого Краю та оселилися поблизу Ірисової Ріки, перетворившись на прирічковий рибальський народ.

У дні Аргелеба II в Еріадор із південного заходу нагрянула чума, й більшість населення Кардолану вимерла, особливо ж постраждав Мінгіріат. Гобіти й інші народи зазнали тяжких утрат, але мор, просуваючись на північ, поступово втрачав свою нищівну силу, тож північні області Артедайну постраждали мало. Саме в той час померли останні дунедайни Кардолану, й злі духи з Ангмару та Рудауру ввійшли в осиротілі кургани, оселившись там.

«Мовлять, що кургани Тирн-Гортаду – так у давнину називали Курганні Пагорби – дуже древні, й чимало з них насипали у старосвітні часи Першої Епохи пращури едайнів – іще до того, як вони перетнули Сині Гори та вступили у Белеріанд, од якого нині залишився тільки Ліндон. А відтак, повернувшись, дунедайни вшанували ті пагорби: і багато їхніх королів та володарів поховано там. [Дехто стверджує, що курган, у якому ув'язнили Персненосця, був усипальницею останнього принца Кардолану, котрий поліг під час війни 1409 року.]»

«У 1974 році влада Ангмару знову зросла, і Король-Відьмак наприкінці зими напав на Артедайн. Він захопив Форност і витіснив більшість уцілілих дунедайнів на інший бік Люну: були серед них і сини короля. Сам же Король Арведуї до останнього обороняв Північні Схили, а згодом утік на північ із кількома охоронцями: їх урятували бистроногі коні.

Деякий час Арведуї переховувався в тунелях давніх гномівських копалень біля дальнього краю Гір, але нарешті голод спонукав його шукати допомоги в лосотів – снігових людей із Форохелю²³. Кількох представників цього народу він застав у таборі на узбережжі:

²² Див.: *Володар Пернів*, ч. 1, с. 346.

²³ Цей дивний непривітний народ – усе, що залишилося від фородваїтів, людей сивої давнини, призначених до лютого холоду Морготового володіння. У тім краю і донині панує холод, хоча землі ті пролягли на відстані понад сто миль на північ од Ширу. Лосоти облаштовують собі домівки у снігу та, кажуть, уміють бігати по

проте вони не охочі були допомагати королю, бо він не мав, чим їм віддячити, – окрім небагатьох коштовностей, яких вони не цінували; до того ж снігові люди боялися Короля-Відьмака, котрий (мовлять) міг за власним бажанням викликати мороз чи відлигу. Та – почасти через жалість до виснаженого короля і його людей, а почасти через страх перед їхньою зброєю – вони дали їм трохи їжі й збудували для них снігові житла. Там Арведуї змушений був чекати і сподіватися на допомогу з півдня, бо коні його сконали.

Почувши від Аранарта, сина Арведуї, що король утік на північ, Кірдан одразу ж вирушив до Форохелю корабель на його пошуки. Після багатоденної (через зустрічні вітри) подорожі корабель нарешті прибув до місця призначення, і мореплавці звіддалік побачили маленьке вогнище зі сплавленої деревини, яке намагалися підтримувати зневірені люди. Але того року зима довго не розмикала своїх чіпких обіймів: і хоча тоді надворі був уже березень, крига щойно починала танути і простягалася далеко від берега.

Коли снігові люди побачили корабель, то дуже здивувались і злякалися, бо, скільки себе пам'ятали, такого корабля на морі їм бачити не доводилося; та на ту пору вони стали приязними до прибульців, отож, доволі ризикуючи, доправили короля й уцілілих його соратників на своїх візках-санчатах якнайдалі на кригу. Завдяки цьому спущена з корабля шлюпка змогла підібрати нещасних.

Але снігові люди тривожилися: кажуть, вони нюхом відчували небезпеку в повітрі. І вождь лосотів мовив до Арведуї:

– Не підіймайся на це морське чудовисько! Нехай моряки привезуть нам їжу й інші необхідні речі, якщо вони у них є, – і можеш залишитися тут, доки Король-Відьмак забереється додому. Бо влітку сила його меншає: тепер подих його смертельний, а холодна рука сягає дуже далеко.

Проте Арведуї не прислухався до цієї поради. Він подякував вождеві й на прощання подав йому перстень, мовивши:

– Тобі годі й уявити, якою є цінність оцієї речі – бодай із огляду на її старовинність. Вона не дарує влади, хіба що поглиблює шану тих, хто любить мій дім. Вона не допоможе тобі, та якщо ти коли-небудь потрапиш у скруту, мій рід викупить її, обдарувавши тебе щедро всім, чого ти бажатимеш²⁴.

Але лосоти – чи то випадково, чи щось передчуваючи, – таки дали йому добру раду: не встиг корабель досягти відкритого моря, як раптом здійнявся буревій і пригнав із Півночі сліпучу заметіль, а судно помчав назад на кригу, де накрив льодами. За таких обставин навіть Кірданові мореплавці не могли зарадити нічим, тож уночі крига розтрощила корпус корабля й він затонув. Так загинув Арведуї, Останній Король, а разом із ним море поглинуло і *палантири*²⁵. Минуло багато часу, перш ніж снігові люди передали звістку про кораблетрошу при Форохелі».

Народ Ширу вижив, хоча війна не оминула і його, тож більшість мешканців перецікувала нападі у криївках. На підмогу Королю вони вислали кількох лучників, котрі

кризі на спеціально пристосованих кістках і мають візки без коліс. Ворогам годі дістатися до цього народу: більшість його представників живе на великому мисі Форохель, який із північного заходу замикає велетенську однойменну затоку; та лосоти часто розкладають табори на південних берегах затоки біля підніжжя Гір.

²⁴ У такий спосіб було врятовано перстень Дому Ісільдура, адже згодом дунедайни таки викупили його. Кажуть, то був не якийсь інший перстень, а саме той, що його Фелагунд із Нарготронда подарував Барагірові та що ним, наражаючись на страшну небезпеку, згодом заволодів Берен.

²⁵ То були Камені Аннумінаса й Амон-Сулу. Єдиний Камінь, що залишився на Півночі, зберігали у Вежі на Емин-Берайді, з якої видно Затоку Люну. Його охороняли ельфи, і, хоча ми ніколи навіть не підозрювали про його існування, Камінь був там доти, доки Кірдан відвіз його геть в Ельрондовому кораблі (див.: Володар Перснів, ч. I. с. 81, 191). Однак нам відомо, що він був не схожий на інші та не пов'язаний із ними: дивився тільки на Море. Елендил так примістив його у вежі, щоби можна було «прямим поглядом» позирати назад і бачити Ерессеа на зниклому Заході: але опуклі моря долі навіки поглинули Нуменор.

так ніколи й не повернулись; але ще й інші пішли на битву, під час якої Ангмар було переможено (про цю битву детально розповідають аннали Півдня). Згодом, у мирну пору, народ Ширу запровадив самоврядування і процвітав. Замість Короля вони обирали Ватага і були тим задоволені, хоча тривалий час багато хто все ще сподівався на повернення Короля. Та, зрештою, надія та канула в забуття, залишившись хіба що у приповідці «коли Король верне додому», яку вживали, маючи на меті означити добро, яке не можна здійснити, чи зло, яке годі виправити. Першим Ватагом Ширу був такий собі Бука з Мокви, від якого, як стверджують вони самі, ведуть свій рід Староцапи. Він став Ватагом у 379 році за нашим літочисленням (1979).

Після Арведуї Північне Королівство занепало, бо дунедайнів на ту пору залишилося небагато, до того ж усі інші народи Еріадору теж підупали на силі. Проте династію королів було продовжено завдяки Проводирям Дунедайнів, першим із котрих був Аранарт, син Арведуї. Сина ж його, Арагела, всиновили в Рівендолі, як усиновлювали згодом усіх синів проводирів. Там само зберігали й родинні реліквії їхнього дому: перстень Барагіра, уламки Нарсіла, зорю Елендила та скіпетр Аннумінаса²⁶.

Коли королівство занепало, дунедайни перейшли в тінь і стали потайним кочовим народом, діяння і труди якого нечасто були предметом оспівування чи літописних згадок. Про дунедайнів із часу Ельрондового відбуття відомо мало. Попри те, що ще до завершення Сторожкого Миру лихі створіння почали знову нападати на Еріадор чи пробували завоювати його таємно, більшість проводирів прожила довгі життя. Арагорна I, мовлять, убили вовки, які відтоді завжди були небезпекою для Еріадору й не вимерли досі. У дні Арагада I орки, котрі тривалий час (це з'ясувалося згодом) переховувалися в укріпленнях в Імлистих Горах, зненацька дали про себе знати, щоби перекрити всі підступи до Еріадору. У 2509 році, коли Келебріан, дружина Ельронда, їхала до Лорієну, її вистежили на переході через Червоноріг: її супутників орки розпорошили несподіваним наскоком, а саму ельфійку схопили й віднесли невідь-куди. Еладан та Ельрогір кинулися навздогін і врятували матір, але зробити це їм удалось уже після того, як її тортували і завдали їй отруйного поранення²⁷. Келебріан повернулася до Імладріса, Ельронд зцілив її тілесно, та втіхи в Середземні для неї вже не було, тож наступного року вона поїхала до Гаваней і відпливла за Море. А згодом, у дні Арассуїла, орки, знову розплодившись в Імлистих Горах, занадилися спустошувати довколишні землі, – відтак дунедайни й Ельрондові сини стали з ними до боротьби. Саме в той час одна чимала зграя орків зайшла так далеко на захід, що дісталася Ширу, а Бандобрас

---

²⁶ Як мовить Король, скіпетр був основною ознакою королівської влади в Нуменорі; так було і в Арнорі, де королі носили не корону, а лише єдиний білий коштовний камінь – Елендильмир, Зорю Елендила, – закріплений на чолі срібною стрічкою (див.: *Володар Персіів*, ч. 1, с. 232-233; ч. 3, с. 186,206-207,399). Говорячи про корону (див.: *Володар Персіів*, ч. 1, с. 294-295, 420), Більбо, без сумніву, має на увазі Гондор; Більбо, ймовірно, був добре обізнаний із історією Арагорнового роду. Вважають, що скіпетр Нуменору загинув разом із Ар-Фараздом. Той, що вцілів – скіпетр Аннумінаса, срібний жезл Володарів Андуніс, – тепер, мабуть, є найдавнішим зі збережених у Середземні витвором людських рук. Коли Ельронд передав цю річ Арагорнові, їй уже виповнилося п'ять тисяч літ (див.: *Володар Персіів*, ч. 3, с. 395). Форма корони Гондору походить од нуменорського військового шолома. Попервах то і справді був звичайний шолом: кажуть, той самий, що його мав на собі Ісільдур під час Битви на Дагорладі (а шолом Анаріона роздробив пожбурений із Барад-дūra камінь, який і вбив носія того шолома). Та у дні Атанатара Алькаріна цю частину обладунку замінили на прикрашений коштовностями шолом, яким і коронували Арагорна.

²⁷ Див.: *Володар Персіів*, ч. 1, с. 386.

Тук витури́в їх геть²⁸.

До народження шістнадцятого (й останнього) Проводиря – Арагорна II, який став Королем Гондору й Арнору, – було ще п'ятнадцять проводирів. «Наш Король», – так ми називаємо його; і коли він прибуває на північ, до свого відновленого дому в Аннумінасі, й на деякий час зупиняється біля Озера Вечірніх Сутінків, тоді всі в Ширі радіють. Але він, зв'язаний власноруч підписаним законом, згідно з яким нікому з Великого Народу не вільно перетинати цього кордону, не ступає на нашу землю. Проте Король у супроводі багатьох прекрасних людей часто доїжджає до Величного Мосту й на тім місці радо вітає своїх друзів і всіх тих, хто хоче його побачити: декотрі ж їдуть за ним і перебувають у його домі, скільки їм заманеться. Ватаг Перегрін бував там багато разів, як і пан голова Семвайз, чия донька – Еланор Світла – є однією з придворних дам Королеви Вечорової Зорі.

Незважаючи на змалілу владу та нечисленність народу, у Північній Династії з покоління в покоління переходила безперервна пряма спадкоємність – од батька до сина, – і це стало предметом гордості й подиву для всіх людей. Також, хоча тривалість життя дунедайнів у Середзем'ї дедалі скорочувалась і після загибелі королів Гондор швидко занепадав, однак багато Проводирів Півночі все ще жило вдвічі довше за звичайних людей: їм було віділено значно більше часу, ніж навіть найстаршим із-поміж нас. Арагорн узагалі прожив двісті й десять літ – так довго не жив ніхто з його династії від часів Короля Арвегіла: таким чином в Арагорні Елессарі було відроджено гідність королів давнини.

iv

Гондор та нащадки Анаріона

У Гондорі після Анаріона, який поліг перед Барад-дûром, правив тридцять один король. І хоча на кордонах їхнього краю ніколи не припинялася війна, дунедайни Півдня понад тисячу років жили в достатку та володарювали на суші й на морі аж до сходження на трон Атанатара II, званого Алькаріном – Славетним. Але ознаки майбутнього занепаду почали з'являтися уже о тій порі, адже вельможі Півдня одружувалися пізно й дітей у них було мало. Першим бездітним королем був Фаластур, а другим – Нармакіл I, син Атанатара Алькаріна.

Сьомий король, Остогер, відбудував Мінас-Анор, і згодом королі влітку радше мешкали там, аніж в Остіліаті. У той час дикуни зі Сходу вперше напали на Гондор. Але Тарозір, син Короля, завдав їм поразки і прогнав геть, а сам прибрав ім'я Ромендакіл – «Переможець Сходу». Проте пізніше й він загинув під час битви з новими зграями східнян. Син його, Турамбар, помстився за батька та захопив значні східні території.

З приходом до влади дванадцятого короля, Таранона, було започатковано династію Корабельних Королів, котрі будували флоти й поширювали вплив Гондору вздовж узбереж на захід і південь од Гирла Андуйну. Щоби не було забуто його – Капітана Воїнств – перемог, Тараннон зійшов на трон під іменем Фаластура – «Володаря Узбереж».

Його племінник і наступник, Еарніл I, відбудував стародавню гавань Пеларгір і зібрав чималий флот. Під його орудою Умбар було оточено з моря та зі суходолу й захоплено, тож місце те перетворилося на величну гавань і фортецю під владою Гондору²⁹.

²⁸ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 16; ч. 3, с. 469.

²⁹ Великий мис і оточена суходолом затока Умбар віддавна належали нуменорцям; але там було

Та Еарнілові не судилося довго насолоджуватися тріумфом: разом із багатьма кораблями та людьми він знайшов свою смерть під час бурі далеко від Умбара. Його син, Кір'яндил, продовжив будувати судна, та люди з Гараду під проводом вигнаних із Умбара володарів не зчисленним військом оточили ту твердиню, й Кір'яндил загинув під час битви з гарадваїтами.

Облога Умбара тривала багато років, але він не здався, бо на морі панував Гондор. Кір'ягер, син Кір'яндил а, вичікував слушної нагоди й, нарешті, зібравши необхідну військову міць, розпочав наступ із півночі суходолом і морем, перетнув Ріку Гарнен, після чого його армії завдали остаточної поразки людям із Гараду, а їхні королі змушені були визнати верховну владу Гондору (1050 р.). Кір'ягер прибрав тоді ймення Г'ярмендакіл – «Переможець Півдня».

Відтак до кінця днів його тривалого перебування на престолі жоден ворог не посмів кинути виклик могутності Г'ярмендакіла. Він королював сто тридцять чотири роки, і то був найдовший (за одним винятком) період правління в цілій історії Династії Анаріона. У час його володарювання Гондор досяг зеніту величі. Королівство розширилося на півночі до лук Келебранту й до південних рубежів Морок-лісу; на заході – до Сірянниці; на сході – до внутрішнього Моря Руну; на півдні – до Ріки Гарнен, а звідти – вздовж узбережжя до півострова та гавані Умбар. Люди з Долин Андуїну визнали його верховенство; королі Гараду присягнули на вірність Гондору, а їхні сини перебували заручниками при дворі Короля. Мордор було спустошено, та ще й за ним наглядали з могутньої фортеці, що стояла на сторожі підступів до нього.

Так завершилася династія Корабельних Королів. Атанатар Алькарін, син Г'ярмендакіла, жив у нечуваних розкошах, і люди казали, що *в Гондорі дорогоцінне каміння – як та галька, що нею бавляться діти*. Проте Атанатар любив спокій і не робив нічого для зміцнення влади, яку він успадкував, а двоє його синів мали схожу вдачу. Занепад Гондору почався ще до його смерті, й вороги, без сумніву, це помітили. Нагляд за Мордором було скасовано. Втім, перше велике лихо трапилось у Гондорі аж у дні Валакара: громадянська війна, спричинена Родовими Чварами, під час якої королівство зазнало великих утрат і руйнації, після чого воно так ніколи повністю й не оговталось.

Міналькар, син Кальмакіла, був мужем вельми енергійним, і в 1240 році Нармакіл, аби позбутись усіх турбот, призначив його регентом свого володіння. Відтоді й надалі Міналькар керував Гондором од імені королів, аж доки відійшов услід за своїм батьком. Найбільше клопоту йому завдавали північани.

Чисельність останніх помітно зросла в час миру, що панував завдяки владі Гондору. Королі виявляли до північан ласку, бо ті були найближчими родичами дунедайнів з-поміж усіх звичайних людей (походили-бо головню від тих народів, від яких вели свій рід і едаїни давнини): тож королі наділили їх розлогими землями по той бік Андуїну, на південь од Великого Зеленолісся, щоби цей народ правив їм за своєрідний захист од людей зі Сходу. Адже в минулі роки східняни нападали зазвичай із боку рівнини між Внутрішнім Морем і Попелястими Горами.

У дні Нармакіла і східняни поновили напади, хоча попервах їхні війська були нечисленні; але з часом регент довідався, що північани не завжди вірні Гондору та що

розташовано твердиню Людей Короля, названих згодом Чорними Нуменорцями, котрих Саурон привернув до себе й котрі понад усе ненавиділи послідовників Елендила. Після позірної Сауранової загибелі чисельність їхньої раси швидко зменшилась або ж вони змішалися з людьми Середзем'я, успадкувавши, проте, неослабну ненависть до Гондору. Тож Умбар було захоплено дорогою ціною.

декотрі з них долучаються до армій східнян чи то через жадобу наживи, чи задля розширення феодів своїх принців. Тому Міналькар у 1248 році повів за собою велике військо й завдав поразки чималій армії східнян між Рованіоном і Внутрішнім Морем, знищивши всі їхні табори та поселення на схід од Моря. А потому прибрав собі ймення Ромендакіл.

На зворотному шляху Ромендакіл зміцнив західний берег Андуйну аж до того місця, де в нього впадала Лім'яра, й заборонив усім чужинцям переходити Ріку по той бік Емин-Муїлу. Саме він збудував при вході до Нен-Гітоелу колони Аргонат. Однак Ромендакіл потребував людей і прагнув зміцнити зв'язок між Гондором та північанами, тож узяв до себе на службу багатьох із них, призначивши декотрих на високі армійські посади.

Особливу ж ласку Ромендакіл виявив до Відугавії, який допоміг йому під час війни. Відугавія нарікся Королем Рованіону і став наймогутнішим серед північних принців, хоча його власне володіння тулилося між Зеленоліссям і Рікою Кельдуїн³⁰. У 1250 році Ромендакіл вирядив свого сина Валакара, щоби той пожив певний час у Відугавії як посол та вивчив мову, поведінку і політику північан. Але Валакар навіть перевершив батькові задуми. Він прикипів душею до північних земель і тамтешнього народу й одружився з Відумаві – донькою Відугавії. Сталося це за кілька літ до того, як Валакар повернувся додому. Власне, той шлюб і породив згодом Родинні Чвари.

«Вельможі Гондору і раніше з недовірою ставилися до появи серед них північан; а щоби спадкоємець корони чи син Короля одружився з представницею нижчої та чужинської раси – то була річ нечувана. Тож коли Король Валакар постарів, у південних провінціях спалахнув бунт. Валакарова королева була чудовою та шляхетною володаркою, проте прожила недовго (адже так веліла доля звичайних людей), тому дунедайни побоювалися, що її нащадки успадкують од неї цю рису і не посядуть величі Королів Людей. А ще вони не бажали визнавати за свого володаря її сина, котрий хоч і звався Ельдакаром, усе ж народився в чужій країні й замолоду іменувався мовою материного народу – Вінитар'я.

Тому, коли Ельдакар заступив на престолі батька, в Гондорі почалася війна. Проте виявилось, що Ельдакара не так легко позбавити спадку. До рис видатного гондорця він додав ще й хоробрість духу північан. Ельдакар був привабливим та звитязним, й у ньому годі було помітити ознаки передчасного старіння. Тому, коли проти нього повстали союзники на чолі з нащадками королів, Ельдакар захищався до останнього. Зрештою, його оточили в Осгіліаті, й та облога тривала дуже довго, доки голод і невпинне зростання сил повстанців змусили його вийти, покинувши охоплене вогнем місто. Осгіліат було знищено, а *палантир* потонув.

Але все-таки Ельдакарові пощастило втекти від ворогів і дістатися до Півночі, до свого рідного народу в Рованіоні. Чимало людей пристало до нього: й північан, котрі служили Гондору, і дунедайнів, котрі мешкали в північних частинах королівства. Адже багато його співвітчизників пройнялося до нього повагою, а ще більше ненавиділо узурпатора – Кастамира, Калімеhtarового внука, молодшого брата Ромендакіла II. Не він єдиний був кривно близький до спадкоємців корони, проте саме він зібрав найбільше прихильників серед повстанців; і як Корабельний Капітан заручився підтримкою народу узбережжя та великих портів – Пеларгіра й Умбара.

Сівши на престол, Кастамир став зверхнім і скупим володарем. А ще – жорстоким, що люди вперше помітили під час узяття Осгіліата. За його наказом, полоненого Орнендила, Ельдакарового сина, скарали на смерть, а вбивства та руйнації, вчинені в місті за його схвалення, були значно страшнішими, ніж того вимагала воєнна потреба. У Мінас-Анорі й Ітілієні пам'ятали про це; відтак Кастамира незлюбили ще сильніше, коли довідалися, що він не дбає про землю й опікується лише флотом, а до того ж має намір перенести королівський престол до Пеларгіра.

Добігав десятий рік Кастамирового правління, коли Ельдакар, дочекавшись слухної

---

30 Бистриця.

пори, надійшов із півночі, ведучи за собою чималу армію та юрби мешканців Каленардону, Анорієну й Ітілієну. У Лебеніні, поблизу Переправ через Еруї, відбулася запекла битва, під час якої було пролито багато найшляхетнішої крові Гондору. Ельдакар у двобої вбив Кастамира й так помстився за Орнендила; проте Кастамирові сини врятувались і разом із іншими родичами та багатьма моряками довго протримались у Пеларгірі.

Зібравши якнайбільшу військову силу, вони відпливли геть (адже Ельдакар не мав кораблів, аби перекрити їм путь до відступу морем) і облаштувались в Умбарі. Там повстанці заснували прихисток для ворогів короля та незалежне від корони володіння. Упродовж багатьох людських поколінь Умбар перебував у стані війни з Гондором, був загрозою для прибережних земель і морської торгівлі загалом. Той край не вдавалось остаточно впокорити аж до Елессарових днів; а терени Південного Гондору стали спірною територією, на яку претендували і корсари, і Королі».

«Втрата Умбара важко позначилася на Гондорі не лише через те, що зменшила його володіння на півдні та послабила контроль над людьми з Гараду, а й тому, що саме в Умбарі висадився і принизив Сауранову владність Ар-Фаразѳн Золотий – останній Король Нуменору. І хоча згодом у світі трапилося чимало лиха, проте навіть Еленділові послідовники з гордістю згадували про прибуття незчисленного воїнства Ар-Фаразѳна з морських просторів до узбережжя, тож на найвищому пагорбі тієї частини суходолу, що заходила якнайдалі в море, над Гаванню було встановлено гінку білу колону як пам'ятний знак про ту подію. За вінець їй правив кулястий кристал, що збирав проміння Сонця та Місяця і сяяв, немов яскрава зоря, що її за ясної погоди було видно аж ген на берегах Гондору та далеко-далеко у західному морі. І стояла та колона доти, доки після другого повстання Саурана (тоді воно шойно наближалось) Умбар потрапив під владу його прислужників і символ колишнього Сауранового приниження було зруйновано».

Після повернення Ельдакара кров королівського дому й інших домів дунедайнів іще більше перемішалася з кров'ю звичайних людей. Чимало вельмож загинуло під час Родових Чварів, але Ельдакар виявляв прихильність до північан, бо завдяки їхній допомозі він відвоював корону: відтак лави гондорців поповнили чисельні рованіонці.

Спершу це змішання не підтвердило побоювань і не пришвидшило занепад дунедайнів, однак той занепад невпинно тривав, як і раніше. Без сумніву, понад усе на цей процес мали вплив саме Середзем'я, а також повільне віддалення того часу, коли нуменорцям після повалення Зоряної Землі було вручено дари. Ельдакар дожив до двохсот тридцяти п'ятирічного віку, а королював п'ятдесят вісім літ, десять із яких пробув у вигнанні.

Друге – і найбільше – лихо спіткало Гондор під час правління двадцять шостого короля, Телемнара, чий батько Мінардил, син Ельдакара, загинув у Пеларгірі від рук корсарів Умбара (їх очолювали Ангамайте і Сангаг'яндо – правнуки Кастамира). Невдовзі після того на крилах темних вітрів зі Сходу примчав смертоносний мор. Король і всі його діти вимерли, як і безліч гондорців, особливо мешканців Осгіліата. Тоді втома та нечисленність змусили

людей на кордонах Мордору послабити пильність, і фортеця, що стояла на сторожі підступів туди, спорожніла.

Згодом люди помітили, що одночасно з усім згаданим Тінь, яка лягла на Зеленолісся, подовжилася і в тому краю з'являлося багато нових потвор, – то були ознаки, що Саурон готується знов заявити про себе у світі. Щоправда, вороги Гондору також ослабли, – інакше вони б захопили його у дні слабкості; проте Саурон умів чекати, й, імовірно, він понад усе прагнув, аби ожив Мордор.

Коли Король Телемнар помер, Біле Дерево Мінас-Анора всохло і теж померло. Проте Тарондор, його небіж, який зійшов на трон після нього, висадив один саджанець у своїй цитаделі. Саме він переніс Королівський дім до Мінас-Анора на постійне перебування, бо Осгіліат на ту пору почасті знелюднів і почав руйнуватися. Дуже небагато тих, хто втік од чуми до Ітілієну чи до західних долин, бажали повернутися.

Тарондор, посівши престол замолоду, правив найдовше з усіх Королів Гондору, та зумів хіба що переобладнувати своє королівство зсередини, повільно плекаючи його силу. Проте син його, Телумехтар, пам'ятаючи про смерть Мінардила і непокоячись через нахабність корсарів, котрі здійснювали набіги на його узбережжя навіть біля Анфаласу, зібрав військову міць і в 1810 році взяв Умбар приступом. Під час тієї війни загинули останні Кастамирові нащадки, й Умбар знову на короткий час було повернуто під королівську владу. І до свого імені Телумехтар додав титул Умбардакіл. Однак у розпал нових лих, які незабаром спіткали Гондор, Умбар знову було втрачено: він перейшов до рук людей із Гараду.

А третім лихом став напад колісничників, який виснажив і без того змалілу силу Гондору: війни з ними тривали майже сотню літ. Колісничники були народом (чи союзом багатьох народів), що прийшов зі Сходу: вони були міцнішими та краще озброєними, ніж усі ті, хто приходив раніше. Мандрували вони на великих підводах, а їхні вожді билися, їдучи в колісницях. Підбурені (як стало зрозуміло згодом) Саурановими емісарами, вони зненацька напали на Гондор, і Король Нармакіл II поліг під час битви з ними по той бік Андуйну в 1856 році. Народи східного та південного Рованіону було захоплено в рабство, а кордони Гондору пересунулися до Андуйну й Емин-Муїлу. [Вважають, що в той самий час Примари Персня знову ввійшли до Мордору.]

Калімехтар, син Нармакіла II, скориставшись повстанням у Рованіоні, помстився за батька, здобувши триумфальну перемогу над східнянами на Дагорладі в 1899 році, й на деякий час небезпеку вдалося відвернути. У дні правління Арафанта на Півночі й Ондогера, сина Калімехтара, – на Півдні обидва королівства знову, після тривалих мовчанки та відчуження зійшлися на спільну раду. Адже нарешті збагнули, що різноманітними нападами на рештки вцілілих нуменорців керують єдині влада та воля. У той час Арведуї, Арафантів нащадок, одружився із Фіріель, донькою Ондогера (1940 р.). Але королівства не могли надати одне одному допомогу, бо Ангмар поновив атаки на Артедайн, і в той самий час з'явилися численні армії колісничників.

Чимало колісничників у ту пору подалося на південь Мордору й уклало союз із людьми Ханду та Близького Гараду: під час цього навального наступу з півночі й півдня Гондор опинився на межі знищення. У 1944 році Король Ондогер і обоє його синів: Артамир і Фарамир – полягли у битві на північ од Мораннону, й вороги ринули в Ітілієн. Однак Еарніл, Капітан Південної Армії, здобув величну перемогу в Південному Ітілієні, знищивши те військо Гараду, яке перетнуло Ріку Порос. Поспішивши на північ, він зібрав рештки Північної Армії, що відступала, й раптово атакував головний табір колісничників, котрі саме бенкетували та пиячили, вважаючи, що Гондор переможено і що їм залишилося тільки захопити здобич. Еарніл розгромив їхній табір, підпалив підводи та змусив недругів покинути Ітілієн, рятуючись безладною втечею. Значна частина тих утікачів загинула в Мертвих Болотах.

«Після смерті Ондогера та його синів Арведуї з Північного Королівства заявив про свої права на корону Гондору – адже він був прямим нащадком Ісільдура і чоловіком Фіріель, єдиної вцілілої Ондогерової дитини. Проте його претензії відхилили. І сталося це головню через Пелендура, Намісника Короля Ондогера.

Ось якою була відповідь Ради Гондору:

– Корона та королівська влада в Гондорі належать винятково спадкоємцям Менельдила, Анаріонового сина, котрому Ісільдур залишив це володіння. У Гондорі спадкове право переходить лише від батька до сина, і, наскільки нам відомо, в Арнорі діють такі самі закони.

На це Арведуї відказав:

– Елендил мав двох синів, із котрих саме Ісільдур був старшим і прийняв батьків спадок. Нам відомо, що Елендилове ім'я донині стоїть на першому місці в родоводі Королів Гондору, адже його вважали верховним королем усіх земель дунедайнів. Ще за життя Елендил наділив своїх синів також правом королювати на Півдні; коли ж Елендил загинув, Ісільдур прибув, аби посісти верховний батьків престол, і в такий самий спосіб передав управління Півднем синові свого брата. Проте він не зрікся повноважень короля Гондору й аж ніяк не мав наміру навіки розполовинити володіння Елендила.

Що більше, в давнину в Нуменорі скіпетр переходив до найстаршої дитини короля, незалежно від її статі. Проте правдою є і те, що цього закону не дотримувались у землях вигнанців, котрі не знали спокою через війни; але таким був закон нашого народу – народу, до котрого ми нині звертаємося, знаючи, що сини Ондогера загинули, не залишивши по собі дітей³¹.

Гондор мовчав. На корону претендував іще й Еарніл – звияжний капітан із королівського дому; тож зі згоди всіх дунедайнів Гондору на престол посадили саме його. Він був сином Сірїондила, внуком Калімакіла, сина Аркір'яса, брата Нармакіла II. Арведуї не наполягав на своєму, адже не мав ані влади, ні бажання оскаржувати вибір дунедайнів Гондору; проте нащадки не забули про його вимогу навіть тоді, коли минув час їхнього королювання. Бо в ту пору наближався занепад Північного Королівства.

Правду кажучи, саме Арведуї, як про те свідчить його ім'я, і був останнім королем. Мовлять, наче це ім'я дав йому при народженні Мальбет Видющий, сказавши його батькові таке:

---

³¹ Той закон (це ми дізналися від Короля) було ухвалено в Нуменорі, коли шостий король, Тар-Альдарон, залишив по собі єдину дитину – доньку. Вона, Тар-Анкаліме, стала першою Королевою-Правителькою. Проте до неї діяв інший закон. По смерті четвертого короля, Тар-Елендила, на престол зійшов його син Тар-Менельдур, хоча його найстаршою дитиною була донька – Сильмарієн. Однак Елендил походить саме від Сильмарієн.

– Ти наречеш хлопчика *Арведуї*, бо він стане останнім королем Артедайну. Утім, колись дунедайнам доведеться робити вибір і, якщо вони оберуть того, на котрого покладатимуть найменше надій, тоді твій син змінить імення і правуватиме величним королівством. Якщо ж ні – тоді трапиться чимало бід і проминуть життя багатьох людських поколінь, перш ніж дунедайни піднімуться та об'єднаються знову.

У Гондорі після Еарніла також правив тільки один король. Можливо, якби корону та скіпетр було об'єднано, то вдалося б утвердити королівську владу та відвернути немало лиха. Утім, Еарніл був мудрий і не поводився зверхньо, хоча більшість гондорців уважала королівство в Артедайні – навіть із усіма родами його володарів – чимось вельми незначущим.

Еарніл вирядив до Арведуї посланців, оголосивши, що, відповідно до законів і потреб Південного Королівства, корону Гондору отримав він, Еарніл, але, мовляв, „я не забуваю про те, що Арнор належить до королівської родини, і не зрікаюся наших родинних зв'язків, і не бажаю, щоб Елендилові володіння відчужилися одне від одного. У години потреби я надаватиму вам допомогу, на яку тільки буду спроможний“.

Однак до тієї пори, коли Еарніл уже почувався досить упевнено та міг виконати свою обіцянку, збігло чимало води. Король Арафант чинив опір Ангмару з дедалі меншими силами, й Арведуї, змінивши його на престолі, діяв подібно, як він. Та от нарешті, восени 1973 року, до Гондору прибули гінці з повідомленням, що Артедайн перебуває в жорстокій скруті й що Король-Відьмак готується завдати йому вирішального удару. Тоді Еарніл якнайшвидше вирядив на Північ свого сина Еарнура з флотиліями і такою кількістю воїнів, яку лише міг послати без шкоди для себе. Та вони запізнились. Арведуї загинув, і Король-Відьмак завоював Артедайн іще до того, як Еарнур досяг гаваней Ліндону.

Проте, коли Еарнур прибув до Сірих Гаваней, радість і подив людей та ельфів не мали меж. Кораблі королівського сина були такі величезні і їх було так багато, що для них не знайшлося місця в порту, бо і в Гарлонді, й у Форлонді яблуку ніде було впасти. З тих суден зійшла забезпечена спорядженням і провізією могутня армія, гідна воєн великих королів. Принаймні так здавалося людям Півночі, хоча до них прибула тільки невелика частина цілої військової потуги Гондору. А найбільше захоплення викликали коні, чимало яких походило з Долин Андуїну, їхні рославі та гарні вершники і горді принци Рованіону.

Відтак Кірдан скликав до себе з Ліндону й Арнору всіх, хто лише міг прийти, й після ретельних приготувань його військо перетнуло Люн і, карбуючи крок, рушило на Північ – міряться силою з ангмарським Королем-Відьмаком. На ту пору він, як було мовлено, мешкав у Форності, заселивши його лихим народом, який захопив дім і правління королів. Через свою погорду Відьмак не очікував, поки вороги нападуть на твердиню, а вийшов їм назустріч, задумавши скинути їх – як і безліч інших до того – у води Люну.

Проте Воїнство Заходу зітнулося з ворожими силами, спустившись із Пагорбів Вечірніх Сутінків, і затята їхня битва відбулася на рівнині між Ненуялом та Північними Схилами. Війська Ангмару вже й так почали здаватись і відступали в напрямку до Форноста, коли, об'їхавши пагорби, на них із півночі налетіла основна кавалерія Заходу та завдала нищівного удару їхнім лавам. Тоді Король-Відьмак, зібравши серед безладу залишки своїх армій, утік на північ, прагнучи дістатися до власних земель в Ангмарі. Та він не встиг заховатись у Карн-Думі, бо його перехопили вершники Гондору на чолі з Еарнуром. А в той самий час із Рівендолу виступило військо під проводом ельфійського володаря Глорфіндела. Так Ангмар було знищено остаточно, й на захід од Гір не залишилось ані людини, ні орка з того королівства.

Натомість, розповідають, що, коли вони всі вже за гинули, зненацька верхи на чорному коні з'явився сам Король-Відьмак, одягнений у чорні шати й маску. Тих, котрі бачили його, проймав страх; але глибина ненависті підказала Відьмакові, котрий з-посеред недругів – Капітан Гондору, й він із жахливим кличем помчав просто на нього. Еарнур витримав би удар, але його кінь, злякавшись шаленого нападу, метнувся вбік і відніс його далеко-далеко, перш ніж він зумів упоратися з твариною.

Король-Відьмак засміявся, і кожен, хто чув той сміх, повік його не забуде. Але тоді на білому коні виїхав уперед Глорфіндел, і сміх, завмерши на півзвучі, стих, а Король-Відьмак кинувся навтьоки і шугнув у морок. На поле бою спустилася ніч, він зник, і ніхто не побачив куди.

Відтак над'їхав Еарнур, але, вглядаючись у дедалі густішу пітьму, Глорфіндел сказав:

– Не переслідуй його! На ці терени він уже не повернеться. Кінець його ще далеко, і не від руки мужа судилося йому загинути.

Слова ці запам'ятали, втім Еарнур гнівався, прагнучи помститися за своє приниження.

Так перестало існувати лихе королівство Ангмар, і відтоді Еарнура, Капітана Гондору, безмірно зненавидів Король-Відьмак: проте збіжить чимало років, доки про це стане відомо».

Тож, як з'ясувалося згодом, саме в час правління Короля Еарніла до Мордору, втікши з Півночі, прибув Король-Відьмак і зібрав там інших Примар Персня, над котрими він панував. Але вони не покидали меж Мордору аж до 2000 року, коли, вийшовши через Прохід Кіріт-Унгол, узяли в облогу Мінас-Ітіл. 2002 року вони спромоглися його захопити і заволоділи *палантиром*, що був у вежі. Примари Персня мешкали там, доки тривала Третя Епоха, тож Мінас-Ітіл перетворився на страхітливе місце, яке перейменували на Мінас-Моргул. Немало мешканців Ітілієну полишило його в ту пору.

«Еарнур був схожий на батька своєю звитягою, а от мудрістю – ні. Він мав міцне тіло та запальний дух, але не бажав одружуватися, бо насолоду черпав лиш у битвах та у вправлянні зі зброєю. Еарнур був такий відважний, що ніхто не міг протистояти йому в отих його улюблених збройних змаганнях, але поводився він радше як переможець, а не як капітан чи король, хоч і зберіг тілесну силу та майстерність до більш похилого віку, ніж було звично в ту пору».

Коли у 2043 році Еарнура коронували, Король Мінас-Моргула викликав його на двобій, дражнячи тим, що той не наслідився зітнутися з ним під час битви на Півночі. Проте цього разу Намісник Мардил стримав гнів короля. І Мінас-Анор, ставши з часів Короля Телемнара основним містом королівства та резиденцією королів, набув тоді нової назви – Мінас-Тіріт: місто, що недремно стоїть на варті супроти зла Моргула.

Корона не пробула на голові Еарнура й семи літ, коли Володар Моргула повторив свій виклик, під'юджуючи короля тим, що до боязкого юнацького серця він тепер додав іще і слабкість похилого віку. Тепер уже Мардилові не вдалося погамувати Еарнура: Король у супроводі кількох лицарів під'їхав до брами Мінас-Моргула. Про жодного з тих сміливців потому вже ніхто нічого не чув. У Гондорі вважали, що зрадливий ворог заманив короля в пастку та що той помер у муках у Мінас-Моргулі. Але тому, що ніхто не міг достеменно засвідчити його смерть, Мардил Удатний, Намісник, багато років правив Гондором від його імені.

Тож королівських нащадків поменшало. Багато хто з них загинув під час Родових Чвар: відтоді королі стали заздрісними та обережними у ставленні до найближчих родичів. Часто ті, на кого падала підозра, тікали до Умбара і приставали до повстанців; іще інші зрікалися своїх родів і брали за дружин жінок, які не мали і краплі нуменорської крові.

Це і призвело до того, що настав день, коли не виявилось жодного чистокровного претендента на корону чи бодай такого, чиї права на неї ні в кого не викликали би

застережень. Усіх лякав спомин про Родові Чвари, всі розуміли, що коли щось подібне трапиться знову, Гондор загине. Відтак збігали роки, Гондором продовжував правити Намісник, а Елендилова корона покоїлась у руках Короля Еарніла в Оселях Мертвих – там, де її залишив Еарнур.

Намісники

Дім Намісників називали Домом Гуріна: вони-бо походили від Намісника Короля Мінардила (1621-1634) – Гуріна з Емин-Арнену, мужа з високого нуменорського роду. Згодом королі завжди обирали своїх намісників із-поміж його нащадків; а після правління Пелендура титул Намісника почали передавати у спадок од батька до сина чи до найближчого родича, як і титул Короля.

Утім, кожен новий Намісник починав службу з обітниці «тримати жезл і правити іменем короля аж до його повернення». Та незабаром ці слова перетворилися на банальну данину традиції, тож на них мало зважали, адже Намісники перебрали на себе всі королівські повноваження. Проте чимало гондорців і далі вірило, що король справді колись повернеться, а декотрі пригадували стародавню династію Півночі, яка, за чутками, все ще існувала десь, прихована від цікавих очей. Проте Намісники-Правителі не заохочували до таких роздумувань.

Але, попри все, Намісники ніколи не сідали на старовинний трон, не надягали корони та не брали до рук скіпетра. На знак своєї шляхетної служби вони мали тільки білий жезл, і їхній стяг також був білий, без жодних зображень, тоді як королівське знамено було чорне, з білим квітучим деревом і сімома зорями понад ним.

Після Мардила Воронве, якого визнали першим у династії, були ще двадцять чотири Намісники-Правителі Гондору, а двадцять шостим, і останнім із них, став Денетор II. Попервах дні їхнього правління минали спокійно, бо саме настав час Сторожкого Миру, коли Саурон поступився силі Білої Ради, а Примари Персня переховувались у Долині Моргул. Але, починаючи з днів Денетора I, усі зрозуміли, що цілковитому миру не бувати ніколи, і навіть якщо на кордонах Гондору не відбувалося значних сутичок чи не тривала відкрита війна, над ними однаково тяжіла незмінна небезпека.

В останні роки правління Денетора I з Мордору вперше виступило плем'я уруків – надзвичайно сильних чорних орків, – і у 2475 році вони сплюндрували Ітілієп та захопили Осгіліат. Син Денетора, Боромир (на його честь згодом було наречено Боромира, одного з Дев'яти Мандрівників), завдав їм поразки та відвоював Ітілієн; однак Осгіліат було зруйновано остаточно, а його величний камінний міст запався. Жоден народ уже не жив там. Боромир був могутнім капітаном, котрого боявся сам Король-Відьмак. Він був шляхетний і гарний з лиця, воїн, сильний і духом, і тілом, але під час війни зазнав моргульської рани, яка вкоротила йому вік: біль ізсушив лицаря, й він помер через дванадцять років після батькової смерті.

Опісля почалося тривале правління Кіріона. Він бун пильний і обережний, але влада та можливості Гондору змаліли, тож йому зоставалося хіба що захищати кордони королівства від ворогів (чи від тієї сили, що ними верховодила) та від їхніх ретельно спланованих нападів, яким годі було перешкодити. Корсари напосіли на його узбережжя, та найбільша небезпека загрожувала Кіріонові з півночі. На ту пору в розлогих землях Рованіону, між Морок-лісом і Бистрицею, замешкав лютий народ, що цілковито перебував під владою тіні Дол-Гульдура. Ті люди часто, просуваючись лісом, здійснювали розбійницькі набіги, і долина Андуїну на південь од Ірисової Ріки зазнала великого спустошення. Цих бальхотів дедалі більшало – до них долучалися споріднені племена зі сходу, – а народ Каленардону

занепадав. Але Кіріон твердо поклав собі втримати лінію Андуїну.

«Передбачаючи шалений наступ ворогів, Кіріон послав на північ по допомогу, та було вже надто пізно. Того року (2510) бальхоти, збудувавши багато великих човнів і плотів на східних берегах Андуїну, зібралися на Ріці й розбили захисників Гондору. А ту армію, що надходила з півдня, відрізали від решти сил і змусили відступити на північ через Лім'яру, де на неї зненацька наскочила зграя орків із Гір і притисла її до берегів Андуїну. Тоді з півночі прийшла несподівана підмога: в Гондорі вперше залунали сурми рогіримів. То наспів Еорл Юний зі своїми вершниками і розгромив недругів, знищивши всіх до останнього на полях Каленардону. За це Кіріон подарував ту землю Еорлові, а той натомість присягнув Кіріонові Клятвою Еорла, у якій йшлося про дружню підтримку Гондору в разі скрути чи в разі вимоги його Володарів».

У дні Берена, дев'ятнадцятого Намісника, над Гондором нависла ще грізніша небезпека. На його узбережжя насувалися могутньою силою три величезні довго споряджувані флоти з Умбару та Гараду: вороги висаджувались у багатьох місцях, починаючи аж із далекої півночі – десь поблизу гирла Ісену. У той самий час рогірими відбивали напад із заходу та сходу, проте їхню землю було захоплено, а самих їх витіснено в долини Білих Гір. Того року (2758) холодом і густими снігопадами, принесеними з Півночі та зі Сходу, розпочалася Довга Зима, яка тривала майже п'ять повних місяців. Під час тієї війни загинули Гельм із Рогану та обидва його сини; в Еріадорі й у Рогані панували злигодні та смерть. А от у Гондорі, на південь од гір, ситуація була трохи ліпша, і ще до початку весни Берегонд, Беренів син, спромігся подолати завойовників і негайно спорядив поміч до Рогану. Берегонд був найвеличнішим капітаном Гондору з часів Боромира, і, коли (2763) він посів батьків престол, Гондор почав відновлювати колишню силу. Проте рани, яких зазнав Роган, загоювалися повільно. Тому Берен і виявив гостинність до Сарумана, віддавши йому ключі від Ортанка, і, починаючи з того року (2759), Саруман мешкав в Ісенгарді.

У Берегондові дні (2793-2799) в Імлистих Горах тривала Війна Гномів і Орків, однак про неї на півдні було відомо лише з чуток, доки орки, тікаючи з Нандугіріона, спробували перетнути Роган і облаштуватись у Білих Горах. Чимало літ у долинах точилася боротьба, перш ніж цю небезпеку було остаточно подолано.

Коли помер Белектор II, двадцять перший Намісник, то з ним померло й Біле Дерево Мінас-Тіріта, яке, проте, не спромігшись відшукати жодного його саджанця, залишили стояти «до повернення Короля».

У дні Туріна II вороги Гондору знову заврушилились; адже Саурон укотре зріс на силі й уже наближався день його повстання. Ціле населення Ітілієну – крім найбільш витривалих його мешканців, – рятуючись од навали мордорських орків, покинуло той край і перебралось через Андуїн на захід. Саме Турін збудував в Ітілієні таємні сховки для своїх солдатів, і його вартові найдовше протримались у Геннет-Аннуні. А ще, щоби захистити Анорієн, він укріпив острів Кайр-Андрос³². Однак основна небезпека загрожувала йому з півдня:

---

³² Ця назва означає «корабель, що залишає по собі довгий пінявий слід»: той острів мав форму, схожу на обрис велетенського корабля, з високим, зверненим на північ носом, об гострі скелі якого розбивалися пінячись води Андуїну.

гарадрими зайняли Південний Гондор, а вздовж Поросу безугавно точилася боротьба. Коли Ітілієн захлинався від навали завойовників, Король Фольквейн Роганський дотримав Клятви Еорла і сплатив його борг за Берегондову допомогу, пославши чимало своїх людей до Гондору. З їхньою допомогою Турін переміг при переправі через Порос; але в тій битві загинули обоє Фольквейнових синів. Вершники поховали їх згідно зі звичаями свого народу, поклавши загиблих в одну могилу, бо вони були близнюками. Довго простояв той курган – *Гауд-ін-Гванур* – високо на березі ріки, й вороги Гондору боялися проходити повз нього.

Туріна змінив на престолі Тургон, але про час його правління згадують головно лише те, що за два роки до його смерті знову з'явився Саурон, і показався відкрито, і вступив у Мордор, який довго готували до його появи. Тоді було наново зведено Барад-дур, і в Судній Горі спалахнув вогонь, і останні мешканці Ітілієну втекли звідти далеко-далеко. А після Тургонової смерті Саруман привласнив Ісенгард і укріпив його.

«Ектеліон II, син Тургона, був мудрим володарем. Скориставшись тією силою, яку залишив йому в спадок його попередник, він узявся зміцнювати своє володіння, щоби захиститися від нападу з боку Мордору. Намісник закликав усіх достойних підданців, близьких і далеких, ставати до нього на службу; а тим, хто показував себе як особливо гідний довіри, він дарував титули та нагороди. Чимало з того, що зробили в той час, було здійснено за порадою та при підтримці величного капітана, котрого Ектеліон любив понад усіх. Гондорці називали капітана Торонгілом, Орлом зі Зорі, бо був то чоловік спритний і гострозорий: однак ніхто не знав ані його справжнього імені, ні того, в якому краю він народився. До Ектеліона він прийшов із Рогану, де раніше служив Королю Тенгелові, хоч і не належав до рогіримів. Капітан той був в очах людей неперевершеним командиром на суходолі та на морі, проте пішов у морок, із якого вийшов, перш ніж Ектеліонові дні добігли кінця.

Торонгіл часто переконував Ектеліона, що сила повстанців в Умбарі є значною загрозою для Гондору та небезпекою для його південних феодинів, яка може виявитися смертельною, якщо Саурон розпочне відкриту війну. Тож капітан, домігшись нарешті дозволу Намісника, зібрав невеликий флот і поночі, нежданий, дістався до Умбару, спалив там дуже багато корсарських кораблів і під час битви на причалах власноручно переміг Капітана Гавані, а потому повів свій флот назад, зазнавши якнайменших утрат. Однак після повернення до Пеларгіра Торонгіл, здивувавши та прикро вразивши своїх людей, не поїхав до Мінас-Тіріта, де на нього чекала би гучна слава.

Натомість він передав Ектеліонові прощальне послання, де було сказано: „Нині, володарю, кличуть мене до звитяги інші завдання, тож мене чимало часу та чимало небезпек буде подолано, перш ніж я повернуся до Гондору, якщо так велітиме мені доля“. І хоча ніхто не знав, ані що за завдання постали перед ним, ані на чий поклик він відгукується, проте всі люди знали, куди пішов величний капітан. Бо він узяв човна і переправився через Андуїн, а там попрощався зі своїми соратниками й пішов далі сам-один; і коли Торонгіла бачили востаннє, обличчя його було звернено до Гір Тіні.

Відхід Намісникового радника спричинив збентеження в Місті, всі вважали це величезною втратою, і тільки Денетор – Ектеліонів син, котрий на ту пору досягнув уже цілком зрілого віку, щоби посісти престол Намісника, що він і зробив через чотири роки після батькової смерті, – вважав інакше.

Денетор II був мужем гордим, високим, відважним і нагадував короля більше, ніж будь-хто інший у Гондорі за багато людських поколінь; а ще він був мудрим, далекоглядним і вельми вченим. Правду кажучи, Денетор так нагадував Торонгіла, наче був його близьким родичем, але все-таки в людських серцях і у батьковому ставленні він посідав лише друге місце, поступаючись чужинцеві. У той час багато хто думав, що Торонгіл пішов, аби той, хто

був йому рівнею, не став його паном, хоча насправді сам Торонгіл ніколи не прагнув вивищитися над Денетором і вважав себе ніким іншим, як тільки слугою його батька. Лише в одному різнилися їхні поради Намісникові: Торонгіл часто застерігав Ектеліона не покладатися на Сарумана Білого в Ісенгарді, а натомість виявити гостинність до Гандальфа Сірого. Та Денетор і Гандальф не почували приязні один до одного й по завершенні Ектеліонових днів правління Сірого Пілігрима не вельми охоче вітали в Мінас-Тіріті. Тому згодом, коли все стало явним, багато хто припустив, що Денетор, маючи гострий розум і бачачи далі та глибше, ніж його сучасники, відгадав, ким насправді був отой чужинець Торонгіл, і підозрював, що він разом із Мітрандіром задумав скинути його з престолу.

Ставши Намісником (2984), Денетор проявив себе як правитель владолобний тож усіма справами він керував сам. Мало говорив, вислуховував поради, та чинив по-своєму. Одружився пізно (2976), взявши за дружину Фіндуїлас, доньку Адрагіла з Дол-Амрота. То була панна незрівнянної вроди, з лагідним серцем: але не минуло і дванадцяти років їхнього подружнього життя, як вона померла. Денетор любив її – по-своєму, та сильніше, ніж будь-кого іншого, за винятком старшого сина, котрого вона йому народила. Проте людям здавалося, що Фіндуїлас зів'яла в місті, яке пильно охороняли, наче та квітка, зрошена на землі приморських долин і висаджена на голій скелі. Тінь зі сходу сповнювала її жахом, і вона щоразу звертала погляд на південь – до моря, за яким сумувала.

Після смерті дружини Денетор став іще похмурішим і більш мовчазним. Він довго сидів на самоті у своїй вежі, поринувши у глибоку задуму, переконаний, що наступ Мордору випаде на його долю. Згодом дехто припускав, що, потребуючи знання та водночас залишаючись гордим і покладаючись на силу власної волі, Денетор наважився зазирнути в *палантир* Білої Вежі. Жоден інший Намісник і навіть королі Еарніл та Еарнур не насмілювалися на таке після загибелі Мінас-Ітіла, коли Ісільдурів *палантир* потрапив до рук Ворога: бо Камінь Мінас-Тіріта – *палантир* Анаріона – перебував у гармонії з тим, яким заволодів Саурон.

Саме так здобув Денетор подиву гідне знання про те, що відбувається в його володінні та далеко поза його межами, і це знання вражало людей; але він купив його дорогою ціною, адже боротьба зі Сауроновою волею передчасно зістарилася зухвальця. Відтак Денеторова гордість невпинно зростала, а разом із нею і відчай, тож згодом він почав убачати в усіх вчинках того часу тільки боротьбу між Володарем Білої Вежі та Володарем Барад-дўра і перестав довіряти будь-кому, хто чинив опір Сауранові, та не перебував на службі в самого Денетора.

Наближався час Війни за Перстень, і Денеторові сини змужніли. Боромир, на п'ять років старший за свого брата, був батьковим улюбленцем, – і лицем, і гордістю він дуже нагадував батька, та в усьому іншому мав із ним мало спільного. Боромир найбільше успадкував од давньої породи Короля Еарнура: не бажав одружуватися, бо любив тільки зброю; був безстрашним і дужим, але до знань не прагнув, і цікавили його тільки легенди про давні битви. Фарамір, молодший, був схожий на брата ззовні, та не за духом. Він, як і батько, легко розгадував серця людей, однак те, що він відчитував там, спонукало його радше до жалю, ніж до зневаги. Цей юнак був лагідним у поведженні, тягнувся до знань і до музики, й через те на ту пору багато хто вважав, що хоробрістю він поступається Боромирові. Насправді ж брати різнилися хіба тим, що молодший не любив безпідставно зайвий раз ризикувати заради слави. Фарамір радо вітав Гандальфа, коли тому випадало іноді бувати в Місті, а ще якомога старанніше вчився в нього мудрості: цим, як і багато чим іншим, він накликав на себе батькову неласку.

Попри те, брати щиро любили один одного, і так повелося ще з дитинства, коли Боромир був помічником і захисником Фарамира. Відтоді між ними не постало ні заздрості,

ні суперництва – ні через батькову прихильність, ані через людську похвалу. Фарамирові здавалося, що жоден гондорець не зрівняється з Боромиром, спадкоємцем Денетора, Капітаном Білої Вежі, й Боромир думав так само. Та випробування довели цілком інше. Але ж про те, що трапилося з ними трьома під час Війни за Перстень, чимало сказано деінде. Опісля Війни дні Правління Намісників добігли кінця, адже повернувся спадкоємець Ісільдур й Анаріона, династію королів було відновлено і стяг із Білим Деревом знову замайорів над Вежею Ектеліона».

у

Тут наведено частину сказання про Арагорна й Арвен

«Арадор був прадідом Короля. Син його, Арагорн, палко прагнув одружитися з Гільрен Прекрасною, донькою Діргела, який сам був Аранартовим нащадком. Діргел виступив проти цього шлюбу, бо Гільрен була ще юною та не досягла того віку, коли жінки дунедайнів зазвичай виходили заміж.

– Авжеж, – сказав він, – Арагорн – чоловік суворий та зрілий і стане на чолі своїх людей раніше, ніж вони того сподіваються; проте, незважаючи на це, серце моє віщує, що житиме він недовго.

Однак Іворвен, його дружина, котра також була провидицею, відповіла:

– Тоді слід поквипитися! Дні темнішають перед бурею, величні події грядуть. Якщо ці двоє поберуться зараз, то для нашого народу, можливо, народиться надія, а якщо ні – то їй не судилося збутися, доки триватиме ця епоха.

І сталося так, що, коли Арагорн і Гільрен прожили у шлюбі тільки один рік, Арадора викрали гірські тролі з Холодногорів, що на північ од Рівендолу, й убили: тож Арагор став Проводирем Дунедайнів. Наступного року Гільрен народила йому сина, і нарекли вони його Арагорном. Але Арагорнові виповнилося щойно два роки, коли Арагорн разом із Ельрондовими синами виїхав на битву супроти орків і загинув од орківської стріли, яка поцілила йому в око: так збулося віщування, бо він і справді прожив недовго як на вік дунедайнів, адже мав тільки шістьдесят літ.

Потім Арагорна, який був тепер Ісільдуровим Спадкоємцем, а також його матір забрали в дім Ельронда, й Ельронд замінив хлопчикові батька і полюбив його, наче рідного сина. От лише називали малого Естель, що означає „надія“, а справжні його ім'я та родовід тримали в таємниці – за Ельрондовим наказом: бо Мудрі вже тоді знали, що Ворог розшукує Ісільдурового Спадкоємця, якщо той іще топче ряст на землі.

Коли Естелеві виповнилося двадцять, одного разу він повернувся до Рівендолу після славетних діянь у товаристві Ельрондових синів, і Ельронд подивився на нього і звеселився, бо побачив, що юнак гарний і шляхетний і що змужніє він рано, хоча тілом та духом іще зростатиме і зростатиме. Відтак того дня Ельронд назвав його справжнім ім'ям, і розповів йому, хто він є та чий син, і показав йому родинні реліквії його дому.

– Ось перстень Барагіра, – сказав він, – давній знак наших родинних зв'язків; ось також уламки Нарсіла. Ним ти ще можеш здійснити чимало славетних діянь, я-бо передрікаю, що тривалість життя твого буде більшою за відміряну людям, якщо з тобою не трапиться лиха та якщо ти здолаєш випробування. Тільки випробовування те буде важке і довге. Скіпетр Аннумінаса залишиться у мене, бо тобі ще потрібно його заслужити.

Наступного дня о порі заходу сонця Арагорн сам-один походжав лісом, і серце його піднеслось, і він співав, бо його перепоვნювала надія, а світ здавався йому прекрасним. Аж раптом, співаючи, юнак помітив діву, котра ступала зеленим моріжком поміж білих стовбурів беріз; і спинився, вражений, гадаючи, що він забрів у сон чи, може, отримав дар ельфійських менестрелів, котрі вміли влаштувати так, аби те, про що вони співали, поставло перед очима слухачів.

Бо співав Арагорн ту частину „Балади про Лутієн“, у якій розповідається про зустріч

Лутієн і Берена в лісі Нельдорет. І – о диво! – ось Лутієн ішла перед його очима в Рівендолі, вбрана у срібно-блакитний плащ, прекрасна, мов сутінки в Ельфійському Домі: волосся її розкуйовдив раптовий вітер, а чоло прикрашали коштовності, які сяяли, неначе зорі.

Якусь мить Арагорн мовчки придивлявся до неї, а потому, злякавшись, що вона проміне його й він уже ніколи її не побачить, окликнув діву, гукнувши: „Тівувіель! Тівувіель!“ – як і Берен колись у Прадавні Часи.

Тоді вона обернулася, й усміхнулася, і сказала:

– Хто ти? І чому кличеш мене цим ім'ям?

І він відповів:

– Бо я вважаю, що ти справді Лутієн Тівувіель, про яку я співав. Але якщо ти не вона, то дуже на неї подібна.

– Так багато хто каже, – поважно відповіла дівка. – Проте це її ім'я, а не моє. Утім, можливо, судьба моя та її судьба не такі вже й різні. Але хто ж ти?

– Естелем називали мене, – відказав він, – але насправді я Арагорн, Араторнів син, Ісільдурів Спадкоємець, Володар Дунедайнів, – і, кажучи це, юнак відчув, що високий його рід, належністю до якого так пишалося його серце, мало важив і не означав нічого порівняно з її гідністю і привабою.

Та дівка всміхнулася весело і сказала:

– Тоді ми доводимось одне одному далекою родиною. Адже я Арвен, Ельрондова донька, а ще мене називають Ундоміель.

– Нерідко буває так, – мовив Арагорн, – що в часи небезпек люди ховають найбільші скарби. І все-таки Ельронд і твої брати здивували мене, бо, хоч я і жив у цім домі з дитинства, про тебе не чув ані слова. Як же це так, що раніше ми не зустрічались? Адже батько не тримав тебе замкненою в королівській скарбниці?

– Ні, – відказала вона і звела погляд на Гори, що височіли на сході. – Тривалий час я мешкала у краю материного роду, в далекому Лотлорієні, й лише нещодавно повернулася, щоби знову навідати батька. Уже багато літ не гуляла я Імладрісом.

Тоді Арагорн здивувався, бо вона здалася йому лише трохи старшою за нього, а він прожив у Середземні не дуже багато років. Але Арвен зазирнула в його очі й сказала:

– Не дивуйся! Адже Ельрондових дітей наділено життям ельдарів.

Арагорн був приголомшений: він-бо угледів у її очах ельфійське світло та правічну мудрість і відтоді покохав Арвен Ундоміель, доньку Ельронда.

Наступними днями Арагорн був вельми неговіркий, і мати його збагнула, що з ним коїться щось дивне, й, урешті, він поступився перед зливою її запитань і розповів про ту зустріч у сутінках поміж дерев.

– Сину мій, – мовила Гільрен, – висока мета твоя навіть як для нащадка багатьох королів. Адже панна ця – найшляхетніша та найвродливіша з усіх, котрі нині ходять по землі. А смертному не годиться брати шлюб із ельфородною.

– Та ж і в мені тече трохи ельфійської крові, – сказав Арагорн, – якщо правдивим є той переказ про моїх прабатьків, якого мене навчали.

– Переказ правдивий, – відповіла Гільрен, – однак те, про що в ньому йдеться, відбувалося дуже давно, в іншу епоху цього світу, коли рід наш іще не занепав. Тому я боюсь, адже без прихильності Господаря Ельронда Ісільдурові Нашадки згинуть. А в цій справі, гадаю, доброї Ельрондової волі тобі не здобути.

– Тоді гіркими будуть дні мої, одинцем блукатиму я в нетрях, – сказав Арагорн.

– Атож, такою буде доля твоя, – мовила Гільрен; і, хоча вона й володіла певним даром передбачення, властивим її народові, не сказала синові нічого з того, що передбачила, та ні з ким не говорила про те, що він розповів їй.

Однак Ельронд бачив багато речей і читав у багатьох серцях. Отож, одного дня на схилі року він закликав Арагорна до свого покою та мовив:

– Арагорне, Араторнів сину, Володарю Дунедайнів, послухай мене! Тебе чекає велична судьба: ти або вознесешся понад висоти, яких досягав будь-хто з твоїх прабатьків із часів Елендила, або ж зірвешся в темряву, забравши зі собою все, що залишилося від роду твого. Перед тобою стелиться багато літ випробувань. Ти не знайдеш дружини і жодної жінки не прив'яжеш до себе обітницею, поки не доведеш, що ти цього гідний.

Після цих слів Арагорн стривожився і сказав:

– Невже моя матір щось розповіла тобі?

– Ні, звісно, – відказав Ельронд. – Очі твої зрадили тебе. Та йдеться не лише про мою доньку. До певного часу ти не заручишся з жодним людським дитям. А щодо Арвен Прекрасної, Володарки Імладріса та Лорієну, Вечорової Зорі її народу, то рід її величніший, аніж твій, і вона вже так довго прожила на світі, що ти поруч із нею тільки гінкий паросток поряд із юною березою, яка бачила багато літ. Вона надто високо стоїть над тобою. Так, гадаю, здається і їй самій. Але навіть якби було інакше і серце моєї доньки потяглося до тебе, то мене однаково гнітила би відведена нам судьба.

– Що ж то за судьба? – запитав Арагорн.

– Ось яка вона: доки я мешкатиму тут, Арвен житиме юна, як усі ельдари, – відповів Ельронд, – а коли я відпливу, моя донька попливе зі мною, якщо таким буде її вибір.

– Розумію, – сказав Арагорн, – я-бо звернув погляд на скарб не менш дорогий, аніж Тінголів, що його колись зажадав собі Берен. Така моя доля.

Тоді раптом на нього зійшло прозріння, властиве його народові, й він мовив:

– Але ж Господарю Ельронде! Роки вашого перебування тут уже добігають кінця, і невдовзі діти ваші постануть перед вибором: попроситись або з вами, або зі Середзем'ям.

– Правда твоя, – сказав Ельронд. – Невдовзі – за нашим часовідліком, хоча людських років збіжить за той період чимало, – так і буде. Та перед Арвен, моєю улюбленицею, вибір не стоятиме, якщо ти, Арагорне, Араторнів сину, не станеш між нами і не спричиниш для одного з нас: для мене чи для себе – гіркої розлуки поза межею світу. Наразі ти ще не відаєш, чого прагнеш од мене.

Він зітхнув і по короткій миті, печально глянувши на юнака, продовжив:

– Роки принесуть те, що мають принести. Ми не згадуватимемо про це, доки чимало їх збіжить. Дні темнішають, і багато зла жде нас попереду.

Тоді Арагорн по-синівському попрощався з Ельрондом, а наступного дня поклонився матері та розпрощався з цілим Ельрондовим домом і з Арвен, а сам подався у нетрі. Майже тридцять років трудився він там, додаючи свою лепту до борні зі Сауроном; потоваришував із Гандальфом Мудрим і перебрав од нього багато знань. Разом із Гандальфом здійснив він не одну небезпечну подорож, але з плином років Арагорн дедалі частіше мандрував сам. Важкими та довгими були його шляхи, він став похмурим на вигляд, і лише зрідка на його вустах з'являлася посмішка; проте людям Арагорн здавався гідним пошани, як король у вигнанні, коли не приховував своєї справжньої натури. А мандрував він, ховаючись під різними масками, і здобув славу під різними іменами. Служив він у війську рогіримів і бився на боці Володаря Гондору на суходолі та на морі. Проте якось у час перемоги Арагорн зник, і люди Заходу не знали про нього нічого, бо пішов він одинцем далеко на Схід і глибоко на Південь, досліджуючи серця людей – лихих і добрих – та розкриваючи змови й підступи Сауранових поплічників.

Отак спадкоємець Ісільдура став, зрештою, найвитривалішим серед суцільних людей, вправним у всіх їхніх ремеслах і просвіченим у знаннях, але був значніший за них, адже володів ельфійською мудрістю, а в очах його пломеніло світло, яке, коли воно вже

запалювалося, мало хто міг витримати. Арагорнове обличчя було сумним і суворим, бо на ньому лежав відбиток судьби, та у глибинах його серця завжди жевріла надія, що іноді породжувала веселощі, як-от камінь породжує джерело.

І коли Арагорнові було сорок і дев'ять років, він від вернувся від небезпек на темних підступах до Мордору, де тепер знову господарював Саурон, плодячи зло. Ісільдурів спадкоємець втомився і хотів піти до Рівендолу, щоби перепочити там бодай трохи перед мандрівкою в далекі країни; і на шляху туди він наблизився до кордонів Лорієну, й Володарка Галадріель пустила його на терени заповітної землі.

Арагорн не знав, що Арвен теж була там, знову на певний час оселившись із материним народом. Вона ледве чи й змінилася, бо смертні роки обминали її, проте обличчя її посуворішало, а сміх ельфійської дівки чули тепер нечасто. Тим часом Арагорн саме досяг розквіту розуму й тіла, і Галадріель наказала йому скинути зношений одяг, і вбрала його у срібно-білі шати й у плащ сірої ельфійської барви, і дала діадему зі сяйливою коштовністю на чоло. Тоді він постав кращим за будь-якого людського короля і радше нагадував ельфійського володаря з Островів Заходу. І ото вперше Арвен угледіла його після довгої розлуки, і, коли він ішов, наближаючись до неї, попід деревами Карас-Галадона, увитий золотими квітками, вона зробила свій вибір, і судьбу її було визначено.

Згодом вони аж чверть року гуляли разом луками Лотлорієну, доки настав час йому вирушати в дорогу. Тож увечері Середлігтя Арагорн, Араторнів син, і Арвен, донька Ельронда, піднялися на прегарний пагорб Керін-Амрот, що стояв посеред тієї землі, й ішли вони босі по невмирущих травах, і до ніг їм хилилися еланор та ніфредил. Там, на тому пагорбі, вони подивилися на схід – на Тінь, і на захід – на Сутінки, і промовили клятву, і звеселились.

І Арвен сказала:

– Тінь темна, проте серце моє радіє, бо тобі, Естелю, судилося бути серед великих, чия відвага знищить її.

Та Арагорн відповів:

– На жаль! Я не можу передбачити цього, і те, як воно відбудеться, теж приховано від мене. Проте надія твоя дає і мені надію. І Тінь я цілком відкидаю. Та, панно, і Сутінки не для мене, адже я смертний; тож якщо ти, Вечорова Зоре, пристанеш до мене, муситимеш також зректися Сутінків.

І стояла вона непорушно, мов біле дерево, дивлячись на Захід, і нарешті мовила:

– Я пристану до тебе, Дунадане, й відвернуся від Сутінків. А все-таки там лежить земля мого народу, там сподіваний дім усіх моїх родичів.

Адже Арвен дуже любила батька.

Коли Ельронд дізнався про вибір своєї доньки, він промовчав, хоча серце його тужило і нелегко було йому прийняти судьбу, яка віддавна його лякала. Та коли Арагорн знову прийшов до Рівендолу, Ельронд покликав його до себе і сказав:

– Сину мій, надходять роки, коли надія змарніє, а що буде після них – я не можу побачити. Тепер між нами пролягла тінь. Можливо, так було призначено, щоби через мою втрату відновилося королювання людей. Тому, хоч я і люблю тебе, кажу тобі: Арвен Ундоміель не знехтує гідністю свого життя заради меншої цілі. Вона не стане нареченою жодного чоловіка, нижчого за становищем, аніж Король Гондору й Арнору. Бо тоді мені

навіть наша перемога принесе лише смуток і розлуку, а тобі – радість надії лиш на певний час. На жаль, сину мій! Боюся я, що Судьба Людей, урешті-решт, може здатись Арвен занадто важкою.

Опісля ця розмова ніби продовжувала розділяти Ельронда й Арагорна, хоча вони вже не говорили про майбуття; а згодом Арагорн знову повернувся до небезпек і трудів. А тим часом, поки світ темнів і страх спадав на Середзем'я, бо Саурон зростав на силі й Барад-дур дедалі вищав і міцнішав, Арвен залишалась у Рівендолі й, коли Арагорн блукав світами, стежила за ним подумки: плекаючи надію, вона виготовила для нього величний і гідний короля штандарт – такий, якого не побоїться розгорнути лише той, хто заявляє про своє право влади над нуменорцями та право на спадок Елендила.

Збігло кілька літ, Гільрен попрощалася з Ельрондом, і повернулася до свого народу в Еріадорі, й жила там самотньо: нечасто випадало їй знову побачити сина, бо він багато років провів у далеких краях. Але одного разу, коли Арагорн повернувся на Північ, він прийшов до матері, й у час чергового розставання вона сказала йому:

– Це – останнє наше прощання, Естелю, сину мій. Турботи зістарили мене, як і будь-кого з нижчих людей: і тепер, коли темрява нашого часу, що збирається над Середзем'ям, підступає чимраз ближче, я не маю снаги зустрітись з нею. Невдовзі я звідси піду.

Арагорн спробував її розрадити, сказавши:

– Однак по той бік темряви може бути світло, і якщо це так, то я хотів би, щоби ти його побачила і зраділа.

Та Гільрен відповіла тільки таким лінодом:

*Онен і-Естель Едайн, у-хебін естель анім*³³.

І Арагорн пішов геть із важким серцем. А Гільрен померла перед наступною весною.

Тож наближалися роки Війни за Перстень, про яку більше розказано деінде: як було відкрито світові несподівані засоби для знищення Саурона та як сподівання без надії таки збулось. І сталося так, що в годину поразки Арагорн надійшов із моря, розгорнувши штандарт Арвен під час битви на Пеленнорських полях, і того дня його вперше вітали як короля. Тож урешті, коли з усім уже було покінчено, Арагорн посів спадок своїх прабатьків, отримав корону Гондору та скіпетр Арнору й у час Середліття року Падіння Саурона взяв за руку Арвен Ундомиель і одружився з нею в місті Королів.

Відтак Третя Епоха завершилася перемогою та надією; проте чи не найболючішим із усіх страждань тієї Епохи було розставання Ельронда й Арвен, адже їх розділяли Море та судьба, незмінна навіть після кінця світу. Коли Величного Персня не стало, а Три Персні втратили свою силу, тоді Ельронд нарешті стомився і покинув Середзем'я, щоби ніколи вже не повернутись. Арвен же перетворилася на смертну жінку, та жереб її був таким, що померти їй судилося тільки тоді, коли вона втратить усе, що здобула.

Як Королева Ельфів і Людей, прожила вона з Арагорном сто двадцять років у славі великій та у блаженстві; проте врешті її Король відчув, що наближається старість і що тривалість днів його життя добігає кінця, хоч і якими довгими вони були. Тоді Арагорн сказав Арвен:

– Ось, нарешті, Володарко, моя Вечорова Зоре, найпрекрасніша у світі й найкоханіша, світ мій згасає. О, так! Ми набували, і ми витрачали, а тепер надходить пора розплати.

Арвен добре знала, до чого він хилить, і давно передбачила це, та все одно горе здолало її.

– Невже ти, Володарю, хочеш дочасно покинути твій народ, що живе за словом твоїм?
– спитала вона.

---

³³ Дала я надію дунедайнам, але собі її не залишила.

– Не дочасно, – відказав він. – Адже якщо я не відійду тепер, то незабаром змушений буду відійти всупереч власній волі. Та й син наш, Ельдарион, уже цілком готовий стати королем.

Відтак, діставшись до Усипальниці Королів на Мовчазній Вулиці, Арагорн уклався на довге ложе, давно приготоване для нього. На ньому він попрощався з Ельдарионом і віддав у його руки крилату корону Гондору та скіпетр Арнору, і тоді всі вийшли, крім Арвен, і вона стояла біля ложа його, самотня. І, попри мудрість свою та шляхетний родовід, вона не стрималась і благала його залишитися хоч на трохи. Дні життя ще не втомили її, тож Арвен пила тепер гіркоту смертності, яку вона обрала для себе.

– Володарко Ундоміель, – сказав Арагорн, – година ця справді тяжка, проте зачато її було ще того дня, коли ми зустрілися під білими березами в Ельрондовім саду, де нині вже ніхто не гуляє. А на пагорбі Керін-Амрот ми, відкинувши й Тінь, і Сутінки, прийняли цю судьбу. Порадьтеся зі собою, кохана, і запитайте себе, чи дійсно хотіла би ти, щоби я дочекався, поки всохну й упаду з високого свого трону немічним і недоумкуватим. Ні, володарко, я-бо останній із нуменорців і останній Король Прадавніх Часів, і мені не лише дарували життя, втричі довше за життя людей Середзем'я, але й, зласкавившись, дозволили піти, коли я того забажаю, і повернути дар. Отож, тепер я спатиму.

І кажу я все це не для того, щоб утішити тебе, бо біль такий годі вгамувати в колах світу. Останній вибір – за тобою: розкаяться і піти до Гаваней, понісши на Захід спогади про дні наші, проведені разом, які тоді будуть не більше, ніж вічнозеленими спогадами, або ж витримати до кінця Судьбу Людей.

– Ні, любий володарю, – відказала Арвен, – вибір зроблено давно. Немає такого корабля, який би відніс мене туди, я мушу витримати до кінця Судьбу Людей, байдуже, хочу того чи ні: втрату і тишу. Та ось що скажу я тобі, Королю Нуменорців: досі я не розуміла історії твого народу та його падіння. Я зневажала тих людей як підступних дурнів, а тепер нарешті жаль охопив мене. Бо якщо це і справді, як мовлять ельдари, дар Єдиного людям, то гірко приймати його.

– Так і мені здається, – сказав він. – Але не здаваймося й у час остаточного випробування: ми-бо віддавна зреклися Тіні та Персня. Печальними належить іти нам, але не у розпачі. Гляди-но! Ми не прив'язані до кіл світу, а поза ними існують не тільки спогади. Прощай!

– Естелю! Естелю! – вигукнула Арвен, але, взявши руку коханої та поцілувавши її, він поринув у сон.

І тоді розкрилась у нім небачена краса, й усі, хто приходив опісля, дивилися на нього і дивувалися, бо бачили, що ніжність юності його, відвага зрілості й мудрість і велич схилу літ з'єдналися разом. І довго Арагорн пролежав отак – образ величі людських королів у немеркнучій славі – аж доки змінився світ.

Арвен же вийшла з Усипальниці, і світло в її очах згасло, і здалося її народові, що вона стала холодною та сірою, наче глибока зимова ніч, коли немає на небі жодної зірки. Потім Арвен попрощалася з Ельдарионом, і з доньками, і з усіма, кого вона любила, і вийшла з міста Мінас-Тіріт, і рушила в землю Лорієн, і жила там самотою попід в'янучими деревами, доки настала зима. Галадріель відпливла на Захід, і Келеборна не стало, тож земля та була мовчазна.

Урешті, там, коли облітало листя з малорна, а весна ще не прийшла³⁴, Арвен лягла відпочити на Керін-Амроті, й там буде її зелена могила, доки не зміниться світ, а всі дні її життя цілком забули ті, хто прийшов опісля, й еланор, і ніфредил не квітнуть уже на схід од Моря.

Так закінчується сказання, що дійшло до нас з Півдня: і в книзі вже нічого не мовиться про давні дні, що настали після відходу Вечорової Зорі».

---

³⁴ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 565.

II Еорлів дім

Еорл Юний був володарем людей із Еотеоду. Земля та лежить поблизу джерел Андуїну, між найдалішою грядою Імлистих Гір і найпівнічнішими частинами Морок-лісу. Еотеоди перебралися на ці терени в часи короля Еарніла II зі земель у долинах Андуїну, між Віз-каменем та Ірисовою Рікою, і народ той був близько споріднений із беорнінгами й людьми, котрі мешкали під західними склепіннями Морок-лісу. Еорлові прабатьки називали себе нащадками королів Рованіону, чие володіння до нападу Примарних Вершників лежало по той бік Морок-лісу, тож вони вважали себе родичами тих королів Гондору, котрі походили від Ельдакара. Найбільше їм були до вподоби рівнини, вони любили коней і зналися на всіх тонкощах конярства, проте в середній долині Андуїну мешкало в ті дні багато людей, до того ж тінь Дол-Гульдура дедалі довшала; тож коли Еорлів народ почув про перемогу над Королем-Відьмаком, то рушив на пошуки просторих місць на Півночі, повівши за собою до східного боку Гір й рештки народу з Ангмару. У дні Леода, батька Еорла, народ отой розрісся і йому забракло місця в тім краю, де він жив.

У дві тисячі п'ятсот десятому році Третьої Епохи нова небезпека нависла над Гондором. Велике військо диких людей із північного сходу, з Бурих Земель, пройшло Рованіоном і перетнуло Андуїн на плотах. Водночас, випадково чи зумисне, орки (вони до своєї війни з гномами були дуже сильні) саме тоді зійшли з Гір. Нападники захопили Каленардон, тож Кіріон, Намісник Гондору, послав на північ по допомогу, бо між людьми з Долини Андуїну та народом Гондору була давня дружба. Проте на той час у долині Ріки людей було мало, та і ті були розпорошені й неохоче погоджувалися надавати навіть таку допомогу, на яку були спроможні. Нарешті до Еорла дійшли звістки про те, що Гондор у скруті, й, хоча було вже, напевно, запізно, він вирушив туди з численним військом вершників.

І нагодився Еорл саме під час битви на луці Келебранту – так називалася зелена земля, що лежала між Срібножилою та Лім'ярою. Там над північною армією Гондору нависла загроза знищення. Армія зазнала поразки на Пустирі, її було відрізано з півдня, а коли її відтісняли за Лім'яру, на неї ще й зненацька напало орківське військо, притиснувши гондорців до берегів Андуїну. Обложені втратили будь-яку надію, аж ось із півночі несподівано над'їхали Вершники й ударили у гущу ворога. Тоді терези бойової удачі схилилися на інший бік, і ворогів, добиваючи, прогнали за Лім'яру. Еорл повів своїх людей навздогін за втікачами, і страх, що мчав попереду північних вершників, був такий великий, що нападники з Пустиря також у паніці кинулися навтьоки, і вершники далі переслідували їх на рівнинах Каленардону.

Народ, що жив на тих теренах, був нечисленним, відколи там пройшла Чума, а більшість із тих, хто вцілів після мору, повбивали дикуни-східняни. Відтак Кіріон, віддячуючись за допомогу, віддав Каленардон, що лежав поміж Андуїном та Ісеном, Еорлу і його народу; і вони послали гінців на північ, аби ті привезли їхніх жінок, дітей і майно, й осіли на тій землі, й дали їй нову назву – Марка Вершників, – а себе почали називати еорлінгами; проте в Гондорі землю їхню називали Роганом, а народ її – рогіримами (себто володарями коней). Так Еорл став першим Королем Марки, й він обрав собі за житло зелений пагорб перед узніжжям Білих Гір, які утворювали південну межу його землі. Відтоді рогірими жили там як вільні люди зі своїми власними королями та законами, підтримуючи, проте, постійний союз із Гондором.

Про багатьох володарів і воїнів, про багатьох прекрасних і відважних жінок згадують пісні Рогану, і тих пісень досі не забули на Півночі. Фрумгар – ось як,повідають, звали одного з ватажків, котрий очолював народ еотеодів. Про сина його, Фрама, розповідають, що то він убив Скату – великого дракона з Еред-Мітрину, й відтоді тамтешня земля на тривалий час звільнилася від довгочервів. Так Фрам здобув величезне багатство, проте посварився з Гномами, котрі також собі претендували на скарб Скати. Фрам не відступив їм жодної монетки, пославши натомість зуб Скати, вправлений у намисто, зі словами: «Ці коштовності не пасують для ваших скарбниць, бо таке важко здобути». Дехто стверджує, що за цю образу гноми вбили Фрама. Між еотеодами та Гномами було мало любові.

Леодом звали Еорлового батька. Він приручав диких коней, адже їх тоді було в цій землі багато. Якось Леод упіймав білого жеребця, і той швидко виріс на дужого, красивого та гордого коня. Жодна людина не могла його приручити. Коли Леод ризикнув сісти на нього верхи, кінь поніс його і нарешті скинув, і Леод ударився головою об камінь і так знайшов свою смерть. Тоді йому виповнилося було тільки сорок і два роки, а син його був лишень шістнадцятилітнім юнаком.

Еорл запрягся помститися за батька. Він довго вистежував того коня і нарешті побачив його, й Еорлові супутники сподівалися, що він спробує підійти на відстань пострілу з лука і вбити тварину. Та коли вони наблизилися до коня, Еорл підвівся і викрикнув гучним голосом:

– Ходи-но сюди, Чоловіковбивце, й отримай нове ім'я!

На подив товаришів, кінь поглянув на Еорла, і підійшов, і став перед ним, і Еорл мовив:

– Феларофом я нарікаю тебе. Ти любив свободу, і за це я тебе не звинувачую. Але ти заборгував мені велику виру, тож позбудешся свободи та служитимеш мені, доки твого життя.

Після цього Еорл сів на коня верхи, і Фелароф підкорився: Еорл поїхав на ньому додому без стремен і вудила – так він і їздив на тому коні відтоді й довіку. Кінь розумів усе, що говорили люди, хоч і не дозволяв нікому, крім Еорла, їздити на собі. Саме на Феларофі поїхав Еорл на луку Келебранту, бо той кінь і його нащадки були довгожителлями: жили стільки само, скільки живуть люди. Цих тварин називали *меарасами*, вони носили на собі тільки Короля Марки та його синів, і так було аж до часів Тіньогрива. Люди казали про них, що Бема (ельдари називали його Ороме) привів цю породу з-за моря, зі Заходу.

Серед королів, котрі правили Маркою між Еорлом і Теоденом, найвідомішим є Гельм Молоторукий. То був похмурий воїн неймовірної сили. І жив у той самий час чоловік на ім'я Фрека, який заявив, ніби є нащадком Короля Фреавайна, хоча, як розповідають люди, в ньому текло багато смурноземської крові, ще й волосся він мав темне. І став той чоловік багатим та впливовим, бо воло дів розлогими землями обабіч Адорну³⁵. Поблизу джерела цієї ріки він спорудив собі укріплення і мало зважав на короля. Гельм не довіряв Фреці, проте кликав його до себе на наради; і той приходив – тоді, коли це приносило йому втіху.

І от на одну із нарад Фрека приїхав у гурті багатьох своїх людей і попросив руки Гельмової доньки для свого сина Вульфа. Та Гельм сказав:

– Ти, бачу, став великим, відколи востаннє бував тут, але, гадаю, здебільшого тому, що розтовстів.

І присутніх розсмішили його слова, бо Фрека таки був широким у попереку.

Тоді Фрека розлютився, і зневажив короля, і сказав насамкінець:

---

³⁵ Ця ріка витікає зі західної частини Еред-Німрайсу і впадає в Ісен.

– Старі королі, котрі відмовляються від міцної патериці, можуть упасти навколішки.

А Гельм відповів на це:

– Ходімо! Шлюб твого сина – це дрібниця. Гельм і Фрека поговорять про нього згодом.

Тим часом король і його радники мають вирішити нагальні справи.

Коли нарада завершилася, Гельм підвівся і поклав свою дужу руку Фреці на плече зі словами:

– Король не допустить гризні у своєму домі, та й надворі людина почувається вільніше, – і примусив Фреку вийти поперед нього з Едораса в поле.

А людям Фреки, котрі надійшли, він сказав:

– Ідіть собі! Нам не потрібні слухачі. Ми балакатимемо тільки про особисте. Поговоріть собі тим часом із моїми людьми!

І ті роззирнулись і побачили, що люди короля та його друзі значно численніші за них, і відступили.

– Слухай, смурноземцю, – мовив тоді король, – ти матимеш до діла тільки з Гельмом, до того ж – беззбройним. Але ти вже сказав забагато, тож настала моя черга говорити. Фреко, твоя дурість зрівнялася за величиною з твоїм животом. Кажеш мені про патерицю? Однак якщо Гельмові не до вподоби кручена патериця, якою у нього поціляють, то він ламає її. Отак!

І король завдав Фреці такого удару кулаком, що той без тями упав на спину й невдовзі помер.

Відтак Гельм оголосив Фрекового сина та його найближчих родичів королівськими ворогами, й вони утекли, бо Гельм одразу вирядив до західних кордонів багатьох вершників.

Через чотири роки (2758) Роган спіткало велике лихо, а з Гондору годі було чекати допомоги, бо і його атакували три корсарські флотилії, тож на всіх узбережжях тривала війна. У той самий час на Роган знову напали зі Сходу, і смурноземці, скориставшись нагодою, переправилися через Ісен і спустилися з боку Ісенгарда. Незабаром стало зрозуміло, що їх очолює Вульф. І військова міць їхня була надзвичайно велика, бо до смурноземців долучилися вороги Гондору, котрі висадились у гирлах Лефнуї та Ісену.

Рогірами зазнали поразки, і землю їхню було спустошено: ті, кого не вбили та не перетворили на рабів, утекли до гірських долин. Гельма змусили відступити від Переправ на Ісені зі значними втратами, й він заховався за стінами Горнбурга та в ущелині позад нього (її згодом назвуть Гельмовим Яром). Там супротивники взяли його в облогу. Вульф захопив Едорас і, сівши в Медусельді, на рік себе королем. Там Галет, Гельмів син, останній із усіх, поліг, захищаючи двері хоромів.

Незабаром настала Довга Зима, і Роган майже на п'яті, місяців укрили сніги (листопад-березень 2758-2759). І рогірами, і їхні вороги вельми потерпали від лютої холоднечі та від нестачі їжі, адже все це тривало довше, ніж зазвичай. У Гельмовому Яру після Різдяна почався великий голод, і гнаний відчаєм і всупереч королівській пораді, Гама – молодший син Гельма – вивів людей із Яру на пошуки харчу, проте бідолахи загубились у снігах. Гельм знавіснів і змарнів од голоду та від горя: і сам лише страх перед ним заміняв собою силу багатьох солдатів під час захисту Горнбурга. Він сам-один, загорнувшись у біле, робив вилазки в табори ворогів і боровся з ними, наче сніговий троль, і багатьох убив голірuch. Адже люди вірили: якщо сам він був беззбройний, то й жодна зброя не могла його вразити. Смурноземці казали, ніби Гельм, якщо не знаходив ніякої поживи, поїдав людей. Ця легенда довго жила у Смурнозем'ї. Гельм мав велику сурму, і невдовзі всі збагнули, що то він перед виходом за стіни фортеці так сурмив у неї, що аж її луна відбилась у Яру: і тоді ворогів його охоплював непереборний переляк, і замість того, щоби зібратися гуртом, упіймати його та вбити, вони втікали до Падолу.

Але одного вечора люди почули сурму, проте Гельм не повернувся. Вранці на небі зблиснуло сонце, вперше за довгі дні, й вони побачили білу постать, що непорушно стояла на Греблі, але жоден зі смурноземців не наважився підійти близько. То стояв Гельм, мертвий, мов камінь, але коліна його не підігнулися. Й люди казали, що і згодом іноді чули, як сурмить його сурма, та що привид Гельма блукав між ворогів Рогану, залякуючи їх до смерті.

Невдовзі зима відступила. Тоді Фреалаф, син Гільди, Гельмової сестри, вийшов зі Смурного Капища, куди втекло багато людей, і з невеликим загonom відчайдухів зненацька захопив у Медусельді Вульфа й убив його, і став правити в Едорасі. Зійшли сніги і настали великі повені, й долина Ентави перетворилася на розлогу твань. Східні завойовники повмирали або ж відступили, та й із Гондору нарешті наспіла допомога – дорогами зі сходу й зі заходу від гір. Й ще до закінчення року (2759) смурноземців прогнали геть із тієї землі, навіть із Ісенгарда, і Фреалаф став королем.

Гельма доправили з Горнбурга й поклали на вічний спочинок у дев'ятому кургані. Білий *симбельмине* відтоді завжди квітнув там рясно-рясно, тож курган був ніби огорнутий сніговим покривалом. Коли ж помер Фреалаф, то його могила розпочала новий ряд курганів.

Війна, голод, брак свійської худоби та коней – усе це критично зменшило чисельність роґіримів, тож їм пощастило, що впродовж багатьох років над ними не нависала жодна серйозна небезпека, бо відновили вони свою колишню міць аж за часів Короля Фольквейна.

У дні королювання Фреалафа в Рогані з'явився Саруман, із дарунками та пишними вихваланнями відваги роґіримів. Усі вважали його бажаним гостем. Незабаром він оселився в Ісенгарді. На це Берен, Намісник Гондору, дав йому дозвіл, адже Гондор і надалі вважав фортецю Ісенгард частиною свого володіння, а не територією Рогану. Берен також віддав Саруманові на збереження ключі від Ортанка. У ту вежу не здатен був увійти, як і зашкодити їй, жоден ворог.

Отак Саруман і почав поводитися як володар людей: бо попервах він правував Ісенгардом як заступник Намісника та сторож вежі. Проте і Фреалаф не менше за Берена радів із цього, бо був упевнений, що Ісенгард – у руках вірного друга. Саруман довго вдавав зі себе приятеля, втім, можливо, спершу і справді був ним. То вже згодом у людей не залишилося сумнівів, що Саруман прийшов до Ісенгарда лише з надією знайти там Камінь і з намірами утвердити свою владу. Безперечно, з часу останньої Білої Ради (2953) його задуми щодо Рогану були лихими, хоча він і приховував їх. Отже, Саруман за володів Ісенгардом і взявся перетворювати його на місце прихованої сили і страху – на таке місце, яке могло би зрівнятися з Барад-дуром. Друзів і слуг він вибирав із-поміж усіх тих, хто ненавидів Гондор та Роган, не гребуючи ні людьми, ні істотами значно гіршими за них.

Королі Марки

Перша династія

Роки 36

2485-2545 1. *Еорл Юний*. Отримав своє ім'я від того, що, замолоду змінивши на троні батька, залишився рудоволосим і веснянкуватим до кінця своїх днів. А їх укоротили нові напади східнян. Еорл поліг у битві на Пустирі: йому було насипано перший курган. Там

---

³⁶ Дати наведено згідно з гондорським літочисленням (Третя Епоха). Винесені на береги роки вказують на час народження та смерті.

поховали і Феларофа.

2512-2570 2. *Брего*. Він вигнав ворога з Пустиря, і Роган багато років не потерпав од чужинських нападів. У 2569 році Брего завершив будівництво величних хоромів Медусельд. На бенкеті його син Бальдор присягнув, що протопче «Стежки Мерців», і не повернувся³⁷. Наступного року Брего помер від горя.

2544-2645 3. *Альдор Старий*. Другий син Брего. Увійшов в історію під прізвиськом «Старий», бо дожив до вельми поважного віку, а королював 75 років. За його правління чисельність роґіримів зросла, вони прогнали прогнали чи підкорили собі останніх смурноземців, котрі й далі мешкали на схід од Ісену. Було заселено Курганів Діл та інші гірські низовини. Про наступних трьох королів відомо мало, бо за їхнього правління Роган жив у мирі та процвітав.

2570-2659 4. *Фреа*. Найстарший син, але четверта дитина Альдора: він зійшов на престол уже старим.

2594-2680 5. *Фреавайн*.

2619-2699 6. *Гольдвайн*.

2644-2718 7. *Деор*. У його час смурноземці часто здійснювали набіги з-за Ісену. У 2710 році вони зайняли пустельне кільце Ісенгарда, і витіснити їх звідти ніяк не вдавалося.

2668-2741 8. *Грам*.

2691-2759 9. *Гельм Молоторукий*. Наприкінці його правління Роган зазнав тяжких утрат од ворожої навали та Довгої Зими. Гельм і його сини: Галет і Гама – загинули. Королем став Фреалаф, син Гельмової сестри.

Друга династія

2726-2798 10. *Фреалаф, Гільдин Син*. У його час до Ісенгарда, звідки вигнали смурноземців, прибув Саруман. Попервах, у дні голоду та слабкості, роґірими мали зиск од дружби з ним.

2752-2842 11. *Бритта*. Народ називав його *Леофа*, бо цього короля всі любили: він мам щире серце та допомагав усім, хто потребував помочі. У його час тривала війна з орками, котрі, після того як їх вигнали з Півночі, шукали прихистку в Білих Горах³⁸. Коли він загинув, люди вже думали, що переловили всіх орків, але то було не так.

2780-2851 12. *Вальда*. Він королював лише дев'ять років. Загинув разом із усіма своїми соратниками від рук орків, котрі влаштували засідку, коли люди їхали гірськими стежками зі Смурного Капища.

2804-2864 13. *Фолька*. Він був удатним мисливцем, але запрягся не полювати на жодну звірину, доки на теренах Рогану залишиться хоча б один орк. Коли викрили останню орківську схованку та знищили її, Фолька подався полювати на величезного кабана з Вепрового Гаю в Лісі Фірієн. Він убив кабана, проте й сам помер од ран, завданих іклами тварини.

2830-2903 14. *Фольквейн*. Коли він зійшов на престол, роґірими відновили свою міць. Фольквейн повернув собі узграниччя (між Адорном та Ісеном), яке до того займали смурноземці. У лихі часи Роган отримав значну допомогу від Гондору. Тому Фольквейн, почувши, що велике військо гарадримів наступає на Гондор, послав чимало людей на допомогу Намісникові. Він хотів сам очолити їх, але його переконали не робити цього. Тож замість батька вирушили брати-близнюки Фолькред і Фастред (народилися 2858 року). Вони й загинули пліч-о-пліч під час битви в Ітілієні (2885). Турін II Гондорський послав за них Фольквейнові багату виру золотом.

---

³⁷ Див.: *Володар Персів*, ч. 3, с. 81, 97.

³⁸ Див.: *Володар Персів*, ч. 1, с. 536.

2870-2953 15. *Фенгел*. Він був третім сином і четвертою дитиною Фольквейна. Про нього згадують без особливого захоплення. Цей чоловік був жадібним до їжі та до золота, встрявав у міжусобиці з королівськими маршалами і з власними дітьми. Тенгел, третя його дитина та єдиний син, залишив Роган щойно досягнув зрілості і довго мешкав у Гондорі, здобувши шану на службі в Тургона.

2905-2980 16. *Тенгел*. Він пізно – аж у 2943 році – одружився в Гондорі з Морвен із Лоссарнаха, хоча вона була на сімнадцять літ молодшою за нього. У Гондорі вона народила йому трьох дітей, із котрих Теоден, друге дитя, був його єдиним сином. Коли помер Фенгел, рогірами покликали Тенгела і той неохоче повернувся на батьківщину. Тенгел виявився удатним і мудрим королем, попри те, що в його домі послуговувалися гондорською мовою, і не всі вважали це доречним. У Рогані Морвен народила йому ще двох доньок, і остання, Теодвин, була найвродливішою, хоча з'явилася на світ пізно (2963). Брат дуже її любив.

Невдовзі після Тенгелового повернення Саруман проголосив себе Володарем Ісенгарда і почав завдавати Рогану клопоті, порушуючи його кордони й підтримуючи його ворогів.

2948-3019 17. *Теоден*. У традиційних роганських переказах його називають Теоден Заново-ожилий, адже він, заклятий Сарумановими чарами, пережив фізичний занепад, але Гандальф зцілив його, і в останній рік свого життя Теоден ніби воскреснув, привівши своїх людей до перемоги у битвах за Горнбург, а згодом і на Пеленнорських полях – у найвеличнійшій із битв тієї Епохи. Він поліг перед брамами Мундбурга. Певний час спочивав у тій землі, де народився, поміж мертвих Королів Гондору, та згодом його перенесли і поховали у восьмому кургані його династії в Едорасі. Опісля розпочалася нова династія королів.

Третя династія

У 2989 році Теодвин вийшла заміж за Еомунда зі Східної Сторони, головного Маршала Марки. Син її, Еомер, народився у 2991 році, а донька, Еовин, – у 2995-му. У той час знову нагадав про себе Саурон, і тінь Мордору сягнула аж до Рогану. Орки почали проникати у східні частини того краю, вбивати і викрадати коней. Інші лихі створіння спустилися з Імлистих Гір, і багато серед них було дебелих уруків, котрі служили Саруманові, хоча про це на ту пору ще довго ніхто не здогадувався. Основний виклик було кинуте Еомундові зі східних узгранич. Він дуже любив коней і ненавидів орків. Коли до нього доходили вісті про орківський набіг, він часто вирушав навперейми поганцям, розпашілий од гніву, необережний, у супроводі лише кількох людей. Отак і сталося, що його вбили у 3002 році: Еомунд переслідував невелику групу орків до кордонів Емин-Муїлу, де його перестріло численне військове угруповання недругів, які влаштували засідку між скель.

Невдовзі Теодвин захворіла і померла, завдавши тим великого горя Королю Теоденові. Він узяв її дітей до свого дому, називаючи їх своїми сином і донькою. Сам він мав єдину дитину – сина Теодреда, якому на той час виповнилося двадцять чотири роки. Королева Ельфгільда померла під час пологів, а Теоден не одружувався вдруге. Еомер і Еовин вирости в Едорасі й бачили, як чорна тінь упала на Теоденові хорони. Еомер був схожий на своїх праотців, а Еовин була тендітною та високою, граційною та гордою – цей спадок вона отримала з Півдня, від Морвен із Лоссарнаха, яку рогірами називали Сталевосяйною.

2991-Ч.Е. 63 (3084) *Еомер Eadig*. Ще замолоду він став Маршалом Марки (3017) і почав правити батьковою територією на східних узграниччях. Під час Війни за Перстень Теодред загинув у битві проти Сарумана біля Переправ через Ісен. Відтак перед смертю на Пеленнорських полях Теоден назвав Еомера своїм спадкоємцем і королем. Того дня Еовин також прославилася, бо і вона теж брала участь у битві, проте в іншій подібності: відтоді в Марці вона була відома як Володарка Щита³⁹.

---

³⁹ Адже її наручний щит розламався від удару булави Короля-Відьмака, проте і сам він зник – отак справдилися Глорфінделові слова, сказані задовго до Короля Еарнура: Король-Відьмак не загине від руки

Еомер став великим королем і, змінивши на престолі Теодена ще в юному віці, правив шістдесят п'ять років – довше, ніж усі роганські королі до нього, за винятком Альдора Старого. Під час Війни за Перстень він потоваришував із Королем Елессаром і з Імрагілом із Дол-Амрота: тому він часто навідувався до Гондору. В останній рік Третьої Епохи Еомер одружився з Лотіріель, донькою Імрагіла. Їхній син, Ельфвайн Прекрасний, правив після батькової смерті.

В Еомерові дні у Марці ті люди, котрі хотіли миру, здобули його: народ став численним і в долах, і на рівнинах, побільшало й коней. У Гондорі правив у той час Король Елессар, і в Арнорі – також. Він королював у всіх землях тих старовинних королівств, окрім Рогану: адже Елессар потвердив, що Кіріонів дар належить Еомерові, а Еомер повторив Клятву Еорла. І дотримувався її. Бо, попри те, що Саурон загинув, ненависть і зло, які він породив, не зникли, й Король Заходу мав підкорити ще багатьох ворогів, перш ніж Біле Дерево змогло рости в мирі. Тож завжди, коли Король Елессар виступав у похід, Король Еомер ішов пліч-о-пліч із ним: і по той бік Моря Руну, і на далеких луках Півдня відлунював грім од ходи кавалерії Марки. І Білий Кінь на зеленому тлі майорів на багатьох вітрах, аж доки Еомер постарів.

III Дарінів Народ

Щодо походження гномів побутують дивні чутки і серед ельфів, і серед них самих; але тому що йдеться там про речі дуже й дуже далекі від наших днів, то про них тут розказано мало. Даріном нарекли гноми найстаршого зі Семи Отців їхньої раси, предка всіх королів Довгобородих⁴⁰. Він спав собі сам, аж доки у безодні часу після пробудження того народу прийшов до Азанульбізару та до печер понад Кгелед-з'арамом на сході Імлистих Гір і оселився там, де згодом постали Копальні Морії, уславлені в піснях.

Там він прожив так довго, що його стали називати Даріном Безсмертним. Але все-таки гном помер іще до того, як закінчилися Прадавні Часи, і могила його – у Кгазад-д'умі; проте династія його ніколи не переривалась, і п'ять разів у його домі народжувалися спадкоємці, такі схожі на свого пращура, що й вони отримували ім'я Дарін. Серед гномів його вважали Безсмертним, котрий все повертався: у гномів є чимало незвичайних переказів і вірувань про свій народ та про його долю у світі.

Після того як закінчилася Перша Епоха, владу і багатство Кгазад-д'уму було примножено: їх збагатили багато народів і різноманітних знань та ремесел, коли стародавні міста Ногрод і Белегост у Синіх Горах було знищено під час поруйнування Тангородріму. Влада Морії перетривала Темноліття і Саурунове панування, бо, хоч Ерегіон було зруйновано і брами Морії – замкнено, чертоги Кгазад-д'уму були надто глибокими та міцними, а народ, що жив у них, – надто численним і відважним, аби Саурон міг завоювати їх іззовні. Відтак багатства їхнього тривалий час не торкалися руки чужинців – попри те, що гномівський народ почав занепадати.

І сталося так, що в середині Третьої Епохи на престол зійшов уже шостий гном на ім'я Дарін. Влада Саурана, прислужника Моргота, в той час знову зростала у світі, хоча наразі не було відомо, що то за Тінь у Лісі позирає у бік Морії. Заворушилось усе лихе. Гноми ж на ту пору вкопалися глибоко в землю, шукаючи попід Баразінбаром *мітріл* – безцінний метал,

---

смертного мужа. Пісні Марки розповідають, що Еовин у цьому діянні допомагав Теоденів зброєносець і що він теж був не людиною, а півмірком із далекої країни, хоч Еомер і вшанував його в Марці й нарік Гольдвайном (Виночерп'єм). [Цей Гольдвайн був ніхто інший, як Меріадок Чудовий, Господар Цапокраю.]

⁴⁰ Див.: *Гобіт*, с. 78.

який із кожним роком дедалі важче було видобувати⁴¹. Так вони і пробудили жахливу істоту⁴², котра, втікши з Тангородріму, лежала у сховку біля основ землі з часу приходу Воїнства Заходу, – Бальрога Моргота. І він убив Даріна, а через рік – Наїна I, його сина: тоді слава Морії потьмяніла і народ її чи то вимер, чи втік.

Більшість тих, хто втік, торувала свій шлях на Північ, і Траїн I, Наїнів син, дістався до Еребору, Самотньої Гори, поблизу східних склепінь Морок-лісу, і там він розпочав нові труди, ставши Королем під Горою. В Ереборі він знайшов велику коштовність – Дорог-камінь, Серце Гори⁴³. Однак Торін I, його син, вирішив переселитись і пішов на далеку Північ, до Сірих Гір, де на той час зібралася більшість Дарінового народу, бо гори ті були багатими та мало розробленими. Але там, у пустках на пониззі, жили дракони, які по багатьох роках знову стали сильними, і розмножились, і пішли війною на гномів, і нищили їхні творіння. Тож, урешті, Даїн I разом зі своїм другим сином, Фрором, поліг при дверях власного чертогу, бо їх убив велетенський крижаний дракон.

Невдовзі після цього більшість Дарінового народу покинула Сірі Гори. Грор, Даїнів син, із багатьма послідовниками подався до Залізного Кряжу, але Трор, спадкоємець Даїна, разом із Боріном, братом свого батька, а також рештками народу повернувся до Еребору. Трор повернув Дорог-камінь до Величного Чертогу Траїна, й він та його народ процвітали й жили у багатстві, потоваришували з усіма людьми, котрі жили поблизу, адже гноми з Еребору виготовляли не лише дивовижні й прекрасні речі, а й дуже коштовні зброю та обладунки: і між ними та їхніми родичами зі Залізного Кряжу точилася жвава торгівля рудою. Відтак північани, котрі жили між Кельдуїном (Бистрицею) та Карненом (Червоноводою), стали сильними, відтиснувши всіх своїх ворогів зі Сходу: і Гноми жили в достатку, й у Чертогах Еребору лунали пісні та відбувалися гучні бенкети⁴⁴.

І от про багатство Еребору поширилися чутки, і розлетілися навсідч, і дійшли до вух драконів, і, врешті, Смог Золотий, найбільший із усіх тогочасних драконів, здійнявся в повітря, без попередження напав на Короля Трора та спустився на Гору, бухаючи полум'ям. Невдовзі ціле те королівство було знищено, а місто в Долі поблизу – зруйновано і сплюндровано; а Смог увійшов до Величного Чертогу й уклався там на ложі з золота.

Багато хто з Трорового роду врятувався під час пограбування та спалення, й останніми з усіх через таємні двері покинули чертоги сам Трор і син його Траїн II. Вони пішли на південь разом із родиною⁴⁵ і довго мандрували, не знаходячи домівки. Пішов із ними й невеликий загін їхніх родичів і вірних послідовників.

---

⁴¹ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 538.

⁴² Чи звільнили з ув'язнення: але могло бути і так, що вона вже не спала, розбуджена Сауроною злобою.

⁴³ Див.: *Гобіт*, с. 39, 290.

⁴⁴ Див.: *Гобіт*, с. 39-40.

⁴⁵ Серед тих, хто пішов, були діти Траїна II: Торін (Дубоцит), Фрерін і Діс. Торін, за гномівськими мірками, був іще зовсім юний. Згодом стало відомо, що врятувалося більше представників Народу під Горою, ніж гадали спочатку: значна їхня частина пішла до Залізного Кряжу.

Багато років опісля Трор, уже постарілий, бідний і зневірений, передав синові Траїну один із найбільших скарбів, який досі ще належав йому, – останній зі Семи Перснів, – а тоді пішов кудись із єдиним супутником, котрого звали Нар. Про Перстень той батько сказав Траїнові у мить прощання:

– Це може стати основою твого процвітання, та хто-зна... І все-таки лише золото примножує золото.

– Чи не думаєш ти про повернення до Еребору? – запитав Траїн.

– Не в моєму віці, – сказав Трор. – А помститися за нас Смогові я заповідаю тобі і твоїм синам. Самого мене втомили бідність і зневага людей. Я піду і погляну, що вдасться знайти дорогою.

І він не сказав, куди піде.

Трор, імовірно, був уже трохи несповна розуму через поважний вік, і через невдачі, й через довгі роздуми про розкіш Морії у дні його праотців; чи, можливо, то Перстень, ставши на бік зла після того, як прокинувся його господар, доводив його до нестями та нищив ізсередини. Зі Смурних Земель, де він тоді мешкав, Трор і Нар пішли на північ, подолали Перехід через Червоноріг і спустилися до Азанульбізару.

Коли Трор дістався до Морії, Браму було відчинено. Нар благав його поводитись обережно, та він не зважив на слова супутника і гордо ввійшов досередини як спадкоємець, котрий повернувся у свої володіння. Та назад Трор не вийшов. Нар багато днів чекав на нього поблизу Брами, не забуваючи про обережність. Одного дня він почув голосний крик і рев сурми, а потому сходами долі скотилося тіло. Злякавшись, що то Трор, Нар почав крадькома наблизитися до нього, коли це почув голос із-за брами:

– Підходь, підходь, бороданю! Ми тебе бачимо. Та сьогодні не бійся нас. Ти будеш нашим посланцем.

Нар підійшов і з'ясував, що то і справді було тіло Трора, тільки відрубана голова долілиць лежала поруч. Нар став навколішки й почув орківський сміх між тіней, і голос сказав:

– Коли жебраки не ждуть біля дверей, а лізуть досередини і крадуть, то їх жде таке. Якщо хтось із твого народу ще раз поткне сюди свою бороду, з ним зроблять те саме. Іди і скажи їм це! А якщо його родина хоче знати, хто тепер тут король, – то ім'я написано в нього на обличчі. Я написав його! Я вбив його! Я тут господар!

Тоді Нар перевернув одрубану голову, побачив на Троровому чолі вирізані гномівські руни і зміг прочитати ім'я: АЗОГ. Ім'я те закарбувалось у його серці, а згодом – у серцях усіх гномів. Нар схилився, щоб узяти голову, проте голос Азога⁴⁶ сказав:

– Кинь її! Забирайся геть! Ось тобі плата, бородатий жебраче.

І невелика торбинка гепнулась об Нара. У ній було кілька дрібних монет.

Плачучи, Нар спускався Срібножилою, а дорогою один раз озирнувся і побачив, що орки вийшли з брами, й рубають Тророве тіло, й кидають його шматки чорним воронам.

Таку оповідь приніс Нар Траїнові, а той, наплакавшись і переставши рвати на собі бороду, замовк. Сім днів сидів він отак, не зронивши ні слова. Тоді підвівся і сказав:

– Таке годі стерпіти!

То був початок війни гномів і орків, довгої та смертельної, яка точилася головню під землею.

---

⁴⁶ Азог був батьком Більга; див.: *Гобіт*, с. 42.

Траїн одразу ж розіслав вісників із цією новиною на північ, на схід і на захід: але минуло аж три роки, перш ніж гноми спромоглися зібратися на силі. Дарінів народ зібрав усі свої війська, до яких долучилися військові формування, які надійшли від Домів інших Отців: адже така зневага до спадкоємця Найстаршого з їхньої раси сповнила їх люттю. Коли всі приготування було завершено, Гноми атакували та розграбували одну по одній усі орківські фортеці, які тільки вдалося знайти від Гундабаду до Ірисової Ріки. Обидві сторони були безжальними, смерть і жорстокість супроводжували й темряву, і світло. Та Гноми перемогли, бо були сильнішими, і їхня зброя не мала собі рівні, а гнів їхній палав вогнем, коли вони полювали на Азога в кожній щілині попід горою.

Зрештою, всі орки, котрі втекли від Гномів, зібрались у Морії, а військо Гномів, переслідуючи їх, дісталось до Азанульбізару. То була розлога долина, що простяглася між краями гірського хребта довкола озера Кгелед-з'арам і віддавна належала до королівства Кгазад-д'ум. Коли Гноми побачили браму своєї стародавньої оселі на схилі пагорба, то викрикнули клич, який громом розлігся в долині. Та на схилах понад ними зібралося велике військо, а з брами висипало безліч орків, котрих Азог притримував до крайньої потреби.

Попервах фортуна відвернулася від Гномів, адже відбувалося те похмурого зимового дня, коли не було сонця, й орки виявилися непохитними та численнішими за супротивників, займаючи до того ж вигідніші позиції. Так розпочалася Битва при Азанульбізарі (чи Нандугіріоні – ельфійською мовою), згадуючи про яку орки досі здригаються, а Гноми плачуть. Перший наступ Траїнового авангарду було відбито, й він відступив із втратами: Траїна загнали до лісу з високими деревами, які в той час іще росли поблизу Кгелед-з'араму. Там загинули син його Фрерін, і родич Фундін, і чимало інших, а Траїна і Торіна було поранено⁴⁷. В інших місцях гуща битви перекочувалася то в один бік, то в інший, забираючи багато життів, аж доки народ зі Залізного Кряжу переламав її перебіг. Надійшовши на поле бою пізно, зате свіжими, добре озброєні воїни Наїна, Грорового сина, постинали орків і пробилися до самого порогу Морії, вигукуючи: «Азог! Азог!» – і рубаючи кирками всіх, хто опинявся в них на шляху.

Тоді Наїн став перед Брамою і крикнув гучним голосом:

– Азогу! Якщо ти тут, то виходь! Чи забави в долині надто жорстокі для тебе?

Після цього Азог вийшов, і був то здоровенний орк із величезною, захищеною залізним убором головою, та однаково і спритний, і дужий. З ним вийшло ще багато подібних до нього бійців його особистої охорони, й, коли вони оточили Наїнів загін, Азог повернувся до Наїна і сказав:

– Що? Ще один жебрак біля моїх дверей? І тебе я маю порубати?

З цими словами він кинувся на Наїна, і вони зійшлись у двобої. Проте Наїн ніби осліпнув од гніву, але й був стомлений боєм, а от Азог був свіжий, і лютий, і дуже підступний. Невдовзі Наїн завдав йому потужного удару, вклавши в нього всю силу, яка в нього зосталась, однак Азог відскочив убік і підбив гномові ногу, так що його кайло тріснуло, вдарившись об камінь, на якому саме стояв той орк, а Наїн поточився вперед. Тоді Азог швидким помахом рубонув його шию. Комір гномівської кольчуги не пропустив леза, проте удар ворога був таким сильним, що Наїнова шия зламалась і він упав.

Азог засміявся й підняв голову, щоби прокричати гучний клич переможця, та крик той застряг йому в горлянці. Орк побачив, що ціле його військо в долині розгромлено, а гноми йдуть і в той бік, і в інший, убиваючи на своєму шляху всіх; ті ж, кому вдавалося від них утекти, мчали на південь і верещали тікаючи. Ледь не всіх солдатів із його варті теж було перебито. Тож Азог розвернувся і побіг назад до Брами.

Слідом за ним на сходи стрибнув гном із червоною сокирою. То був Даїн Сталестоп, Наїнів син. Він наздогнав Азога перед дверима й убив його там, а потому відрубав йому

---

⁴⁷ Кажуть, що Торінів щит розколовся, тож він відкинув його, а натомість вирубає сокирою гілку дуба і тримає її в лівій, щоби відбивати удари ворогів чи битися нею як палицею. Так він і отримав своє прізвисько.

голову. Вчинок цей постав великим діянням, адже Даїн на той час був лише підлітком за гномівськими мірками. Перед ним було ще довге життя і багато битв, доки він, старий, але не скорений, урешті-решт поліг під час Війни за Перстень. Хоча Даїн був відважний і сповнений люті, мовлять, що коли він спустився від Брами, то мав посіріле обличчя – таке, яке буває в того, хто пережив великий страх.

Коли битву було нарешті виграно, всі вцілілі гноми зібралися в Азанульбізарі. Вони взяли Азогову голову і запхали їй у рота гаманець із дрібними грішми, а потому настромили її на палю. Але тієї ночі ніхто не бенкетував і не лунали пісні, бо мертвих їхніх було стільки, що ніяких сліз не вистачило б, аби оплакати всіх. Половина гномів, кажуть, ледве могла стояти на ногах чи сподіватися на зцілення.

Та, попри все, вранці Траїн став перед ними. У нього було вибито одне око, яке годі було зцілити, а його ходу сповільнювала поранена нога, проте він сказав:

– Радійте! Ми перемогли. Кгазад-дѹм – наш!

Але гноми відповіли йому:

– Може, ти й Дарінів Спадкоємець, але, навіть маючи тільки одне око, мусив би бачити краще. Ми пішли на цю війну заради помсти і таки помстились. Але помста ця не солодка. Якщо це і перемога, то наші руки надто малі, щоби її втримати.

А ті, хто не належав до Дарінового народу, казали також:

– Кгазад-дѹм не був оселею наших Отців. Навіщо він нам, якщо немає надії здобути скарби? Тож якщо нам судилося піти, не отримавши винагороди та належних вир, то що швидше ми повернемося додому, то ліпше буде для нас.

Тоді Траїн обернувся до Даїна і мовив:

– Невже мій власний рід покине мене?

– Ні, – відповів Даїн. – Ти батько нашого народу, ми задля тебе стікали кров'ю і стікатимемо ще, коли доведеться. Та до Кгазад-дѹму не ввійдемо. І ти не ввійдеш до Кгазад-дѹму. Лише я зазирнув крізь тінь у Брану. За тінню на тебе все ще чигає Убивця Даріна. Світ мусить змінитись, і прийде в нього сила, відмінна від нашої, перш ніж Дарінів народ знову вступить до Морії.

Отак і сталося, що після Азанульбізару гноми знову розпорошилися. Та спершу вони з великою натугою роздягли своїх мертвих – аби орки не прийшли і не отримали доброї зброї та обладунків. Кажуть, що кожен гном, котрий повертався з того поля бою, хилився доземно під важким тягарем. Потому вони спорудили багато поховальних вогнищ і спалили тіла всіх своїх родичів. Для цього зрубали в долині безліч дерев, так що відтоді вона назавжди залишилася голою, а дим од вогнищ було видно аж у Лорієні⁴⁸.

Коли ті жахливі ватри перетворилися на попіл, союзники розійшлися кожен до свого краю, а Даїн Сталестоп повів народ свого батька назад до Залізного Кряжу. Тоді, стоячи біля

---

⁴⁸ Таке поводження з мертвими для гномів було ще одним випробуванням, адже суперечило їхнім звичаям. Але на спорудження могил, як того вимагала традиція, вони витратили би багато років (адже ховали своїх мертвих тільки в камені, а не в землі). Тож гноми вибрали спалення, щоби не залишати своїх рідних на поталу звірям і птахам чи оркам-групожерам. Але ті, хто загинув при Азанульбізарі, залишили по собі славу пам'ять; і сьогодні будь-який гном гордо скаже про одного зі своїх правителів; «То був спалений гном», – і цього буде досить.

великої палі, Траїн сказав Торінові Дубошиту:

– Дехто може подумати, що голову цю здобуто надто дорогою ціною! Ми принаймні віддали за неї своє королівство. Ти повернешся зі мною до наковальні чи прохатимеш хліба біля гордих дверей?

– До наковальні, – відповів Торін. – Завдяки молоту руки бодай не втратять сили, щоби колись знов узятися до гостріших за молоти знарядь.

Отож, Траїн і Торін з усім добром, яке залишилося від їхніх побратимів (серед них були, зокрема, Валін і Глоїн), повернулися до Смурних Земель, однак трохи згодом знялися з місця і мандрували Еріадором, доки нарешті оселилися на сході Еред-Луїну по той бік Люну. З заліза була більшість речей, що їх вони кували в ті дні, та гноми поступово заможнішали і кількість їхня поволі зростала⁴⁹. Проте, як сказав Трор, Персню потрібно було золото, щоби золото-таки і примножити, а його, як й інших дорогоцінних металів, у гномів було мало чи навіть не було зовсім.

Про Перстень той годиться тут дещо сказати. Гноми з Дарінового народу вважали його першим зі Семи викуваних і подейкували, що Королю Кгазад-дүму Дарінові III його подарували самі ельфи-ковалі, а не Саурон, хоча його лиха сила, без сумнівів, поширювалась і на цю прикрасу, бо ж Саурон допомагав кувати всі Сім. Але власники Персня не показували його та не говорили про нього, а розлучалися з ним, лише коли до них наближалася смерть, так що інші гноми ніколи достеменно не знали, де його зберігають. Дехто припускав, що Перстень залишився у Кгазад-дүмі, в потаємних могилах королів, якщо тих могил не віднайшли та не розграбували; проте родичі Дарінового Спадкоємця вважали (помилково), що Трор, поспіхом повертаючись туди, мав Перстень при собі. Відтак, що сталося з Перснем потому, вони не відали. На тілі Азога його не знайшли⁵⁰.

Проте нині гноми думають, що цілком могло трапитись і так, що Саурон завдяки чарам дізнався, в кого цей Перстень – останній, який залишався вільним, – і що постійні невдачі Дарінових нащадків здебільшого були наслідком його злоби. Адже Темному Володареві ніяк не вдавалося підкорити гномів звичайними засобами. Лише Перстень мав на них вплив: умів запалювати у гномівських серцях жаждобу золота й коштовних речей і робити так, що за їхнього браку всі інші хороші речі втрачали для гномів будь-яку вартість; тоді народ бороданів переповнювали гнів і бажання мститись усім, хто його зневажив. Однак від самого початку гномів сотворили такими, що вони твердо протистояли будь-чому пануванню. І хоча кожного з них можна було вбити, та про те, щоби перетворити цей народ на тіні, закріпачені чужою волею, годі було і мріяти. Тому й жоден Перстень не змінював тривалість їхнього життя: ні продовжував, ані вкорочував його. Відтак Саурон дедалі палкіше ненавидів гномів-власників Персня та дедалі сильніше прагнув позбавити їх їхньої власності.

Імовірно, почасти саме через злобу Персня Траїн за кілька років утратив спокій і вміння радіти. Жадоба золота не покидала його ні на мить. Урешті, не маючи вже снаги її

---

⁴⁹ Серед гномів було дуже мало жінок. Діс, Траїнова донька, була там. Вона стала матір'ю Філі та Кілі, які народилися в Еред-Луїні. А Торін дружини не мав.

⁵⁰ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 456-457.

витримувати, він звернув свої помисли до Еребору, вирішивши повернутися туди. Про те, що було в нього на серці, Траїн нічого не сказав Торінові, а натомість разом із Валіном, Дваліном і кількома іншими гномами зібрався, попрощався й пішов геть.

Про те, що трапилося з ним згодом, відомо мало. Наразі можна лише припустити, що, коли він опинився поза межами свого краю з нечисленними супутниками, їх вистежили Сауранові емісари. Траїна переслідували вовки, на нього полювали орки, йому затьмарювали шлях лихі птахи, й що наполегливіше намагався він дістатися на північ, то більше прикроців спіткало його. І от настала темна ніч, коли Траїн і його супутники блукали в землях по той бік Андуну, і чорний дощ змусив їх шукати притулку під склепіннями Морок-лісу. Уранці Траїн зник із табору, і його супутники намарно кликали його. Вони шукали Траїна багато днів, аж урешті втратили рештки надії, пішли звідтіля і повернулися до Торіна. Лише через тривалий час стало відомо, що Траїна схопили живцем і затягли в каземати Дол-Гульдура. Там його довго мучили, відібрали в нього Перстень, там він, урешті, й помер.

Отож, Спадкоємцем Даріна став Торін Дубошит, але спадкоємець той не дав своєму народові надії на процвітання. Коли зник Траїн, Торіну було дев'яносто п'ять років – величний гном із гордою поставою: проте він, здавалося, був задоволений тим, що мав у Еріадорі. Торін довго трудився і торгував, надбавши стільки багатства, скільки зумів; і народ його зріс чисельно завдяки багатьом мандрівним гномам із Дарінового народу, котрі почули про Торінову оселю на заході й прийшли до нього. Тепер гноми мали прекрасні чертоги в горах і скарбниці з багатством, тому дні їхні перестали бути геть безпросвітними, хоч у їхніх піснях завжди йшлося про Самотню Гору в далекій далечині.

Роки довшали. Зола, що тліла в Торіновому серці, знову зайнялася вогнем під час роздумів про кривди його Дому та про помсту Драконові, потреба якої перейшла йому в спадок. Він думав про зброю, про армії, про союзників, і замашний його молот дзвенів у кузні; втім, армії його розпорошилися, союзи розпались, а сокир у його народу було мало; і невгасний гнів безнадії палив його, коли він ударяв по червоному залізу на ковадлі.

Та ось нарешті, волею випадку, Торін зустрівся з Гандальфом, і зустріч та змінила долю Дарінового Дому й, окрім того, призвела до інших небуденних подій. У той час⁵¹ Торін, повертаючись на захід із мандрівки, зупинився на нічліг у Брі. Був там і Гандальф. Він прямував до Ширу, де не бував уже літ зо двадцять. Він був утомлений, і хотів бодай трохи перепочити.

Поміж інших гризот тривожні помисли чарівника займало загрозливе становище Півночі, адже він уже тоді знав, що Саурон планує війну і має намір, щойно збереться на силі, напасти на Рівенділ. Але чинити опір спробам Сходу знову заволодіти землями Ангмару та північними переходами в горах тепер могли тільки гноми зі Залізного Кряжу. Адже потойбіч Кряжу лежало Драконове Пустисьце, а Драконом Саурон міг скористатися зі жахливим зиском. То як же згубити того Смога?

Саме коли Гандальф сидів і міркував про це, перед ним постав Торін і мовив:

– Пане Гандальфе, я знаю тебе лише з вигляду, та нині буду радий поговорити. Бо віднедавна ти часто зринав у моїх думках, ніби щось змушувало мене тебе розшукати. Тож я так і зробив би, якби знав, де тебе знайти.

Гандальф здивовано глянув на гнома.

– Дивно це, Торіне Дубошите, – сказав він. – Бо я також думав про тебе, і хоча йду до Ширу, проте в голові мені крутилося, що цей самий шлях приведе мене до твоїх чертогів.

– Можеш називати їх так, якщо хочеш, – відказав Торін. – Але насправді це тільки

---

⁵¹ 15 березня 2941 року.

злиденні й тимчасові халупи, де ми перебиваємось у вигнанні. Та тебе радо зустріли би там, якби ти прийшов туди. Подейкують, що ти мудрий і знаєш більше за інших про те, що діється у світі: а в мене накопичилося багато думок, і я радо послухав би твоєї поради.

– І я прийду, – сказав Гандальф, – бо, гадаю, ми, врешті, переймаємось однією бідою. Дракон із Еребору не йде мені з голови, і, думаю, Трорів правнук також про нього не забув.

Історію про те, чим завершилася їхня зустріч, розказано деінде: про дивний план, що його склав Гандальф, аби допомогти Торінові, й про те, як Торін і його супутники вирушили зі Ширу на пошуки Самотньої Гори, і як випава ця завершилася грандіозними непередбачуваними наслідками. Тут згадано лише те, що безпосередньо стосується Дарінового народу.

Дракона вбив Бард із Есгарота, проте в Долі зчинилася битва. Бо орки спустилися з Еребору, щойно дізнались про повернення гномів, і очолював орків Больг – син Азога, котрого вбив Даїн, коли був іще юним. У тій першій Битві за Діл Торіна Дубощита смертельно поранили, він помер, і його поховали в могилі попід Горою з Дорог-каменем на грудях. Полягли там і Філі та Кілі, сини його сестри. Проте Даїн Сталестоп, двоюрідний Торінів брат, котрий прийшов йому на допомогу зі Залізного Кряжу і був також його законним спадкоємцем, нарікся тоді Королем Даїном II, і Королівство під Горою було відновлено, як того й хотів Гандальф. Даїн став величним і мудрим королем, гноми за його правління процвітали та повернули собі колишню силу.

Пізнього літа того самого року (2941) Гандальф урешті взяв гору над Саруманом, і Біла Рада прийняла рішення про напад на Дол-Гульдур, і Саурон відступив і подався до Мордору, щоби там убезпечитися, як він гадав, од усіх своїх ворогів. Отож, коли врешті почалася Війна, основний удар припав на південний напрям; але навіть так, із простягнутою вдаль правою рукою, Саурон міг би заподіяти багато зла на Півночі, якби Король Даїн і Король Бранд не стояли на його шляху, – так Гандальф і розповідав згодом Фродо та Гімлі, коли їм випало мешкати певний час разом у Мінас-Тіріті. Незадовго перед тим і до Гондору долинули вісті про далекі події.

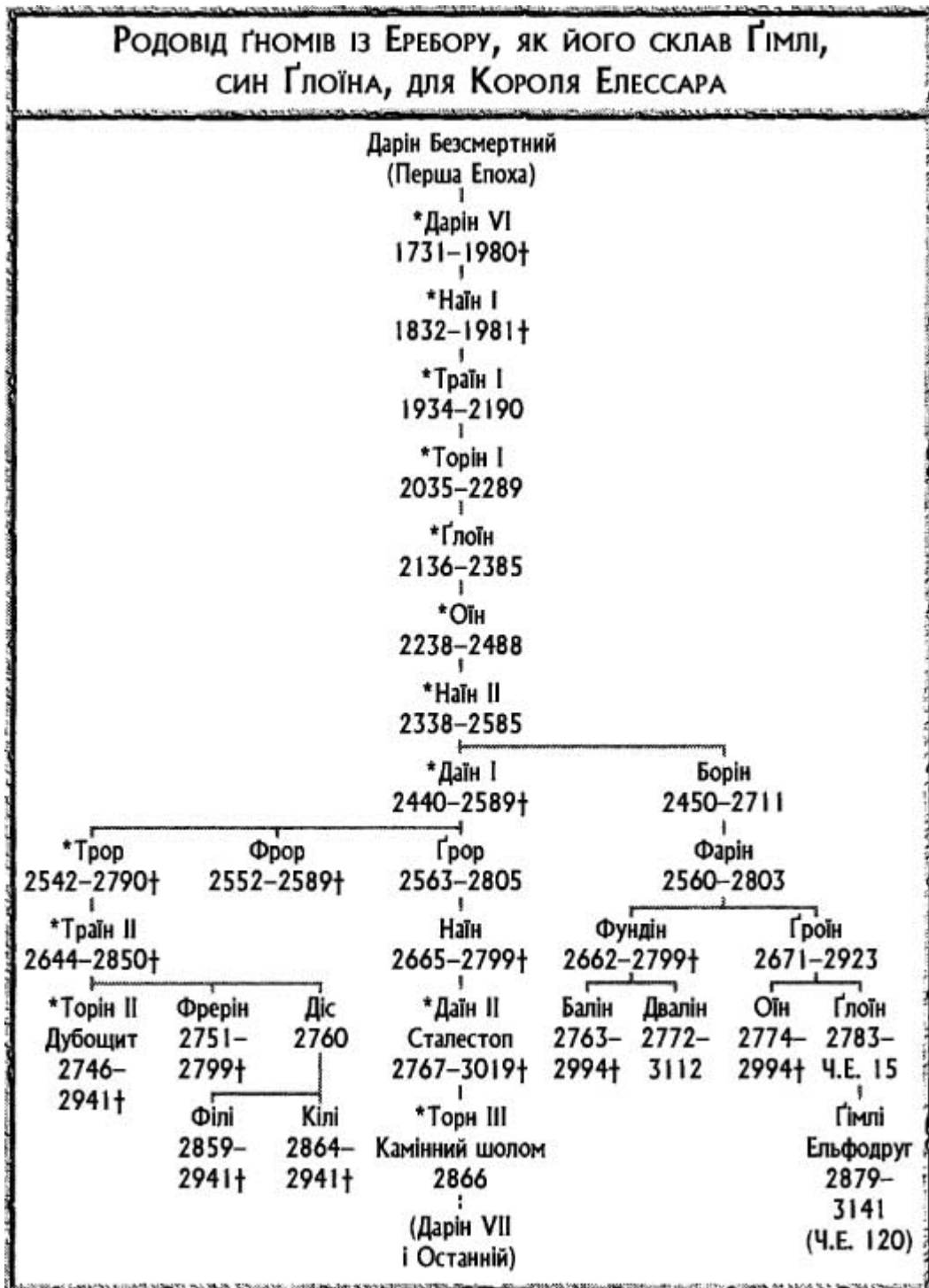
– Я оплакував Торінову загибель, – сказав Гандальф, – а нині нам стало відомо, що Даїн теж загинув, знову воюючи в Долі, коли ж ми билися тут. Я назвав би це важкою втратою, якби не було радше дивом те, що він у такому поважному віці ще міг орудувати сокирою так потужно, як про те розповідають, і стояв над тілом Короля Бранда перед Брамою Еребору, доки запала темрява. Проте все могло би скластись інакше і набагато гірше. Коли згадуватимете про величну Битву на Пеленнорі, не забувайте і про битву в Долі та про звитягу Дарінового народу. Подумайте про те, що могло би трапитись: Драконів вогонь і дикунські мечі Еріадору, ніч у Рівендолі... Гондор міг не мати Королеви. Тут, після перемоги, ми мали б очікувати на повернення до руїни і попелу. Проте цього вдалось уникнути – адже одного вечора наприкінці весни у Брі я зустрів Торіна Дубощита. Випадкова зустріч, як кажуть у Середземні.

Діс була донькою Траїна II. Вона – єдина жінка-гном, яку згадано на ім'я в цих історіях. Гімлі розповідав, що жінок серед гномів не багато – ймовірно, менш як третина цілого народу. Жінки рідко полишають домівки, хіба що в разі надзвичайної потреби. Голосом, зовнішністю й одягом, якщо їм таки доводиться вирушати в мандри, вони такі схожі на гномів-чоловіків, що очі та вуха інших народів не здатні їх розрізнити. Це дало підставу до

появи серед людей безглуздої думки, ніби гномів-жінок не існує взагалі й гноми «ростуть просто з каміння».

Саме через невелику кількість жінок рід гномів розростається повільно та раз у раз опиняється в небезпеці, коли позбувається затишних сховків. Адже гноми можуть мати лишень одного чоловіка чи дружину за життя і дуже ревниві, як і стосовно всього, що їм належить. Власне, одружених гномів у цьому народі менше, ніж третина, бо не всі жінки виходять заміж: декотрі жінки чоловіків не потребують, інші бажають тих, хто для них не доступний, і відтак не одружуються ні з ким. Щодо гномів-чоловіків, то й багато хто з них також не бажає одружуватися, бо надто заклопотаний своїм ремеслом.

Заснування Еребору, 1999	Битва при Нандугіріоні, 2799
Даїна І вбив дракон, 2589	Траїн іде в мандри, 2841
Повернення до Еребору, 2590	Смерть Траїна та зникнення Персня, 2850
Пограбування Еребору, 2770	Битва П'яти Армій і смерть Торіна II, 2941
Вбивство Трора, 2790	Балін іде до Морії, 2989
Збір гномів, 2790–2793	
Війна гномів і орків, 2793–2799	

Гімлі, син Глоїна, здобув славу як один із Дев'ятьох Мандрівників, котрі вирушили в путь із Перснем: він перебував у товаристві Короля Елессара впродовж цілої Війни. Гімлі називали Ельфодругом через велику приязнь, яка поєднала його з Леголасом, сином Короля Трандуїла, і через шану, яку цей гном виявив до Володарки Галадріель.

Після Саурунової загибелі Гімлі привів частину гномівського народу з Еребору на південь і став Володарем Сяйливих Печер. Він і його народ створили чимало прекрасного в Рогані й у Гондорі. Для Мінас-Тіріта вони викували брами з мітрилу та сталі навзаєм тих, які розтрощив Король-Відьмак. Друг його, Леголас, також привів на південь ельфів із Зеленолісся, і вони замешкали в Ітілієні, і край той знову став найчарівнішим з усіх Західних земель.

Коли Король Елессар попросився з життям, Леголас нарешті прислухався до поклику серця і поплив за Море.

*

Ось останній запис, зроблений у «Червоній книзі»

Чули ми розповідь про те, що Леголас узяв Гімлі, сина Глоїна, зі собою через їхню щирю дружбу – найщирішу, яка будь-коли поєднувала ельфа та гнома. Якщо це правда, то вона викликає подив: невже гном покине Середзем'я заради дружби, нехай і якої великої; невже ельдари приймуть його; невже Володарі Заходу це дозволять? Однак мовлять іще, що Гімлі поплив за Море через бажання знову побачити вроду Галадріель; і, можливо, саме вона, могутня серед ельдарів, здобула для нього цю неймовірну ласку. Щось іще до цього додати годі.

Додаток Б Літописання (Хронологія Західних Земель)

Перша Епоха завершилася Величною Битвою, під час якої Воїнство Валінору знищило Тангородрім⁵³ і скинуло Моргота. Після того більшість нольдорів повернулася на

⁵² Так позначено імена тих, кого вважали королями Дарінового народу: чи то у вигнанні, чи вдома. З-поміж інших супутників Торіна Дубошита під час подорожі до Еребору Орі, Норі та Дорі також походили з Дарінового Дому, а дальші Торінові родичі: Біфур, Бофур і Бомбур – з гномів Морії, проте не з Дарінової династії. Щодо † дивись ч. 3, с. 497.

⁵³ Див.: *Володар Пернів*, ч. 1, с. 414.

Далекий Захід⁵⁴ і оселилася на Ерессеа, так що їхні поселення було видно з Валінору. Багато синдарів також відпливло за Море.

Друга Епоха завершилася першою поразкою Саурона, прислужника Моргота, і захопленням Єдиного Персня.

Третя Епоха добігла кінця під час Війни за Перстень; але вважають, що *Четверта Епоха* розпочалася допіру після від'їзду Повелителя Ельронда, коли настав час панування людей і занепаду всіх інших народів Середзем'я, «наділених даром мови»⁵⁵.

У Четверту Епоху попередні віки часто називали *Прадавніми Часами*; та дослівно вживати цю назву варто лише стосовно періоду, що передував вигнанню Моргота. Історії того часу до цих хронік не внесено.

Друга Епоха

Для людей Середзем'я то були похмурі роки, а для Нуменору – літа розкоші. Про події в Середземні збереглося зовсім мало записів, вони стислі, й дати в них часто неточні.

На початку епохи на цих теренах усе ще мешкали Високі Ельфи. Жили вони головно в Ліндоні на захід од Еред-Луїну; та, перш ніж було побудовано Барад-дур, чимало синдарів переселилося на схід, і декотрі з них заснували королівства у далеких лісах, де мешканцями тих королівств були переважно пралісні ельфи. Трандуїл, який королював на півночі Великого Зеленолісся, був одним із них. У Ліндоні на північ од Люну мешкав Гіл-галад – останній нащадок нольдорських королів у вигнанні. Його вважали Верховним Королем Ельфів Заходу. У Ліндоні на південь од Люну певний час мешкав також і Келеборн, Тінголів родич, чиєю дружиною була Галадріель, найвеличніша з-поміж ельфійок. Вона була сестрою Фінрода Фелагунда, Друга Людей, який колись королював у Нарготронді й віддав своє життя, щоб урятувати Берена, сина Барагіра.

Згодом декотрі ельфи подалися до Ерегіону, що лежав на схід од Імлистих Гір, неподалік од Західної брами Морії. Вони вчинили так, бо дізналися, що в Морії знайдено *мітріл*⁵⁶. Нольдори були неперевершеними ремісниками і до гномів ставилися не так вороже, як синдари, а дружба, яка виникла між Даріновим народом і ельфами-ковачами з Ерегіону, була найміцнішою з усіх, що будь-коли пов'язували ці дві раси. Володарем Ерегіону був Келебрімбор – найвидатніший серед усіх ремісників, один із нащадків Феанора.

Рік

1 Заснування Сірих Гаваней і Ліндону.

32 Едаїни дістаються до Нуменору.

прибл. 40 Багато гномів, покинувши свої стародавні міста в Еред-Луїні, йде до Морії, тож кількість тамтешніх мешканців швидко зростає.

442 Смерть Ельроса Тар-Міньятура.

прибл. 500 Саурон знову дає про себе знати в Середземні.

521 У Нуменорі народилася Сильмарієн.

600 Перші нуменорські кораблі з'являються віддалік од узбереж.

750 Нольдори засновують Ерегіон.

прибл. 1000 Саурон, стривожений посиленням нуменорців, обирає Мордор собі за твердиню. Він розпочинає будувати Барад-дур.

---

⁵⁴ Див.: *Володар Перснів*, ч. 2, с. 318; *Гобіт*, с. 216.

⁵⁵ Див.: *Володар Перснів*, ч. 3, с. 394.

⁵⁶ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 538.

- 1075** Тар-Анкаліме стає першою Королевою-Правителькою Нуменору.
- 1200** Саурон намагається спокусити ельдарів. Гіл-галад відмовляється укласти з ним угоду, а ковалі Ерегіону потрапляють під його владу. Нуменорці починають будувати постійні гавані.
- прибл. 1500** Ельфи-ковалі під орудою Саурона досягають вершин майстерності. Вони беруться викувувати Персні Влади.
- прибл. 1590** В Ерегіоні викувано Три Персні.
- прибл. 1600** Саурон викуває в Ородруїні Єдиний Перстень. Він завершує будівництво Барад-дûра. Келебрімбор розгадує Сауранові наміри.
- 1693** Починається війна між Сауроном і ельфами. Три Персні заховано.
- 1695** Сауранові війська захоплюють Еріадор. Гіл-галад виряджає Ельронда до Ерегіону.
- 1697** Ерегіон спустошено. Смерть Келебрімбора. Брами Морії замкнено. Ельронд із рештками нольдорів відступає і знаходить притулок в Імладрісі.
- 1699** Саурон захоплює Еріадор.
- 1700** Тар-Мінастір висилає могутній флот із Нуменору до Ліндону. Саурона переможено.
- 1701** Саурона витіснено з Еріадору. Західні землі на тривалий час здобувають мир.
- прибл. 1800** Починаючи з цього часу, нуменорці засновують свої домініони на узбережжях Середзем'я. Сауранова влада поширюється на схід. Тінь його падає на Нуменор.
- 2251** Смерть Тар-Атанамира. Скіпетр переходить до Тар-Анкалімона. Початок повстання та розбрату між нуменорцями. Приблизно в той самий час уперше з'являються назгûли, або Примари Персня, – раби Дев'яти Перснів.
- 2280** Умбар перетворено на велику нуменорську фортецю.
- 2350** Збудовано Пеларгір. Він стає основною гаванню Вірних нуменорців.
- 2899** Ар-Адунахор отримує скіпетр.
- 3175** Тар-Палантір розкаюється. Громадянська війна в Нуменорі.
- 3255** Ар-Фаразôn Золотий захоплює скіпетр.
- 3261** Ар-Фаразôn вирушає в море й висаджується в Умбарі.
- 3262** Полоненого Саурона везуть до Нуменору; 3262-3310 Саурон спокушає Короля та зманює нуменорців ідеєю безсмертя.
- 3310** Ар-Фаразôn починає будувати Велику Ескадру.
- 3319** Ар-Фаразôn нападає на Валінор. Повалення Нуменору. Елендил і його сини рятуються втечею.
- 3320** Заснування Королівств у Вигнанні: Арнору та Гондору. Розподіл Каменів (дивись тут: ч. 2, с. 319). Саурон повертається до Мордору.
- 3429** Саурон нападає на Гондор, захоплює Мінас-Ітіл і спалює Біле Дерево. Ісільдур пливе за течією Андуйну на північ – до Елендила. Анаріон захищає Мінас-Анор і Остіліат.
- 3430** Утворено Останній Союз Ельфів і Людей.
- 3431** Гіл-галад і Елендил рухаються маршем на схід до Імладріса.
- 3434** Війська Союзу перетинають Імлисті Гори. Битва на Дагорладі та поразка Саурона. Розпочато облогу Барад-дûра.
- 3440** Убито Анаріона.
- 3441** Елендил і Гіл-галад, який згодом гине, перемагають Саурона. Ісільдур забирає Єдиний Перстень. Саурон зникає, а Примари Персня відступають у тінь. Завершується Друга Епоха.

Третя Епоха

То були роки відцвітання ельдарів. Тривалий час вони пробували в мирі, володіючи Трьома Перснями, тим часом Саурон спав, а Єдиний Перстень було втрачено; втім, ельдари не намагалися творити нічого нового, живучи самими спогадами про минуле. Гноми причаїлися глибоко в надрах, охороняючи свої сховища з багатством; але коли зло знову

заворушилось і на землі вкотре з'явилися дракони, їхні стародавні скарбниці одну по одній було розграбовано, а самі гноми перетворилися на мандрівний народ. Морія тривалий час була у безпеці, проте число її мешканців скорочувалось, і невдовзі багато просторих чертогів потемніло та спорожніло. Мудрість і тривалість життя нуменорців після змішання їх із нижчими людьми також меншали.

Утім, коли збігла тисяча літ і перша тінь упала на Велике Зеленолісся, в Середземні з'явилися *істари*, чи то пак чарівники. Пізніше мовили, ніби вони прийшли з Далекого Заходу та були вісниками, посланими, щоби кинути виклик Саурановій владі та об'єднати всіх тих, кому вистачало сили чинити йому опір: однак їм було заборонено протиставляти його владі свою власну чи робити спроби запанувати над ельфами та людьми з допомогою сили чи страху.

Тож чарівники прийшли в подобах людей, хоча ніколи не були молодими, старіли дуже повільно, мали просто золоті руки та кмітливий розум. Рідко кому⁵⁷ істари розкривали справжні свої імена, послуговуючись набутими. Двох верховних членів цього ордену (а загалом, кажуть, їх було п'ятеро) ельдари називали Куруніром, «Усевмілим», і Мітрандіром, «Сірим Пілігримом», а люди на Півночі кликали їх Саруманом і Гандальфом. Курунір часто мандрував сходом, але врешті оселився в Ісенгарді. А Мітрандір підтримував тісну дружбу з ельдарами, мандрував головно Заходом і ніде не затримувався надовго.

Упродовж Третньої Епохи про те, хто охороняв Три Персні, не знав ніхто, крім самих охоронців. Однак, зрештою, стало відомо, що спершу Персні належали трьом найвеличнішим ельдарам: Гіл-галадові, Галадріель і Кірданові. Перед смертю Гіл-галад віддав свій перстень Ельрондові, а згодом Кірдан передав свій Мітрандірові. Бо Кірдан бачив більше та далі, ніж будь-хто в Середзем'ї, тому радо вітав Мітрандіра у Сірих Гаванях, знаючи, звідки той прибув і куди повернеться.

– Візьми цього персня, пане, – сказав він, – бо труди твої будуть нелегкі, а він дасть тобі сили здійснити ті діяння, які ти запланував. Адже це – Перстень Вогню, і ним ти зможеш наново розпалити племіння сердець у нашому світі, який холоне. Що ж до мене, то моє серце – з Морем, і я мешкатиму на сірих його берегах, доки відпливе останній корабель. Я чекатиму на тебе.

Рік

2 Ісільдур висаджує паросток Білого Дерева у Мінас-Анорі та передає правління Південним Королівством Менельдилові. Трагедія на Ірисових Луках; убито Ісільдура і трьох його синів.

3 Огтар приносить уламки Нарсіла до Імладріса.

10 Валандил стає Королем Арнору.

109 Ельронд одружується з Келебріан, донькою Келеборна.

130 Народження Еладана й Ельрогіра – синів Ельронда.

241 Народження Арвен Ундомиель.

420 Король Остогер відбудовує Мінас-Анор.

490 Перша навала східнян.

500 Ромендакіл I завдає поразки східнянам.

541 Ромендакіл I гине у битві.

830 Фаластур започатковує династію Корабельних Королів Гондору.

861 Смерть Еарендура та поділ Арнору.

933 Король Еарніл I захоплює Умбар і робить його фортецею Гондору.

936 Еарніл зникає на морі.

1015 Король Кір'яндил гине під час облоги Умбара.

1050 Г'ярмендакіл завойовує Гарад. Гондор досягає розквіту сили. Приблизно в цей

---

⁵⁷ Див.: *Володар Пернів*, ч. 2, с. 441.

самий час на Велике Зеленолісся падає тінь і люди починають називати його Морок-лісом. Уперше літописи згадують про періаннатів – власостопи приходять до Еріадору.

прибл. 1100 Мудрі (істари та ватажки ельдарів) виявляють, що лиха сила отаборилась у Дол Гульдурі. Вони вважають, що це – один із назг'улів.

1149 Початок правління Атанатара Алькаріна.

прибл. 1150 Блідошкіри вступають в Еріадор. Стури йдуть Проходом через Червоноріг і переселяються на Стрлку, тобто у Смурні Землі.

прибл. 1300 Знову починають розмножуватися лихі створіння. В Імлистих Горах більшає орків, і вони нападають на гномів. Укотре з'являються назг'ули. Їхній ватаг прибуває до Ангмару. Періаннати мігрують на захід; багато з них оселяється у Брі.

1356 Короля Аргелеба I вбито у бою з Рудауром. Приблизно в цей самий час стури покидають Стрлку та повертаються до Дикого Краю.

1409 Король-Відьмак із Ангмару завойовує Арнор. Убито Короля Арвелега I. Форност і Тирн-Гортад удалося захистити. Знищено Вежу Амон-Сул.

1432 Помирає Король Валакар Гондорський, починається громадянська війна – Родові Чвари.

1437 Спалено Остгіліат і втрачено *палантир*. Ельдакар відпливає до Рованіону; вбито його сина Орнендила.

1447 Ельдакар повертається і виганяє узурпатора Кастамира. Битва при Переправах на Еруї. Облога Пеларгіра.

1448 Повстанці втікають і захоплюють Умбар.

1540 Король Альдамир гине під час війни з Гарадом і з корсарами з Умбара.

1551 Г'ярмендакіл II завдає поразки людям із Гараду.

1601 Багато періаннатів переселяється з Брі куди-інде, й Аргелеб II дарує їм землю по той бік Андудіну.

прибл. 1630 До них долучаються стури, котрі надходять зі Смурних Земель.

1634 Корсари плундрують Пеларгір і вбивають Короля Мінардила.

1636 Велика Чума спустошує Гондор. Смерть Короля Телемнара та його дітей. У Мінас-Анорі помирає Біле Дерево. Мор поширюється на північ і на захід, чимало територій Еріадору перетворюється на пустку. Періаннати по той бік Барандудіну виживають, але й вони зазнають великих утрат.

1640 Король Тарондор переносить Королівський Дім до Мінас-Анора і висаджує там паросток Білого Дерева. Остгіліат занепадає. Мордор залишається без охорони.

1810 Король Телумехтар Умбардакіл знову захоплює Умбар і виганяє звідти корсарів.

1851 Відновлюються напади Примарних Вершників на Гондор.

1856 Гондор втрачає східні території, у битві гине Нармакіл II.

1899 Король Калімехтар на Дагорладі завдає поразки Примарним Вершникам.

1900 Калімехтар будує Білу Вежу в Мінас Анорі.

1940 Гондор і Арнор поновлюють комунікацію та укладають союз. Арведуї одружується з Фіріель, донькою Ондогера Гондорського. Ондогер гине у битві. Еарніл завдає ворогові поразки в Південному Ітілієні. По тому він виграє Битву за Табір і проганж Примарних Вершників до Мертвих Боліт. Арведуї претендує на корону Гондору.

1944 Еарніл II здобуває корону.

1974 Північне Королівство припиняє існування. Король-Відьмак захоплює Артедайн і Форност.

1975 Арведуї тоне в Затоці Форохель. Утрачено *палантири* Аннумінаса й Амон-Сула. Еарнур приводить флот до Ліндону. Короля-Відьмака розгромлено, його переслідують до Еттенських Пустищ. Він зникає з Півночі.

1976 Аранарт прибирає собі титул Проводиря Дунедайнів. Реліквії Арнору передано на збереження Ельрондові.

1977 Фрумгар веде еотеодів на Північ.

1979 Бука з Мокви стає першим Ватагом Ширу.

1980 Король-Відьмак прибуває до Мордору і збирає там назг'улів. У Морії з'являється Бальрог і вбиває Даріна VI.

1981 Убито Наїна I. Гноми тікають із Морії. Багато лорієнських пралісних ельфів тікає на південь. Амрот і Німродель заблукали.

1999 Траїн I приходить до Еребору та засновує гномівське королівство «під Горою».

2000 Назг'ули виступають із Мордору та беруть в облогу Мінас-Ітіл.

2002 Падіння Мінас-Ітіла, згодом відомого як Мінас-Моргул. Захоплення *палантира*.

2043 Еарнур стає Королем Гондору. Йому кидає виклик Король-Відьмак.

2050 Виклик кинуто вдруге. Еарнур їде до Мінас-Моргула та зникає. Мардил стає першим Намісником-Правителем.

2060 Зростає влада Дол-Гульдур. Мудрі бояться, що це – нове втілення Саурона.

2063 Гандальф увиходить у Дол-Гульдур. Саурон відступає та ховається на Сході. Починається Сторожкий Мир. Назг'ули причаюються в Мінас-Моргулі.

2210 Торін I покидає Еребор і йде на північ до Сірих Гір, де на ту пору збирається більшість уцілілого Дарінового народу.

2340 Ісумбрас I стає тринадцятим Ватагом і першим із династії Туків. Староцапи займають Цапокрай.

2460 Завершується Сторожкий Мир. Саурон, примноживши свої сили, повертається до Дол-Гульдур.

2463 Утворено Білу Раду. Приблизно в цей самий час стур Деагол знаходить Єдиний Перстень, але гине від руки Смеагола.

2470 Приблизно в цей час Смеагол-Голум ховається в Імлистих Горах.

2475 Поновлюються напади на Гондор. Осгіліат остаточно зруйновано, і його кам'яний міст запався.

прибл. **2480** Орки починають будувати таємні фортеці в Імлистих Горах, аби перегородити всі проходи в Еріадор. Саурон починає заселяти Морію своїми потворами.

2509 Келебріан під час подорожі до Лорієну по трапляє у засідку в Переході через Червоноріг і зазнає смертельного поранення.

2510 Келебріан відпливає за Море. Орки та східняни наводнюють Каленардон. Еорл Юний здобуває перемогу на луці Келебранту. Рогірими оселяються в Каленардоні.

2545 Еорл гине у битві на Пустирі.

2569 Брего, син Еорла, добудовує Золоті Хороми.

2570 Бальдор, син Брего, заходить у Заборонені Двері та зникає. Приблизно в цей самий час на далекій півночі знову з'являються дракони і починають діймати гномів.

2589 Дракон убив Даїна I.

2590 Трор повертається до Еребору. Його брат Грор їде до Залізного Кряжу.

прибл. **2670** Тобольд висаджує в Південній Чверті «люлькове зілля».

2683 Ісенгрім стає десятим Ватагом і починає розбудовувати Великі Сміали.

2698 Ектеліон I відбудовує Білу Вежу Мінас-Тіріта.

2740 Орки поновлюють набіги на Еріадор.

2747 Бандобрас Тук завдає поразки орківському загону в Північній Чверті.

2758 Роган атакують зі заходу та зі сходу, його захоплено. Гондор атакують флоти корсарів. Гельм Роганський знаходить притулок у Гельмовому Яру. Вульф захоплює Едорас. 2758-2759: настає Довга Зима. Мешканці Еріадору та Рогану потерпають од тяжкої скрути і зазнають утрат. Гандальф приходить на допомогу народові Ширу.

2759 Смерть Гельма. Фреалаф виганяє Вульфа та започатковує другу династію Королів Марки. Саруман оселяється в Ісенгарді.

2770 Дракон Смог спускається в Еребор. Діл зруйновано. Трор разом із Траїном II і Торіном II рятується втечею.

2790 Трора вбиває орк у Морії. Гноми збираються на війну задля помсти. Народився Геронтій, пізніше відомий як Старий Тук.

2793 Розпочинається Війна Гномів і Орків.

2799 Битва при Нандугіріоні перед Східною брамою Морії. Даїн Сталестоп повертається до Залізного Кряжу. Траїн II і його син Торін мандрують на захід. Вони оселяються на півдні від Еред-Луїну по той бік Ширу (2802).

2800-2864 Північні орки не дають спокою Роганові. Вони вбивають короля Вальду (2861).

2841 Траїн II вирушає в дорогу, щоби знову побувати в Ереборі, та його переслідують Сауранові слуги.

2845 Гнома Траїна ув'язнено в Дол-Гульдурі: в нього відібрали останній зі Семи Перснів.

2850 Гандальф знову приходить до Дол-Гульдура і виявляє, що справжнім господарем там дійсно є Саурон, який збирає всі Персні та шукає звісток про Єдиного, а також про Ісільдурового Спадкоємця. Натомість знаходить Траїна і здобуває ключі від Еребору. Траїн помирає в Дол-Гульдурі.

2851 Скликано Білу Раду. Гандальф наполягає на нападі на Дол-Гульдур. Саруман переконує всіх не робити цього⁵⁸. Саруман починає пошуки біля Ірисових Лук.

2872 Помирає Белектор II Гондорський. Гине Біле Дерево, не залишивши по собі жодного паростка. Мертве Дерево залишають стояти на тому самому місці.

2885 Підбурені Саурановими емісарами, гарадрими перетинають Порос і нападають на Гондор. Перебуваючи на службі в Гондорі, гинуть сини Фольквейна Роганського.

2890 У Ширі народжується Більбо.

2901 Більшість уцілілих мешканців Ітілієну покидає свій край через напади уруків із Мордору. Збудовано таємний сховок Геннет-Аннун.

2907 Народилася Гільрен, мати Арагорна II.

2911 Люта Зима. Барандуїн та інші річки замерзають. З Півночі до Еріадору приходять білі вовки.

2912 Страхітливі повені спустошують Енедвайт і Мінгіріат. Тарбад зруйновано та перетворено на пустку.

2920 Смерть Старого Тука.

2929 Араторн, син Арадора Дунедайнського, одружується з Гільрен.

2930 Тролі вбивають Арадора. У Мінас-Тіріті народився Денетор II, син Ектеліона II.

2931 1 березня народився Арагорн, син Араторна II.

2933 Убито Араторна II. Гільрен забирає Арагорна до Імладріса. Ельронд приймає його як сина та нарекає Естелем (Надією); походження хлопчика приховують.

2939 Саруман виявляє, що Сауранові слуги обшукують Андуїн поблизу Ірисових Лук і що Сауранові відомо про Ісільдурову загибель. Саруман стривожений, але нічого не розповідає Раді.

2941 Торін Дубошит і Гандальф навідують Більбо в Ширі. Більбо зустрічається зі Смеаголом-Голумом і знаходить Перстень. Скликано Білу Раду: Саруман погоджується на напад на Дол-Гульдур, адже тепер він хоче зупинити Саурана, щоби той не проводив пошуків у Ріці. Саурон, здійснивши свої плани, покидає Дол-Гульдур. Битва П'яти Армій у Долі. Смерть Торіна II. Бард із Есгарота убиває Смога. Даїн зі Залізного Кряжу стає Королем під Горою (Даїном II).

2942 Більбо повертається до Ширу з Перснем. Саурон таємно повертається до Мордору.

2944 Бард відбудовує Діл і стає королем. Голум покидає Гори та вирушає на пошуки «злодія», котрий забрав у нього Перстень.

2948 Народився Теоден, син Тенгела, Король Рогану.

2949 Гандальф і Балін навідують Більбо в Ширі.

---

⁵⁸ Згодом стало зрозуміло, що Саруман сам хотів заволодіти Єдиним Перснем і сподівався, що той, прагнучи знайти господаря, викрие ми це свого перебування, якщо Сауранові на деякий час дадуть спокій.

2959 Народилася Фіндуїлас, донька Адрагіла з Дол-Амрота.

2951 Саурон відкрито виявляє себе та збирає війська в Мордорі. Він починає відбудовувати Барад-дур. Голум повертає в напрямку до Мордору. Саурон посилає трьох назг'улів, аби вони знову захопили Дол-Гульдур. Ельронд розкриває Бетелеві його справжнє ім'я та походження і дає йому уламки Нарсіла. Арвен, щойно повернувшись із Лорієну, зустрічає Арагорна в лісах Імладріса. Арагорн іде в Нетрі.

2953 Востаннє скликано Білу Раду. Точиться суперечка щодо Персня. Саруман удає, ніби він виявив, що Єдиний Перстень поплав за течією Андуїну до Моря. І вирушає до Ісенгарда, який він привласнює та укріплює. Саруман задрить Гандальфові та боїться його, тож посилає шпигунів, аби ті стежили за кожним Гандальфовим рухом; він зауважує, що Гандальф зацікавився Широм. Невдовзі Саурон засилає своїх шпигунів до Брі та до Південної Чверті.

2954 У Судній Горі знову займається вогонь. Останні мешканці Ітілієну втікають за Андуїн.

2956 Арагорн зустрічає Гандальфа, й між ними виникає дружба.

2957-2980 Арагорн багато подорожує та здійснює чимало вдалих виправ. Під маскою Торонгіла він служить і Тенгелові Роганському, й Ектеліону II Гондорському.

2968 Народився Фродо.

2976 Денетор одружується з Фіндуїлас із Дол-Амрота.

2977 Баїн, син Барда, стає Королем Долу.

2978 Народився Боромир, син Денетора II.

2980 Арагорн потрапляє до Лорієну і там знову зустрічається з Арвен Ундоміель. Арагорн дарує їй Барагірів перстень, і вони складають урочисті обітничі пагорби Керін-Амрот. Приблизно в цей самий час Голум дістається до кордонів Мордору та знайомиться з Павучихою. Теоден стає Королем Рогану. Народився Семвайз.

2983 Народився Фарамір, син Денетора.

2984 Смерть Ектеліона II. Денетор II стає Намісником Гондору.

2988 Фіндуїлас помирає в молодому віці.

2989 Балін покидає Еребор і входить до Морії.

2991 У Рогані народився Еомер, син Еомунда.

2994 Балін гине, колонію гномів знищено.

2995 Народилась Еовин, сестра Еомера.

прибл . **3000** Тінь Мордору дошає. Саруман наважується скористатися *палантиром* Ортанка, проте його вистежує Саурон, який має Ітіл-камінь. Саруман зраджує Раду. Його шпигуни доповідають, що Шир пильно стережуть блукачі.

3001 Прощальне свято Більбо. Гандальф підозрює, що перстень Більбо – це Єдиний Перстень. Охорону Ширу подвоєно. Гандальф шукає новини про Голума та кличе на допомогу Арагорна.

3002 Більбо гостює в Ельронда й оселяється в Рівендолі.

3004 Гандальф відвідує Фродо в Ширі та через певні часові проміжки зустрічається з ним упродовж чотирьох років.

3007 Бранд, син Баїна, стає Королем Долу.

3008 Гандальф і Арагорн упродовж восьми років полюють за Голумом, шукаючи його в долинах Андуїну, в Морок-лісі, в Рованіоні та біля самих кордонів Мордору. Проте якимось цими роками Голум сам забірає до Мордору і стає Саурановим бранцем. Ельронд посилає по Арвен, і вона повертається до Імладріса; гори й усі землі на сході стають небезпечними.

3017 Голума відпускають із Мордору. Арагорн захоплює його на Мертвих Болотах і привозить до Трандуїла в Морок-ліс. Гандальф навідується до Мінас-Тіріта й читає сувій Ісільдура.

Великі роки

Квітень

12 Гандальф прибуває до Гобітова.

Червень

20 Саурон атакує Остіліат. Приблизно в цей самий час здійснено напад на Трандуїла й утік Голум.

День Середріччя

Гандальф зустрічається з Радагастом.

Липень

4 Боромир виїздить із Мінас-Тіріта.

10 Гандальфа ув'язнено в Органку.

Серпень

Усі Голумові сліди зникають. Заведено вважати, що саме в цей час, рятуючись од переслідувань і ельфів, і Сауринових слуг, він шукає прихистку в Морії; та коли, нарешті, знаходить шлях до Західної брами, то вже не може з Морії вибратися.

Вересень

18 Ранкової пори Гандальф утікає з Органка. Чорні Вершники перетинають Ісенські Броди.

19 Гандальф приходять до Едораса як жебрак, і його не впускають туди.

20 Гандальф домагається дозволу ввійти. Теоден наказує йому забиратися геть: «Бери будь-якого коня, тільки зникни звідси раніше, ніж постаріє завтрашній день!»

21 Гандальф зустрічає Тіньогрива, але кінь не підпускає його до себе. Гандальф іде за Тіньогривом далеко в поля.

22 Чорні Вершники ввечері дістаються до Сарн-Броду; вони відтісняють оборону блукачів. Гандальф приборкує Тіньогрива.

23 Перед світанком чотири Вершники в'їжджають у Шир. Інші переслідують блукачів у східному напрямку, а опісля повертаються, щоби наглядати за Зеленшляхом. Поночі один Чорний Вершник приїздить до Гобітова. Фродо покидає Торбин Кут. Гандальф, приборкавши Тіньогрива, іде з Рогану.

24 Гандальф переправляється через Ісен.

26 Праліс. Фродо приходять до Бомбадила.

27 Гандальф перетинає Сіряницю. Друга ніч із Бомбадиллом.

28 Могильний Дух полонить гобітів. Гандальф дістається до Сарн-Броду.

29 Фродо вночі дістається до Брі.

30 Струмкову Улоговину та Заїзд у Брі під ранок захоплено. Фродо покидає Брі. Гандальф приїжджає до Струмкової Улоговини й уночі дістається до Брі.

Жовтень

- 1 Гандальф покидає Брі.
- 3 Уночі на нього нападають на Вершині Вітрів.
- 6 Табір попід Вершиною Вітрів зазнає нічного нападу. Фродо поранено.
- 9 Глорфіндел покидає Рівенділ.
- 11 Він відводить Вершників якнайдалі від Мосту через Мітейтель.
- 13 Фродо перетинає Міст.
- 18 У сутінках Глорфіндел знаходить Фродо. Гандальф дістається до Рівендолу.
- 20 Утеча через Брід на Бруїнені.
- 24 Фродо видужує і приходять до тьми. Боромир уночі прибуває до Рівендолу.
- 25 Рада в Ельронда.

Грудень

- 25 Загін Персня в сутінках покидає Рівенділ.

3019

Січень

- 8 Загін дістається до Краю Гостролиста.
- 11,12 Сніг на Карадрасі.
- 13 Напад вовків у досвітній час. Загін дістається до Західної брами Морії, щойно западає ніч. Голум починає вистежувати Персненосця.
- 14 Ніч у Двадцять першій залі.
- 15 Міст Кгазад-дѹму та падіння Гандальфа. Загін пізно вночі дістається до Німроделу.
- 17 Увечері Загін приходять до Карас-Галадону.
- 23 Гандальф переслідує Бальрога до вершини Зіракзі-гілу.
- 25 Він скидає Бальрога вниз і покидає цей світ. Його тіло лежить на вершині.

Лютий

- 15 Дзеркало Галадріель. Гандальф повертається до життя і перебуває в нестямі.
- 16 Прощання з Лорієном. Голум зі своєї схованки на західному березі спостерігає за від'їздом Загону.
- 17 Гвайгїр відносить Гандальфа до Лорієну.
- 23 Уночі поблизу Сарн-Гебіру на човні здійснено напад.
- 25 Загін минає Аргонат і стає табором у Парт-Галені. Перша Битва за Ісенські Броди; вбито Теодреда, сина Теодена.
- 26 Розпад Братства. Боромирова смерть; його рїг чують у Мінас-Тіріті. Меріадока та Перегрїна взято в полон. Фродо та Семвайз заходять на терени східного Емин-Муїлу. Ввечері Арагорн розпочинає гонитву за орками. Еомер чує, як орківський загін спускається з Емин-Муїлу.
- 27 На сході сонця Арагорн дістається до західної скелі. Еомер, усупереч Теоденовим наказам десь опівночі вирушає зі Східної Сторони на гонитву за орками.
- 28 Еомер перехоплює орків одразу за лісом Фангорн.
- 29 Меріадок і Піпін рятуються втечею та зустрічають Деревобородого. На сході сонця рогїрими атакують і знищують орків. Фродо спускається з Емин-Муїлу та зустрічає Голума. Фарамір бачить Боромирів поховальний човен.
- 30 Починається Ентївське Віче. Еомер, повертаючись до Едораса, зустрічає Арагорн а.

Березень

1 На світанку Фродо починає перехід через Мертві Болота. Триває Ентівське Віче. Арагорн зустрічає Гандальфа Білого. Вони вирушають до Едораса. Фарамир покидає Мінас-Тіріт і вирушає до Ітілієну.

2 Фродо дістається до кінця Боліт. Гандальф приходить до Едораса та зцілює Теодена. Рогірими йдуть на захід, аби виступити проти Сарумана. Друга Битва за Ісенські Броди. Еркенбранд зазнає поразки. Пополудні закінчується Ентівське Віче. Енти крокують до Ісенгарда й дістаються туди вночі.

3 Теоден відступає до Гельмового Яру. Починається Битва за Горнбург. Енти завершують знищення Ісенгарда.

4 Теоден і Гандальф вирушають із Гельмового Яру до Ісенгарда. Фродо дістається до шлакових пагорбів на краю Мораннонської Пустки.

5 Опівдні Теоден дістається до Ісенгарда. Перемовини зі Саруманом в Ортанку. Крилатий назгұл пролітає над табором у Дол-Барані. Гандальф і Перегрін вирушають до Мінас-Тіріта. Фродо ховається неподалік од Мораннону та продовжує шлях у сутінках.

6 Уранці Арагорна знаходять дунедайни. Теоден вирушає з Горнбурга до Курганового Долу. Арагорн вирушає в дорогу дещо пізніше.

7 Фарамир веде Фродо до Геннет-Аннуна. Арагорн прибуває до Курганового Долу з настанням ночі.

8 Займається день, і Арагорн ступає на «Стежки Мерців»; опівночі він дістається до Ереху. Фродо покидає Геннет-Аннун.

9 Гандальф дістається до Мінас-Тіріта. Фарамир залишає Геннет-Аннун. Арагорн покидає Ерех і йде до Калембелу. З настанням сутінків Фродо дістається до Моргульської Дороги. Теоден прибуває в Курганів Діл. З Мордору починає розтікати темрява.

10 День без дня. Збір Рогану: рогірими виїжджають із Курганового Долу. Гандальф рятує Фарамира поза брамами Міста. Арагорн переправляється через Рінгло. Армія Мораннону захоплює Кайр-Андрос і вступає до Анорієну. Фродо минає Роздоріжжя і бачить, як виступає моргульське військо.

11 Голум навідує Павучиху, та бачить сонного Фродо і майже розкаюється. Денетор посилає Фарамира в Остіліат. Арагорн дістається до Лінгіру та прямує в Лебенін. Східний Роган захоплено з півночі. Перший напад на Лорієн.

12 Голум веде Фродо до лігва Павучихи. Фарамир відступає до Фортів біля Гаті. Теоден стає табором під Мін-Ріммоном. Арагорн відтісняє ворога в напрямку до Пеларгіра. Енти завдають поразки загарбникам Рогану.

13 Фродо впіймали орки з Кіріт-Унголу. Пеленнор захоплено. Фарамира поранено. Арагорн дістається до Пеларгіра та захоплює флот. Теоден у Лісі Друадан.

14 Семвайз знаходить Фродо у Вежі. Мінас-Тіріт узято в облогу. Рогірими під проводом диких людей приходять у Сірий Ліс.

15 На світанку Король-Відьмак розбиває Брама Міста. Денетор спалює себе на поховальному вогнищі. Уранці чути сурми рогіримів. Пеленнорська Битва. Теодена вбито. Арагорн піднімає штандарт Арвен. Фродо та Семвайз утікають і починають подорож на північ уздовж Моргаю. Битва під деревами Морок-лісу; Трандуїл відбиває наступ військ Дол-Гульдура. Другий напад на Лорієн.

16 Суперечка командирів. З Моргаю Фродо дивиться понад табором на Судну Гору.

17 Битва за Діл. Король Бранд і Король Даїн Сталестоп гинуть. Багато гномів і людей знаходять прихисток в Ереборі, та їх беруть в облогу. Шаграт приносить плащ, кольчугу та меч Фродо до Барад-дұра.

18 Воїнство Заходу виступає з Мінас-Тіріта. Фродо наближається до Залізної Пащі; його підбирають орки на дорозі від Дуртанга до Удұна.

19 Воїнство наближається до Моргульської Долини. Фродо та Семвайз утікають від орків і починають рухатись уздовж дороги до Барад-дұра.

22 Западає жахлива ніч. Фродо та Семвайз сходять із дороги і звертають на південь до

Судної Гори. Третій напад на Лорієн.

23 Воїнство виходить із Ітілієну. Арагорн відпускає тих, хто має в серці страх. Фродо та Семвайз кидають обладунки і зброю.

24 Фродо та Семвайз здійснюють останню подорож до підніжжя Судної Гори. Воїнство стає табором у Мораннонській Пустці.

25 Воїнство оточено на Шлакових Пагорбах. Фродо та Семвайз дістаються до Саммат-Науру. Голум хапає Перстень і падає в Розколини Судьби. Повалення Барад-дұра та зникнення Саурона.

Після падіння Темної Вежі та знищення Саурона зі сердець усіх тих, хто протистояв йому, зникла Тінь, натомість страх і відчай охопили його слуг та союзників. Лорієн тричі було атаковано з Дол-Гульдур, та, крім відваги ельфійського народу тієї землі, там була й інша сила, надто велична, щоби її можна було здолати, хіба якби Саурон сам прийшов туди. Хоча прекрасним лісам на кордонах тих теренів було завдано страхітливої шкоди, Лорієн таки вистояв; і, коли Саурон зник, Келеборн рушив у дорогу, переправивши на багатьох човнах лорієнське військо через Андуїн. Воно здобуло Дол-Гульдур, і Галадріель зруйнувала його стіни й зітерла з лиця землі підземні тюрми, і ліс той було очищено.

На Півночі теж була війна та було зло. Трандуїлові володіння заповнили чужинці, попід деревами його лісу довго точилася боротьба та горів нищівний вогонь; але врешті Трандуїл здобув перемогу. І в день ельфійського Новоріччя Келеборн і Трандуїл зустрілися посеред лісу, і дали Морок-лісу нову назву: *Ерин-Ластален*, Ліс Зеленлистя. Трандуїлові дісталася вся північна територія – аж до гір, які здіймались у тому лісі; а Келеборн отримав у володіння південну частину лісу – під Гірськими Штреками, і назвав її Східний Лорієн; решту розлогих просторів між їхніми королівствами віддано було беорнігам і лісовикам. Однак через кілька років після того, як не стало Галадріель, Келеборн затужив у власному краю і пішов до Імладріса, щоби жити там із Ельрондовими синами. Пралісні ельфи і далі спокійно мешкали в Зеленоліссі, та в Лорієні, на жаль, майже не залишилося нікого з колишніх його народів, і не було вже ні світла, ні пісень у Карас-Галадоні.

У той самий час, коли величезні полчища взяли в облогу Мінас-Тіріт, війська союзників Саурона, які довго загрожували кордонам Короля Бранда, переправилися через Ріку Карнен і відтіснили Бранда до Долу. Там до нього надійшла допомога від гномів Еребору, й біля підніжжя Гори відбулася велика битва. Тривала вона три дні, та врешті Король Бранд і Король Даїн Сталестоп загинули, а східняни перемогли. Проте Брама їм не піддалася, тож багато гномів і людей знайшло прихисток в Ереборі, де і тримало облогу.

Коли надійшли новини про величні перемоги на Півдні, північні Сауранові армії сповнив страх; тоді ті, хто перебував в облозі, виступили вперед і розгромили їх, а рештки вцілілих нечестивців утекли на Схід і вже не докучали Долу. Тоді Бард II, Брандів син, став Королем Долу, а Торін III Камінний Шолом, Даїнів син, – Королем під Горою. Вони вирядили своїх послів на коронацію Короля Елессара, і королівства їхні відтоді й довіку підтримували дружбу з Гондором; і перебували вони всі під короною та захистом Короля Заходу.

Найважливіші дні від часу падіння Барад-Дûра і до кінця третьої епохи⁵⁹

3019
Ш.Л. 1419

Березень

- 27 Бард II і Торін III Камінний Шолом вигнали ворога з Долу.
- 28 Келеборн переправився через Андуїн; початок знищення Дол-Гульдура.

Квітень

- 6 Зустріч Келеборна і Грандуїла.
- 8 Персноносців вшановують на Кормалленській луці.

Травень

- 1 Коронація Короля Елессара; Ельронд і Арвен вирушають із Рівендолу.
- 8 Еомер і Еовин їдуть у Роган разом із Ельрондовими синами.
- 20 Ельронд і Арвен прибувають до Лорієну.
- 27 Супровід Арвен покидає Лорієн.

Червень

- 14 Ельрондові сини зустрічають супровід і провадять Арвен до Едораса.
- 16 Вони вирушають до Гондору.
- 25 Король Елессар знаходить паросток Білого Дерева.

1 літня Арвен прибуває до Міста.
День Середріччя Весілля Елессара й Арвен.

Липень

- 18 Еомер повертається до Мінас-Тіріта.
- 22 Поховальний ескорт Короля Теодена вирушає в останню путь.

Серпень

- 7 Ескорт прибуває до Едораса.
- 10 Похорон Короля Теодена.
- 14 Гості прощаються з Королем Еомером.
- 15 Деревобородий звільняє Сарумана.
- 18 Прихід до Гельмового Яру.
- 22 Прибуття до Ісенгарда та прощання з Королем Заходу на заході сонця.
- 28 Зустріч зі Саруманом, Саруман повертає до Ширу.

Вересень

---

⁵⁹ Місяці та дні подано тут згідно з календарем Ширу.

- 6 Зупинка неподалік од Гір Морії.
- 13 Келеборн і Галадріель відпливають, інші ельфи вирушають до Рівендолу.
- 21 Повернення до Рівендолу.
- 22 Сто двадцять дев'ятий день народження Більбо. Саруман приходить до Ширу.

Жовтень

- 5 Гандальф і гобіти покидають Рівенділ.
- 6 Переправа через Брід на Бруїнені; Фродо вперше відчуває, що біль повертається.
- 28 Прихід у Брі з настанням ночі.
- 30 Відхід із Брі. «Мандрівники» затемна дістаються до Моста через Брендівинну.

Листопад

- 1 Їх заарештовують у Жаболотині.
- 2 Вони приходять до Поріччя та піднімають ширський народ.
- 3 Битва біля Поріччя та Саруманове зникнення. Завершення Війни за Перстень.

3020

Ш.Л. 1420: Рік Великого Достатку

Березень

- 13 Фродо занедужав (у річницю, відколи його отруїла Павучиха).

Квітень

- 6 Квіти малорну на Полі для Вечірок.

Травень

- 1 Семвайз одружується з Ружею.

День Середріччя

Фродо відмовляється бути головою, і на цій посаді поновлено Віла Білостопа.

Вересень

- 22 Сто тридцятий день народження Більбо.

Жовтень

- 6 Фродо знову нездужає.

3021

Ш. Л. 1421: Останній рік Третьої Епохи

Березень

13 Фродо знову нездужає.

25 Народження Еланор Світлої⁶⁰, доньки Семвайза. Цього дня, за гондорським літочисленням, розпочалася Четверта Епоха.

Вересень

21 Фродо та Семвайз вирушають із Гобітова.

22 Зустріч Останнього Виїзду Хранителів Перснів у Лісовому Куті.

29 Почет прибуває до Сірих Гаваней. Фродо та Більбо відпливають за Море разом із Трьома Хранителями. Закінчення Третьої Епохи.

Жовтень

6 Семвайз повертається до Торбиного Кута.

Пізнші події, які стосуються членів братства персня

Ш.Л.

1422 На початку цього року, за Ширським календарем, розпочалася Четверта Епоха, але саме Ширське літочислення не переривалося.

1427 Віл Білостоп іде з посади. Семвайза обрано Головою Ширу. Перегрін Тук одружується з Діамантою з Великих Урвищ. Король Елессар видає едикт, який забороняє людям вступати до Ширу, і надає цій території статус Вільної Землі під захистом Північного Скіпетра.

1430 Народився Фарамир, син Перегріна.

1431 Народилася Вербозоля, донька Семвайза.

1432 Меріадок, званий Чудовим, стає Господарем Цапокраю. Йому присилають щедрі дарунки Король Еомер і Володарка Еовин Ітілієнська.

1434 Перегрін стає Туком і Ватагом. Король Елессар призначає Ватага, Господаря та Голову Радниками Північного Королівства. Пана Семвайза вдруге обирають Головою.

1436 Король Елессар їде на північ і на певний час оселяється біля Озера Вечірніх Сутінків. Він приходить до Мосту на Брендівинній і там зустрічається з друзями. Король вручає Зорю Дунедайнів панові Семвайзу, а Еланор обрано почесною придворною дамою Королеви Арвен.

1441 Пан Семвайз утретє стає Головою.

1442 Пан Семвайз із дружиною та Еланор їде до Гондору і залишається там на рік. Пан Тольман Домосіл виконує обов'язки Голови.

1448 Пан Семвайз учетверте стає Головою.

1451 Еланор Прекрасна одружується з Фастредом Зеленопоймою на Далеких Схилах.

1452 Західне Узграниччя – від Далеких Схилів до Вежових Пагорбів (Емин-Берайду)⁶¹ – приєднано до Ширу як дар Короля. Багато гобітів переселяється туди.

1454 Народився Ельфстан Світлочад, син Фастреда й Еланор.

1455 Семвайз уп'яте стає Головою.

1462 Семвайз ушосте стає Головою. На його прохання Ватаг призначає Фастреда

---

⁶⁰ Відомої також як «Прекрасна» через її вроду: багато хто казав, що вона більше схожа на ельфійську діву, ніж на гобітку. У неї було золоте волосся, що для Ширу вважалось вельми рідкісним явищем; проте дві інші Семвайзові доньки також були золотоволосі, як і багато інших дітей, народжених у той час.

⁶¹ Див.: *Володар Перснів*, ч. 1, с. 18; ч. 3, с. 513, прим. 2.

Наглядачем Західного Узграниччя. Фастред і Еланор оселяються в Підвежжі біля підніжжя Вежових Пагорбів, де їхні нащадки, Світлочади з Веж, живуть упродовж багатьох поколінь.

1463 Фарамир Тук одружується з Вербозолею, донькою Семвайза.

1469 Пан Семвайз стає Головою всьоме та востаннє; наприкінці служби, в 1476 році, йому виповнюється 96 років.

1482 У День Середріччя помирає пані Ружа, дружина пана Семвайза. 22 вересня пан Семвайз виїздить із Торбиного Кута. Він доїжджає до Вежових Пагорбів і востаннє бачиться з Еланор, даруючи їй «Червону книгу», яка відтоді зберігається у Світлочадів. Серед них побутує легенда, яку розказала Еланор, нібито Семвайз поїхав із Веж до Сірих Гаваней і переплив за Море як останній із Персненосців.

1484 Навесні того року з Рогану до Цапокраю прийшла звістка, що Король Еомер хоче знову побачити пана Гольдвайна. Меріадок був тоді вже старий (102 роки), та все ще при здоров'ї. Він порадився зі своїм другом Ватагом, і невдовзі вони, передавши майно та службу синам, переправилися через Сарн-Брід, після чого в Ширі їх уже не бачили. Згодом поширилися чутки, ніби пан Меріадок дістався до Едораса та перебував там поруч із Королем Еомером, доки той помер восени. Тоді Господар Меріадок і Ватаг Перегрін подалися до Гондору та провели решту вділених їм коротких літ у тому королівстві, а коли померли, то поховали їх у Рат-Дінені побіч великих гондорців.

1541 Першого березня цього року⁶² настала нарешті пора Відходу Короля Елессара. Мовлять, що Мерія докова та Перегрінова могили розташовані поруч із ложем великого короля. Тоді Леголас спорудив в Ігілієні сірий корабель і поплив униз Андуїном і через Море; а з ним, кажуть, відбув і гном Гімлі. І коли корабель той зник за обрієм, і у Середзем'ї вже не залишилося нікого із Братства Персня.

Додаток В Родоводи

Наведені тут імена – лише вибірка з величезної кількості вжитих у книзі. Більшість зі згаданих гобітів є або гостями на Прощальній Вечірці Більбо, або їхніми безпосередніми нащадками. Імена гостей Вечірки підкреслено. Наведено також і декілька інших імен – тих персонажів, котрі мають стосунок до описаних у книзі подій. Додатково подано стислу генеалогічну інформацію щодо Семвайза – засновника роду Садівників, який згодом став знаменитим і впливовим.

Цифри після імен указують на дату народження (і смерті, якщо про неї відомо). Усі дати узгоджено з Кіпрським літочисленням, відлік якого починається від часу, коли 1 року (1601 рік Третьої Епохи) брати Мархо та Бланко перебралися через Брендівинну.

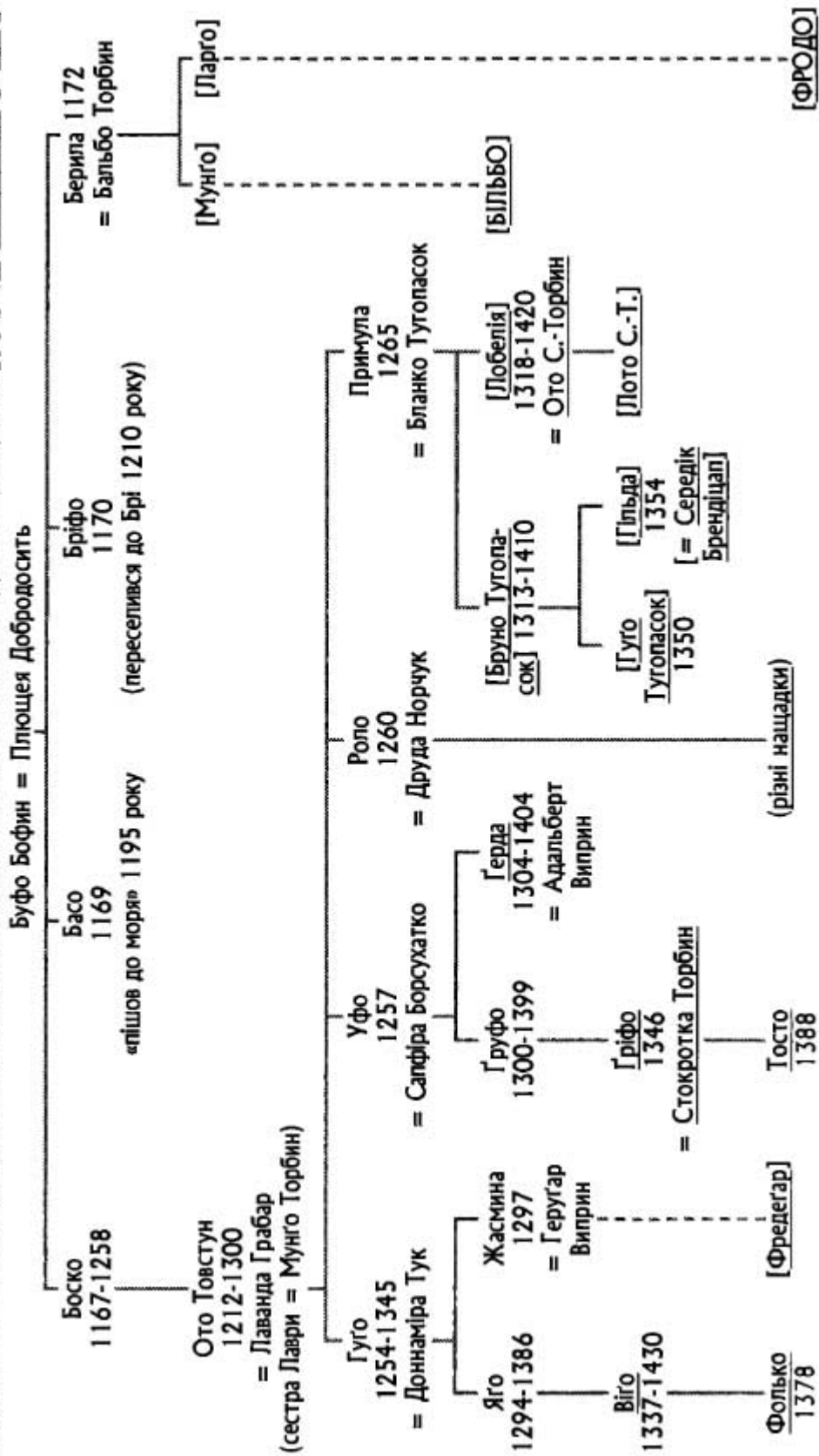
⁶² Четверта Епоха (Гондору).

БОФИНИ З ЄЛЮ

ТУКИ З ВЕЛИКИХ СМІАЛІВ

* Ісенґрім II (Десятій Ватаг із династії Туків) 1020-1122

* Ісумбрас III 1066-1159

* Ферумбрас II 1101-1201

* Фортінбрас I 1145-1248

* Геронґій, Старий Тук 1190-1329
= Адаманта Груб

* Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (помер бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

* Фортінбрас II 1278-1380

* Ферумбрас III 1316-1415 (неодружений)

Перла Очицятка 1375 1379

Барвінка 1385

* ПЕРЕГРІН I 1390

= Діаманта з Великих Урвищ 1395

* Фарамир I 1430

= Вербозоля, донька пана Семвайза

Бандобрас (Бикорева) 1104-1206

Багато нащадків, зокрема й Північні Туки з Великих Урвищ

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

Ісенґрім III Гільдґард 1232-1330 (бездітний) молодим) — Ісумбрас IV Гільдґрім 1240-1341 = Ружа Торбін

БРЕНДЦАПИ З ЦАПОКРАЮ

Горгендд Староцап із Мокви, дивись тут: ч. 2, с. 559-560 розпочав будівництво *Бренді-Дому* та змінив фамільне ім'я на *Брендцал*

Гормадок «Глибокол» 1134-1236 = Мальва Свавільна

Мадок «Гордоший»
1175-1277
= Ганна Златоварта
Мармадок «Владний»
1217-1310
= Адальдріда Вилприн

Садок
1179

Двоє синів
(різноманітні
нащадки) =
Шавлія
1226
Гундабальд Виприн

Горбадок «Широкостан»
1260-1363
= Мірабель Тук

(Дві доньки)

Рорімак «Златотато»
(Старий Рорі)
1302-1408
= Менегільда Гуль

Сарадок
«Розкинъзолото»
1340-1432
= Есмеральда Тук

Мерімак
1342-1430
Берілак
1380

Сарадас
1308-1407
Середік
1348
= Гільда
Туголасок

Додінас
Асфорділа
1313-1412
= Руфус Норчук
[Міло Норчук
1347
= Півонія Торбин]

Дінодас
Первоцвіта
1320-1380
= Дрого Торбин
[ФРОДО]
Торбин

Горбулас
1308
Мармадас
1343

МЕРІАДОК
«Чудовий»
1382
= Естела Виприн
1385

Додерік
1389
Ільберік
1391
Чистотіла
1394

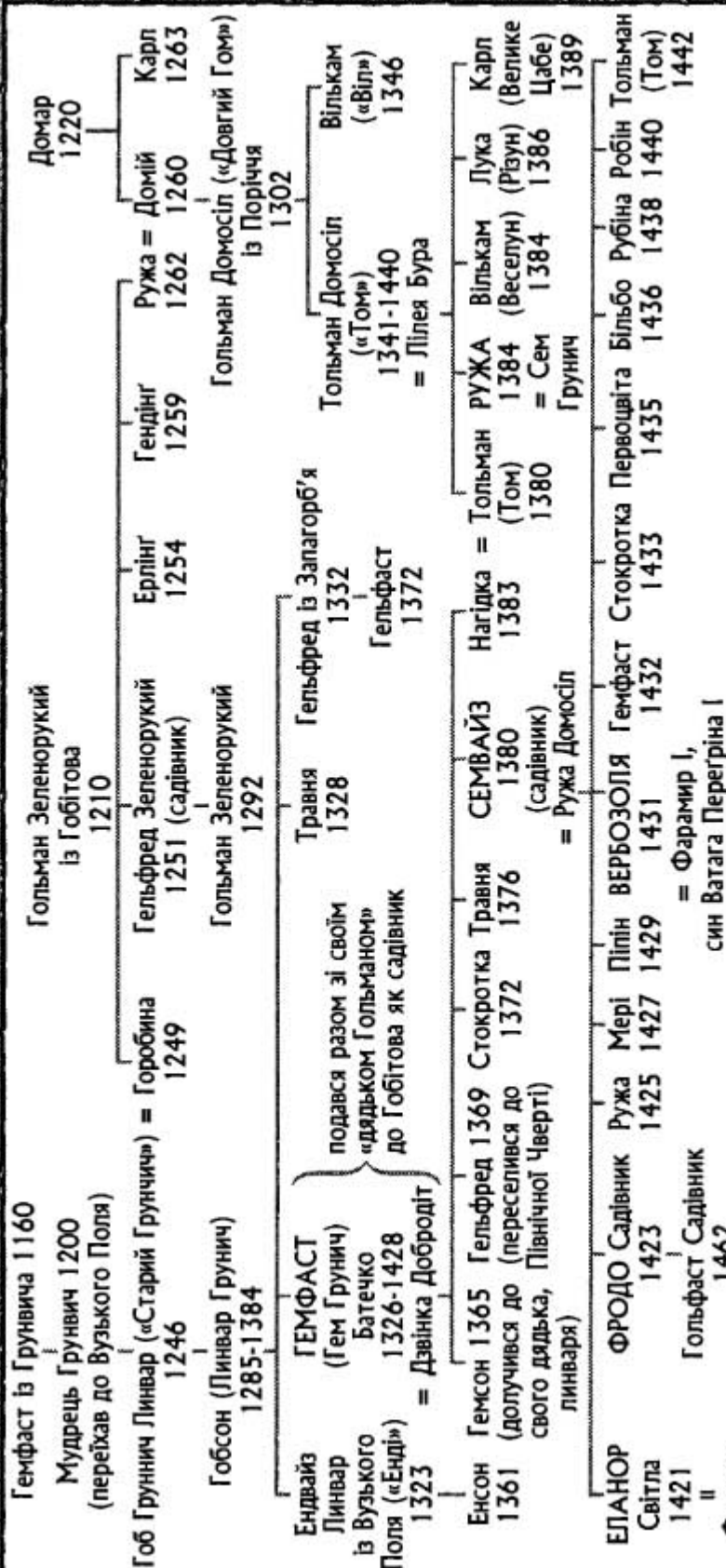
Мерімас
1381
М'ята
1383

Буркуна
1385

Оргулас
1268

ПРАВІЧНЕ РОДОВЕ ДЕРЕВО ГОСПОДАЯ СЕМВАЙЗА

(показано також походження родин Садівників із Пагорба та Світлочадів із Веж)

Вони перебралися на Західне Узграниччя — у край поміж Далекими Схилами та Вежевими Пагорбами (подарунок Короля Елессара), який гобіти заселили порівняно нещодавно. Від цього подружжя повели свій рід Світлочади з Веж, Нагядачі Узграниччя, котрі успадкували «Червону книгу» та зробили з неї кілька копій із низкою зауваг та пізніших вставок.

Додаток Г
Календар ширу

Для ВИКОРИСТАННЯ В УСІ РОКИ			
(1) Поріздвян	(4) Зорень	(7) Політень	(10) Зимобрудень
РІЗД- ВІАН 7 14 21 28	1 8 15 22 29	ПІ- ТЕНЬ 7 14 21 28	1 8 15 22 29
1 8 15 22 29	2 9 16 23 30	1 8 15 22 29	2 9 16 23 30
2 9 16 23 30	3 10 17 24 —	2 9 16 23 30	3 10 17 24 —
3 10 17 24 —	4 11 18 25 —	3 10 17 24 —	4 11 18 25 —
4 11 18 25 —	5 12 19 26 —	4 11 18 25 —	5 12 19 26 —
5 12 19 26 —	6 13 20 27 —	5 12 19 26 —	6 13 20 27 —
6 13 20 27 —	7 14 21 28 —	6 13 20 27 —	7 14 21 28 —
(2) Сонцень	(5) Триміст	(8) Шлюбень	(11) Хляпень
— 5 12 19 26	— 6 13 20 27	— 5 12 19 26	— 6 13 20 27
— 6 13 20 27	— 7 14 21 28	— 6 13 20 27	— 7 14 21 28
— 7 14 21 28	1 8 15 22 29	— 7 14 21 28	1 8 15 22 29
1 8 15 22 29	2 9 16 23 30	1 8 15 22 29	2 9 16 23 30
2 9 16 23 30	3 10 17 24 —	2 9 16 23 30	3 10 17 24 —
3 10 17 24 —	4 11 18 25 —	3 10 17 24 —	4 11 18 25 —
4 11 18 25 —	5 12 19 26 —	4 11 18 25 —	5 12 19 26 —
(3) Поворотень	(6) Долітень	(9) Святень	(12) Доріздвян
— 3 10 17 24	— 4 11 18 25	— 3 10 17 24	— 4 11 18 25
— 4 11 18 25	— 5 12 19 26	— 4 11 18 25	— 5 12 19 26
— 5 12 19 26	— 6 13 20 27	— 5 12 19 26	— 6 13 20 27
— 6 13 20 27	— 7 14 21 28	— 6 13 20 27	— 7 14 21 28
— 7 14 21 28	1 8 15 22 29	— 7 14 21 28	1 8 15 22 29
1 8 15 22 29	2 9 16 23 30	1 8 15 22 29	2 9 16 23 30
2 9 16 23 30	3 10 17 24 ПІ- ТЕНЬ	2 9 16 23 30	3 10 17 24 РІЗД- ВІАН
	СЕРЕДРІЧНИЙ ДЕНЬ (ЧЕРЕЗЛІТЕНЬ)		

Кожен рік починався в перший день тижня, в суботу, і завершувався в останній день тижня – у п'ятницю. День Середріччя, а у високосні роки – черезлітень – не мав буденної назви. Літень перед Днем Середріччя називався 1-м літнем, а після нього – 2-м літнем. Різдвян наприкінці року був 1-м різдвяном, а на початку – 2-м різдвяном. Черезлітень був днем особливого свята, проте в жодному з років, важливих для розповіді про Перстень, він ані разу не випав. Черезлітень припав на 1420 рік – рік прекрасного врожаю та дивовижного літа, а тогорічні забави, кажуть, були найбучнішими з усіх, що їх пам'ятають і самі гобіти, і їхні літописи.

Календарі

Календар Ширу дещо відрізняється від нашого. Тогочасний рік, без сумніву, тривав стільки само, скільки й нині⁶³, адже те, що сьогодні здається давнім із погляду літочислення

⁶³ 365 днів 5 годин 48 хвилин 46 секунд.

та життя людей, не є таким у пам'яті Землі. У гобітських літописах зазначено, що коли гобіти були ще мандрівним народом, то не мали «тижнів», і хоча мали «місяці», які визначали більш-менш за рухом Місяця, та дотримання певних дат і відлік часу були для них поняттями дуже приблизними й неточними. Осідаючи в західних землях Еріадору, вони перейняли Королівське літочислення дунедайнів, яке мало, властиво, ельдарське походження; натомість гобіти з Ширу внесли до нього кілька незначних змін. Цей календар – «Ширське літочислення», як його називали, – принагідно адаптували для себе і гобіти з Брі, – крім того, що вони не вважали першим рік колонізації Ширу.

Часто буває досить складно виокремити зі стародавніх переказів і традицій точну інформацію про те, що було добре відомо народу, а що він приймав на віру в ті дні (як-от назви літер, днів тижня, назви і тривалість місяців). Проте з огляду на загальне захоплення генеалогією та інтерес до стародавньої історії, прикметний для найосвіченіших із них після Війни за Перстень, ширські гобіти таки переймалися датами; вони також уклали комплексні таблиці, встановлюючи зв'язок між їхньою власною системою обрахунку днів та іншими подібними схемами. Я не знаюся на цих питаннях, тож у моїх припущеннях можливі помилки, але хай там як, а хронологію життєво важливих років Ш.Л. – 1418, 1419 – у «Червоній книзі» викладено так ретельно, що тут уже годі сумніватися стосовно днів і часів.

Здається очевидним, що ельдари в Середземні – котрі, як слушно зазначив Семвайз, мали до своїх послуг більше часу, ніж гобіти, – користувались у літочисленні довшими за гобітські періодами, і квенійське слово *ен*, яке часто перекладають як «рік» (дивись тут: ч. 1, с. 638), насправді означає часовий відрізок тривалістю 144 наших років. Наскільки їм те вдавалося, ельдари вели відлік часу шестиріччями та дванадцятиріччями. Сонячний «день» вони називали *ре*, і тривав він од заходу до заходу сонця. Відтак *ен* налічував 52 596 днів. Ельдари користувались також і поняттям тижня, або шестиденного *енквіє*, проте радше з ритуальною, ніж із практичною метою: *ен* налічував 8766 таких *енквіє*, незмінних упродовж цілого періоду.

У Середзем'ї ельдари послуговувалися ще й коротшим періодом відліку часу – сонячним роком, який називали *коранар*, або ж «сонцебіг», якщо дивитися на це з більш-менш астрономічного погляду, та ще звичнішою його назвою було *лоа* – «ріст» (особливо в північно-західних землях), де насамперед зважали на сезонні зміни в житті рослин, що було притаманно ельфам загалом. *Лоа* поділявся на періоди, які можна трактувати чи то як довгі місяці, чи то як короткі пори року. Вони, без сумніву, різнилися залежно від регіону, та гобіти надають нам інформацію лише стосовно календаря Імладріса. За цим календарем, таких «пір року» було шість, і квенійською мовою вони називалися *туїле*, *лайре*, *явіє*, *квелле*, *грівє* та *койре*, що можна перекласти як «весна», «літо», «осінь», «завмирання», «зима», «пробудження». Синдарською мовою вони називалися так: *етуїл*, *лаер*, *явас*, *фіріт*, *рів*, *ехвір*. «Завмирання» називали ще *ласселанта* – «листопад», або *нарбелет* – «сонцеспад» синдарською.

Лайре та *грівє* налічували по 72 дні кожен, решта – по 54. *Лоа* починали з *естаре* – дня, що йшов безпосередньо за *туїле*, а закінчувався *меттаре* – днем, що йшов безпосередньо за *койре*. Між *явіє* та *квелле* були три вставні *ендери*, себто «середдні». У такий спосіб поставав 365-денний рік, на зміну якому кожні дванадцять літ приходив рік із подвоєними *ендерами* (тобто з додаванням іще 3 днів).

Як виправляли певні невідповідності, які при цьому виникали, нам достеменно не відомо. Якщо рік мав тоді таку саму тривалість, як і тепер, то *ен* мусив би бути довшим більш ніж на день. Про те, що невідповідності таки були, свідчить заувага в календарях «Червоної книги», де сказано, що в Рівендільському літочисленні останній рік кожного третього *ену* вкорочували на три дні: скасовували подвоєння належних йому *ендерів*; «але

такого в наші дні не траплялося». Про виправлення будь-яких інших невідповідностей записів немає.

Нуменорці трохи змінили такий календарний лад. Вони розділили *лоа* на коротші періоди регулярнішої тривалості й перейняли традицію починати рік серед зими, як те було узвичаєно серед людей північно-західного Середзем'я, від котрих вони повели свій рід у Першу Епоху. Згодом нуменорці усталили і семиденний тиждень, а доба в них тривала від сходу до сходу сонця (з-за Східного моря).

Цю нуменорську систему, якою послуговувались у Нуменорі, а потім у Гондорі й Арнорі, аж до часу занепаду королівської династії, називали Королівським літочисленням. Звичайний рік мав 365 днів і поділявся на дванадцять *астарів*, або ж місяців, десять із яких мали по 30 днів, а два – по 31. Довгими *астарами* були місяці перед і після Середріччя – приблизно наші червень і липень. Перший день року називався *естаре*, середній – *лоенде* (183-й), а останній – *меттаре*: ці три дні не належали до жодного місяця. У кожному четвертому році, крім останнього року століття (*гараньє*), два *ендери*, або ж «середдні», заміняли на *лоенде*.

У Нуменорі часовідлік починався з 1 року Д. Е. Нестачі, спричиненої вилученням 1 дня з останнього року століття, не було усунуто, доки не настав останній рік тисячоліття, відтак утворилася тисячолітня нестача тривалістю 4 години 46 хвилин 40 секунд. У Нуменорі їх додавали до 1000-го, 2000-го і 3000-го років Д.Е. Після Повалення Нуменору 3319 року Д. Е. вигнанці послуговувалися цією самою системою, та на початку Третьої Епохи – з переходом до нової нумерації – вона зазнала помітних змін: рік 3442 Д. Е. став роком 1 Т. Е. Тому що високосним було названо 4-й, а не 3-й (3444 р. Д.Е.) рік Т.Е., то виник ще один короткий рік, тривалістю 365 днів, що спричинилося до нестачі 5 годин 48 хвилин 46 секунд. Тисячолітнє додавання було зроблено 441 року опісля: в 1000 році Т. Е. (4441 р. Ч. Е.) й у 2000 році Т. Е. (5441 р. Д. Е.). Щоби зменшити кількість виниклих унаслідок цього неточностей і уникнути накопичення тисячолітніх нестач Мардил Намісник видав виправлений календар, що набув чинності у 2060 році Т. Е. після спеціального додавання 2 днів до 2059 року (5500 р. Д. Е.), який завершив 5 із половиною тисяч літ із часу впровадження нуменорської системи. Проте й після цього залишилася нестача, тривалістю приблизно 8 годин. Гадор до 2360 року додав 1 день, хоча така кількість годин не повністю відповідала потрібній. Однак згодом жодних поправок до системи літочислення вже не вносили (3000 року Т. Е., коли нависла загроза неминучої війни, такі речі відійшли далеко на задній план). До кінця Третьої Епохи, себто ще через 660 років, нестача все ще не перевищувала 1 дня.

Виправлений календар, що його запровадив Мардил, назвали Намісницьким літочисленням, і поступово його перейняла для себе більшість тих, хто розмовляв вестроном, за винятком гобітів. Згідно з цією системою, всі місяці мали по 30 днів, натомість було запроваджено два дні поза ними: 1 між третім і четвертим місяцями (березень, квітень) та 1 між дев'ятим і десятим місяцями (вересень, жовтень). Ці 5 позамісячних днів: *естаре*, *твілере*, *лоенде*, *явієре* і *меттаре* – були святковими.

Гобіти залишалися консервативними і надалі послуговувалися Королівським літочисленням, допасованим до їхніх традицій. Усі їхні місяці були однакові за тривалістю і мали по 30 днів кожен, але в гобітів були 3 літні дні, які в Ширі називали літніми чи літоднями, – поміж червнем і липнем. Останній день року та перший день наступного

називали різдводнями. Різдводні та літодні, проте, були позамісячними, тож 1 січня припадало на другий, а не на перший день року. Кожний четвертий рік, за винятком останнього року століття⁶⁴, мав по чотири літодні. Літодні та різдводні були основними гобітськими святами – порою гулянь. Додатковий літодень було додано після Дня Середріччя, тож 184-й день високосного року називався черезлітень, і його вважали днем особливих забав. Різдяна пора загалом тривала шість днів, включаючи три останні й три перші дні кожного року.

Ширяни запровадили в календарі одне власне невеличке нововведення (поступово його перейняли й у Брі), що набуло назви «ширської реформи». Гобіти вважали недоречним і незручним щорічний зсув назв днів тижня залежно від дати. Тож у часи Ісенгріма II було домовлено, що непарний день, який і порушує послідовність, не матиме власного місця в тижні. Відтоді День Середріччя (і черезлітень) визначали тільки за цією назвою, бо він не належав до жодного тижня (дивись тут: ч. 1, с. 294). Унаслідок цієї реформи рік завжди розпочинався з Першого Дня тижня і завершувався в Останній День; та сама дата будь-якого року відповідала тому самому дню тижня в усі роки, відтак ширяни вже не завдавали собі клопоту зі зазначанням днів тижня в листах чи у щоденниках⁶⁵. Це виявилось дуже зручним для домашнього вжитку, та геть не таким зручним, коли гобітам доводилося подорожувати куди-небудь далі, ніж до Брі.

І в заувагах угорі, й у тексті розповіді перекладач послуговувався сучасними назвами місяців і днів тижня, хоча, звісно, ні ельдари, ні дунедайни, ні гобіти насправді так не робили. Гадаю, що переклад вестронських назв є визначальним для того, щоб уникнути плутанини, тоді як наші уявлення про пори року більш-менш збігаються з уявленнями цих народів чи принаймні з уявленнями ширян. Якщо, однак, припустити, що День Середріччя задумано так, що він майже точно відповідає дню літнього сонцестояння, то виявиться, що ширське датування приблизно на десять днів випереджає наше і наш день Новоріччя припадає в Ширі приблизно на 9 січня.

У вестроні було здебільшого збережено квенійські назви місяців, адже й нині, приміром, багато мов зазвичай послуговуються латинськими назвами. Квенійські назви місяців звучали так: *нарвіньє*, *неніме*, *суліме*, *вірессе*, *лотессе*, *нарієкерміє*, *уріме*, *яванніє*, *нарквеліє*, *гісіме*, *рінгаре*. А синдарською (нею послуговувалися тільки дунедайни) місяці називались ось як: *нарвайн*, *нінуї*, *тверон*, *твіріт*, *лотрон*, *норуї*, *кервет*, *уруї*, *йваннет*, *нарбелет*, *гітуї*, *гірітрон*.

---

⁶⁴ У Ширі, де 1 рік відповідав 1601 року Т.Е. У Брі, де 1 рік відповідав 1300 Т. Е., то був перший рік століття.

⁶⁵ Якщо подивитися на Ширський календар, можна помітити, що єдиним днем тижня, з якого не починався жоден місяць, була п'ятниця. Відтак у Ширі побутувала жартівлива фраза «першого у п'ятницю», що означало день, якого не існує, або ж день, коли можуть трапитися такі неймовірні (як для Ширу) події, як політ свиней чи ходіння дерев. Повністю ця фраза звучала так: «Першого зимобрудня у п'ятницю».

Проте, даючи назви місяцям, гобіти зі Ширу та з Брі трохи відступили від вестронської традиції, надавши перевагу власним застарілим місцевим назвам, які вони ще в сиву давнину перейняли від людей із долин Андуїну: принаймні подібні назви побутували й у Долі, й у Рогані (порівняй зауваги щодо мов тут: ч. 3, с. 672-673, 681, 682). Значення цих назв, що їх створили люди, гобіти почасти давно забули, навіть якщо спершу ці значення й були їм відомі: відтак канули в забуття і певні форми цих назв, а тому, приміром, найпоширенішим закінченням назви місяця став суфікс *-ень* – *літень*.

Ширські назви місяців наведено в Календарі. Проте слід зазначити, що назву *сонцень* вони зазвичай вимовляли, а часом і писали, як *сонень*; *триміст* часто писали як *триміх* (архаїчна форма – *тримміх*); *хляпень* вимовляли як *вляпень* або й *ляпень*. У Брі назви місяців відрізнялися від ширських: *вогневик*, *сонцень*, *поворотень*, *лукавець*, *триміст*, *літень*, *літодні*, *медень*, *шлюбень*, *жнивонець*, *зімень*, *плутень* і *різдвян*. Назви *вогневик*, *плутень* і *різдвян* побутували й у Східній Чверті⁶⁶.

Своє поняття тижня гобіти запозичили в дунедайнів, тож за назви днів гобітам правили переклади тих назв, які були звичними у стародавньому північному королівстві та водночас походили від назв ельдарських. У шестиденному ельдарському тижні дні було присвячено чи названо на честь зірок, Сонця, Місяця, Двох Дерев, небес і валарів або ж Сил у такому порядку, що останній день був найважливішим у тижні. Ось ці назви мовою квеня: *еленья*, *анар'я*, *ісилля*, *алдую*, *менелья*, *валанья* (чи *таріон*); і синдарською: *оргіліон*, *оранор*, *орітіл*, *оргаладад*, *орменел*, *орбелайн* (або *родин*).

Нуменорці зберегли присвяти і порядок, але змінили назву четвертого дня на *альдеа* (*оргалад*), згадуючи лише одне Біле Дерево – те, нащадком якого вважався Німлот – дерево, що росло у Дворі Короля. До того ж, тому що їм був потрібен сьомий день і вони були вправні мореплавці, нуменорці запровадили «морський день» – *еаренья* (*ораерон*) – після дня небес.

Гобіти і собі перейняли таку структуру тижня, проте значення перекладених назв незабаром було забуто або ж на них перестали звертати увагу, тож гобітські форми значно спростились, особливо в повсякденному мовленні. Перший переклад нуменорських назв було здійснено, ймовірно, більш як за дві тисячі років до кінця Третьої Епохи, коли тиждень дунедайнів (цю властивість їхнього літочислення найперше пристосовували до своїх потреб чужинські народи) перейняли люди на Півночі. Як і з назвами місяців, серед гобітів прижилися їхні переклади, хоч усюди, де був поширений вестрон, населення послуговувалося квенійськими назвами.

У Ширі збереглося небагато старовинних документів. Наприкінці Третьої Епохи найвидатнішою з уцілілих речей була «Жовта Палітурка», або ж «Річник Туківців»⁶⁷. Найраніші записи в ній стосуються того, що відбувалося приблизно за дев'ятсот років до часу Фродо, й чимало з них цитовано в анналах і генеалогіях «Червоної книги». Там дні тижня подано в архаїчних формах, з яких найстарішими є такі: (1) *зореднина*, (2) *сонцеднина*, (3) *місяцеднина*, (4) *древоднина*, (5) *небоднина*, (6) *мореднина*, (7)

---

⁶⁶ У Брі любили жартома згадувати про «зимобрудень у (багнистому) Ширі», а ширяни вважали, що «зімень» – це видозміна давньої назви, яка первісно означала завершення, закінчення року перед зимою та походила з тих часів, коли Королівське літочислення, за яким новий рік починався після збору врожаю, ще не набуло повсюдного вжитку.

⁶⁷ Там було записано дати народжень, шлюбів і смертей представників роду Туків, а також певні події, як-от продаж землі, та різні інші ширські оказії.

святоднина. Мовою, що була поширена за часів Війни за Перстень, вони вже звучали так: *зірдень, сонцедень, місяцедень, древодень, небодень (небдень), моредень, святдень*.

Тут ці назви перетворено на звичні нам: почато з неділі та понеділка й так переназвано решту за порядком. Слід, однак, зазначити, що асоціації з назвами днів тижня в Ширі були цілком відмінні від наших. Останній день тамтешнього тижня, п'ятниця (*святдень*), був головним – днем святкувань (пополудні) та вечірніх бенкетів. Відтак субота радше відповідає нашому понеділку, а четвер – нашій суботі⁶⁸.

Варто також згадати ще кілька понять, які мають стосунок до часу, хоч і не до самого літочислення. Найчастіше вживаними назвами пір року були *туїле* – весна, *лайре* – літо, *явіє* – осінь (або врожай), *гріве* – зима, та вони не мали чіткого визначення, тому, скажімо, на позначення пізньої осені та початку зими вживали назву *квелле* (чи *ласселанта*).

Ельдари особливого значення надавали «сутінкам» (у північних регіонах) як часу згасання та появи зірок, тому вони мали багато назв на позначення цього часу доби, найпоширенішими серед яких були *тіндоме* й *ундоме*; першу найчастіше вживали на означення часу раннього світанку, а *ундоме* – вечора. Синдарська назва сутінків – *уял* – охоплювала водночас і *мінуял*, і *адуюл*. У Ширі їх часто називали *ранньосутінь* і *пізньосутінь*. Порівн.: Озеро Вечірніх Сутінків як переклад назви Ненуял.

Літочислення Ширю та дати згідно з ним є єдино можливими для часового оформлення розповіді про Війну за Перстень. Усі дні, місяці та дати з «Червоної книги» переведено в ширську систему або узгоджено з нею в заувагах. Відтак усюди у «Володарі перснів» місяці та дні мають стосунок до Ширського календаря. Небагатьма моментами, коли різниця між цим і нашим календарем є суттєвою для найважливішої частини розповіді – тобто стосовно кінця 3018 та початку 3019 року (Ш. Л. 1418, 1419), – є такі: жовтень 1418 року має лише 30 днів, 1 січня є другим днем 1419 року, лютий має 30 днів, отож 25 березня – дата зруйнування Барад-дўра – відповідала би нашому 27 березня, якби наш рік починався за тим самим відліком. Але ця подія відбулася саме 25 березня: і за Королівським, і за Намісницьким літочисленнями.

Нове літочислення розпочали у відновленому Королівстві 3019 року Т. Е. Воно знаменувало повернення до Королівського літочислення, яке було припасовано так, аби рік починався навесні, як в ельдарському *лоа*⁶⁹.

За Новим літочисленням, рік почався 25 березня за старим стилем на згадку про Сауронову загибель і про подвиги персненосців. Місяці зберегли свої колишні назви, та їхній перелік починали тепер із *віресе* (квітня), і кожен із них охоплював період, що починався загалом на п'ять днів раніше, ніж колись. Усі місяці мали по 30 днів. Існували 3 *ендери*, або середні (другий із них називався *лоенде*), між *яванніє* (вереснем) і *нарквеліє* (жовтнем), і ці дні відповідали 23, 24 та 25 вересня за старим стилем. Але на честь Фродо 30 *яванніє*, що відповідало колишньому 22 вересня – дню його народження, – стало святом, і високосний рік

---

⁶⁸ Тому я в пісні Більбо (дивись тут: ч. 1, с. 274-276) вжив суботу і неділю, а не четвер і п'ятницю.

⁶⁹ Утім, насправді естаре Нового літочислення за Календарем Імладріса, за яким воно більш-менш відповідало ширському 6 квітня, розпочалося раніше.

утворився шляхом подвоєння дня цього свята, яке називалося *Кормаре*, або ж День Персня.

Вважають, що Четверта Епоха розпочалася після відплиття Повелителя Ельронда у вересні 3021 року; та з літописною метою в Королівстві 1-й рік Четвертої Епохи почався, згідно з Новим літочисленням, 25 березня 3021 року за старим стилем.

За час правління Короля Елессара цю систему літочислення було впроваджено в усіх його землях, окрім Ширу, де продовжували дотримуватися старого календаря та Ширського літочислення. Відтак 1-м роком Четвертої Епохи було названо 1422-й, а тому що гобіти не вельми переймалися зміною Епох, він розпочався 2 різдвяна 1422 року, а не попереднього місяця – березня.

Немає письмових згадок про те, що ширці вшановували дати 25 березня чи 22 вересня; проте в Західній Чверті, особливо на теренах довкола Пагорба в Гобітові, виникла традиція влаштовувати свято й танці на Полі для Вечірок, якщо дозволяла погода, 6 квітня. Дехто стверджував, що то був день народження старого Сема Садівника, інші – що це день, коли вперше у 1420 році зацвіло Золоте Дерево, а ще інші – що це день ельфійського новоріччя. У Цапокраї Сурма Марки звучала на заході сонця кожного 2 листопада, після чого влаштовувалися феєрверки та бучні бенкети⁷⁰.

Додаток Г Письмо та правопис

I Вимова слів і власних назв

Вестрон, або спільну мову, повністю передано українськими відповідниками. Тож усі гобітські імена та специфічні слова слід передавати згідно з правилами цієї мови: наприклад, прізвище *Bolger* українською звучатиме *Вуприн*, а слово *tathom* перегукується з *fathom*, де *th* передається українською як *t* – *метом*.

При транскрибуванні стародавніх написів прагнулося з педантичною точністю відтворити оригінальні звуки (наскільки їх вдалося визначити) і водночас створити слова та назви, які зручно було б писати сучасними літерами. Високоельфійська квенья, наскільки це дозволяють притаманні їй звуки, за вимовою максимально наближена до латинської. З цієї причини в обох ельдарських мовах літера *s* має перевагу перед *k*⁷¹.

А тим, кого зацікавили такі філологічні деталі, пропонуємо переглянути наведені нижче положення.

Приголосні

С завжди вживається як *k*, навіть перед *e* та *i*, а відтак передається українським *к*: *celeb* – «срібло» – слід вимовляти як *келеб*.

СН вживається тільки на позначення звука, який чуємо у слові *bach* (у німецькій чи валійській мовах), а не в англійському *church*, тому українською його слід вимовляти як *х*, а не як *ч*. У мові Гондору цей звук – за винятком прикінцевої позиції та позиції перед *t* – став слабким і наблизився до *h* (*г* українською). Цю зміну можна простежити в кількох назвах, як-от *Rohan*, *Rohirrim* – *Рогам*, *рогірими* (*Імрагіл* є нуменорським іменем).

ДН позначає дзвінкий (пом'якшений) *th*, як в англійському *these clothes* (близьким в українській мові є звук *д*). Як правило, за звучанням він споріднений із *d*, як у

⁷⁰ Річниця того дня, коли вона вперше зазвучала в Ширі у 3019 році.

⁷¹ Щодо української мови ця заувага має значення лише при транскрибуванні (прим, перекладача).

синдарському *galadh* – «дерево», що можна порівняти з квенійським *alda*; проте іноді є похідним од *n+r*, як у слові *Caradhras* – «Червоноріг»: од *caran-rass*.

F переважно позначає *f* (і передається українським *ф*).

G звучить лише як *g* в англійському *give, get*, а відтак позначається українським *г*; *gil* – «зірка» – в таких назвах, як *Gildor, Gilraen, Osgiliath*, також передається як *g* в англійському слові *gild* (себто *г*, а не *дж*), а тому слід вимовляти *Гільдор, Гільрен, Осгіліат*.

H якщо не входить до складу звукосполучень із іншими приголосними, то звучить як *h* в англійських *house, behold* і українською передається як *г*. Квенійське звукосполучення *ht* звучить як *cht*, подібно до німецького *echt, acht* (і передається українським *хт*): наприклад, *Telumehtar* – *Телумехтар* – «Оріон»⁷². Див. також: *CH, DH, L, R, TH, W, Y*.

I на початку слова перед іншим голосним передається приголосним звуком *y* (ї українською), як в англійських *you, yore*, винятково в синдарській мові: *Ioreth, Iarwain* – *Йорет, Ярвайн*. Див. *Y*.

K вживається у власних назвах, які походять не з ельфійських мов, і передається так само, як *c* (українською *к*); відтак *kh* вживається на позначення того самого звука, що й *ch* (укр. *х*) в орківському імені *Grishnakh* (*Гришнах*) чи в адунайському (нуменорському) *Adûnakhôr* (*Адûнахôr*). Щодо гномівської (кгуздульської) мови дивись примітку нижче.

L більш-менш відповідає звичайному англійському *l* (українською *л*) на початку слова, як у *let*. Проте в позиції між *e, i* та приголосним або вкінці слова після *e, i* цей звук дещо «палаталізується» (ельдари, ймовірно, транскрибували б англійські *bell, fill* як *beol, fiol*). Приглушений варіант *l* передається звукосполученням *lh* (воно зазвичай походить від початкового *sl-*). У мові квеня (архаїчній) це звукосполучення передавали на письмі як *hl*, але у Третю Епоху вже зазвичай вимовляли як *l*⁷³.

NG передає два звуки (*нг* українською), як в англійському *finger*, окрім прикінцевої позиції, де вимовляється, як в англійському *sing* (*n* носовий). Останній звук також первісно побутував в мові квеня, та його транскрибували як *n* (у *Noldo* – *нольдо*) – відповідно до правил вимови, які існували у Третю Епоху.

PH звучить так само, як англійське *f* (а відтак і *ф* українське). Вживається: а) якщо літера *f* стоїть наприкінці слова, як у *alph* – *альф* («лебідь»); б) якщо звук *f* споріднений чи походить од *p*, як у *i-Pheriannath* (*perian*) – *і-феріаннат* (*періани* – «півмірки»); в) у середині кількох слів, де він репрезентує довге *ff* (похідне від *pp*), як в *Ephel* – *ефель* («зовнішня огорожа»); і г) в адûнайській мові й у вестроні, як у *Ar-Pharazôn* – *Ар-Фаразôn* (*pharaz* – «золотий»).

QU вживалося на позначення дуже поширеного в мові квеня звукосполучення *sw* (українською *кв*), якого немає в синдарській.

R у всіх позиціях передає вібрантне *r* (*p* українською); цей звук не асимілювався перед приголосними (як в англійському *part*). Припускають, що орки та деякі гноми вживали задній чи увулярний *r* – звук, який ельдари вважали огидним. *RH* передає глухий *r* (зазвичай він походить од давнішого початкового *sr-*). У мові квеня це звукосполучення на письмі передавали як *hr*. Порівняй *L*.

S завжди глухий, як в англійському *so, geese* (передається українським *с*); звука *z* (українською *з*) у сучасних квенійській і синдарській мовах немає. *SH*, з'являючись у вестроні, у гномівській і в орківській мовах, передає звук, подібний до англійського *sh* (*ш* українською).

⁷² Зазвичай це сузір'я називають синдарським словом *Менельвагор* (дивись тут: ч. 1, с. 145), або *Менельмакар* – мовою квеня.

⁷³ Українською мовою ці особливості передано так: *lh* – у всіх випадках замінено твердим *л*; *L* – подано через *ль* у позиції перед приголосним, а вкінці власних імен, залежно від роду (чоловічого чи жіночого) їхнього носія, – через *л* або *ль*: *Глорфіндел, Галадріель* (прим, перекладача).

ТН передає глухий *th*, як в англійському *thin cloth* (українською транслітерується як *m*). В усній квені цей звук перетворився на *s*, хоча на письмі його продовжують передавати різними літерами: квенійське *Isil – Icil*, синдарське *Ithil – Imil* («Місяць»).

ТУ передає звук, який, імовірно, подібний до *t* (українською *m*) в англійському *tune*. Він походив головно від *c* або від *t+y*. Зазвичай саме цим звуком носії мови вестрон заміняли англійський звук *ch*, поширений у їхній мові. Порівняй НУ в гаслі *У*.

V звучить як англійське *v* (українською *в*), але не вживається наприкінці слова.

W звучить як англійське *w* (українською *в*). **HW** позначає приглушений варіант *w*, як в англійському *white* (у північній вимові). У мові квеня цей звук нерідко трапляється на початку слів, хоч у цій книзі, здається, таких прикладів немає. При транскрибуванні квенійських слів використано *i v, i w*, незважаючи на те, що в латинській, до якої за вимовою подібна квеня, вони асимілювалися, – бо обидва ці різні за походженням звуки таки існували в мові квеня.

У у мові квеня позначає приголосний *y* (українською *й*), як в англійському *you*. У синдарській мові *y* – голосний звук (дивись нижче). НУ споріднений із *y*, так само як **HW** – з *w*, і вимовляється подібно до того звука, що його ми часто чуємо в англійських *hew, huge*; *h* у квенійських *eht, iht* теж передає цей звук. Носії мови вестрон часто заміняли ним звук *sh* (ш українською), поширений у спільній мові. Порівняй **ТУ** вище. НУ зазвичай походив од *su-* та від *khu-*; в обох випадках споріднені синдарські слова мають початкову літеру *h*, як у квенійському *Huarmen – г'ярмен* («південь»), у синдарському *Harad – гарад*.

Варто зазначити, що двічі повторені на письмі приголосні (наприклад, *tt, ll, ss, nn*, а отже, відповідно, *mm, ll, ss, nn* та інші українською) позначають довгі, «здвоєні», звуки. Вкінці слів, які мають більш ніж один склад, вони зазвичай скорочувалися: *Rohan* (Роган) од *Rochann* (Роханн) – архаїчне *Rochand* (Роханд).

У синдарській мові звукосполучення *ng, nd, mb*, які набули особливого поширення на ранній стадії розвитку ельдарських мов, згодом зазнали різноманітних змін. *Mb* перетворилося нашу всіх випадках, хоча цей звук продовжували вважати довгим приголосним із міркувань наголошення (дивись нижче), а відтак писали як *mm* у випадках слів зі сумнівним наголосом⁷⁴. Звукосполучення *ng* залишилося незмінним усюди, крім початкової та кінцевої позицій, у яких перетворилося на простий носовий звук (як в англійському *sing*). *Nd* здебільшого змінилося на *nn*, як в *Ennor – Еннор* («Середзем'я») (*Endore – Ендор* квенійською); проте залишилося *nd* наприкінці повнонаголошених односкладових слів, як-от *thond – тонд* («корінь») (порівняй: *Morthond – Мортонд* («Чорнокорінь»), а також перед *г*, як в *Andros – Андрос* («довгопінний»). Оце *nd* трапляється також у деяких старих назвах, які збереглися з давніх часів: *Nargothrond* (Нартотронд), *Gondolin* (Гондолін), *Beleriand* (Белеріанд). У Третю Епоху кінцеве *nd* у довгих словах перетворилося на *n*, що походить од *nn*, як в *Ithilien* (Імیلیєн), *Rohan* (Роган), *Anorien* (Анорієн).

Голосні

На позначення голосних звуків уживаються літери *i, e, a, o, u* та *y* (лишень у синдарській) – і відповідні українські, з *ї* та *ю* включно. Наскільки можна визначити,

---

⁷⁴ Наприклад, у *galadhremmin ennorath* (дивись тут: ч. 1, с. 404) – «померезані деревами терени Середзем'я». *Remmirath* (дивись тут: ч. 1, с. 145) складається з *rem* – «вічко сітки» (квенійське *rembe*) + *mir* – «коштовність».

передавані цими літерами звуки (крім *y*) були нормою для цих мов, хоча, без сумніву, чимало місцевих варіацій просто не вдалося зафіксувати. Отож, вони наближаються до *i, e, a, o, u* в англійських *machine, were, father, for, brute* (тобто до українських *i, e, a, o, y*) незалежно від їхньої довготи.

У синдарській мові довгі *e, a, o* – це порівняно недавні похідні від коротких звуків, які практично дорівнювали їм за довготою (давні *é, á, ó* зазнали змін). У мові квенья довгі *é* та *ó* були напруженішими та «замкненішими», ніж короткі голосні, якщо їх правильно вимовляли на ельдарський манір⁷⁵.

Серед новітніх мов лише синдарській був притаманний «видозмінений», тобто передній *i*, більш-менш подібний до французького *i* в слові *June* (що українською можна приблизно відтворити як *люн*). Почасти він був наслідком модифікації *o* та *u*, почасти походив од давніших дифтонгів *eu, iu*. На позначення цього звука вживали *y* (як і у стародавній англійській мові): як у *lŷg* – «змія», квенійські *Teuca* чи *etun* (множина від *atop* – «пагорб»). У Гондорі це у зазвичай вимовляли як *i*.

Довгі голосні зазвичай позначено знаком наголосу, як, наприклад, у деяких різновидах Феанорового письма. У синдарській мові односкладові слова мають над подовженою голосною циркумфлекс і вимовляються особливо подовжено⁷⁶; таке спостерігаємо у слові *dûn* порівняно з *Dúnadan*. В інших мовах, як-от в адунайській чи у гномівській, циркумфлекс нічого спеціального не позначає та вживається, просто щоби виокремити ці мови як чужинські (подібну ситуацію маємо і з практикою вживання *k*).

*

Кінцевий *e* не є німим і не вживається, як в англійській мові, лише на позначення довжини. Відтак оцей кінцевий *e* часто (проте не всюди) передається на письмі як *ë* (*e* – українською).

Звукосполучення *er, ir, ur* (наприкінці слова чи перед приголосним) вимовляються не як в англійських словах *fern, fir* чи *fur*, а як у звукосполученнях *air, eer, oor*; тобто українською – *еар, ір, ур*.

---

⁷⁵ У вестроні й у перекладах вестроном квенійських назв доволі поширеною практикою було передавати довгі *é* й *ó* як *ey* та *oy*, тобто приблизно як в англійській фразі *say no*, і це позначилося на письмі: *ey, oy* (чи їхні еквіваленти в сучасних шрифтах). Однак таку вимову вважали неправильно чи простакуватою. Але саме така вимова побувала як вельми природна в Ширі. Відтак ті, хто вимовляв *yeñi unotime* («довгі роки незліченні»), приблизно як *єні уноатаїмі*, помилялися би не менше за Більбо, Меріадока чи Перегріна. Проте Фродо, як визнавали, мав неабиякий «хист вимовляти іноземні звуки».

⁷⁶ Як і в *Annûn* – *Аннун* («захід сонця»), *Amrûn* – *Амрун* («схід сонця») під впливом споріднених *dûn* – *дун* («захід») і *rhûn* – *рун* («схід»).

У мові квенья звукосполучення *ui, oi, ai* та *iu, eu, au* є дифтонгами (вимовляються як один склад: *y, o, a* та *i, e, a* відповідно). Решта пар голосних – двоскладові. Це часто відображено на письмі: *ëa (Eä)*, *ëo, oë (ea (Ea), eo, oe* – українською).

У синдарській мові дифтонги позначаються *ae, ai, ei, oe, ui* та *au*. Інші звукосполучення не є дифтонгами. Кінцевий *au* пишеться як *aw* відповідно до англійської традиції, та цей дифтонг не чужий для Феанорової орфографії.

Усі ці дифтонги⁷⁷ були «спадні», себто наголос у них падав на перший елемент, і складалися вони з поєднання простих голосних. Відтак *ai, ei, oi, ui* слід вимовляти як відповідні голосні в англійському *ye* (не в *ray*), *grey, boy, ruin* (українською це звучатиме як *ай, ей, ой, уї*); а *au (aw)* – як у *loud, how*, а не в *laud, haw (ay та ав українською)*.

Англійською мовою важко цілком адекватно відтворити *ae, oe, eu*; проте українською *ae, oe* можна вимовляти як *аї, ої*.

Наголос

Місце наголосу (чи «акценту») в словах не позначено, бо в ельдарських мовах це місце визначала форма слова. У двоскладових словах практично в усіх випадках наголошеним є перший склад. У довших словах наголос падає на передостанній склад, якщо він містить довгий голосний, дифтонг або голосний, за яким ідуть два (чи більше) приголосні. Якщо ж за коротким голосним у передостанньому складі (як це буває часто) йде лише один чи немає жодного приголосного, наголос падає на попередній, тобто третій від кінця, склад. Саме така форма слова переважає в ельдарських мовах, особливо у квеньї.

У поданих нижче прикладах наголошений голосний виділено великою літерою: *islldur, Orome, erEssëa, fëAnor, ancAlima, elentÁri, dEnethor, periAnnath, ecthElion, pelArgir, sillvren* (ісільдур, Ороме, ерЕссеа, фЕанор, анкАліма, елентАрі, дЕнетор, періАннат, ектЕліон, пелАргір, сіліврен). Слова на кшталт *elentÁri* – *елентАрі* («королева-зоря»), де голосними є *é, á, ó*, рідко трапляються в мові квенья, хіба (як у цьому випадку) якщо вони є складними словами; звичнішими для квеньї є голосні *í, ú*, як в *andÚne* – *андУне* («захід сонця», «захід»). Натомість цих звуків немає в синдарській мові, хіба що лишень у складних словах. Слід зазначити, що синдарські *dh, th, ch* передають один приголосний *i* в первісних шрифтах їх позначали єдиною літерою.

Примітка

У назвах, які походять із відмінних од ельдарських мов, літери зберігають перелічені вище особливості, якщо іншого не було зазначено. Винятком є лише гномівська мова. Їй не притаманні звуки, які передаються на письмі з допомогою *th* і *ch (kh)*, бо *th* і *kh* є придиховими, тобто за звуками *t* і *k* чути *h*⁷⁸, приблизно як в англійських словах *backhand, outhouse*.

Z у тих випадках, де він таки трапляється, нагадує англійський *z*. *Gh* у чорномові й у мові орків передає «задній спірант» (споріднений із *g* так само, як *dh* – із *d*): як у *ghâsh* та *agh* – *гâш, агг*.

«Зовнішні» чи «олюднені» гномівські назви набули північних форм, але властивості літер залишилися незмінними. Це стосується й роганських власних назв і топонімів (у тих

---

⁷⁷ Первісно. Проте *iu* в мові квенья у Третю Епоху зазвичай вимовляли як висхідний дифтонг: як *yu* в англійському *yule* (ю українською).

⁷⁸ З огляду на це, при транскрибуванні відповідних слів українською ці звуки передавалися як *тг, кг* (прим, перекладача).

випадках, коли їх не осучаснили), з тією лише відмінністю, що тут *éa* та *éo* є дифтонгами, які можна передати через звукосполучення *ea* в англійському *bear i eo* – в *Theobald* (*ea* та *eo* українською); у переважно є видозміною звука *u*. Осучаснені форми легко вирізнити, і їх слід вимовляти як українські. Це здебільшого топоніми: Смурне Капище (бо *Dúnharg*); винятками є лише імена Тіньогрив і Змієязыкий.

II Правопис

Усі шрифти й літери, що їх використовували у Третю Епоху, мали в основі ельдарське коріння та були на той час уже дуже давніми. Вони досягли стадії цілковитого абеткового розвитку, та в ужитку побутували і ще старіші форми шрифтів, у яких лише приголосні позначали повноцінними літерами.

Абетки були двох основних і незалежних за походженням типів: *тектвари*, або *тїви*, що доречно перекладати як «літери»; та *кертари*, або *кerti*, що варто перекладати як «руни». *Тенгвари* було призначено для писання пензлем чи пером, а прямокутні форми написів при їхньому використанні завдячували своєю появою рукописним формам. *Кертари* було призначено та використовувано головно для видряпування чи викарбовування написів.

Тенгвари – давніші; їх розробили нольдори – найвправніший у таких справах ельдарський рід – іще задовго до свого вигнання. Найдавнішими ельдарськими літерами – тенгварами Руміла – в Середземні не послуговувалися. Пізніші літери – тенгвари Феанора – були здебільшого його власним винаходом, хоча де в чому він таки скористався Руміловими літерами. Вигнанці-нольдори принесли їх у Середзем'я, завдяки чому з ними познайомилися едаїни та нуменорці. У Третю Епоху ареал поширення цих літер майже збігався з тією територією, де побутувала і спільна мова.

Кerti вперше у Белеріанді винайшли синдари, тривалий час використовуючи їх лише для написання імен або стислих хронік на деревині чи на камені. Таке походження зумовило їхню кутасту форму, що дуже нагадувала форму рун, відомих у наш час, хоча відрізнялася від останніх деталями, а літери мали цілком інакше розташування. Простіша та давніша форма кертів у Другу Епоху поширилась у східному напрямку і стала надбанням багатьох народів: людей і Гномів, навіть орків, – кожен із яких змінив її відповідно до своїх потреб і згідно зі своїми умінями чи їхньою відсутністю. Одну з таких простих форм продовжували використовувати люди з Долу, а подібну до неї – роґірими.

Проте у Белеріанді ще до закінчення Першої Епохи кerti – почасти під впливом нольдорських тенгварів – було перероблено й удосконалено. Найбагатша та найбільш упорядкована форма керт була відома як Деронова абетка, бо, згідно з ельфійським переказом, вважали, що їх винайшов Дерон – менестрель і хранитель премудрості при Королі Тінголі з Доріату. Ельдари не розробили справжніх скорописних шрифтів для Деронової абетки, бо на письмі вживали Феанорові літери. Ельфи Заходу здебільшого взагалі відмовилися від використання рун. Однак у краю Ереґіон Деронова абетка прижилась і звідти потрапила до Морії, де стала найулюбленішим алфавітом гномів. Відтоді вони постійно послуговувалися ним, і разом із ними він потрапив на Північ. Тож опісля його частенько називали *Анґертас Морія*, або Довгорунні ряди Морії. На письмі Гноми користувались усіма відомими шрифтами, і багато представників цього народу дуже вправно писало Феаноровими літерами; та для власної мови вони обрали кerti, розробивши для них рукописні форми.

i Феанорові літери

Нижче в таблиці наведено офіційний книжний варіант усіх літер, які побутували на

Західних землях у Третю Епоху. Порядок літер – найбільш поширений у той час і такий, у якому зазвичай літери читали вголос.

Шрифт цей не був за природою «абетковим», тобто низкою випадкових літер, кожній із яких надано певне значення та які слід читати в ustalеному порядку, незважаючи ні на їхні форми, ні на функції⁷⁹. Він був радше набором приголосних знаків, подібних за формою та за стилем, які за вибором чи за домовленістю можна було застосовувати на позначення звуків тих мов, що їх досліджували (чи створювали) ельдари. Жодному з цих знаків не були притаманні визначені властивості; проте поступово між літерами почали проступати певні зв'язки.

Феанорова система містила двадцять чотири первісні літери (1-24), розміщені чотирма *темарами* (рядами), кожен із яких мав шість *тьеллерів* (ступенів). Окрім того, були ще й «додаткові літери», прикладами яких є наведені в таблиці номери 25-36. З них лише 27 і 29 є в повному сенсі окремими літерами, а решта – це видозміни інших знаків. Існувала також певна кількість *техтарів* (знаків) різноманітного призначення. У таблиці їх не наведено⁸⁰.

Усі *первісні літери* утворювалися з допомогою *телко* (основи) та *луви* (дуги). Форми, які ми бачимо під номерами 1-4, вважали стандартними. Основа могла бути підвищеною, як у 9-16, чи вкороченою, як у 17-24. Дуга ж могла бути розімкнутою, як у I та у III рядах, або зімкнутою, як у II та у IV; і в кожному з випадків вона могла подвоюватись, як у 5-8.

Теоретична свобода вжитку літер у Третю Епоху зазнала змін і перетворилася на звичай, за яким I ряд, як правило, використовували на позначення дентальної серії звуків, або ж *m*-серії (*тинкотема*), а II – лабіальної, або ж *p*-серії (*парматема*). Межі застосування III та IV рядів змінювалися залежно від потреб різних мов.

У мовах на кшталт вестрону, де схожі на наші *ч*, *дж*, *ш* приголосні⁸¹ були часто вживаними, для їх позначення зазвичай послуговувалися III рядом; і тоді IV ряд використовували для передання на письмі стандартної *k*-серії (*кальматема*). У квенї, якій, окрім *кальматемі*, були притаманні й палатальна (*тьельпетема*), і лабіальна (*квессетема*) серії, палатальні звуки передавали Феаноровим діакритичним знаком, що означав «наступний й» (зазвичай це була підбуквена крапка), тоді як IV ряд застосовували на позначення *kv*-серії.

У межах цих узагальнених правил ужитку літер можна було також виокремити кілька основних співвідношень. Стандартні літери зі ступеня 1 застосовувано для позначення «проривних приголосних звуків»: *m*, *n*, *k* тощо. Подвоєння дуги вказувало на участь «голосу»: відтак якщо 1, 2, 3, 4 = *m*, *n*, *ч*, *к* (або *m*, *n*, *к*, *кв*), тоді 5, 6, 7, 8 = *д*, *б*, *дж*, *г* (або *д*, *б*, *г*, *гв*). Підвищення основи вказувало на те, що приголосний перетворювався на «спірант»: отже, зважаючи на згадані вище характеристики ступеня, 1 ступінь 3 (9-12) = *m*, *ф*, *ш*, *ч* (або *т*, *ф*, *кг*, *кгв/гв*), а ступінь 4 (13-16) = *д*, *в*, *ж*, *гг* (або *б*, *б*, *гг*, *ггв/в*).

Первісна Феанорова система також мала ступінь із подовженими основами, і подовження те можна було позначати або вгорі, або внизу. Такі основи вживали зазвичай на позначення придихових приголосних (наприклад, *m+z*, *n+z*, *k+z*), але за потреби вони могли репрезентувати й інші варіанти звуків. У тих мовах Третьої Епохи, які послуговувалися цим

---

⁷⁹ Єдине співвідношення, яке було би зрозумілим ельдарам, скажімо, в українській абетці, – це співвідношення між літерами Р та Б, а от їхнє відмежування одна від одної, а також від В, М, Ф здалося би їм абсурдним.

⁸⁰ Деякі з них, приміром, можна побачити у написі в ч. 1, с. 90, протранскрибованому у тій самій частині на с. 432. Вживали їх головню для позначення голосних, які в мові квеня зазвичай вважали видозмінами сусідніх приголосних; чи для якнайбільш стислого запису найпоширеніших звукосполучень приголосних.

⁸¹ Тут звуки відтворювано за тим самим принципом, що й в описаних вище правилах транскрипції, тільки в цьому випадку *ch* передає звук *ch* в англійському *church* (себто *ч* українською); *j* передає англійський *j* (себто *дж*), а *zh* – звук, що його чуємо в англійських словах *azure*, *occasion* (українське ж).

шрифтом, вони не були потрібні; та форми подовжених основ були вельми поширеними варіаціями (найвиразніше це помітно щодо ступеня 1) ступенів 3 і 4.

Ступінь 5 (17-20) зазвичай застосовували на позначення назальних приголосних: зокрема, 17 і 18 найчастіше позначали відповідно *n* та *m*. Згідно з означеним вище принципом, ступінь 6 повинен був передавати оглушені носові звуки; але тому що такі звуки (для прикладу їх можна прирівняти до валійського *nh* чи до давньоанглійського *hn*) у мовах, про які нам ідеться, траплялися дуже рідко, ступінь 6 (21-24) вживали на позначення найслабших, або «напівголосних», приголосних у кожній зі серій. Він складався з найменших і найпростіших форм первісних літер. Відтак 21 доволі часто вживали на позначення слабкого (невібрантного) *p*, що первісно був поширений у квеньї та в системі тієї мови вважався найслабшим приголосним серед *тинкотем*; 22 широко вживали на позначення *v*; коли III ряд використовували на позначення приголосних палатальної серії, то 23 зазвичай уживали на позначення *y*⁸². Тому що деякі приголосні зі ступеня 4 мали тенденцію вимовлятися як слабкі та наближатися чи зливатися з відповідними приголосними ступеня 6 (як про це йшлося вище), багато з цих літер утратило свою чітку функцію в ельдарських мовах; і саме з них здебільшого походять ті літери, які згодом почали вживати на позначення голосних.

---

⁸² Напис на Західній брамі Морії демонструє приклад того, як саме передавали на письмі синдарську мову, в якій ступінь 6 передавав прості носові приголосні, а ступінь 5 репрезентував подвійні чи довгі носові звуки, часто вживані в цій мові: 17 = *nn*, але 21 = *n*.

ТЕНГВАР			
I	II	III	IV
1	2	3	4
5	6	7	8
9	10	11	12
13	14	15	16
17	18	19	20
21	22	23	24
25	26	27	28
29	30	31	32
33	34	35	36

Заувага

Стандартне передання на письмі мови квеня відрізняється від описаного вище. Ступінь 2 застосовували для позначення *нд*, *мб*, *нг*, *нгв*, і всі ці звуки були часто вживаними, адже *б*, *г*, *гв* існували тільки в такому поєднанні, тоді як на позначення *рд*, *лд* вживали спеціальні літери 26, 28 (для позначення *лв*, а не *лу* багато мовців, особливо ельфів, уживало *лб* – на письмі це передавали з допомогою комбінації 27+6, бо поєднання *лмб* було неможливим). Подібно до цього ступінь 4 вживали на позначення надзвичайно поширених звукосполучень *нт*, *мп*, *нк*, *нкв*, адже в мові квеня не було *д*, *г*, *гв*, а на позначення *в* застосовували літеру 22. Дивись назви квенійських літер тут: ч. 3, с. 661-664.

Додаткові літери. № 27 був універсальним знаком на позначення л. № 25 (за походженням – видозміна 21) позначав «повний» вібрантний р. №№ 26,28 були їхніми видозмінами. Їх досить часто вживали на позначення приглушених варіантів р (р_г) і л (л_г) відповідно. А от у квенї їх використовували на позначення р_д і л_д. 29 відтворював с, а 31 (із подвійним завитком) – з у тих мовах, де цей звук був необхідним. Інвертовані форми, 31 і 32, хоча їх і могли вживати як окремі знаки, для зручності написання використовували тільки як варіації 29 і 31, тобто здебільшого їх писали разом із накладеним *техтаром*.

№ 33 за походженням був різновидом літери, що позначала іншу (слабшу) форму 11; у Третю Епоху його найчастіше використовували на позначення г. 34 вживали (якщо вживали взагалі) головно на позначення приглушеного варіанта в (гв). 35 і 36, якщо їх вживали на позначення приголосних, зазвичай передавали й та в відповідно.

Голосні звуки здебільшого передавали *техтарами*, які розташовували вгорі над приголосним. У таких мовах, як квенья, де більшість слів закінчувалася на голосний, *техту* ставили над попереднім приголосним; у мовах на кшталт синдарської, де більшість слів закінчувалася приголосним, її ставили над наступним приголосним. Якщо у слові не було приголосного в належній позиції, то *техту* ставили над «коротким носієм», що найчастіше мав вигляд безкрапкового і. Справжніх *техтарів*, які в різних мовах уживали як знаки на позначення голосних, безліч. Найбільш поширені, які зазвичай використовували для передання е, і, а, о, у (різноманітних), показано в наведених прикладах. Три крапки, що їх найчастіше використовували для позначення а у формальному письмі, у скорописах набували різних стилів, часто вживали щось на кшталт циркумфлекса⁸³. Одна крапка й «акут» часто позначали і та е (втім, у певних видах письма вони ж позначали е та і). Завитки вживали для позначення о та у. У написі на Персні завиток, розімкнутий праворуч, передає у; на титульній сторінці він же позначає о, а завиток, розімкнутий ліворуч, – у. Перевагу надавали завитку, розімкненому праворуч, а його вжиток залежав од потреб мови: у чорномові, наприклад, звук о був рідкісним.

Довгі голосні зазвичай позначали, розташовуючи *техту* на «довгому носії», який найчастіше мав вигляд безкрапкового j. Але довготу звука могла позначати і подвоєна *техта*. Рідше її передавали також із допомогою завитків чи подеколи й «акута». Дві крапки найчастіше вживали на позначення наступного й.

Напис на Західній брамі Морії є прикладом так званого «повного письма», де голосні звуки передано окремими літерами. У ньому показано всі літери, що їх уживали на позначення голосних у синдарській мові. Слід наголосити на вживанні № 30 для позначення голосного і, а також передання дифтонгів через *техту* для позначення наступного й понад голосною літерою. У цьому варіанті знаками для передання наступного в (потрібного для позначення звукосполучень ау, ав) були у-завиток чи його видозміна ~. Та дифтонги

---

⁸³ У мові квенья, де звук а траплявся дуже часто, знак на позначення цього голосного взагалі нехтували. Зокрема, замість *calma* («світоч») можна було написати просто *clm*. Звісно, всі читали це саме як *calma*, бо *cl* не було у квенї можливим початковим звукосполученням, а *m* ніколи не стояло наприкінці слова. Імовірно, цей самий набір літер можна було прочитати ще і як *calama*, проте такого слова не існувало.

досить часто писали повністю, ніби у транскрипції. У такому разі довжину голосного позначали «акутом», який називали *андайт* – «довгий знак».

Як уже було зазначено, крім *техтарів*, були ще й інші знаки, покликані скоротити процес письма, і вони головно передавали найпоширеніші комбінації приголосних, що відкидало потребу писати їх повністю. Приміром, такт (знак, схожий на іспанську *тильду*) в позиції над приголосним часто вказував на те, що йому передують носові звуки того самого ряду (як у *нт*, *мп* чи *нк*); одначе той самий знак під приголосним здебільшого вказував на те, що цей приголосний довгий або подвоєний. Приєднаний до дуги гачок, спрямований униз, уживали на позначення наступного *с*, особливо в комбінаціях *тс*, *нс*, *кс*, яким надавали перевагу в мові квенья.

Звісно, про адекватний «вид письма» для відтворення української не може бути й мови. Проте певний фонетичний еквівалент можна було би розробити, ґрунтуючись на Феаноровій системі. Короткий приклад на титульній сторінці не є спробою унаочнити це. Він радше демонструє можливий результат творчого процесу когось із гондорців, котрий вагався між значеннями літер, прийнятими в його «виді письма», і традиційним українським правописом. Легко помітити, що крапку внизу (один із методів позначення слабкого редукованого голосного) вжито тут для передання ненаголошеного *i* (в англломовному варіанті її ж використано у слові *here* на позначення німого кінцевого *e*; при переданні англломовних написів, *the*, *of i of the* виражається скороченнями: подовжені *dh* та *v*, а також літера з нижньою рисою).

*

Назви літер. У всіх видах письма кожна літера та кожен знак мали свої назви; та назви ці було допасовано до фонетичного вжитку (чи вони описували фонетичний узус) конкретного знака в кожному окремому виді письма. Проте часто, особливо під час опису літер в інших способах письма, виникала потреба дати літері назву саме як літері – зважаючи на її форму. З цією метою у квеньї зазвичай послуговувалися «повними назвами» літер, навіть якщо йшлося суто про їхній ужиток у самій квеньї. Кожна «повна назва» була словом, яке реально існувало в цій мові й містило потрібну літеру. По змозі вона повинна була передавати перший звук цього слова; якщо ж звук чи звукосполучення в такій позиції були неможливі, то вони мусили йти відразу за початковим голосним. Ось назви поданих у таблиці літер: 1) *тинко* – «метал», *парма* – «книжка», *кальма* – «світоч», *квесе* – «батько»; 2) *андо* – «брама», *умбар* – «доля», *анга* – «залізо», *антве* – «павутиння»; 3) *шуле* (*суле*) – «дух», *формен* – «північ», *гарма* – «скарб» (або ж *ага* – «лють»), *гвешта* – «легіт»; 4) *анто* – «рот», *ампа* – «гак», *анка* – «щелепи», *унке* – «порожнина»; 5) *нумен* – «захід», *Мальта* – «золото», *нольдод* (давніше – *нгольдо*) – один із родів нольдорів, *нвальме* (давніше – *нгвальме*) – «м'юка»; 6) *оре* – «серце» (внутрішній розум), *вала* – «божественна сила», *анна* – «дарунок», *вілья* – «повітря», «небо» (давніше – *в'ілья*); *ромен* – «схід», *арда* – «простір», «територія», *ламбе* – «язик», *альда* – «дерево»; *сильме* – «зоряне світло», *сильме нукверна* (обернене *с*), *аре* – «сонячне світло» (або *есе* – «ім'я»), *аре нукверна*; *г'ярмен* – «південь», *гвешта синдаринва*, *янта* – «міст», *уре* – «спека». Певні варіації згаданих назв виникли у зв'язку з тим, що існували й інші, раніші, назви, які побутували у квеньї до того, як вона зазнала змін у вимові Вигнанців. Зокрема, літера № 11 називалася *гарма*, коли передавала спірант *x* у всіх позиціях, але коли цей звук став

приглушеним варіантом г⁸⁴ у початковій позиції (хоча залишився *x* у середній), щодо нього було вжито назву *aga*. *Are* первісно була *aze*, проте, коли *z* злився із 21, цей знак почали використовувати на позначення дуже поширеного у квеньї *ss* і назвали його *esse*. *Гвеста синдаринва*, або «сіроельфійське *zv*», названо так тому, що у квеньї 12-та літера позначала звукосполучення *zv*, а окремих знаків для передання *xv* і *zv* ця мова не потребувала. Найбільш знаними й уживаними були назви літер 17 – *n*, 33 – *z'я*, 25 – *p*, 10 – *ф*: *нумен*, *г'ярмен*, *ромен*, *формен* = «захід», «південь», «схід», «північ» (порівняй: синдарські *дун* чи *аннун*, *гарад*, *рун* чи *амрун*, *фород*). Ці літери вказували на напрямки: Зх., Пд., Сх., Пн. – навіть у тих мовах, які послуговувались іншою термінологією. У Західних землях їх називали саме в такому порядку, починаючи з і стоячи обличчям до заходу; *г'ярмен* та *формен* узагалі означали «територія ліворуч» і «територія праворуч» (протилежно до позначення такого розташування у багатьох людських мовах).

ї *Керти*

Кертас Дерон первісно було призначено лише для передання звуків синдарської мови. Найстарішими *кертами* були №№ 1, 2, 5, 6; 8, 9, 12; 18, 19, 22; 29, 31; 35, 36; 39, 42, 46, 50; і *керта*, що варіювала між 13 і 15. Значення надавали літерам не систематично. №№ 39, 42, 46, 50 були голосними та залишилися ними в усіх подальших доопрацюваннях. №№ 13, 15 вживали на позначення *z* або *s*, а 35, відповідно, позначав *c* або *g*. Цю тенденцію – вагання щодо надання літері значення *c* чи *z* – спостерігаємо й у пізніших комплектах шрифтів. У тих символах, які склалися з «основи» та «гілки», 1-31, якщо додавали ще одну (лишень одну) гілку, то її розміщували праворуч. Обернений варіант теж траплявся досить часто, проте не мав фонетичного значення.

---

⁸⁴ На позначення приглушеного варіанта *z* у квеньї первісно використовували просту підвищену основу, що мала назву *гайла* – «високий». Її могли ставити перед приголосним, аби вказати на те, що його вимовляють без участі голосу, глухо; приглушені варіанти *p* і *л* позначали саме так, а транскрибували – *gp*, *gl*. Згодом № 33 почали використовувати для позначення звичайного *z*, а значення *z'я* (давніше значення) надавали символу наступного *ї* із додаванням *tex*ти.

ΑΗΓΕΡΤΑΣ

1	Α	16	Λ	31	Ϡ	46	Η
2	Β	17	Λ	32	Ϣ	47	Θ
3	Γ	18	Ρ	33	Ϟ	48	Π
4	Δ	19	Ψ	34	ϣ	49	Φ
5	Ε	20	Υ	35	Ϸ	50	Χ
6	Β	21	Ψ	36	Ϡ	51	ΜΜ
7	Δ	22	Ψ	37	Ϟ	52	ΛΛ
8	Ρ	23	Ρ	38	ϞϞ	53	Υ
9	Π	24	Ρ	39	ϣ	54	Λ
10	Γ	25	Υ	40	Η	55	Τ
11	Δ	26	Μ	41	Ν	56	Τ
12	Α	27	Υ	42	Ϟ	57	Ρ
13	Λ	28	Ρ	43	Ϟ	58	Δ
14	Λ	29	Κ	44	Ϟ		Ι
15	Λ	30	Υ	45	ϞϞ	ε	Ζ

АНГЕРТАС							
Значення							
1	p	16	zh	31	l	46	e
2	b	17	nj-z	32	lh	47	e
3	f	18	k	33	ng-nd	48	a
4	v	19	g	34	s-h	49	ǎ
5	hw	20	kh	35	s-'	50	o
6	m	21	gh	36	z-ŋ	51	ø
7	(mh) mb	22	ŋ-n	37	ng*	52	ö
8	t	23	kw	38	nd-nj	53	n*
9	d	24	gw	39	i(y)	54	h-s
10	th	25	khw	40	y*	55	*
11	dh	26	ghw,w	41	hy*	56	*
12	n-r	27	ngw	42	u	57	ps*
13	ch	28	nw	43	ū	58	ts*
14	j	29	r-j	44	w		+h
15	sh	30	rh-zh	45	ü		&

Давні форми цього вдосконаленого та розширеного *кертасу* набули назви *Ангертас*

Дерон, адже поправив і реорганізував старі *керти*, як вважають, *Дерон*. Однак головні нововведення: запровадження двох нових рядів 13-17 і 23-28 – найімовірніше, винайшли нольдори з Ерегіону, бо ці знаки вживали на позначення звуків, непритаманних синдарській мові.

У реорганізації *Ангермасу* вдається помітити кілька основних (вочевидь, натхненних Феаноровою системою) принципів: 1) додавання риски до гілки вказувало на участь голосу; 2) обернена *керта* вказувала на появу «спіранта»; 3) розміщення двох гілок обабіч основи вказувало на участь голосу та назальність. Принципів цих дотримувалися послідовно, з єдиним винятком. Синдарська (архаїчна) мова потребувала знака для передання спірантам (або носового в), а тому що цього найлегше було досягти, використавши обернений знак для *м*, то оберненому № 6 надали значення *м*, а от № 5 – значення *зв*.

№ 36, який, теоретично, означав *з*, вживали в синдарському чи квенійському правописах на позначення *сс*, – порівняй: Феаноровий 31. № 39 вживали на позначення *і* або *й*; 34 і 35 вживали на позначення *с*; а 38 – на позначення поширеної послідовності *нд*, хоча між ним і дентальними звуками не було очевидної формальної спорідненості.

У «Таблиці значень» ті символи, які розташовані ліворуч і розділені з допомогою знака, набувають значення давнішого *Ангермасу*. А ті, які розташовані праворуч, передають значення гномівського *Ангермас Морія*⁸⁵. Відомо, що гноми Морії запровадили кілька несистематичних змін значень, а також кілька нових *керт*: 37, 40, 41, 53, 55, 56. Зміни у просторовому розташуванні літер переважно були зумовлені двома причинами: 1) зміною значень 34, 35, 54 відповідно до *з*, *з'* (чистий або гортанний початок слова з голосного, що виник у кгуздутьській мові) та *с*; 2) вихід із ужитку №№ 14, 16, які гноми заміняли на 29 і 30. Також можна простежити послідовний ужиток 12 для *р*, винайдення 53 для *н* (і переплутування цього знака з № 22); вживання 17 для *з*, його узгодження з 54 у значенні *с*, послідовний ужиток 36 для довгого носового *н* і появу нової *керти* 37 для *нн*. Нові символи 55, 56 за походженням були половинчастими формами № 46, і їх вживали на позначення голосних на кшталт подовженого *а* та короткого *е*, які були поширені у гномівській мові й у вестроні. Слабкі та непомітні, вони часто редукувалися до простої риски без основи. Такий варіант *Ангермас Морія* репрезентують надмогильні написи.

Гноми з Еребору послуговувалися подальшими видозмінами цієї системи, відомими як вид письма Еребору та наведеними у Книзі Мазарбула. Основними його рисами були: вживання 43 як *з*; 17 – як *кс*; винайдення двох нових *керт*, 57 і 58, для *пс* і *тс*. Вони відновили в ужитку 14,16 на позначення *й*, *ж*; проте вживали 29, 30 для *т*, *т2* чи просто як варіанти 19, 21. Цих особливостей не показано в таблиці – за винятком специфічних ереборських *керт* 57, 58.

Додаток Е

І

Мови та народи у третю епоху

---

⁸⁵ Символами в дужках послуговувалися лише ельфи; * позначає *керти*, якими користувалися тільки гноми.

Мова, яку в цій історії передано українською, – це *вестрон*, або «спільна мова» Західних земель Середзем'я в період Третьої Епохи. Упродовж того часового проміжку вона стала рідною мовою практично для всіх народів, які вміли розмовляти (крім ельфів) і мешкали на теренах давніх королівств Арнору та Гондору – себто вздовж усіх узбереж од Умбара й на північ до Затоки Форохель і вглиб континенту аж до Імлистих Гір та Ефель-Дуату. Вона побутувала також і на півночі, вгору за течією Андуїну, охопивши території на захід од Ріки та на схід од гір аж до Ірисових Луків.

У період Війни за Перстень наприкінці епохи ареал її поширення як природної мови не змінився, хоча значну частину Еріадору на той час уже було спустошено, а на берегах Андуїну між Ірисовою Рікою та Рауросом мешкало зовсім мало людей.

У Лісі Друадан в Анорієні все ще переховувалися нечисленні стародавні дикуни; а між пагорбів Смурних Земель можна було натрапити на рештки давнього народу – колишніх мешканців просторих теренів Гондору. І ті, й інші незмінно послуговувалися власними мовами; тим часом на рівнинах Рогану в ту пору жив північний народ – рогірами, котрі прийшли на цю землю приблизно п'ять сотень років тому. Проте навіть ті народи, які не відступились од власних мов, для спілкування з іншими послуговувалися вестроном як другою мовою. Це стосувалося й ельфів, причому не лише тих, котрі мешкали в Арнорі та Гондорі, але й усюди в долинах Андуїну та на схід, аж до дальніх меж Морок-лісу. Навіть серед дикунів і смурноземців, котрі уникали чужинців, траплялися такі, що розмовляли вестроном, хоч і неоковирно.

Про ельфів

Колись давно, у Прадавні Часи, ельфи розділилися на дві основні групи: Західні ельфи (*ельдари*) та Східні ельфи. До останньої належала більшість ельфійських мешканців Морок-лісу та Лорієну; однак їхніх мов у цій історії не відтворено, бо всі ельфійські назви та слова в ній ужито в *ельдарській* формі⁸⁶.

З *ельдарських* мов у цій книзі фігурують дві: високоельфійська, або *квенья*, та сіроельфійська, або *синдарська*. Високоельфійська – це стародавня мова Ельдамару, що розкинувся по той бік Моря, й перша відтворена на письмі. Вона перестала бути тією мовою, котру, як то кажуть, усмоктують із молоком матері, й перетворилася на щось на кшталт «ельфійської латини», бо не втратила свого значення як мова церемоній і сховище могутніх знань та пісень для Високих ельфів, котрі пішли у вигнання, повернувшись до Середзем'я наприкінці Першої Епохи.

Сіроельфійська мова за походженням близька до квенї, адже вона теж була мовою тих ельдарів, котрі, діставшись до берегів Середзем'я, не переправилися через Море, а оселилися на узбережжях країни під назвою Белеріанд. І правив ними Король Тінгол Сірий Плащ із Доріату, й у тривалих сутінках мова їхня змінилася під впливом мінливості смертних земель і відчужилася від мови ельдарів із-поза Моря.

Вигнанці, котрі мешкали в оточенні значно чисельніших за себе Сірих ельфів, призвичаїлися вживати на щодень *синдарську* мову; відтак саме вона є мовою тих ельфів і ельфійських володарів, котрі ввійшли в цю історію. Адже всі вони ельдарського племені, навіть якщо народи, якими вони правили, належали до нижчих ельфійських родів. Найшляхетнішою серед ельфійських вельмож була Володарка Галадріель із королівського дому Фінарфіна, сестра Фінрода Фелагунда, Короля Нарготронду. У серцях Вигнанців туга за

---

⁸⁶ У період, про який ідеться, у Лорієні розмовляли синдарською, проте «з акцентом», адже більшість тамтешнього народу була за походженням пралісними ельфами. Цей «акцент» і його обмежене знання синдарської і ввели Фродо в оману (як зазначив у «Книзі Ватага» один гондорський тлумач). Усі ельфійські слова, цитовані у Другій Книзі в розділах 6, 7, 8, насправді є синдарськими, як і більшість топонімів і власних назв. Але *Лорієн*, *Карас-Галадон*, *Амрот*, *Німродель* походять із мови пралісних ельфів і були лиш адаптовані до синдарської.

Морем звучала вічним неспокоєм, який годі було заглушити; в серцях Сірих ельфів вона дрімала, та коли прокидалася, то вгамувати її вже було неможливо.

Про людей

Вестрон був людською мовою, що збагатилась і пом'якшала завдяки ельфійському впливу. За походженням це була мова тих людей, котрих ельфи називали *атани* чи *едаїни*, «Отці Людей», і до котрих належали головно три Доми Ельфодрузів, які потрапили на захід од Белеріанду в Першу Епоху та допомагали ельдарам під час Війни за Величні Коштовності супроти Темної Сили Півночі.

Після знищення Темної Сили, під час якого значні території Белеріанду було затоплено або зруйновано, ельфодрузів винагородили, дозволивши їм разом із ельдарами відплисти за Море на захід. Але тому що їм не вільно було ступати на терени Невмирущого Краю, для едаїнів створили окремих острів, розташований найдалі на заході із усіх смертних земель. І назвали той острів *Нуменор* (Вестернес). Отож, більшість ельфодрузів одпливла й оселилася в Нуменорі, й досягла там величі та могутності, і стали нуменорці славетними мореплавцями і володарями численних кораблів. Прекрасні були вони з лиця та високі, а життя їхнє було втричі довшим за життя людей зі Середзем'я. Такими були вони, Королі Людей, котрих ельфи називали *дунедайнами*.

З-поміж усіх людських родів лише *дунедайни* знали та розмовляли ельфійською мовою: адже батьки їхні вивчили синдарську і передали її в спадок своїм дітям як частину традиції, що ледве чи й змінилася з плином років. Мудреці їхні вивчили також і високоельфійську квенью й цінували її понад решту мов, саме з її слів утворивши назви багатьох місць слави та шаноби й імена багатьох осіб королівської крові та великої ваги⁸⁷.

Проте здебільшого рідною мовою нуменорців була їхня предковична людська мова – адунайська, до якої згодом, у дні погорди, повернулися королі та володарі, відмовившись од ельфійської, якою натомість продовжувала послуговуватися жменька людей, котрі не зрадили давньої дружби з ельдарами. У період розквіту нуменорці заснували чимало фортив і гаваней на західних узбережжях Середзем'я, куди допливали своїми кораблями. Однією з основних їхніх гаваней був Пеларгір поблизу гирла Андуйну. Там розмовляли адунайською, і, змішавшись із безліччю слів із мов нижчих людських родів, вона перетворилася на спільну мову, яка звідтіля поширилась уздовж узбереж серед усіх, хто мав хоч якісь зв'язки з Вестернесом.

Після Повалення Нуменору Елендил допровадив уцілілих ельфодрузів назад, на північно-західні береги Середзем'я. Там уже мешкало чимало людей, у тілі яких текла цілком або почасти нуменорська кров; але небагато з-поміж них пам'ятало ельфійську мову. Відтак усі стверджували, що дунедайнів од самого початку було значно менше, ніж людей нижчого роду, серед котрих жили та котрими правили ці могутні й мудрі володарі-довгожителі. У стосунках із іншими народами й у власних просторах королівств вони послуговувалися спільною мовою, проте розвивали та збагачували її, запозичуючи слова з ельфійських мов.

У дні нуменорських королів такий ошляхетнений вестрон поширився цілим світом, його знали навіть їхні вороги; проте й дунедайни дедалі частіше розмовляли саме цією мовою. Тож у період Війни за Перстень ельфійську мову знала тільки дециця мешканців Гондору, й кількість їхня з дня на день зменшувалася. Знавці цих мов жили головно в Мінас-Тіріті й у сусідніх містах, а також на підпорядкованій території вельмож Дол-Амрота.

---

⁸⁷ Квенійськими є, наприклад, назва *Нуменор* (повна форма – *Нуменоре*) й імення *Елендил*, *Ісільдур*, *Анаріон* і всі королівські імена *Гондору* включно з *Елессаром*, що означає «Ельфійський Самоцвіт». Більшість імен інших чоловіків і жінок із роду дунедайнів, як-от *Арагорн*, *Денетор*, *Гільрен*, синдарські за формою, – їх-бо часто нарікали на честь ельфів і людей, увічнених у піснях та в історіях Першої Епохи (як-от *Берен*, *Гурін*). Однак зовсім мало імен мають і змішану форму, як-от *Боромир*.

Проте майже всі власні назви й топоніми у Гондорі були ельфійськими за формою й значенням. Походження деяких огортала таємниця, але вони, без сумніву, дійшли з тих часів, коли кораблі нуменорців іще не підкорили Море: приміром, *Умбар*, *Арнах* і *Ерех*, а також назви гір *Ейленах* та *Ріммон*. *Форлок* теж належить до цього типу назв.

Більшість людей із північних околиць Західних Земель походила від *едайнів* Першої Епохи чи від споріднених із ними груп. Відтак мови їхні були близькі до а дунайської, а деякі зберегли подібність до спільної мови. Такими були й народи, які мешкали у верхніх долинах Андуну, – беорнінги та лісовики зі Західного Морок-лісу; і далі на північ і на схід – люди з Довгого Озера та з Долу. З теренів, які простяглися між Ірисовою Рікою та Візкаменем, походив народ, відомий як рогіримі, Повелителі Коней. Вони розмовляли своєю предковічною мовою та, послуговуючись нею, дали нові назви майже всім місцям своєї нової країни; себе вони іменували еорлінгами, або Людьми з Вершницької Марки. Та володарі того народу добре знали спільну мову і говорили нею шляхетно – на кшталт своїх союзників у Гондорі: бо вестрону в Гондорі, звідки, власне, він і поширився, все ще був притаманний вишуканий і старовинний стиль.

Цілком відмінною мовою послуговувалися дикуни з Лісу Друадан. Інакшою чи хіба що віддалено спорідненою з вестроном була й мова смурноземців. То були рештки тих народів, котрі в минулі епохи мешкали в долинах Білих Гір. Мерці зі Смурного Капища належали до них. Але в період Темноліття інші народи переселилися до південних долин Імлистих Гір; а вже звідти декотрі з них перебралися на пустельні землі аж до Курганних Пагорбів на півночі. Це і були родоначальники людей із Брі: проте відбулося це задовго до того, як вони стали підданцями Північного Королівства Арнору та перейняли вестрон. Тільки у Смурних Землях люди цього роду не покинули власної давньої мови та звичаїв – загадковий народ, що ворогував із дунедайнами і ненавидів рогіримів.

З їхніх мов у цій книзі фігурує одне-єдине слово *форгойли* – так вони називали рогіримів (кажуть, це означало «соломоголові»). Натомість рогіримі називали терени цих людей і їхніх мешканців *Смурними Землями* і *смурноземцями*, бо представники тих народів були смагляві й темноволосі: зв'язку між складником *дун* (*смурно*) в цих назвах і сіроельфійським словом *Дун* – «захід» – немає.

Про гобітів

Гобіти зі Ширу та з Брі на той час, імовірно, перейняли спільну мову вже понад тисячу років тому. Проте вживали її по-своєму, вільно та недбало, хоч окремі, більше освічені за інших, усе ще вміли, коли випадала така okazія, застосувати переваги нормативного варіанту цієї мови.

Писемних згадок про мову, рідну саме для гобітів, немає. У прадавні дні вони, здається, завжди пристосовували до своїх потреб мови людей, біля чи серед котрих мешкали. Тож, потрапивши до Еріадору, гобіти швидко перейняли спільну мову і до того часу, коли вони оселились у Брі, вже почали потроху забувати ту, якою користувалися раніше. А раніше гобіти, найімовірніше, послуговувалися мовою людей із верхів'їв Андуну, спорідненою з мовою рогіримів; утім, південні стури, схоже, до того, як перебралися на північ до Ширу, розмовляли мовою, спорідненою з мовою смурноземців⁸⁸.

Усі ці переміщення в часи Фродо все ще можна було відстежити за певними слідами, які гобіти залишили в місцевих словах і в назвах, чимало з яких дуже нагадували ті, що побутували в мовах Долу чи Рогану. Найбільш вартими уваги в цьому аспекті були назви днів, місяців і пір року; кілька слів такого самого штибу (як-от *метом* та *сміал*) і надалі перебували в загальному вжитку, та більшість збереглася тільки в топонімах Брі та Ширу.

---

⁸⁸ Стури зі Стрілки, котрі повернулися до Дикого Краю, уже на той час знали спільну мову; та Деагол і Смеагол – це імена, запозичені з мови людей, котрі мешкали на теренах поблизу Ірисової Ріки.

Імена самих гобітів теж показові в цьому сенсі й походили з далекого минулого.

Гобітами називали себе й усіх своїх родичів мешканці Ширу. Тим часом люди називали їх *півмірками*, а ельфи – *періаннатами*. Звідки взялося слово *гобіт*, не пригадує майже ніхто. Здається, проте, що первісно блідошкіри називали так власноруч і стурів, а ще то була спрощена форма слова, повний варіант якого найкраще зберігся в Рогані: *гольбитла* – «норорий».

Про інші раси

Енти. Найдавнішою расою, що продовжувала існувати у Третю Епоху, були онодрими, або *ениди*. *Ентами* їх називали мовою Рогану. Ельдари познайомилися з ними ще у прадавні часи, і саме завдяки ельдарам енти здобули якщо не власну мову, то принаймні прагнення говорити. Мовлення їхнє було не схоже на жодне інше: повільне, дзвінке, густе, з безліччю повторів, загалом – велемовне, сформоване такою багатогранністю звучання голосних і тонових відмінностей, що навіть ельдарські хранителі премудрості не наважувалися відтворити цю мову на письмі. Енти спілкувалися нею лише між собою, та потреби втаємничувати її не виникало: ніхто інший просто не міг її вивчити.

Самі ж енти прекрасно відчували різні мови, швидко їх вивчали та ніколи не забували. Проте вони надавали перевагу ельдарським мовам, а найбільше любили стародавню високоельфійську. Відтак дивні слова та назви, що їх гобіти задокументували як почуті з уст Деревобородого й інших ентів, насправді є або просто ельфійськими, або фрагментами ельфійського мовлення, нанизаними до купи на ентівський манір⁸⁹. Декотрі з цих слів – квенійські, як-от *Тауреліломеа-тумбалеморна Тумбалетауреа Ломеанор*, що можна дослівно відтворити як «Лісобагатотінно-глибокодолиночорне Глибокодолинолісозаросле Похмуроземелля», – говорячи це, Деревобородий мав на увазі приблизно таке: «У глибоких видолинках лісу запала чорна тінь». А декотрі з цих слів – синдарські, як-от *Фанторн* («борода дерева») чи *Фімбретіль* («тонкий бук»).

*

Орки та чорномова. *Орк* – саме цей варіант назви роганською мовою інші народи вживали щодо цих огидних істот. Синдарською вона звучала *орх*. Без сумніву, чорномовське слово *урук* споріднене зі словом *орк*, хоча перше зазвичай означувало тільки кремезних орків-солдатів, котрі в час, про який ідеться в нашій розповіді, виступили з Мордору й Ісенгарда. Орків нижчого рангу передовсім самі урук-гаї називали *снага* – «раб».

Уперше орків виплодила Темна Сила Півночі ще у Прадавні Часи. Переказують, що власної мови вони не мали, проте вибирали певні слова та фрази з інших мов і перекручували їх на свій розсуд; вони, однак, спромоглися створити лише вульгарні жаргони, яких ледве вистачало для того, щоби задовольнити їхні потреби, якщо не йшлося про прокльони та лайку. Ці істоти, сповнені злоби та ненависті навіть до собі подібних, швидко утворили стільки варварських діалектів, скільки було груп чи племінних поселень, відтак орківська мова мало допомагала при спілкуванні між різними племенами.

Отак і сталося, що у Третю Епоху роди орків спільну мову знаходили між собою з допомогою вестрону; а чимало їхніх давніших племен, як, приміром, ті, котрі й далі мешкали на Півночі та в Імлистих Горах, узагалі віддавна послуговувалися вестроном як рідною мовою, хоча спотворили його так, що він ледве чи й відрізнявся за огидністю від орківської. Зокрема, в цьому жаргоні слово *тарк* – «людина з Гондору» – було скороченою формою від *таркіл* – квенійського слова, яке у вестроні позначало нащадка нуменорців; дивись тут: ч.

---

⁸⁹ За винятком тих моментів, коли гобіти робили власні спроби передати короткі шепоти і вигуки ентів; *а-лалла-лалла-румба-каманда-ліндор-буруме* – це також не ельфійська фраза, а єдине (хоч, імовірно, вельми неточне) намагання відтворити фрагмент справжньої ентівської мови, що дійшло до наших днів.

3, с. 280.

Вважають, що чорномову винайшов Саурон за часів Темноліття і що він прагнув зробити її спільною для всіх тих, хто йому служив, але не досяг цього. Проте саме з чорномови походить чимало слів, які у Третю Епоху були дуже поширені серед орків (наприклад, *гáиш* – «вогонь»), але після першої поразки Саурона стародавню форму цієї мови забули всі, крім назг'улів. Коли ж Саурон постав знову, чорномова вдруге стала мовою Барад-д'ура та мордорських капітанів. Напис на Персні було виконано саме стародавньою чорномовою, тоді як прокляття мордорських орків у ч. 2, с. 65 подано більш сучасним її варіантом, яким розмовляли солдати Темної Вежі, над котрими капітаном був Грішнах. *Шарк'у* тією мовою означало *старець*.

*

Тролі. Слово *троль* уживали як переклад синдарського *торог*. Попервах, у далекій сутині Прадавніх Часів, то були тупі та незграбні істоти, чия мова мало відрізнялася від мови звірів. Але Саурон замислив використати їх і тому навчив тієї дрібки знань, яку вони могли осягнути, а їхньому благому розуму додав підлості. Відтак тролі, наскільки могли, опанували орківську мову; а в Західних землях кам'яні тролі розмовляли спрощеною спільною мовою.

Та наприкінці Третньої Епохи трольське поріддя, якого досі там не стрічали, з'явилося у південному Морок-лісі та на гірських кордонах із Мордором. Чорномовою їх називали олог-гаями. Те, що саме Саурон розповив їх, ні в кого не викликало сумнівів, але ніхто не знав, як їх вивели. Дехто вважав, що то були не тролі, а велетенські орки, втім, олог-гаї за будовою тіла та складом розуму геть відрізнялися навіть од найбільших представників орківського роду, котрих вони значно перевершували зростом і силою. То були-таки тролі, та їх переповнювала лиха воля їхнього господаря – підле плем'я, міцне, злостиве, люте і хитре, твердіше за камінь. На відміну від раси періоду Сутінків, ці тролі могли перебувати під сонцем доти, доки Саурон мав на них вплив. Розмовляли вони мало, а єдиною мовою, яку знали, була чорномова Барад-д'ура.

*

Гноми. Гноми – це окремий народ. Про їхнє незвичайне походження та про те, чому вони водночас схожі й не схожі на ельфів і людей, розповідає «Сильмариліон»; але цієї розповіді не знали нижчі ельфи зі Середзем'я, тоді як оповіді людей, котрі жили в пізніші часи, змішано зі спогадами інших рас.

Гноми – міцна, здебільшого непоступлива раса, потайна, працелюбна; вони добре пам'ятають образи (а також і зроблене їм добро), а камінь, коштовності й інші речі, які набувають гарної форми у вправних руках майстра, люблять більше, ніж живих істот. Але від природи вони не злі, й мало хто з гномів служив Ворогові з власної волі, хоч би що говорили про те людські оповіді. Адже люди віддавна були пожадливими до гномівського багатства та до витворів їхніх рук, тому обидві раси розділяла безперервна ворожнеча.

Однак у Третю Епоху в багатьох місцях усе ще можна було натрапити на щире дружбу між людьми та Гномами; а природа гномів посприяла тому, що, подорожуючи, працюючи і торгуючи в різних землях – як повелося між ними після зруйнування їхніх давніх осель, – вони навчалися мови тих людей, серед котрих жили. Проте потайки (і завісу цієї таємничості вони, на відміну від ельфів, вельми неохоче привідкривали навіть перед друзями) користувалися власною дивною мовою, яка мало змінилася з роками. Адже то була не просто мова, яку чуєш від народження, а мова традиційних знань, що її гноми плекали й охороняли як скарб із минулого. Мало кому з інших народів таланило її вивчити. У цій книзі її представлено лише тими топонімами, які Гімлі розкриває своїм соратникам, та ще бойовим кличем, що його він вигукує під час облоги Горнбурга. Це принаймні не було таємницею. І чули його на полях битви, відколи світ був молодий: *Барук Кгаз'ад! Кгаз'ад ай-м'ену!* –

«Сокири гномів! Гноми йдуть на вас!»

Проте ім'я самого Гімлі й імена цілого його роду мають північне (людське) походження. Суто гномівських, потаємних і «внутрішніх» імен – своїх справжніх імен – вони не відкрили жодному чужинцеві з іншого народу і навіть не писали їх на могилах.

II Про переклад

Викладаючи зміст «Червоної книги» у вигляді історії, яка надавалася би для читання сучасному книголюбові, перекладач, наскільки це було можливо, відтворив її лінгвістичний матеріал мовою наших часів. Лише мови, відмінні від спільної, збереглися в оригінальному варіанті; проте ними передано головні власні назви осіб і місць.

Спільну мову як мову гобітів і їхніх оповідей було відтворено сучасною українською. Під час роботи над перекладом різницю між різними говірками, відчутними у вестроні, було практично нівельовано. Попри кілька спроб відтворити ці відмінності шляхом використання різних за стилями висловів української мови, треба розуміти, що різниця у вимові та сталих виразах Ширу і вестрону в устах ельфів та шляхетних людей Гондору була значно більшою, ніж те можна було продемонструвати в цій книзі. Гобіти взагалі розмовляли переважно сільським діалектом, натомість у Гондорі та Рогані побутовала давня мова, доволі офіційна та піднесена.

Проте один пункт щодо цих відмінностей тут таки варто згадати, бо він дуже важливий. У вестроні займенники, які позначали другу особу (а часто також і третю), поділялися незалежно від граматичного числа на «шанобливі» та «панібратські». Втім, однією з особливостей ширського вестрону було те, що шанобливі форми практично зникли з розмовного вжитку. Вони продовжували існувати лишень у мові селян, особливо зі Західної Чверті, котрі використовували їх як пестливі форми звертань. Саме про це йшлося тоді, коли народ Гондору говорив про незвичність мови гобітів. Перегрін Тук, приміром, у перші кілька днів перебування в Мінас-Тіріті послуговувався панібратськими займенниками в розмовах із людьми всіх рангів, включно зі самим Володарем Денетором. Це могло розважати постарілого намісника, та, без сумніву, вражало його слуг. Очевидно, такий вільний ужиток панібратських займенникових форм посприяв поширенню популярних чуток про те, що Перегрін у себе на батьківщині обіймав дуже високе становище⁹⁰.

Читач помітить, що гобіти, як-от Фродо, й інші особи, як-от Гандальф і Арагорн, періодично змінюють стиль мовлення. Більше учені та здібні з-поміж гобітів трохи знали «книжну мову», як її називали в Ширі, тож вони швидко помічали та переймали стиль мовлення тих, із ким зустрічалися. Так чи так, а для тих, хто багато подорожує, цілком природно певною мірою підлаштовуватися до мови тих, із ким їх зводить доля, особливо якщо вони, як-от Арагорн, часто змушені приховувати своє походження і те, що роблять. До того ж у ті часи всі вороги Ворога шанували стародавність: і мови, й багато чого іншого, – тому насолоджувалися нею, наскільки те дозволяли їхні знання. Ельдари, котрі були понад усе майстрами слова, могли послуговуватися багатьма мовними стилями, хоча найбільш природною для них була вимова, найближча до їхньої власної мови, значно старовиннішої за мову Гондору. Гноми теж досить легко опановували мови, тож вони без труднощів пристосовувалися до товариства, в якому перебували, проте вимова їхня здавалася декому надто жорсткою та гортанною. А от тролі й орки розмовляли так, як їм удавалося, без любові до слів чи речей; і мова їхня була насправді ще більш спотвореною та огидною, ніж

---

⁹⁰ Українською мовою це передано завдяки вживанню займенників *ти, ви* та похідних од них, причому *ви, ваш, вам* тощо репрезентують моменти, коли було вживано церемоніальну мову; а перехід від *ви* та *ваш* до *ти* і *твій* свідчить про значущу заміну формальної мови панібратською.

зображено тут. Заледве чи кому-небудь захочеться відтворити її вповні, хоча взірців не довелося би довго шукати. Балачку такого штибу нерідко чуємо з уст тих, у кого орківський розум: жаклива через невитравні ненависть і презирство, надто довго відмежована від добра, вона зберегла якусь дешицу словесної сили лише для слуху тих, для кого тільки огидне звучить переконливо.

Переклад на кшталт цього є практикою звичною, бо є неунікною в будь-якій розповіді, що має до діла з минулим і рідко сягає чогось більшого. Та перекладач спромігся піти далі, адже передав також і всі вестронські назви відповідно до їхніх значень. Коли в тексті цієї книги з'являються українські імена чи назви, це вказує на те, що в той час імена чи назви спільною мовою були вживані або на рівні, або замість імен і назв іншими (зазвичай ельфійськими) мовами.

Переважно вестронські назви були перекладами давніших назв: як-от Рівенділ, Сиводжерельна, Срібножила, Довгоберег, Ворог, Темна Вежа. Декотрі трохи відрізнялися за значенням: наприклад, Судна Гора й *Ородруїн* – «Палаюча гора» чи Морок-ліс і *Таур-е-Ндаделос* – «Ліс нездоланного страху». Кілька були видозміненими ельфійськими назвами, як-от Люн і Брендівинна, які походять од ельфійських *Лун* і *Барандуїн*.

Такий підхід, імовірно, потребує виправдання через пояснення. Перекладачеві здалося, що передання оригінальної форми всіх назв завадить відтворенню такого невід'ємного від цієї розповіді поняття, як час, яким його сприймали гобіти (зберегти їхні погляди – справді важливо) – контраст між загальнопоширеними мовами, такими самими звичайними та звичними для них, як українська – для нас, і вцілілими пережитками значно давніших та шляхетніших мов. Якби просто транскрибувати всі назви, вони здалися би сучасному читачеві однаково далекими: наприклад, якби й ельфійська назва *Імладріс*, і вестронський її переклад *Карнікгул* разом залишилися без змін. Говорити про Рівенділ як про Імладріс було б усе одно, що називати нинішній Вінчестер Камелотом – із тією лише різницею, що в першому випадку ця тотожність не викликає сумнівів і в Рівендолі незмінно мешкав преславний володар, значно старший за Артура, навіть якби той і нині королював у Вінчестері.

Відтак назву Шир (*Сұза*) й усі інші гобітські топоніми було українізовано. Найчастіше це не становило жодних труднощів, адже такі назви зазвичай склалися з елементів, присутніх і в наших простих українських топонімах: це й нині вживані слова, як-от *пагорб* чи *поле*, і трохи застарілі, як-от *град*, що побутує разом зі словом *місто*. Проте деякі назви, як уже було зазначено, походять од давніх гобітських слів, що вийшли з ужитку, тому їх було відтворено подібними українськими відповідниками: *міх* чи *ботл* – «оселя», *міхель* – «великий».

Однак стосовно осіб гобітські варіанти їхніх імен були в ті часи цілком самотні, особливо зважаючи на традицію, що виникла та поширилася за кілька століть до того, – передавати прізвище у спадок. Більшість таких прізвищ має очевидні значення (тогочасна мова «витягла» їх із промовистих прізвиськ чи топонімів, або – особливо у Брі – з назв рослин і дерев). Перекладати такі назви було зовсім не складно: та залишились одне чи два найдавніші імена зі забутим значенням – їх тут українізовано лише за написанням: Тук замість Гук, Бофин замість *Бофін*.

З гобітськими іменами перекладач, наскільки те було можливо, чинив так само. Своїх доньок гобіти зазвичай іменували назвами квітів чи коштовностей. А хлопчикам узагалі давали імена, які не мали жодного значення в буденній мові: зрештою, такі імена мали і деякі жінки. Приклади цих імен – Більбо, Бунго, Поло, Лото, Танта та ін. Між ними та відомими нам або ж поширеними у нас іменами може бути неунікна, проте випадкова подібність: як-от Ото, Ніна, Дрого, Дора, Кора та ін. Ці імена збережено, хоча й українізовано їх зі змінами закінчень, бо в гобітських іменах закінчення *a* вважалося чоловічим, а *o* та *e* – жіночими.

У декотрих давніх родинах, особливо блідоскірів за походженням, як-от Туки та Виприни, було заведено давати дітям пишнозвучні імена. Тому що більшість із них узяті,

здається, з тих легенд про минулі часи, які стосувались і людей, і гобітів, і чимало з цих імен, хоча й були беззмістовними для самих гобітів, дуже нагадували імена людей із Долини Андуїну, чи Долу, чи Марки, то перекладач перетворив їх на ті старовинні ймення, надавши їм франкського чи готського звучання – адже в такій формі ми досі вживаємо їх або натрапляємо на них в історичній літературі. У такий спосіб було зроблено спробу зберегти часто дуже кумедну невідповідність між іменами та прізвищами, яку й самі гобіти прекрасно усвідомлювали. Імена «класичного» походження перекладач використовував рідко, бо найближчим еквівалентом латини та греки для ширської говірки були ельфійські мови, а їх гобіти зрідка використовували для називання. Адже мало хто з них узагалі знав «мови королів», як вони їх називали.

Та імена цапокрайців відрізнялися від решти власних назв Ширу. Мешканці Мокви та їхні земляки обабіч Брендівинної були, як уже зазначалося, з багатьох поглядів дуже особливими. Без сумніву, саме з колишньої мови південних стурів перейшла до них у спадок більшість цих дуже дивних назв. Їх зазвичай залишено без змін, бо, хоча вони тепер здаються нам незвичними, й у ті дні вони були незвичними теж. Їх передано так, що за стилем – принаймні так може здатися – вони віддалено нагадують кельтські.

Тому що вцілілі пережитки давньої мови стурів і брійців чимось нагадували кельтські елементи в англійській культурі, перекладач подеколи імітував це. Відтак Брі, Архет і Хет-ліс створено за взірцем британського називання, і цей вибір ґрунтувався на сенсі слів: *брі* – «пагорб», *хет* – «ліс». Але з імен лишень одне змінено відповідно до цього принципу. Ім'я Меріадок обрано навмисне, щоби допасувати його до пестливого ймення цього персонажа – «Мері», тобто «радісний, веселий» вестронською, хоча насправді воно мало би бути «Калі» – скороченням цапокрайського імені Калімак, значення якого тепер годі з'ясувати.

У своїх перетвореннях перекладач не використовував імен гебрійського походження чи подібних до них. Жоден елемент гобітських назв не зіставний із цим елементом знайомих нам імен. Короткі ймення, як-от Сем, Том, Тім, Мет, були поширеними скороченнями суто гобітських імен на кшталт Томба, Тольма, Мата й інших. А от Сема та його батька Гема насправді звали Бан і Ран. Повні ж варіанти їхніх імен звучали ось як: *Баназгр* і *Ранугад* – первісно то були прізвиська, які означали «недоумкуватий, простакуватий» і «домар»; але, попри те, що ці слова вийшли зі щоденного вжитку, вони збереглися як традиційні ймення в деяких родин. Тому тут і є спроба зберегти цю їхню властивість, вживаючи імена Семвайз і Гемфаст – осучаснені версії давніх імен *Samwís* і *Hámfcest*, які мають практично те саме значення.

Зайшовши аж так далеко в намаганнях осучаснити і зробити зрозумілими мову й імена гобітів, перекладач збагнув, що не може на цьому спинитися. Йому здалося, що людські мови, споріднені з вестроном, варто передавати наближеними до українських відповідниками. Відтак роганську мову було уподібнено до призабутої нами давньої говірки, бо вона була споріднена й із спільною мовою (віддалено), й із колишньою мовою північних гобітів (дуже близько), її можна порівняти з архаїчним вестроном. У кількох місцях «Червоної книги» зазначено, що коли гобіти чули роганську говірку, то вловлювали багато знайомих слів і відчували, що мова ця наближена до їхньої власної, тож було би нерозважно надавати задокументованим іменам і словам рогіримів цілком інакшого звучання.

У декількох випадках перекладач осучаснив форму та написання роганських топонімів, як-от *Смурне Капище*, *Сніготоки*; проте, наслідуючи гобітів, не робив цього за певною системою. Гобіти ж змінювали ці назви, якщо відчували в їхніх складниках подібність до відомих їм слів чи якщо ці назви нагадували топоніми Ширу; та багато чого вони залишали незмінним, як залишено й тут, як-от *Едорас* – «двори». Керуючись цією спонукою, перекладач осучаснив також і кілька власних імен, як-от Тіньогрив і Змієязикий⁹¹.

---

⁹¹ Застосування цієї лінгвістичної процедури, проте, не має на меті потвердити, що рогірими та наші предки мали між собою щось спільне в культурі й у мистецтві, у зброї та в методах ведення війни, крім тих загальних

Таке уподібнення дало змогу вигідно показати особливі локальні гобітські слова північного походження, їм надано такої форми, якої могли би набути й давні слова, якби вони дійшли до наших днів. Зокрема, слово *метом* мало би викликати в пам'яті давнє *mathm*, а гобітське слово *kast* («*метати, кидати*»), отже, демонструвати спорідненість із суто рогіримським відповідником *kastu*. Подібно *smial* (чи *smile*) – «нора» – є спорідненою формою для слів, похідних від *smugel* і добре унаочнює стосунок гобітського *tran* («*критися*») до рогіримського *trahan* («*криївка*»). Імена *Смеатол* і *Деатол* постали таким самим робом і є відповідниками імен *Трагальд* («той, що закопується, заривається») та *Нагальд* («потайний»), на які натрапляємо в північних говірках.

Ще північнішу мову Долю в цій книзі представлено лише іменами гномів, котрі походили з того краю, а отже, послуговувалися мовою тамтешніх людей, прибираючи собі «зовнішні» імена тією мовою. Можна помітити, що в цій книзі, як і в «Гобіті», вживано форму *гноми*, хоча словники кажуть нам, що правильно це слово пишеться *гноми*. Та ми вже не говоримо про гномів так само часто, як говоримо про людей, а людські спогади виявилися не достатньо чіпкими для того, щоби втримати окреме слово для позначення раси, яку нині згадують хіба що в народних казках, де збереглася бодай тінь правди, чи щонайбільше в позбавлених будь-якого сенсу оповідках, де цих істот перетворено на об'єкт для насмішок. Однак у Третю Епоху де-не-де все ще можна було доглядіти спалахи їхніх давніх характеру та сили, пригаслі хіба зовсім трохи; адже це – нащадки наугримів Прадавніх Часів, у чийх серцях досі палає віковичний вогонь Ауле Коваля, жевріє попіл тривалого протиборства з ельфами та в чийх руках досі живе неперевершене вміння працювати з каменем.

Щоби наголосити на цьому, перекладач і наважився вживати форму *гноми*, а ще, мабуть, аби хоч трохи відмежувати їх од безглузвих казочок пізніших часів. Похідне від цієї форми слово використано в назві *Гномівський Чертог*, аби відтворити назву *Морія* спільною мовою: *Фурунаргіан*. Це слово означало «гномівська копальня», проте було вже застарілим. Але «Морія» – слово ельфійське, до того ж дане без любові: адже ельдари, хоч і могли за потреби, під час запеклих війн із Темною Силою та його прислужниками, будувати собі підземні фортеці, проте ніколи не мешкали б у таких оселях із власної волі. Вони любили зелену землю та небесні світила, тож Морія їхньою мовою означає «Чорна Безодня». А от самі гноми називали її – і принаймні цю назву не тримали в таємниці – *Кгазад-д'ум*, Дім Кгазадів: такою назвою гноми величали свій народ, і такою вона була, відколи Ауле дав її тим, кого створив у глибинах часу.

Слово *ельфи* було вжито як переклад назв *квенди*, «ті, що говорять», – високоельфійська назва цілого їхнього роду, й *ельдари* – назва Трьох Родів, які пішли на пошуки Невмирущого Краю та добулися туди на початку Днів (за винятком *сіндарів*). Давнє це слово було насправді єдиним можливим і водночас гарно пасувало до тих спогадів про цей народ, які збереглися серед людей, або ж до витворів людського розуму, що виявилися не такими вже й далекими від істини. Проте слово це «змаліло», і тепер для багатьох воно позначає собою щось гарненьке чи неповажне, настільки не схоже на квендів давнини, наскільки метелики не схожі на меткого сокола, попри те, що жоден із квендів ніколи не мав на тілі крил, адже то було би так само неприродно для них, як і для людей. То був високий і прекрасний народ, старші Діти світу, й ельдари поміж них були королями, котрим тепер не залишилося місця на землі: Народ Великої Мандрівки, Зоряний Народ. Ельфи були рославими, мали світлу шкіру та сірі очі, хоча волосся на їхніх головах було чорне, якщо не брати до уваги золоточолого дому Фінарфіна⁹²; а в голосах їхніх уміщалося

рис, що неминуче виникають під впливом обставин: як це, наприклад, стається із простішими народами, які контактують із вищою і тоншою культурою та живуть на території, що колись були її домініоном.

⁹² Загалом, цей опис облич і волосся можна застосувати лише до нольдорів. Див.: *Книга втрачених сказань*, ч. 1.

більше мелодій, аніж у всіх смертних голосах, які лунають зараз. Вони були відважні, проте історія тих, хто повернувся у вигнання на терени Середзем'я, печальна; і хоч у давно відшумілі дні їхні шляхи перетнулися зі шляхами Отців Людей, долі їхні не тотожні. Час правління ельфів давно минув, і нині вони мешкають поза колами світу й ніколи не повернуться.

**Заувага щодо трьох назв:
«Гобіт», «Грунич» та «Брендівинна»**

Слово *гобіт* – авторський винахід. У вестроні, коли згадували про цей народ, якщо згадували взагалі, вживали слово *банакіл* – «півмірок». Але населення Ширу та Брі послуговувалося словом *кудук*, яке годі відшукати деінде. Меріадок, однак, засвідчує, що Король Рогану дійсно вживав слово *кӯд-дӯкан* – «той, що живе в норі». Тому що, як уже було зазначено, гобіти колись розмовляли близькоспорідненою з роґіримською мовою, й видається можливим, що слово *кудук* було спрощеною формою *кӯд-дӯкан*. Це останнє перекладач, із огляду на вже розтлумачені міркування, передав як *гольбитла*, а *гобіт* – слово, що цілком може слугувати спрощеною формою *гольбитла*, якби таке слово існувало в нашій стародавній мові.

*

Грунич. Згідно з родинною традицією, описаною в «Червоній книзі», прізвище *Галбасі* (чи *Галпсі* у скороченому варіанті) походить зі селища *Галабас*, назву якого, за поширеною думкою, можна виводити від *галаб* – «гра» та давнього елемента *бас-*, більш-менш тотожного з українським *-вич*. Тому *Грунич* (це вимовляли як *Грунвич*) здалося влучним перекладом. Однак, скоротивши *Грунвич* до *Грунич*, аби нагадати і про *Галпсі*, перекладач не мав на увазі вказати на зв'язок Семвайза з родиною Домоселів, хоча такий жарг був би цілком у дусі гобітів, якби щось подібне існувало в їхній мові.

Власне, *Домій* є перекладом слова *Глотран* – вельми поширеної назви поселення в Ширі, що походить од слів *глот* – двокімнатне помешкання чи нора – та *ран(у)* – невелика група таких помешкань на схилі пагорба. Як прізвище воно може бути зміненим варіантом слова *глотрам(а)* – «селянин». *Глотрам* – ім'я, що його відтворено як Домосіл, належало прадідові фермера Домія.

*

Брендівинна. Гобітські назви цієї ріки були видозмінами ельфійської – *Барандуїн* (з наголосом на *анд*), що натомість походила від *баран* – «золотаво-коричневе» та *дуїн* – «(велика) ріка». З погляду сьогодення, *Брендівинна* здається цілком закономірним перекрученням слова *Барандуїн*. Але насправді давньою гобітською назвою цієї ріки була *Бранда-нін* – «межова вода», що найбільш точно варто було б перекласти як *Прикордонна*; та завдяки дуже поширеному на той час жарту і з огляду на її колір, цю річку зазвичай називали *Бральда-гім* – «пінявий ель».

Однак слід зазначити, що коли Староцапи (*Зарагамба*) змінили своє прізвище на Брендіцапи (*Брандгамба*), то перший елемент у цьому слові означав «прикордонна територія», відтак найточнішим перекладом їхнього прізвища було би Межоцапи. Та лише дуже хоробрий гобіт наважився би назвати господаря Цапокраю *Бралдгамба* в його присутності.

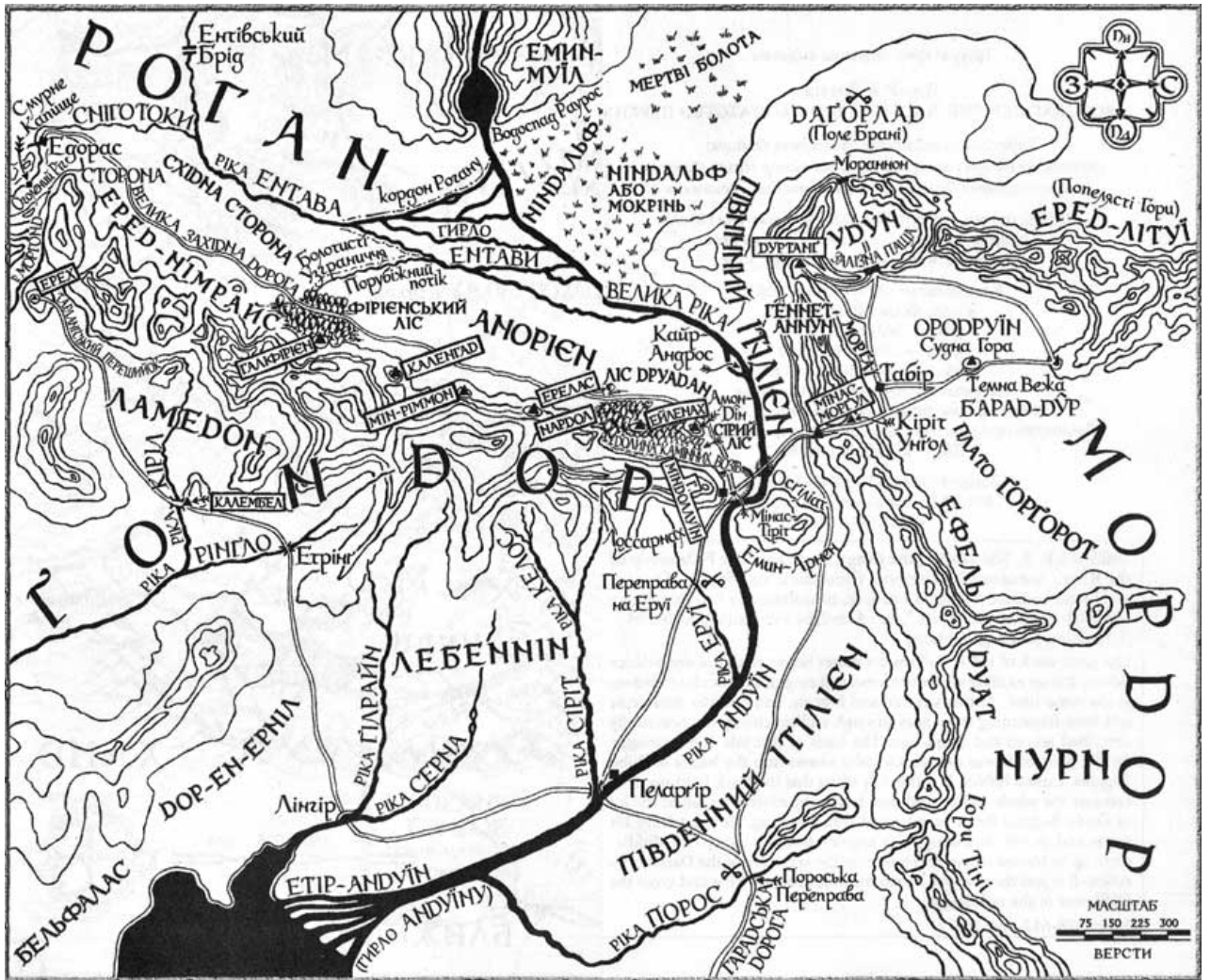

«Тріумфальне завершення... неймовірна робота як з погляду задуму, так і його втілення».

Daily Telegraph

Армії Темного Володаря заповнили увесь світ, а його тінь невпинно розростається. Люди, гобіти, гноми, ельфи та енти гуртом стають до вирішальної битви. А тим часом Фродо і Сем продираються крізь жахіття Мордору до Судної Гори, у вогні якої вони мають знищити Перстень. Лише тоді можна буде сподіватися на перемогу над лютим Ворогом...

Це приголомшливий фінал епічної трилогії *Володар Пернів*, якому передували частини *Братство Персня* і *Дві вежі*.

«Світ поділяється на тих, хто вже прочитав *Володаря Пернів* і *Гобіта*, і тих, хто тільки збирається прочитати ці книги».

Sunday Times

<https://www.astrolabium.com.ua>

Обкладинка © Warner Bros. Entertainment Inc. Усі права застережені (s12)

«Тріумфальне завершення... неймовірна робота як з погляду задуму, так і його втілення».

Daily Telegraph

Армії Темного Володаря заповнили увесь світ, а його тінь невпинно розростається. Люди, гобіти, Гноми, ельфи та енти гуртом стають до вирішальної битви. А тим часом Фродо і Сем продираються крізь жахіття Мордору до Судної Гори, у вогні якої вони мають знищити Перстень. Лише тоді можна буде сподіватися на перемогу над лютим Ворогом...

Це приголомшливий фінал епічної трилогії *Володар Пернів*, якому передували частини *Братство Персня* і *Дві вежі*.

«Світ поділяється на тих, хто вже прочитав *Володаря Пернів* і *Гобіта*, і тих, хто тільки збирається прочитати ці книги».

Sunday Times